

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНІ СТУДІЇ. 11

СЛОВО – СЛОВНИК – КОРПУС

Світлій пам'яті
Наталі Хобзей

Львів 2018

ББК Ш 105я43+Ш 141-5я43

Одинадцятий випуск збірника «Діалектологічні студії» містить статті, які стосуються діалектного словникарства, його особливостей та основних аспектів становлення. У матеріалах порушено питання структурування та диференціації лексики українських говорів, проблеми її представлення в лексикографічних працях. Актуальними є дослідження з історичної діалектології. Традиційно подано огляди та рецензії.

Науковий збірник «Слово – словник – корпус» присвячено Світлій пам'яті Наталі Хобзей.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВІДПОВІДАЛЬНІ РЕДАКТОРИ:

доктор філологічних наук, професор Павло Гриценко
кандидат філологічних наук Наталія Хобзей

доктор філологічних наук, професор Григорій Аркушин
доктор габілітований, професор Міхаель Мозер (Австрія)
доктор філологічних наук Галина Наєнко
доктор габілітований, професор Януш Рігер (Польща)
доктор філологічних наук, професор Іван Сабодош
доктор габілітований, професор Єжи Сєроцюк (Польща)
доктор габілітований, професор Любов Фроляк (Польща)
кандидат філологічних наук Оксана Сімович
кандидат філологічних наук Тетяна Ястремська

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор філологічних наук, професор Ірина Кочан
кандидат філологічних наук, професор Тетяна Тищенко

Затвердила до друку Вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ISBN 966–02–2707–8 (серія)
ISBN 978–966–02–8693–1

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України
© Обкладинка — М. Москаль

ЗМІСТ • CONTENT

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ • STUDIES AND SURVEYS

Павло Гриценко, Тетяна Ястремська. Наталя Хобзей: у силовому полі української мови	7
<i>Natalya Khobzey: in the Force Field of the Ukrainian Language</i>	
Уляна Єдлінська. На світанку Львівської лексикографічної школи	14
<i>At the Dawn of the Lviv Lexicographic School</i>	
Інна Гороф'янюк. «Słowniczek prowincjonalizmów Podolskich» Олександра Кремера як перша лексикографічна праця про подільський говір	25
<i>«Słowniczek Prowincjonalizmów Podolskich» of A. Kremer as the First Lexicographic Work of the Podillya Dialect</i>	
Оксана Тимко-Дітко. Стан розвитку лексикографії у придунайських руснаків . . 32	
<i>Lexicography Matters in the Rusyn Language</i>	
Irena Jaros. Dwudziestowieczne słowniki gwar Polski centralnej wobec współczesnej polskiej leksykografii gwarowej	42
<i>Twentieth century Dictionaries of Central Poland Dialects and Contemporary Polish Dialect Lexicography</i>	
Єлизавета Барань. Початки українсько-угорського та угорсько-українського словникарства	52
<i>The Beginnings of Hungarian-Ukrainian and Ukrainian-Hungarian dictionary writing</i>	
Галина Сікора. Львів у калейдоскопі лексикографії	65
<i>Lviv in Kaleidoscope of Lexicography</i>	
Марія Шведова. Корпус як джерело дослідження регіональних стилів	85
<i>Corpus as a Source for Studying Regional Styles</i>	
Оксана Сімович. Символ і словник: точки перетину	104
<i>Symbol and Dictionary: Intersection Points</i>	
Леся Хомчак. Словник лексики родинних обрядів надсянських говірок . . . 114	
<i>Dictionary of Family Ceremony Vocabulary in Sian River Dialect</i>	
Justyna Kobus. Szkolne słowniczki regionalne jako efekt współpracy środowiska lokalnego i naukowego	124
<i>School Regional Glossaries as a Result of Cooperation between Local and Scientific Environment</i>	

Оксана Федунівч-Швед. Лексика перекладів українською мовою творів світової класики: робота над матеріалами до словника.	131
<i>Lexical Translation of the Works of World Classics in Ukrainian: Designing Materials for the Dictionary</i>	
Галина Гримашевич. Адвербіальна лексика в діалектних лексикографічних виданнях: способи репрезентації	142
<i>Adverbial Vocabulary in Dialectal Lexicographic Editions: Methods of Representation</i>	
Наталія Хібеба. Обрядова функція весільного печива та його мовна проекція в бойківських говірках	152
<i>Ritual Function of Wedding Biscuits and its Linguistic Projection in the Boiko Dialects</i>	
Dorota Krystyna Rembiszewska, Janusz Siatkowski. Z problematyki nawiązań i zapożyczeń na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim . . .	167
<i>From the Problems of Connections and Borrowings on the Polish-East Slavonic Borderland</i>	
Михайло Бігусяк. Динаміка назв традиційного господарювання в говорах Івано-Франківщини	176
<i>Dynamics of Traditional Economic Activity Nominations in the Dialects of the Ivano-Frankivsk Region</i>	
Олена Холодъон. Евфемізми як чинник лексичної варіативності у східнополіських говірках (на матеріалі дієслівної лексики)	186
<i>Euphemisms as a Factor of Lexical Variability in the Eastern Polissian Dialects (Based on Verb Lexicon)</i>	
Оксана Чаган. Будівельна лексика в лексикографічних працях із Бойківщини	198
<i>Construction Vocabulary in Lexicographic Works from the Boykivshchyna</i>	
Katarzyna Zagłoba. Rozwarstwienie słownictwa z zakresu pola tematycznego STUDNIA	206
<i>Stratification of the Lexis from Subject Field WELL</i>	
Андраш Золтан. Зі спостережень над історичними словниками східнослов'янських мов	217
<i>Some Remarks on the Historical Dictionaries of the East Slavic Languages</i>	
Зоряна Мацюк. Суфіксальні деривати з коренем <i>-брат-</i> у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.»	225
<i>Suffixal Derivatives with the Root -brat- in the Vocabulary of the Ukrainian Language in the 16th – the First Half of the 17th Century</i>	
Олена Слободзяник. Давні географічні назви в діалектній лексикографії (загальні назви натурогенних об'єктів)	237
<i>Ancient Geographical Names in the Dialectal Lexicography (General Names of Natural Objects)</i>	

Юрій Осінчук. Історія неопублікованої частини словника за редакцією Євгена Тимченка	249
<i>History of an Unpublished Part of the Dictionary Edited by Ye. Tymchenko</i>	
Ірина Романина. Лексико-семантичний простір діалектних текстів із Наддністрянщини: номінація духовної культури.	263
<i>Lexical-Semantic Space of Dialectal Texts from the Naddnistryanya: Nomination of the Spiritual Culture</i>	
Тетяна Ястремська. «Епідигматичний діалектний словник»: ідея, концепція, засади	273
<i>«Epidigmatic Dialect Dictionary»: Idea, Conception, Strategies</i>	

МАТЕРІАЛИ • MATERIALS

Оксана Сімович. Словник символів. Зірка, зоря. Місяць. Сонце	304
Василь Курило. Діалектний словник Болехівщини	323
Михайло Горинь. Слово про автора	323
Василь Курило. Переднє слово	325
Василь Курило. Діалектно-етнографічний словник	327

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ • REVIEWS AND OVERVIEWS

Наталія Хібеба. Мовно-культурний простір Болехова на сторінках Словника	334
Гнатишак Ю. Слова з Болехова / Співавтори-лексикографи: Оксана Сімович, Наталія Хобзей (відп. ред.), Тетяна Ястремська. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 2017. – 636 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).	
Jerzy Sierociuk. Ilustrowany leksykon Józefa Kaśa	340
Józef Kaś. Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej, t. 1-(5). – Bukowina Tatrzańska – Nowy Sącz – Kraków 2015-(2017).	
Віра Різник. Традиція Надсяння в текстах	343
Глушко М., Хомчак Л. Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби). – Львів, 2017. – 592 с. (Серія «Діалектологічна скриня»; Українознавча наукова бібліотека НТШ. Ч. 47)	
Михайло Глушко. Неоревізіонізм в українському народознавстві	347
Марко Грушевський, Зенон Кузеля. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1906 р. К.: Інтелектуальна книга, 2017. Ч. 1. VIII + VI + 220 с. (Сер.: Етнологія для дорослих); Репр. вид. 1907 р. К.: Інтелектуальна книга, 2017. Ч. 2. [28] + XXIII + 144 с. (Сер.: Етнологія для дорослих)	

Леся Хомчак. Атлас українських надсянських говірок Януша А. Рігера як пам'ятник втраченим говіркам	356
Януш А. Рігер. Атлас українських надсянських говірок, спрацьований на підставі польових записів Стефана Грабця: у 2 т. – Варшава, 2017.	
Ірина Черевко. Дієслівна перехідність в українській мові пам'яток XVI–XVII ст.	362
Заневич О. Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт: монографія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015 (Серія «Історія мови»). – 308 с.	
Хроніка • CHRONICS	367

Павло Гриценко,
Тетяна Ястремська
Київ – Львів

НАТАЛЯ ХОБЗЕЙ: У СИЛОВОМУ ПОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Natalya Khobzey: in the Force Field of the Ukrainian Language

Відійшовши 21 серпня 2018 року за межу, Наталя Хобзей залишилася з нами: енергія поривань до праці, натхненність і відповідальне ставлення до ціннісних констант – рідної мови, культури, національної пам'яті – незникомі.

...Зринають у пам'яті розрізнені листочки життєпису: Наталя Хобзей (із дому – Данчак) народилася 24 травня 1964 року в м. Львові. Здобула освіту – спершу в середній школі №1 м. Львова (1971–1981), згодом – на філологічному факультеті Львівського університету ім. Івана Франка (1981–1986). Викладала українську мову й літературу в середній школі №84 м. Львова (1986), а невдовзі доля привела її до Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), де відбулося її становлення, зростання й розпросторення як дослідниці, творчої особистості. Навчання в аспірантурі (1990–1994) під керівництвом енергійної людини, глибокого знавця народної мови Ярослави Закревської стало важливим етапом занурення молодого дослідниці в неозорі світи гуцульського діалекту й традиційної культури, якими упродовж багатьох десятиліть жила сама наставниця. У відділі мовознавства панував культ поцінування мовних свідчень: шанували кожне слово, зафіксоване в давніх писемних пам'ятках, укладаючи слово до слова в цілісну працю – *історичний словник української мови*; шанували запис кожної говірки, працюючи над картами до створюваного фундаментального *Атласу української мови*. Усі члени колективу – від керівника-професора

до лаборанта – щоденною працею утверджували неспростовну істину: кожен мовний знак – слово, словоформа, звук чи незвичне наголошування слова є особливим *безцінним* свідченням для науковців у пізнанні глибин української мови в її сьогоденному бутті й на осі часу.

Наталя Хобзей долучилася до кола діалектологів, розпочавши обстеження гуцульських говірок. *Гуцулія* (саме так Наталя найчастіше називала Гуцульщину) для молодого дослідниці почалася з міфології, у якій перепліталися визначальні риси світогляду й глибинних традицій загадкових мешканців гір і долин. Гуцульські скарби відкривалися поволі, спонукаючи до занурення в реалії життя краю, осмислення вже наявних у науці, культурології досягнень широкого кола вчених і шанувальників Гуцульщини. Наполегливість дослідниці й підтримка-спрямування керівниці були винагороджені: зібрані з народних уст і різноманітних (часто майже невідомих) джерел нові матеріали з гуцульської лексики склали підґрунтя її кандидатської дисертації «Міфологічна лексика українських говорів карпатського ареалу», яку успішно захистила 1995 року. Згодом матеріали кандидатської студії Наталя опрацювала у форматі етнолінгвістичного словника «Гуцульська міфологія» (опублікувала 2002 року), що досі запитуваний і не втратив популярності серед діалектологів і симпатиків Гуцульщини.

Відділ мовознавства, у якому працювала Наталя, уже багаторіч формував та упорядковував лексичну картотеку з гуцульського діалекту, постійно призбираючи нові матеріали. На якомусь з етапів осмислення зібраних матеріалів було ухвалено: не чекаючи остаточного завершення складної й тривалої в часі праці над підготуванням завершальної версії словника до видання, давати спраглим до інформації читачам ті матеріали, які слугували б пізнанню краси української мови, її утвердженню. Так вилонила ідея підготувати популярне видання «Гуцульські говірки. Короткий словник» (1997; укладачі: Н. Хобзей, У. Єдлінська, В. Зеленчук, Г. Гузар; відп. ред. Я. Закревська). Схвальні відгуки про цей словник стали одним із важливих стимулів подальшого розширення джерельної бази великого словника гуцульського говору, зокрема проведення експедицій, залучення нових дослідників із різних куточків Гуцульщини, формування нових видавничих проєктів. Згодом, уже з руки Наталі Хобзей і колег її близького діалектологічного кола, було підготовлено й опубліковано книги «Скарби гуцульського говору. Березові» Миколи Негрича (2008) та унікальну колективну працю «Гуцульські світи. Лексикон» (2013), яка стала «пробним зошитом» майбутнього академічного видання «Словник гуцульського говору». Кожен лексикон ставав сходинкою в розбудові діалектного словникарства, формував не тільки емпіричну базу, а й той

досвід практичної роботи, які готують широку основу *Словника українських говорів*.

Розуміння особливої евристичної цінності народної лексики додавало Наталі Хобзей наснаги в роботі з аматорами-лексикографами, які записували рідні говірки, прагнучи зберегти й донести до інших знання про рідний край, в опрацюванні спадщини попередників. Так постали і згаданий словник Миколи Негрича (2008), і книга «Скарби гуцульського говору. Росішка (вівчарство у текстах)» Миколи Грицака (2008). Кожен з діалектних лексиконів був етапним у пошуках лексикографічного формату, прийомів опрацювання діалектної лексики. Адже ставало очевидним, що дослідників, читачів цікавлять не лише окремі слова та їхні значення, а насамперед жива словотворчість носіїв діалектів. Тому упорядники й редактори цих видань вдалися до широкого наведення у словниках розлогих цитат-ілюстрацій, мікротекстів, через які вдалося глибше розкрити особливості мови і риси неповторної традиційної культури. Студія М. Грицака – із помежів'я власне словника й зібрання говіркових наративів – стала новацією в українській діалектній лексикографії, яку мовознавці оцінили як вдалий і один з перспективних підходів до збереження й представлення народного слова.

Реалізацією нестримних лексикографічних пошуків і водночас оприявнення особливого ставлення до найближчого довкілля став улюблений проект Наталі Хобзей – «Лексикон львівський: поважно і на жарт» (2009, 2012, 2015). Книгу із особливим зацікавленням прийняли й високо поцінували читачі (титул Гран-прі на Форумі видавців у 2009 році). Н. Хобзей у передмові до книги зазначила, що «саме через слова намагаємось розповідати і про місто, і про людей». І цей задум вдалося реалізувати сповна: словник занурює в особливе львівське мовлення і культуру міста, даючи змогу пізнати Львів у різні періоди його історії.

Науковим студіям Наталі Хобзей (їх завершено й опубліковано понад 130) притаманний пошук нового, цікаві аспекти вивчення мови, виражені висновки. Із-поміж наукових зацікавлень дослідниці – проблеми *семантики дієслів* («Дієслова руху із префіксом *ви-* в говірках південно-західного наріччя української мови: *виходити* / *вийти*», «Дієслова *вилітати*, *вилетіти* у складі ідіом та паремій», «Історичний та ареальний аспекти в дослідженні дієслів із префіксом *ви-*», «Префікс *ви-* на українських лінгвогеографічних картах», «Дієслова руху «знизу – вгору» в говірках південно-західного наріччя»), *історії діалектології* («Українське тло лінгвістичних студій Олафа Брока», «Південно-західне наріччя української мови у студіях другої половини ХІХ століття», «З історії львівської діалектології», «Ярослава Закревська: штрихи до портрету», «Олекса Горбач – лінгвіст, енциклопедист, видавець...»), *теорії лексикографії*

(«Гуцульський «всесвіт» у форматі діалектного словника», «Діалектний словник: автор і читач», «Говірки суміжжя в діалектній лексикографії: до проблем опису», «Текст і словник: площини перетину», «Структура діалектного словника: ілюстрація») тощо.

Так склалося, що довкола трьох *ДС* (діалектологічний семінар – діалектологічні студії – діалектологічна скриня) зосередилося в останні десятиліття наукове життя діалектологів відділу української мови, зродивши навіть символічну емблему видання: дерево, яке брунькує, розцвітає й обов'язково плодоносить.

«Діалектологічний семінар». Саме таку назву 1999 року отримав науковий семінар, який з ініціативи Наталі Хобзей зорганізовано у відділі української мови для наукових зустрічей діалектологів із різних куточків України, Польщі, Словаччини, Росії, Угорщини, Австрії, Німеччини, Болгарії, Норвегії.

«Діалектологічні студії». Для публікації доповідей, виголошених на мовознавчих зустрічах, виник науковий збірник «Діалектологічні студії», який у мовознавчих колах здобув популярність. Адже в публікаціях не тільки порушувано актуальні проблеми діалектології, а й оприаявлено матеріали до діалектних словників, унікальні архівні записи, діалектні тексти, огляди та рецензії на мовознавчі праці. Уже побачило світ 10 тематичних випусків, а саме: «Мова в часі і просторі. Збірник на пошану Дмитра Гринчишина» (2003, вип. 1); «Мова і культура» (2003, вип. 2); «Збірник пам'яті Ярослави Закревської» (2003, вип. 3); «Школи, поста-ті, проблеми» (2004, вип. 4); «Фонетика, морфологія, словотвір» (2005, вип. 5); «Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації» (2006, вип. 6); «Традиції і модерн» (2008, вип. 7); «Говори південно-західного наріччя» (2009, вип. 8); «Запозичення та інтерференція» (2010, вип. 9); «Традиції та модерн» (2015, вип. 10). Цей науковий збірник, що став спеціалізованим мовознавчим виданням, викликає зацікавлення діалектологів, істориків мови, етнографів, фольклористів.

«Діалектологічна скриня» – це ще одна книжкова серія видань з діалектології, започаткована 2003 року, у якій опубліковано словники та монографічні праці; проект замислено задля розширення мовознавчої бібліотеки, зосередження студій, часто не доступних для ширшого кола користувачів.

Наталя Хобзей усвідомлювала необхідність розпросторення досліджень діалектного довкілля й історії української мови – цих двох важливих напрямів лінгвістики, навколо яких віддавна зосереджувано зусилля колективу Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Тому й докладала зусиль, аби допомогти молодим дослідникам вийти на свій шлях наукового пошуку: під її керівництвом підготували й успішно захистили кандидатські дисертації *Наталія Хібеба* («Структурно-семантична організація весільної лексики бойківських говірок», 2007), *Ольга Заневич (Рим'як)* («Перехідні та неперехідні дієслова в пам'ятках української мови XVI – I половини XVII ст.», 2011), *Леся Хомчак* («Лексика родинної обрядовості надсянських говірок», 2012), *Віра Різник (Шелемех)* («Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя», 2017).

Активна життєва постава Наталі Хобзей виводила її далеко за межі обов'язків дослідника й керівника відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: як дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка активно працювала в Мовознавчій комісії НТШ, яку в останні роки очолювала, входила до складу Президії НТШ; була членом етнолінгвістичної та діалектологічної комісій при Міжнародному комітеті славістів, редколегії серійних видань «Gwary dziś» (Познань, Польща), «Studia Łomżyńskie» (Ломжа, Польща), журналу «Міфологія і фольклор», очолювала редколегію збірників серії «Історія мови», була співредактором серійного видання «Діалектологічні студії».

Нестримна енергія і прагнення дії, чину не залишали байдужими ближнє коло колег і друзів, усіх, із ким зустрічалася на життєвих стежках. Енергетика небайдужості до справ відчутно скорочувала відстань між задумами (нерідко на позір нездійсненими чи й фантастичними!) і їх реалізацією: неможливе ставало реальністю. А креативність і естетизм у втіленні задуманого часто підказували незвичні розв'язання проблем. Так постала вельми змістовна серія публікацій *Діалектологічна скриня*; оригінальним розв'язанням традиційних словникарських проблем (поєднанням філологічного словника з енциклопедичним наповненням у контексті багатоманіття культурної традиції регіону) приємно здивував і прихилив багатьох читачів *Лексикон львівський: поважно і на жарт*.

Вона з однаковим трепетом сприймала красу автентичного народного мовлення і високий естетизм художнього слова, була добре обізнаною з оригінальною та перекладною літературою, вільно почувалася у вирі сучасної словесності, горнулася до традиційного народного мистецтва, цінувала творчість мистців-професіоналів.

Широке зацікавлення Наталі Хобзей українським словом, культурою було закономірним оприявненням відкритості й щирості натури, її внутрішнього зацікавлення й готовності до його сприймання. Це виявлялося і в її численних творчих контактах, які сягали далеко поза Україну, перетворювали відділ в один із центрів міжнародної співпраці. Усе це відлунювало новими науковими зацікавленнями, новими проектами, багатоплановими пошуками, ідеями, що переливалися в численні різноаспектні дослідження.

Подаємо вибране із творчого доробку Наталі Хобзей:

Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 216 с.

Мовний простір міфологічних назв // Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 53–63.

З історії львівської діалектології // Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми. / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 63–72

З історії лексикографічного дослідження гуцульського говору // *Gwary dziś*. T. IV. Poznań, 2007. S. 76–87.

Свій / чужий (інший) у мовному просторі Львова // *Etnolingwistyka: Problemy języka i kultury*. 20. / Red. J. Bartmiński. Lublin, 2007. S. 111–123.

Дієслова руху із префіксом *ви-*, або звідки та куди виходять, виїжджають і таке інше в колядках та щедрівках // Народна творчість українців в просторі та часі. Луцьк, 2010. С. 381–390.

Дещо про запозичення в мовленні львів'ян у контексті говірок південно-західного наріччя // Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2010. С. 351–358

Дієслова з префіксом *ви-* в говірках північного і південно-західного наріччя української мови: до пошуку паралелей // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Житомир, 2010. Вип. 22 (I). С. 283–288.

Багатозначні дієслова в говорах південно-західного наріччя: *вискакувати* / *вискочити* // Лінгвістика. № 1 (22). Ч. 1. 2011. С. 85–90.

Історичний та ареальний аспекти в дослідженні дієслів із префіксом *ви-* // *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy* / Red. B. Dunaj, M. Rak. Kraków, 2011. S. 297–310.

У просторах воєнного часу. Про Першу світову війну в записах для «Атласу української мови» // *Українська мова в Галичині: історичний вимір* / Відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. Львів, 2011. С. 267–310 (Серія «Історія мови»).

Гуцульський «всесвіт» у форматі діалектного словника // *Вісник Прикарпатського університету: Філологія*. Вип. 32–33. Івано-Франківськ, 2012. С. 281–285.

Дієслова руху із префіксом *ви-* в говірках південно-західного наріччя української мови: *виходити* / *вийти* // *Gwary dziś*. 6. Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej. – Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2012. S. 97–104.

Галицька кухня в словах // *Філософія галицької кухні. Незалежний культурологічний часопис «І»*. Ч. 72. 2013. С. 162–173.

Мовний світ гуцулів у форматі словника: Іван Вагилевич // *Діалектологічні студії 10. Традиції і новаторство* / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2015. С. 51–61.

Говірки суміжжя в діалектній лексикографії: до проблеми опису // *Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства. Збірник наукових праць*. Вип. 21. Ужгород, 2016. С. 162–166.

Структура діалектного словника: ілюстрація // *Сучасна українська нація: мова, історія, культура*. Львів, 2016. С. 63–65.

Життєві та наукові стежки Івана Панькевича (до 130-річчя від дня народження) // *Лінгвістика: збірник наук. праць*. Старобільськ, 2017. №2 (37). С. 24 – 33.

Українське тло лінгвістичних студій Олафа Брока // *Слов'янський світ Олафа Брока* / Відп. ред. Т. Льоннгрен, Н. Хобзей. Львів. 2018. С. 246–262 (Серія «Діалектологічна скриня»).

Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. *Лексикон львівський: поважно і на жарт*. Львів, 2009. 672 с. (2-е вид. – 2012, 852 с.; 3-є вид. – 2015, 896 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).

Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. *Гуцульські світи. Лексикон*. Львів, 2013. 668 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).

Гнатишак Ю., Сімович О., Хобзей Н., Ястремська Т. *Слова з Болехова*. Львів, 2017. 636 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).

НА СВІТАНКУ ЛЬВІВСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ШКОЛИ

At the Dawn of the Lviv Lexicographic School

Львів післявоєнний. 1949 рік. Львівські вищі навчальні заклади випустили перших радянських фахівців різного профілю. Я щойно закінчила повний курс українського відділу філологічного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Мій улюблений професор Іван Іванович Ковалик привів нас з моєю товаришкою Лідою Коць (пізніше – Коць-Григорчук) до будинку на площі Ринок, 10 і розповів нам коротко його історію.

Зведений у XVII ст. палац Генріха Любомирського за проектом Яна де Вітте на основі перебудованих п'яти ренесансних кам'яниць XVI–XVII ст. Збудував його той самий архітектор, який споруджував Митрополичі палати у Львові. «Палацик» вважається однією з найкращих барокових споруд Львова. Тут жили колись галицькі губернатори, тут граф Любомирський тримав свою мистецьку колекцію, яку заповів містові. Від 1895 року будинок став першою власною домівкою української установи у Львові. Куплений товариством «Просвіта», він слугував тимчасовим осідком мало що не всім українським установам, які згодом перебиралися до власних приміщень. Тут містилися в різний час і Наукове товариство імені Шевченка, і «Дністер», і «Сільський господар», і «Центросоюз», і «Маслосоюз», і «Рідна школа». Також тут діяли в різний час редакції часописів «Діло», «Громадський голос», і книгарня НТШ. Тому в цьому

* За дружню допомогу в підготовці цієї статті висловлюємо вдячність завідувачеві відділу історичних колекцій ЛННБ України ім. В. Стефаника Галині Сварник. Стаття Уляни Єдлінської до цього часу не була опублікована. Після смерті авторки публікується вперше [Ред.]

Уляна Єдлінська у відділі української мови, пл. Ринок, 10. 1950 рік

приміщенні побували свого часу Іван Франко, Леся Українка, Євген Чикаленко, Михайло Грушевський та ін. А також чужоземні письменники – Етель-Ліліан Войнич і Антон Чехов, який купив у Книгарні НТШ Шевченкового «Кобзаря». За спогадами Івана Крип'якевича, у приміщенні палітурні «Просвіти» упродовж 1924–1925 років відбувалися лекції Українського таємного університету, у якому викладали провідні вчені з різних ділянок знань.

Ця культурна традиція продовжувалась. У цьому ж будинку в перші роки радянської влади у Львові працював відділ української мови Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР, керівником якого був відомий галицький діяч із трагічною долею, академік ВУАН Кирило Студинський. Відділ, створений на базі розформованого у січні 1940 року НТШ, проіснував неповних півтора року. Завданням цього відділу було доручене з Києва укладання польсько-українського словника. На той час працювали тут, окрім акад. К. Студинського і проф. Іларіона Свенціцького, молоді вчені – Марія Пшеп'юрська, Кость Кисілевський, Василь Лев. Вони брали участь у діалектологічних експедиціях, їздили до Києва з науковими доповідями, разом із київськими мовознавцями готували збірник наукових праць. Лаборантом філії Інституту мовознавства працювала тоді Агафія (Ася) Котів (пізніше – Рибка). Проблема створення «Польсько-українського словника» [ПУС], внесена у плани Інституту, впливала з практичних потреб не так місцевого населення, яке й так добре знало польську мову, як з уваги на значну кількість новоприбулого населення зі східних областей, яке, опинившись у

нових умовах і зіткнувшись частково з польським середовищем, відчувало потребу ознайомлення з польською мовою. Початково-організаційна робота тривала недовго й не залишила помітного результату. Зібраний тоді матеріал мав ряд недоліків як щодо принципів лексикографічного оформлення, так і щодо перекладу польських реєстрових слів.

Під час німецької окупації було відновлено діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, кабінет мовознавства очолив проф. Василь Сімович, його заступником був К. Кисілевський, секретарем – В. Лев, проте у планах кабінету не було згадки про польсько-український словник.

У другій половині 1944 року розпочалася наступна сторінка історії мовознавчої науки у Львові. Тоді з Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР у Києві приїхали Іван Білодід і Федот Жилко, які провели нараду із львівськими мовознавцями-україністами. У будинку на пл. Ринок, 10 почав працювати відділ української мови Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР, керівником якого став відомий професор-славіст, одночасно й директор Національного музею (у радянські часи – Музею українського мистецтва у Львові) Іларіон Семенович Свенціцький, а його заступником призначено Лукію Лук'янівну Гумецьку [Редько]. Під їхнім керівництвом гуртувався новий колектив, до складу якого входили Антін Генсьорський, Пилип Деркач, Дмитро Бандрівський, Павло Приступа, Іван Керницький, також часто приходили сюди Юліан Редько (декан Львівського педінституту), Мирон Онишкевич та Іван Ковалик (працівники університету). Продовжувала працювати та ж Ася Котів, через руки якої згодом пройшов увесь тягар оформлення пізнішої багаторічної словникової роботи відділу.

Одразу після заснування відділу Інститут мовознавства поставив перед ним завдання – укласти ПУС. Проф. Свенціцький мав уже у своєму доробку такий словник, виданий 1920 року у Львові, – «Польсько-український і українсько-польський словник» на 8000 реєстрових слів. Але керівництво новою працею Іларіон Свенціцький цілком раціонально передав своїй заступниці Лукії Гумецькій. Поставлене на той час завдання було дуже складним і вимагало, окрім фактичного знання мови та організаторського хисту, ще й великої цілеспрямованості, вміння доводити розпочату роботу до кінця, максимального використання наявних сил, самодисципліни й вимогливості. Усі ці риси були притаманні Гумецькій, яку жартома називали «єдиним мужчиною відділу».

У членів нового колективу, окрім А. Генсьорського, ще не було досвіду лексикографічної праці та й взагалі великого досвіду самостійної наукової роботи. Окрім цього, як згадував пізніше Юліан Редько, «галичани добре знали польську мову і народні західноукраїнські говори та ще й свого роду галицький інтелігентський жаргон, але літературної української мови ще тільки вчилися» [Редько].

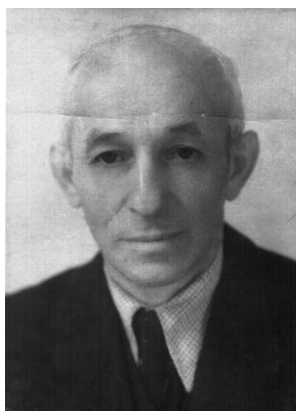

Професор Іларіон Семенович Свенціцький з аспірантами Нонною Копистянською й Олегом Назаруком. 1950-і роки

1949 року нам, учорашнім студенткам, пощастило приєднатися до цього мовознавчого колективу. Професор Іван Ковалик представив нас, схвильованих дівчат, професорові Іларіонові Свенціцькому. При цій нагоді ми вперше побачили й Лукію Лук'янівну Гумецьку¹. Розмова була спільною й доброзичливою, старші колеги радо прийняли нас до свого кола. Лідію Михайлівну призначили аспіранткою проф. Свенціцького, а мене залишили молодшим науковим співробітником відділу. Пригадую свою першу ставку – вона складала 905 карбованців.

Лукія Лук'янівна спокійно розповіла мені про майбутню роботу – укладання польсько-українського словника; саме таке завдання сто-

¹ Лукія Лук'янівна Гумецька (1901, с. Лівча нині Ряшівського в-ва, Польща – 1988, Львів) – доктор філологічних наук (1957), професор (1962). 1928 року закінчила Інститут французької мови та літератури в м. Тур (Франція). 1929 року – Львівський університет. У 1931–1944 роках викладала в українській гімназії ім. Маркіяна Шашкевича у Львові. У 1945–1965 роках працювала спочатку у Львівському відділі Інституту мовознавства АН УРСР (від 1951 р. став складовою Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові), у 1956–1971 рр. була завідувачем цього відділу. У 1946–1950 рр. викладала польську мову у Львівському університеті. 1957 р. захистила докторську дисертацію «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV століть». Дослідник польської та української мови. Автор понад 100 наукових праць з лексикології, лексикографії та історії української мови. Автор підручника польської мови для середньої школи. Редактор серійного видання «Дослідження і матеріали з української мови». Найвагоміші праці: «Нариси з історії української мови», «Польсько-український словник» (співавтор і редактор), «Словник староукраїнської мови XIV–XV століть» (гол. редактор).

Антін Іванович Генсьорський і Лукія Лук'янівна Гумецька. 1950-ті роки

яло тоді перед відділом. Перша зустріч з поважними вченими наповнила гордістю за це важливе завдання і одночасно тривогою перед невідомим і, як мені здавалося, страшним майбутнім.

Щасливо збережена маленька світлинка немов зафіксувала мої враження з часу мого знайомства з робочою кімнатою, заставленою старими меблями. На другому плані видно невелику постать незвичайно милої і привітної людини. Як я згодом дізналася, це був Антін Іванович Генсьорський². На новому місці роботи, працюючи над польсько-українським словником, він водночас продовжував колишні Шахматовські наукові традиції, опрацьовуючи Галицько-Волинський літопис. Генсьорський був усебічно обдарованою людиною: окрім лексикографічної праці, його вабила поезія. Одного разу, десь у липні 1950 року, я застала на своєму столі аркуш із віршами, писаними його рукою. Може, цей вірш був складений до мого дня народження, 6 червня, але автор датував його «VII. 1950 р.»...

² Антін Іванович Генсьорський (1890, с. Болестрашичі на Перемищині–1970, Львів) 1918 р. закінчив історико-філологічний факультет Петроградського університету, учень О. Шахматова. Після переїзду до Львова працював журналістом. У 1920–1925 рр. – доцент історико-філологічного відділу філософського факультету Українського тасмного університету у Львові. У 1924–1940 рр. керував бібліотекою Народного дому; після закриття бібліотеки (у другій половині 1940 р.) працював у бібліографічному відділі, згодом – організатор і завідувач Музею книги Львівської філії БАН УРСР (від грудня 1949 р.). У 1943 р. був заступником В. Дорошенка – директора Бібліотеки НТШ. Після евакуації В. Дорошенка (у березні 1944 р.) – керівник бібліотеки Народного дому. Після приходу Червоної армії, з липня 1944 – до вересня 1949 р. – керівник відділу стародруків та Музею книги при відділі стародруків Львівської філії Бібліотеки АН УРСР. Від осені 1949 р. – ст. наук. співробітник Львівського відділення Інституту мовознавства АН УРСР, старший викладач Львівського університету ім. І. Франка.

**Антін Генсьорський, Павло Приступа, Олександр Тисовський, Іван Керницький.
Відділ української мови, пл. Ринок, 10. 1950 рік**

Повернімось до фотографії: на першому плані три постаті співробітників відділу. Посередині сидить строгий і поважний Олександр Тисовський, колишній учитель гімназії у Львові й Станиславові (тепер Івано-Франківськ), рано висланий на пенсію, завзятий любитель оперного мистецтва. Він навіть дозволяв собі їздити до Італії в Мілан, щоб насолоджуватися шедеврами музичного мистецтва. Поряд із ним сидять два молодші співробітники, для яких це теж були перші кроки в невідому науку. Ліворуч – Павло Приступа, а праворуч – Іван Керницький. Вони були наймолодшими працівниками відділу (окрім мене), які скінчили університет ще перед війною. Керницький був учнем славного професора-україніста Івана Янова і проходив педагогічну практику в Лукії Гумецької, яка працювала тоді у відомій українській школі ім. Маркіяна Шашкевича. Приступа не входив до складу групи, яка працювала над укладанням словника, але вже тоді виявляв інтерес до діалектології.

Кадр світлини не охопив керівників – проф. Іларіона Свенціцького і Лукії Гумецької. Немає на фото також Дмитра Бандрівського та Асі Котів-Рибки, які працювали у відділі української мови ще за часів Студинського у 1939–1940 роках.

Це був особовий склад Львівського відділення Інституту мовознавства – люди різні за освітою, відношенням до практичної діяльності, ніхто не був ознайомлений зі словниковою роботою в ділянці лексикографії. Вільно всі знали тільки побутово-літературну польську мову. Секрети наукової

Дмитро Григорович Бандрівський. Кінець 1940-х – початок 1950-х рр.

майстерності здобувалися поступово в час роботи із кожним словом майбутнього словника.

Керувала роботою Лукія Гумецька, прекрасний знавець польської мови з певними навичками наукового мовознавства. Вона написала інструкцію для укладання реєстру «Принципи створення Польсько-українського словника», де підвела певний підсумок поступового набування досвіду на початковому етапі підготовки словника. У реальній ситуації відділу не можна було й мріяти про укладання словника на базі власної картотеки, створеної на основі писемних джерел – це затягнуло б роботу на багато років. Тому головним джерелом лексичного матеріалу, фразеологічних зворотів і значень реєстрових слів для польського реєстру словника став реєстр так званого «Варшавського словника» [SW]. Також було використано незакінчений «Nowy słownik języka polskiego» за редакцією Тадеуша Лер-Сплавінського [SJPLehr] і двотомний «Słownik francusko-polski i polsko-francuski» Павела Каліні (зокрема другу – польсько-французьку – частину) [SFP]. SW був на той час єдиним повним тлумачним словником польської мови. Одночасно він містив значний відсоток старопольських, говіркових та рідковживаних слів, які завдавали чимало клопоту упорядникам ПУС. Також до реєстру потрапили слова, які вийшли з активного ужитку, але часто фіксувалися в літературі.

Під час роботи над словником її методи стали окреслюватися чіткіше. Л. Гумецька опублікувала кілька наукових статей, де на матеріалах словника узагальнила власні спостереження. Своїми теоретичними працями вона фактично започаткувала сучасну львівську ономастичну школу і створила перший в Україні осередок істориків-лексикографів.

Уляна Єдлінська, Пилип Деркач, Антін Генсьорський. 1949 рік

Незважаючи на тодішні несприятливі умови праці над словником, при недостатності допоміжної словникової бази і лексикографічної підготовки упорядників, робота помітно просувалася вперед.

На фото зліва видно постать Пилипа Максимовича Деркача³ – він сидить окремо спереду. Із його родиною мене поєднала особлива приязнь. Л. Гумецька передала мене під опіку П. Деркача. Він був інвалідом війни, тож рідко бував у відділі, працював здебільшого вдома, і мені доводилось постійно носити йому робочі матеріали. Він був дуже сердечною й доброю людиною, багато опікувався мною й намагався передати мені максимум своїх знань про теорію лексикографії. Хоча, властиво, і сам він ще не мав великого досвіду словникової роботи – саме тоді працював над словником українських синонімів [КСС]. Але все, що я написала, я завжди приносила йому показати; завдяки цьому я часто була в його домі. Тут мені пощастило познайомитися не лише з його дружиною, відомим бібліографом, літературознавцем, дослідницею творчості Лесі Українки Марією Дем'янівною Фуртак-Деркач, а й із дочкою Олександрою, яка була

³ Пилип Максимович Деркач (1893, с. Сторонибаби Золочівського р-ну Львівської обл. – 1957, Львів) — український січовий стрілець. Попавши в російський полон, перебував у Самарі. Брав участь у листопадових боях за Львів та в українсько-польській війні в 1918 р., був важко поранений і вижив після ампутації ноги в польському таборі завдяки догляду своєї майбутньої дружини Марії Фуртак. У 1920–1921 рр. студював германістику в університетах Відня. 1923 р. одружився у Празі з Марією Дем'янівною Фуртак. Автор кількох словників.

Дмитро Гринчишин, Ярослава Закревська, Левко Полюга, Уляна Єдлінська, Михайло Худаш, Антін Генсьорський. Відділ української мови у приміщенні Інституту суспільних наук АН УРСР на вул. Радянській, 26 (тепер вул. Винниченка). Кінець 1950-х років

тоді дуже славетною скрипалькою (дружина диригента Євгена Вахняка). Довелося спілкуватися і з сином Деркачів – Мироном, біологом за фахом, якого за програмами ЮНЕСКО скерували до Індії. Згодом він читав лекції про етнографічну спорідненість індійського і гуцульського орнаментів, показуючи при цьому ілюстрації.

Десь під кінець 1950-х рр. відділ української мови перейшов із приміщення на пл. Ринок, 10 до будинку колишнього НТШ на вул. Радянській, 26 (тепер вул. Винниченка). Тут відбувалась основна робота над укладанням словника. Коли відділ перенесли до сусіднього будинку (на Радянську, 24), ми перейшли туди вже з новим словником. Він охоплював близько 100 тис. реєстрових слів. До поступового рецензування видання вдалося залучити висококваліфікованих філологів і знавців польської мови – професора Михайла Рудницького і доктора філологічних наук Мирона Онишкевича, які вдосконалили його своїми фаховими порадами. Тому їхні прізвища відзначені у складі редакційної колегії поряд із працівниками відділу А. Генсьорським, Л. Гумецькою (головний редактор), І. Керницьким. А серед укладачів, окрім них, відзначено співробітників Інституту суспільних наук: Д. Бандрівського, П. Деркача, У. Єдлінську та О. Тисовського. Словник вийшов у двох томах (у трьох книгах) у 1958–1960 роках.

Появу першого тому було приурочено IV з'їзду славістів, що відбувся в Москві 1958 року, на якому проф. Л. Гумецька виступила вже з концепцією створення історичного словника української мови. Наклад ПУС склав лише 3 тисячі примірників і майже відразу став бібліографічною рідкістю.

Хоча праця і слугувала основою для подальшого розвитку польсько-української лексикографії і від того часу в планах весь час було перевидання ПУСу, проте й досі в Україні так і не з'явилося нового видання (окрім кишенькових), які б зрівнялися з ним. Потреба в такому словникові була й залишається дуже пекучою.

Властиво, робота над ПУСом ще в I половині 50-их років започаткувала львівську лексикографічну школу, яка згодом поповнилася багатьма молодими співробітниками. Вони працювали вже над новими виданнями: словником української мови XIV–XV ст. [СУМ¹⁴⁻¹⁵], словником XVI – першої половини XVII ст. [СУМ¹⁶⁻¹⁷], робота над яким усе ще триває.

За цей час у відділі вийшло друком чимало різноманітних наукових збірників та діалектологічних праць. Важливе значення мало те, що тут підготовлено до друку другий том «Атласу української мови» [АУМ] і четвертий «Общекарпатского диалектологического атласа» [ОКДА]. Працівники відділу також розробляли проблеми теорії лексикографії.

У відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича зібрано фундаментальні картотеки «Історичного словника української мови» за редакцією Є. Тимченка, «Словника староукраїнської мови» [СУМ¹⁴⁻¹⁵], «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» [СУМ¹⁶⁻¹⁷], «Словника гуцульських говірок», діалектологічну фонотеку, записи до «Атласу української мови» [АУМ] та ін.

Відділ став визначним міжнародним науковим центром, налагодивши тісні наукові контакти з іншими лексикографічними осередками України, а також Польщі, Росії та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- АУМ – Атлас української мови: у 3 т. Київ: Наук. думка, 1988. Т. II.: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. 520 с.
- КСС – Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови. Київ: Рад. школа, 1960. 188 с.
- ОКДА – Общекарпатский диалектологический атлас. Т. 1–7. Т. 1. Кишинев, 1989; Т. 2. Москва, 1994; Т. 3. Warszawa, 1991; Т. 4. Львів, 1993; Т. 5. Bratislava, 1997; Т. VI. Budapest, 2001; Т. VII. Нови Сад, 2003.
- ПУС – Польсько-український словник / Słownik polsko-ukraiński: у 2 т. / редкол.: Л. Л. Гумецька (гол. ред.) [та ін.]. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958–1960.
- Редько – Редько Юліан. З моїх споминів про Львівський відділ мовознавства України. Машинопис

- СУМ¹⁴⁻¹⁵ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / відп. ред. Л. Л. Гумецька. Київ, 1977–1978.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2013. Вип. 1–16 (видання не завершене).
- SFP – Słownik francusko-polski i polsko-francuski / opr. P. Kalina. Warszawa, 1949.
- SJPLehr – (Nowy) Słownik języka polskiego / pod red. T. Lehra-Spławińskiego. Warszawa, 1938–1939. T. I–II.
- SW – Słownik języka polskiego / pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego. Warszawa, 1900–1927. T. I–VIII.

SUMMARY

The article deals with an important page in the history of linguistics in Lviv – the work of the Ukrainian language department at the O. Potebnya Institute of Linguistics of the AS, headed by famous professor Ilarion Swiencitsky. Then was formed a team, consisting of Lukia Gumetska, Antin Gensorsky, Phylp Derkach, Dmytro Bandrivsky, Pavlo Prystupa, Ivan Kernytsky and others. The main task of the department was to compile the Polish-Ukrainian dictionary. One of the sources of lexical material, idioms and meanings of registry words for the Polish vocabulary register was the register of so-called «Warsaw Dictionary». For reviewing the publication it was succeeded to attract highly qualified philologists and experts in the Polish language – Professor Mykhailo Rudnitsky and Doctor of Philology Myron Onyshkevych, who perfected it with their professional advices. The dictionary got out of print in two volumes (in three books) in 1958–1960. It contained about 100 thousand registry words. The project manager L. Gumetska actually initiated a modern Lviv onomastic school with her theoretical works and created the first center of historical lexicographers in Ukraine, and the department became a prominent international scientific center.

Keywords: lexicography, Polish-Ukrainian dictionary, Lukia Gumetska, Ilarion Swiencitsky, Lviv lexicographic school.

**«SŁOWNICZEK PROWINCYONALIZMÓW PODOLSKICH»
ОЛЕКСАНДРА КРЕМЕРА ЯК ПЕРША
ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ПРАЦЯ ПРО ПОДІЛЬСЬКИЙ ГОВІР**

*«Słowniczek Prowincjonalizmów Podolskich» of A. Kremer
as the First Lexicographic Work of the Podillya Dialect*

Подільський говір об'єднує дуже давні, самобутні та цінні для історії української мови й діалектології говірки [Гриценко 1994]. Немало подільських слів увійшло до лексичного складу не лише сусідніх говорів, а й говорів польської мови, деякі слова засвоїла літературна українська мова. Незважаючи на те, що дослідження лінгвального матеріалу подільського говору має особливе значення для українського мовознавства, подільські говірки дотепер не були об'єктом спеціальної лексикографічної праці [ПГ]. Натомість перший регіональний словник, який виокремлював подільський діалект з-поміж говорів української мови вже в 60–70-ті роки XIX ст., належить полякові Олександрю Кремерові¹, який у 1841–1865 роках працював лікарем у м. Кам'янець-Подільський в Україні [PSB: 265]. О. Кремер зацікавився мовою місцевих жителів, записував «подільські провінсіалізми», результатом чого став друк у працях Краківського наукового товариства окремим виданням «Słowniczka prowincjonalizmów Podolskich, ułożony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863» [Kremer 1870], який вийшов 1870 року.

Про евристичну цінність цієї праці в тогочасній Російській імперії виразно свідчить той факт, що на нього звернув увагу відомий український етнолог, дійсний член Південно-Західного відділу Імператорського гео-

¹ Олександр Кремер (1813–1880) – доктор медичних наук, доктор хімічних наук, який здобув медичну освіту в Краківському університеті, практикував у клініках Берліна, Парижа, Відня, автор численних праць у галузях медицини, природничих наук, зокрема і перекладних медичних термінологічних словників.

графічного товариства Російської імперії Павло Чубинський, який уже 1872 року надрукував фрагмент Словника О. Кремера в «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» у розділі «Поляки Юго-Западного края. Особенности литературы и языка» [Поляки 1872: 259–270]. Досліджуючи взаємовпливи польської й української мов, етнограф на підставі Словника О. Кремера формує реєстр із 514 слів, запозичених із подільського «наріччя» в мовлення поляків Південно-Західного краю.

Однак, на жаль, відтоді цього лексикографічного джерела не використовували в мовознавчих дослідженнях. Б. Грінченко в передмові до «Словаря української мови» із жалем зазначає, що «нам не пришлось видѣть, что представляет из себя «Słowniczek prowincjonalizmów Podolskich», изданный въ Краковѣ въ 1870 г.» [Словарь І: XII]. Тому й не дивно, що й через півстоліття ця праця залишається «великою бібліографічною рідкістю», як зауважує П. Горецький в «Історії української лексикографії» [Горецький 1963: 127].

Відомо, що Словник О. Кремера 1999 року був перевиданий у Польщі як елемент комплексного видання «Język polskich dawnych Kresów Wschodnich»² [Kremer 1999].

Архітектура словника така: передмова укладача («Przedmowa»), алфавітний реєстр словникових статей та прикінцевий розділ «Русизми або московізми, вживані на Поділлі» («Rossycyzmy albo moskwicyzmy upowszechnione na Podolu»).

О. Кремера цікавили насамперед подільські лексичні діалектизми, засвоєні польською інтелігенцією в часи проживання на Поділлі, які не ввійшли до польської літературної мови. У передмові до Словника О. Кремер аналізує причини цього, а також виділяє тематичні групи такої «запозиченої» лексики: «слова, що позначають землеробські знаряддя та його частини, усіляке домашнє начиння, житло, поля, ліси, степи і т.д.» [Kremer 1870: 3]. Цей список налічує 952 слова й вирази.

У розділі «Русизми або московізми, вживані на Поділлі» («Rossycyzmy albo moskwicyzmy upowszechnione na Podolu») укладач подає 125 слів, поширені на Поділлі й уживані у мовленні місцевої шляхти, що з'явилися за часів правління Миколи І. У передмові О. Кремер наводить такий цікавий коментар: «Унаслідок упровадження нових урядів та напливів урядників інших національностей, особливо після введення Миколаєм російської мови в школах як основної, у мовленні польської шляхти з'явилося дуже багато русизмів, а точніше московізмів»³ [Kremer 1870: 3]; пор., наприклад: *баня*

² У дослідженні використано оригінальний примірник із бібліотеки Є. Тимченка, який люб'язно надав проф. П. Гриценко, за що висловлюємо щиру подяку Професорові.

³ Висловлюємо щиру подяку О. Рябошапці за переклад передмови Словника та за допомогу у тлумаченні словникових статей.

SŁOWNICZEK
PROWINCYONALIZMÓW
PODOLSKICH

UŁOŻONY
W KAMIEŃCU PODOLSKIM
w roku 1863.

PRZEZ
DRA A. KREMERĄ.

Osobne odbicie z N. M. Rocz. Tow. nauk. krakowskiego.

W KRAKOWIE
W DRUKARNI UNIWERS. JAGIELLOŃSKIEGO
pod zarządem Konst. Mańkowskiego.

—
1870.

‘лазня’, *больніца* ‘лікарня’, *чиновник* ‘урядник’, *донос* ‘скарга’, *гражданський* ‘цивільний’, *кандали* ‘кайдани’, *каторга* ‘тяжка робота’, *лагер* ‘табір’, *лавка* ‘магазин’, *присмотр* ‘дозор’, *рацот* ‘обрахунок’ та ін. [Ibid.: 76–82]. Зауважмо, що ці «московізми» надійно ввійшли в мовлення не лише польської шляхти, а й подолян, і ширше – усіх українців. Фіксуємо й поодинокі випадки, коли слово не прижилося, принаймні в подолян, як-от: *часний*, *чесний* ‘пристав, комісар поліцейського відділку’ [Ibid.: 77].

Композицію словникових статей формують: вихідна реєстрова одиниця, подана польськими графічними знаками; переклад або тлумачення реєстрового слова польською мовою. На жаль, жодних граматичних чи стилістичних пояснень, ілюстративного матеріалу чи ремарок, які б за-свідчували локалізацію поданих «провінціалізмів», упорядник не подає. Наприклад: *Balabuch, bulka mała* [Ibid.: 6] – *балабух* ‘мала булка’. Натомість треба віддати належне, що, не маючи філологічної освіти, О. Кремер підійшов до укладання словника досить професійно. Усі зафіксовані в Кам’янці-Подільському «подільські провінціалізми» автор порівнював із лексичним матеріалом першого великого тлумачного словника польської мови («*Słownik języka polskiego*») Самуїла Лінде, шість томів якого вийшли друком у 1807–1814 pp. [SJP]. Отож у кожній словниковій статті О. Кремер подав спеціально обумовлені в передмові ремарки: слово і значення збігаються в обох словниках; слово фіксують обидва словники, проте з відмінним лексичним значенням; слово, зафіксоване в Словнику О. Кремера, відсутнє в словнику С. Лінде. Можна припустити, що саме остання категорія слів – у словникових статтях позначена О. Кремером зі знаком запитання (?) – і є подільськими лексичними діалектизмами, як-от: *рискаль* ‘дерев’яна лопата, закута залізом’; російською – *заступ* [Kremer 1870: 55], *калабаня* ‘калюжа’ [Ibid.: 28], *тельбухи* ‘бебехи’ [Ibid.: 64] тощо.

Спорадично автор подає ремарки щодо походження слів: із молдавської мови (*balan* ‘віл’ [Ibid.: 7], *grusa* ‘каша з житньої крупи, для якої береться напівстигле – *свидне* – зерно’ [Ibid.: 20]); із татарської (*arkan* ‘петля, зашморг’ [Ibid.: 5]). У передмові О. Кремер це пояснює тим, що «сусідні молдавани, турки, татари дуже часто навідували землі Поділля. Не проживаючи тут, вони залишили свої сліди на подільській землі, хоч сліди ці зустрічаються і не часто, обмежуючись переважно назвами речей, а також предметів торгівлі та щоденного вжитку» [Ibid.: 3].

Цінними є спостереження О. Кремера щодо особливостей вживання деяких слів серед різних верств населення. Зокрема автор зауважує, що назву *картофля* ‘картопля’ вживають вищі класи, натомість народ послуговується словом *бараболя* ‘тс.’ [Ibid.: 28].

«*Słowniczek prowincjonalizmów Podolskich*» цінний і тим, що його реєстр містить значну кількість регіональної лексики різних тематичних груп,

деякі з них засвідчують суто подільський спосіб життя, вияви духовної та матеріальної культури подолян II половини XIX ст.

Найбільшою кількісно та якісно є ТГ сільськогосподарської лексики. Зафіксовано низку назв сільськогосподарських знарядь: *klucz* 'одна з частин плуга' [Kremer 1870: 30]; *istryk* 'лопатка для вибивання землі з плуга' [Ibid.: 26]; *zawożno* 'забагато (про привезене до млина зерно)' [Ibid.: 75]; *oklat* 'не повністю обмолочений сніп' [Ibid.: 43]; *rubel* 'палиця для притискання сіна чи снопів під час транспортування' [Ibid.: 54]; *swidny* 'недостиглий (про хліб, збіжжя)' [Ibid.: 61] та ін.

Рільництво та городництво репрезентують назви: *arbuz* 'гарбуз' [Ibid.: 5]; *barabóla* 'картопля' [Ibid.: 7]; *kartofla* 'тс.' [Ibid.: 28]; *kawon* 'кавун' [Ibid.: 29]; *kociorubka* 'овоч ненормальної форми' [Ibid.: 31]; *kosznica* 'висока плетінка із хмизу для зберігання кукурудзи' [Ibid.: 32]; *noworola* 'земля, приготовлена під ярину' [Ibid.: 41]; *szarować* 'сапати і розмножувати кукурудзу' [Ibid.: 62] та ін.

На підставі аналізу Словника О. Кремера можемо дійти висновків про активний розвиток ткацтва в подільському регіоні в II половини XIX ст., про що свідчить широкий корпус відповідної термінології: *cewka* 'дудочка, на яку намотують пряжу для човника під час ткання' [Ibid.: 10]; *iurec* 'паличка з двома воронками на обох кінцях, крізь які протягається нитка прядива під час змотування його в клубок'; 'паличка, яку використовують жінці для зв'язування снопів' [Ibid.: 26]; *talka* 'змотані нитки' [Ibid.: 64].

Засвідчено також явище гіперо-гіпонімії, властиве регіональній лексиці. Наприклад, словникова стаття *wół* містить 8 назв на позначення волів різної масті: *wół murga-murgaty* 'смугастий віл', ~ *balan* 'світло-жовтий віл', ~ *łasij* 'віл, у якого хребет темніший за інші частини тіла', ~ *żuk* 'чорний віл', ~ *kozij* 'віл із рогами, вивернутими назад', ~ *gula* 'віл із рогами короткими товстими, нахиленими до землі', ~ *zora* 'віл із піднятим чолом і веселим поглядом', ~ *ponyta* 'віл із насупленим чолом і сумним поглядом' [Ibid.: 68–69].

Збережена у Словнику О. Кремера сьогодні вже архаїзована в подільських говірках лексика тематичних груп «Транспорт і комунікація» (*czortopchajka* 'легка бричка' [Ibid.: 13]), «Одяг, взуття, прикраси» (*rantuch* 'жіночий головний убір' [Ibid.: 53]), «Рибальство та мисливство» (*komulec* 'дерев'яна палиця невода' [Ibid.: 31]) тощо.

Цінними для сучасного дослідника є представлені в Словникові назви їжі та напоїв: *całuszka* 'окраєць хліба' [Ibid.: 10]; *drahle* 'холодець' [Ibid.: 15]; *hyżki* 'холодець із яловичих чи свинних ратичок' [Ibid.: 25]; *knysz* 'особливого виду пшеничний хліб' [Ibid.: 32]; *kolotucha* 'сметана із крохмалем' [Ibid.: 31]; *okrassa* 'приправа до страви' [Ibid.: 42]; *zakalec* 'погано випечена частина хліба' [Ibid.: 73] та ін.

Наводить О. Кремер і назви людини та її рис у мовленні подолян: *bajstruk* 'незаконно народжена дитина' [Ibid.: 6]; *hajdamaka* 'розбійник, опришок'

[Ibid.: 21]; *dzendzurzysty* ‘бойкий’ [Ibid.: 16]; *legejda* ‘неповоротка, лінива людина’ [Ibid.: 36]; *zirkaty* ‘людина із блискучим поглядом’ [Ibid.: 76]; *murmyło* ‘неповороткий чоловік’ [Ibid.: 39]; *handryba* ‘велика неповоротка людина’ [Ibid.: 22]; *paczkowoz* ‘контрабандист’ [Ibid.: 44]; *pronoza* ‘пронира, пройдоха’ [Ibid.: 51] та ін.

Словникові статті також виформовують у читача уявлення про звичаї, ігри, розваги, вірування подолян; пор., зокрема, назви танців: *hajduk*, *hoscak* [Ibid.: 21]; *kozak* [Ibid.: 33]; *przysiudy* [Ibid.: 52]; *tropak* [Ibid.: 66], а також: *czabaraszka* ‘танець у присядку’ [Ibid.: 12]; *pieczony rak* ‘циганський танець’ [Ibid.: 47]. Неабияке зацікавлення викликає лексика з виразною етнокультурною семантикою: *potyrcze* ‘дитя, яке померло без хрещення’ [Ibid.: 51]; *perebendiować* ‘переливати з пустого в порожнє’ [Ibid.: 46]; *spiuch* ‘говориться про зайця при дітях, щоб ті спали (вірять, якщо сказати в цьому випадку «заець», то діти будуть спати)’ [Ibid.: 59].

Більшість фразеологізмів та сталих висловів, представлених у Словникові, сьогодні вже не вживається в подільських говірках, що посилює евристичну цінність аналізованої лексикографічної праці, а саме: *boruch odprawiać* ‘молитися по-єврейськи; говорити нісенітниці’ [Kremer 1870: 9]; *cur tobie, pek tobie, ot se na!* ‘облиш мене!’ [Ibid.: 12]; *cwirkać w oczy* ‘говорити різкості’ [Ibid.: 12]; *poradna godzina* ‘щасливий час’ [Ibid.: 49].

Словниковий матеріал, який упорядкував О. Кремер, засвідчує основні мовні риси, за якими і сьогодні ідентифікують подільський говір на діалектній карті України. Наприклад, на фонетичному рівні: укання (*supilka* ‘дудочка’ [Ibid.: 60]), давня сполука *рь* реалізується як [ир] у слові *кирниця* [Ibid.: 33]; обнижена вимова ненаголошеного [e], яка, на думку О. Кремера, є виразною рисою мовлення подолян, яку запозичили поляки. Автор також зауважив, що перехід [e] → [и] у мовленні польської шляхти часто призводить до сплутування лексичного чи граматичного значень слів, як-от: *bywsze* – *bywszy*, *przyszły* – *przeszły*. На граматичному рівні – це, наприклад, уживання прийменника *za* у значенні ‘про’ [Ibid.: 72]. Щодо лексичних особливостей виділімо слово *chodaki* ‘постоли, лапті’ [Ibid.: 11], яке, за свідченням І. Матвіяса, є характерною рисою подільського говору, що відмежовує його від буковинського [Матвіяс 1990: 69].

Отже, «*Słowniczek prowincjonalizmów Podolskich*» О. Кремера й до сьогодні зберігає евристичну цінність для істориків мови, діалектологів, етнографів, для українських і польських мовознавців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Горецький 1963 – Горецький П. Історія української лексикографії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 244 с.

- Гриценко 1994 – Гриценко П. Ю. Основні риси подільського говору. *Поділля: історико-етнографічне дослідження* / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін. Київ: Доля, 1994. С. 74–81.
- Матвіяс 1990 – Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ: Наукова думка, 1990. 168 с.
- ПГ – Подільський говір: Бібліографічний покажчик / уклад.: І. В. Гороф'янюк, Н. Д. Коваленко, Т. М. Тищенко. Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. 141 с.
- Поляки 1872 – Поляки Юго-Западного края. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край*. Собрания П. П. Чубинского. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. Вып. 1. С. 215–291.
- Словарь – Словарь української мови: в 4 т. / упор. з дод. власного матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1907–1909.
- Kremer 1870 – Kremer A. Słowniczek prowincjonalizmów Podolskich, ułożony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863. Kraków: w drukarni Uniwers. Jagiellońskiego, 1870. 83 s.
- Kremer 1999 – Kremer A. Słowniczek prowincjonalizmów Podolskich, ułożony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863. *Język polskich dawnych Kresów Wschodnich*. T. 2. Studia i materiały. Warszawa, 1999. S. 259–340.
- PSB – Polski Słownik Biograficzny. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1970. T. 15. Kozłowska Zofia – Kubacki Stanisław. 636 s.
- SJP – Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde. Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów, 1807–1814. T. 1–6.

SUMMARY

The article intends to return «Słowniczek prowincjonalizmów Podolskich, ułożony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863» by a Pole A. Kremer to the scientific information space. He was living in Kamyanets-Podilsky for 24 years and was interested in the local language, wrote down “Podilsky provincialisms” – the words that were learned by the Polish intelligentsia during its residence in Podillya, but had not yet entered the Polish literary language. This list includes 952 such words and expressions. The dictionary’s architectonic is as follows: a foreword by the author, alphabetical register of vocabulary articles and the final part «Rossycyzmy albo moskwicyzmy upowszechnione na Podolu», which contains 125 words appeared during the reign of Nicholas I, distributed in Podolia and used in the speech of local gentry. A. Kremer compared all “Podilsky provincialisms” recorded in Kamyanets-Podilsky with a lexical material of «Słownik języka polskiego» by S. Linde (1807–1814). The words recorded by A. Kremer and missing in the S. Linde’s dictionary, suppose, can be qualified as actually Podilsky lexical dialecticisms, which increases the heuristic potential of the analyzed Dictionary.

Keywords: «Słowniczek prowincjonalizmów Podolskich, ułożony w Kamieńcu Podolskim w roku 1863», A. Kremer, dictionary, Podillya dialect, Podilsky lexical dialecticisms, russism.

СТАН РОЗВИТКУ ЛЕКСИКОГРАФІЇ У ПРИДУНАЙСЬКИХ РУСНАКІВ

Lexicography Matters in the Rusyn Language

Предки сучасних руснаків унаслідок інтенсивних міграційних процесів в Австро-Угорській імперії оселилися біля південної течії Дунаю. Найінтенсивніші переселення відбувалися відразу після битви з турками під Віднем 1683 року і після підписання миру в Карловцях 1699 року. За умовами підписаної угоди, Габсбургам відійшли землі Угорського королівства, до складу яких входили Бачка, Бараня і частково Срім. Нові території почали заселяти німці, угорці, болгари, чехи [Jankulov 1961: 87].

Предки нинішніх руснаків, які заселили південну течію Дунаю, походять із південних схилів Карпат – території, через яку сьогодні проходить кордон України, Польщі, Словаччини й Угорщини. Свою прабатьківщину руснаки навіть сьогодні називають «Горницею», тобто «горнім краєм». Їхнє переселення у XVIII ст. було тільки міграцією в межах Австро-Угорщини. Міграція руснаків відбувалася поступово. Залишивши свої поселення на початку XVIII ст., вони на якийсь час осіли в північно-східній частині Угорщини на території міст (Makó, Miskolc, Görömböly і Mucsony). Тільки 1740 року, коли царський уряд дав дозвіл на отримання землі та на переселення, перші групи руснаків оселилися в порожньому селі Керестур, в області Бачка, що тепер належить Сербії. Офіційні записи перших переселенців, які оселилися в селі Керестур, походять із 1744 року. Через двадцять років (1765) перших руських переселенців зареєстровано в селі Коцур [Лабош 1979: 104]. Дещо згодом у ці села емігрувала й велика група безпосередньо із південно-західної частини Земплину, сучасної Словаччини. Ці нові переселенці принесли в мовлення мешканців свої фонетичні, морфологічні риси, які не могли не позначитися на їхньому говорі.

Від кінця XVIII і до середини XIX ст. тривала внутрішня міграція руснаків, які почали переселятися до сусідніх сіл, у Срім і Славонію.

У літературі перші згадки про руснаків почали з'являтися на початку XIX ст. Зокрема у книжці Й. Еімана (1822) про німецьких переселенців до Бачки в часи правління Йосифа II уже з'явилася деяка інформація про руснаків, їхню віру і мову. Кілька рядків про них написав 1842 року і П. Шафарик. Відтак короткі відомості про руснаків можна знайти в етнографічних або статистичних матеріалах із часу габсбурзької монархії. Про руснаків згадували Я. Головацький (1848), Г. Бідерманн (1862–1867) та ін. [див.: Дуличенко 2009: 151]. У II половині XIX ст. відомості, – щоправда, інколи протилежні, – про руснаків можна знайти в газеті «Вѣстникъ для русинов Австрійской державы» та в інших журналах того часу [Ibid.: 151].

Але для науки придунайські руснаки стали справжнім відкриттям, коли 1898 року в Записках Наукового товариства імені Шевченка було опубліковано статтю В. Гнатюка «Руські оселі в Бачці» [Гнатюк 1998], у якій автор виклав теорію про українське походження руснаків Бачки, а мову визначив як південно-західний говір української мови [Гнатюк 1988: 54]. Згодом учений опублікував усі свої записи з експедиції серед руснаків Бачки.

Стаття В. Гнатюка започаткувала гостру дискусію про питання національного і мовного походження придунайських руснаків. Проти його позиції виступив чеський мовознавець Ф. Пастрнек, який проаналізував фольклорний матеріал, який опублікував В. Гнатюк, і дійшов висновків, що руснаки – за походженням словаки, а їхній говір належить до східно-словацького діалекту.

Унормування говору руснаків має свою історію. У літературі відомі різні періодизації розвитку літературної мови руснаків [Barić 2007: 288]; пропонуємо дотримуватися поділу на три періоди:

- 1) від часу переселення 1744 року до початку XX ст.
- 2) від 1904 до 1923 року, коли з'являються перші записи руснацького говору;
- 3) від 1923 року (час виходу першої граматики, яка засвідчує початок нормування) і до сьогодні.

Перший період характеризує те, що руснаки як літературну мову вживали і церковнослов'янську мову, і «язичіє», а місцевий говір використовували тільки у приватному листуванні, у школі та вдома. Церковнослов'янська мова була поширена в церкві, у рукописах церковного змісту. Перші збережені написані документи місцевого говору з'явилися пізно. Спочатку грамотними були тільки священики, які церковнослов'янською мовою складали церковні хроніки.

Збереглися тільки рукописні хроніки Руського Керестура і Коцура з кінця XIX і початку XX ст. Це записи звичайних мешканців про події у селі, завдяки яким збереглися записи текстів того часу. Події описано так званою «гражданкою» із церковнослов'янськими елементами. Ці рукописи цікаві з огляду на те, що їхні переписувачі «вкраплювали» чимало діалектних елементів із живого мовлення. Дослідження цих записів могло б дати відповіді на деякі запитання щодо генези говору руснаків.

«Язичіє» зберігалось між руснаками навіть до початку XX ст. Саме ним написані твори першого руського поета Петра Кузмяка (1816–1900).

Наприкінці XIX ст. вийшли друком матеріали М. Врабеля і В. Гнатюка. Це перші опубліковані записи руснацького народного говору. Михайло Врабель працював учителем у Керестурі, а 1890 року Ужгороді вийшла друком його книжка «Рускій соловей» [Врабель] – збірник 188 народних та авторських віршів, який вважають першою друкованою книжкою руського говору. Рецензію до книжки написав Іван Франко. Хоча книжку було опубліковано тільки через 150 років після поселення перших руснаків на новому місці проживання, зафіксована в ній мова дуже важлива для дослідження історії руського говору. Книжка зацікавила Володимира Гнатюка та фактично стала поштовхом для планування дослідження говору руснаків. Улітку 1897 року Гнатюк приїхав до Бачки і там упродовж двох місяців записав 430 народних пісень і 220 оповідань [Гнатюк 1998].

Перебуваючи в Бачці, Гнатюк помітив, що «деякі руснаки зовсім серйозно виражають думку писати на своєму діалекті... Правда, чому би діалект не розвивався? Але хто так буде писати?» [Гнатюк 1988 I: 45].

Гавриїл Костельник, який першим розпочав писати руською мовою, 1904 року в Жовкві опублікував поетичну збірку «З могого валалу» («З мого села»), яку високо оцінив В. Гнатюк і вважав, що вона дасть поштовх подальшому розвитку діалекту.

Після Першої світової війни Бачка, Срім і Славонія увійшли до складу королівства Югославії, а засноване 1919 року товариство «Просвіта» відразу ухвалило друкувати книжки, газети і всі видання місцевим говором.

Після Другої світової війни говір руснаків став мовою руської національної меншини в Югославії. Це відкрило багато можливостей його розвитку: з'явився тижневик, для руснаків трансливали радіопередачі в м. Новий Сад, у школах відкрито відділення з руською мовою навчання. Відтак наприкінці 60-х років ХХІ ст. разом із сербохорватською, угорською, румунською і словацькою мовами руська мова стала однією із п'яти офіційних мов Воєводини. Щоб остаточно утвердити рівноправність усіх мов, слід було вирішити кілька нагальних питань. Передусім – подбати, аби всі документи публікували всіма офіційними мовами. Згодом на рівні області національним меншинам надано змогу інформування

всіма п'ятьма мовами, для кожної передбачені трансляції на радіо і телебаченні, регулярно почали виходити тижневики. Створено умови для навчання мовами національних меншин, відкрито спеціальні студії на філософському факультеті у Новому Саді. Окрім цього, було передбачено друк двомовних словників, підручників. Саме тому з кінця 60-х років ХХІ ст. вийшла низка фахових термінологічних словників, які мали на меті, з одного боку, уніфікувати термінологію, а з іншого – допомогти в перекладацькій роботі.

Оскільки руський говір стандартизований тільки у ХХ ст. [Timko Ďitko 2011: 123], на час виконання рішення про друк словників, граматик і підручників для мов національних меншин у руснаків була лише граматика Гавриїла Костельника [Костельник 1923], тому всі видання, які після цього друкувалися, були викликані потребами стандартизації.

Однак лексикографічні праці вимагали насамперед теоретичної бази для формування термінології. Це завдання перебрав М. Кочиш, який 1968 року опублікував статтю «Прилог зредзованю терминології у нашей бешеди» [Кочиш 1968], у якій обстоював три основні умови створення й розвитку руської термінології:

1) знайти свої терміни і нову термінологію, передусім шукати в межах словотворчих засобів свого говору;

2) упорядкувати доцьогочасну і засвоїти нову термінологію на сербохорватській основі; це явище повинно мати лише тимчасовий характер, поки не знайдеться кращий, свій варіант;

3) за основу термінології обрати українську, але ніколи сліпо не перебирати термінів, завжди мати на увазі словотворчі можливості й особливості руського говору [Кочиш 1968: 33].

Зазначмо, що М. Кочиш у статтях, лексикографічних працях та підручниках надавав перевагу українській літературній мові, завжди рекомендуючи українські словники. Такі орієнтири у творенні руської термінології вже у 20-х роках ХХ ст. визначив Г. Костельник, який писав: «Там де ще не маємо своє, треба створити нове слово або взяти слово з нашої літературної (української), або сербської мови, але необхідно це слово пристосувати духу нашого говору» [Костельник 1923: 42].

Отже, зорієнтованість на словотворчі засоби свого говору, українське і сербохорватське джерела – ось визначальні напрями розвитку руської термінології, за якими почали укладати перші двомовні словники [детально про нормування говору руснаків див.: Timko Ďitko 2011: 119–131].

Важливою складовою кодифікації мови лексикографічні праці, тому зосередьмо увагу на деяких із них.

Кожний словник, який вийшов упродовж 60-х років ХХ ст., дуже важливий для нормування руснацького говору. Автори були змушені передусім

розробляти проблему формування наукової термінології. Водночас такий стан розвитку лексикографії, коли спочатку друкують двомовні словники, відтак – тлумачні словнички невеликого обсягу, і, врешті-решт, – великий тлумачний словник, часто видається неосяжним і важко здійсненим. Фахівці таку послідовність в укладанні словників вважають типовою для процесу нормування мов національних меншин [Zgusta 1991: 312]. Двомовні словники мають перевагу перед тлумачними саме через запровадження та уніфікування термінології.

Серед перших наукових праць, присвячених лексиці руснаків, – стаття О. Горбача [Горбач 1969], у якій матеріал, зібраний у різних селах Бачки і Сріму, учений опрацював відповідно до походження. До словника увійшли запозичення із румунської, угорської, німецької, сербської, української і російської мов, окрему групу формує лексика, спільна із закарпатськими та східнославацькими говорами. Про лексику руснаків турецького походження писав О. Дуличенко [Дуличенко 1969], угорські запозичення опрацював М. Кочиш [Кочиш 1971^a; 1971^b], а багатий корпус германізмів зібрав Д. Сопка [Сопка 1976].

Перше лексикографічне дослідження мовами національних меншин колишньої Югославії було спрямоване на укладання невеликих за обсягом фахових термінологічних словничків із різних наукових галузей. Найчастіше це двомовні сербохорватсько-руські, згодом і русько-сербохорватські, а лише один тримовний, до якого укладено українську частину. Отже, перші опубліковані словники були сформовані для учнів початкових шкіл, зокрема: «Речник термина, Српскохрватско-русински і руско-сербскогорватски: Математика; Физика» (1969), М. Кочиша «Приручни терминологијни словник сербско-горватско-руско-українски» (1972) [Кочиш ПТС].

Відзначмо, зокрема, Словник М. Кочиша, який містить приблизно 14000 слів. Після публікації стали очевидними словотворчі і правописні проблеми говору руснаків (наприклад, у словах із компонентом *-логія* і *-графія*: *етнологія* – *етнологійни*, *географія* – *географійни*, *вететация* – *вететацийни* тощо). Також автор допускає утворення похідних прикметників за допомогою різних суфіксів – *хореографски* і *хореографични*; більш послідовний – в утворенні прикметників від іменників на *-нік*: *роботнік* – *роботніцки* та ін., а також у творенні похідних прикметників від топонімів на *-ія*: *Белгія* – *белгійски*, *Сомалія* – *сомалійски*.

Непослідовності відзначено також і на рівні фонетики, а саме: *розмир*, але *водомер*; *вирносц*, але *вериц*; *билогардиєц*, але *билогвардєсц*; пор. також: *буржуазни* і *буржоазни*; *ботаніка* і *ботаника*, *шлїд* і *дослїднік*, *стороче* і *бездраже* та ін.

До складу словника увійшла також загальноновживана лексика: *бида*, *сцєкац*, *наисцє* ‘справді’, *интересантни* ‘цікавий’, *нови*, *ноц* ‘ніч’, *дакеди*

‘деколи’, *кедишик* ‘колись’, – та службові частини мови, зокрема прийменники: *без, поза, по* та ін.

«Словник біологічних термінів і виразів: сербскохорватско-руски» [СБТ] вийшов друком 1979 року та містить 3200 словникових статей. Його укладач – Янко Рац – намагався уніфікувати біологічну термінологію, проте не завжди брав до уваги народні руські назви рослин і тварин, адже вважав їх «ненауковими». Тому вчений часто утворював кальки до сербських слів. Це не применшує значення цієї праці, адже вона фіксує назви, які не мають народних відповідників (мікроорганізми, безхребетні).

1979 року в рамках шкільного видання опубліковано також «Речник самоуправних и других друштвено-политичких термина и изрза. Српскохрватско-русински» [РСТ].

Упродовж 1980–1981 років вийшло друком 15 невеликих словників для різних фахових середніх шкіл: «Школски речник за културолошко-уметничке смерове, за правни, педагошки, економски и трговачки, здравствени, информатику и организацију рада, прехранбени, пољопривредни, грађевински, саобраћајни, дрвопрерађивачки, електротехнички, хемијско-технолошки, металски, туристичко-угоститељски смер» та ін.

1981 року побачив світ «Минимални речник српскохрватског језика. Српскохрватско-русински» [МРСЈ], продовживши шлях розвитку лексикографії мов національних меншин, адже на початковому етапі кодифікації будь-якої мови меншин рекомендовано укласти саме двомовні словники, у яких «вихідна мова – та, через яку суспільство спілкується на всіх рівнях навчання, засобів інформації, науки [...], а друга – вернакуляр – рідна, місцева мова» [Zgusta 1991: 322].

«Фразеолошки речник српскохрватског језика. Српскохрватско-русински» (1987) [ФРСЈ] став першим сербохорватським словником такого типу. Невеликий за обсягом, він, проте, став корисним джерелом для порівняльних досліджень фразеології двох мов, адже репрезентує першу збірку руснацьких фразем. Автор словника, др. Юліян Рамач, за сербським списком фразем дібрав відповідники [пор.: Рамач 2010]. Матеріал словника подано за алфавітом опорних слів. Фразеологічні одиниці викладено поза контекстом, проте зафіксовано їх лексичні або граматичні варіанти: *gutati očima* – єсц (лігац) з очми; *biti tvrda srca* – буц твардого (каменого) шерца; *povući za jezik* – поцагнуц (цагац) за јазик та ін. Для кількох прикладів фразем відповідники у говірці руснаків відсутні; пор.: *glavom i bradom* ‘особне, сам’; *puniti glavu* ‘наводзиц, приповедац’; *zaprositi ruku* ‘питац, спитац’. Такі «фразеологічні порожнини» свідчать про етнічну специфіку фразеологічного рівня говору руснаків.

Словник дає змогу також виявити факти фразеологічного калькування; кальки завжди подано на другому місці. У випадках «фразеологічної порожнини» автор, свідомий того, що це є наслідком вже повної двомов-

ності руснаків, спочатку завжди формулює значення фразем, а лише тоді наводить його кальку, наприклад: *poći za rukom* «удац ше; пойсц по руки»; *dočekati se na noge* – «знайсц ше; дочекац ше на ноги».

Через вісім років після виходу словника із сербською мовою як вихідною [МРСЈ] з'явилася перша лексикографічна праця, у якій руснацькі слова перекладено сербською мовою – «Минимални словнік руского языка. Руско-серскогорватски» (1989) [МСРЯ].

Упродовж 1995–1997 років вийшов друком великий – 80 000 словникових статей – двотомний «Српско-русински речник» за редакцією д-ра Юліяна Рамача [ССР], цінність його полягає передусім у тому, що це словник перекладного і тлумачного типу. До кожного слова подано значення та ілюстрації вживання. Він містить також мовні ілюстрації, приклади із розмовної і літературної мов.

Джерелом укладання словника став шеститомний «Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika» (1967–1976) [RSHKJ], який спільними зусиллями опублікували літературне-наукове і культурно-освітнє товариство Матица сербська і просвітницьке товариство Матица хорватська; використано також словники й інших слов'янських мов: української, словацької, польської. Для опрацювання частини перекладу – говору руснаків – було залучено значну кількість текстів. Словник, на жаль, підтвердив актуальність давньої проблеми, яку свого часу порушив Гавриїл Костельник: сербізми – це реальність говору руснаків, значну частину яких назавжди адаптовано в говорі. Щоправда, виявлено й варіантні назви. Укладачі словника намагалися передусім знайти руснацький відповідник або створити його за допомогою словотворчих засобів. Безперечно, цей словник є результатом і синтезом роботи укладачів усіх досі згаданих словників.

2006 року світ побачив перший тримовний термінологічний словник «Речник медицинске терминологије, српско-латинско-русински» [РМТ]. Хоча праця і невелика за обсягом (204 с.), проте має велике значення для розвитку та формування медичної термінології. Словник містить 5800 словникових статей із відповідними сербськими, руськими та латинськими еквівалентами. Друга частина словника – це розділ «Наша медицина у прешлости», де подано список лікарів-руснаків із кінця XIX ст. і дотепер, їхні поради і пояснення хвороб у перших руських виданнях від 1921 року. Зауважмо, що до складу словника увійшла і нова лексика, і водночас збережено старі народні назви хвороб та медичних інструментів.

Оригінальна лексикографічна праця – «Словнік заштити рошлінох и животного стредку» Радмили Шовлянски [Шовлянски] – з'явилася 2010 року: чотиримовний термінологічний словник містить латинсько-, англійсько-, сербсько- та руснацькомовні частини. Відповідники подано до 5200 словникових статей. У руснацькій частині засвідчено народні назви

рослин, однак є також нова наукова термінологія, особливо для слів, що не мають відповідників серед народних назв.

2010 року вийшов «Руско-сербски словнік» [РСС], що налічує 38000 словникових статей, до складу якого увійшла лексика руської народної і літературної мови. Окрім сучасної народнорозмовної лексики, до словника залучено й застарілу.

Триває робота над тлумачним словником народної лексики говору руснаків, за основу якого взято цю двомовну працю. Оскільки це перший руснацький тлумачний словник, вибір обмежено народною лексикою. Лексикографічна праця містить цитати з текстів художньої літератури, народної творчості; також буде подано етимологічні коментарі та паралелі з інших мов.

Проведений аналіз дає змогу дійти таких висновків:

1) процес і послідовність укладання словників відбувався відповідно до того, як традиційно розвивається лексикографія мов національних меншин [Zgusta 1991: 324]: спочатку було укладено невеликі за обсягом двомовні термінологічні словники, відтак з'явився великий двомовний словник, і, урешті-решт, – незабаром з'явиться великий тлумачний словник;

2) перші лексикографічні видання мали кілька завдань: унормувати правопис, сформувані термінологію, а також зупинили асиміляцію та хаотичне запозичення;

3) кінцева мета цього процесу – Новий тлумачний словник народного говору – формується в час цілковитої двомовності і, відповідно, – потужної асиміляції, а тому цей словник покликаний серед іншого зберегти, пояснити й описати слова, які зникають, або ж нагадати ті, які забулися;

4) руснацька лексикографія і зараз розвивається в руслі того, що свого часу окреслив Гавриїл Костельник, а згодом і Микола Кочиш, однак вплив позамовних чинників настільки сильний, а часу для повільної адаптації нових термінів так мало, що, на жаль, ці принципи не завжди можуть повністю реалізуватися.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

- Врабель – Врабель М. Русскій соловей. Унгварь, 1890. 176 с.
- Гнатюк 1988 – Гнатюк В. Етнографични материяли з Угорскей Руси: у 5 т. Нови Сад: Руске слово, 1988. Т. I. 272 с.
- Гнатюк 1998 – Гнатюк В. Руські оселі в Бачці (в полудневій Угорщині). *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Т. XXII. Львів, 1898. С. 1–58.
- Горбач 1969 – Горбач О. Лексика говірки бачвансько-сримських українців. *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*. Svidnik: Український дім, 1969. №4. Кн. 1. С. 309–349.

- Дуличенко 1969 – Дуличенко А. Д. Тюркизмы в языке русин Югославии. *Тюрские лексические элементы в восточных и западных славянских языках*: тезисы докладов второго симпозиума. Минск: ГосБелУн, 1969. С. 21–22.
- Дуличенко 2009 – Дуличенко А. Д. *Jugoslavo ruthenica II*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новим Саду, Руске слово, 2009. 408 с.
- Костельник 1923 – Костельник Г. Граматика бачвансько-рускей башеди. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1923. 112 с.
- Кочиш 1968 – Кочиш М. М. Прилог зредованю терминології у нашей бешеди. *Шветлосц*. 1968. №1. С. 52–61.
- Кочиш 1971^a – Кочиш М. М. Пожички з мадярского у нашей бешеди. *Шветлосц*. 1971. №1. С. 45–56.
- Кочиш 1971^b – Кочиш М. М. Пожички з мадярского у нашей бешеди. *Шветлосц*. 1971. №2. С. 132–136.
- Кочиш ПТС – Кочиш М. Приручни терминологийни словнік сербско-горватско-руско-українски. Нови Сад: Руске слово, 1972. 370 с.
- Лабош 1979 – Лабош Ф. История Русиных Бачкей, Сриму и Славонии 1745–1918. Вуковар: Союз Русиных и Украинцов Горватскей, 1979. 354 с.
- МРСЈ – Минимални речник српскохрватског језика. Српскохрватско-русински. Нови Сад: Завод за издавање уџбеника, 1981. 144 с.
- МСРЈ – Минимални словнік руског језика. Руско-сербскогорватски. Нови Сад: Завод за издавање уџбеника, 1989. 165 с.
- Рамач 2010 – Рамач Ю. Правописни проблеми у руско-сербским словнику. *Studia ruthenica*, 2010. № 15. С. 59–64.
- РМТ – Речник медицинске терминологије, српско-латинско-русински. Нови Сад: Друштво за русински језик и књижевност и культуру, 2006. 204 с.
- РСС – Руско-сербски словнік. Нови Сад: Одсек за русинистику, Завод за культуру войводянских Руснацох, 2010. 886 с.
- РСТ – Речник самоуправних и других друштвено-политичких термина и израза. Српскохрватско-русински. Нови Сад: Завод за издавање уџбеника. 249 с.
- СБТ – Словнік биологийних терминах и виразох: сербскогорватско-руски / Янко Рац. *Творчосц* 5. Нови Сад, 1979. С. 65–105.
- Сопка 1976 – Сопка Д. Варваризми немецкого походзения у нашим језику. *Творчосц*. 1976. №2. С. 25–32.
- СРР – Српско-русински речник I–II. Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства, Универзитет у Новом Саду, Друштво за русински језик и књижевност, 1995–1997.
- ФРСЈ – Фразеолошки речник српскохрватског језика. Српскохрватско-русински. Нови Сад: Завод за издавање уџбеника, 1987. 146 с.
- Шовлянски – Шовлянски Р. Словнік заштити рошлїнох и животног стредку. Нови Сад: Друштво за руски језик, литературу и культуру, 2006. 436 с.
- Barić 2007 – Barić E. *Rusinski jezik u procjepu prošlosti i sadašnjosti*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2007. 315 s.
- Jankulov 1961 – Jankulov B. *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*. Novi Sad: Matica srpska, 1961. 210 s.
- RSHKJ – *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*. Нови Сад; Загреб, 1967–1976. Т. I–VI.

Timko Đitko 2011 – Timko Đitko O. Standardizacija rusinskog jezika. *Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim II* / ur. D. Sesar. Zagreb: FF press, 2011. S. 119–131.

Zgusta 1991 – Zgusta L. Priručnik leksikografije. Sarajevo: Svjetlost, 1991. 450 s.

SUMMARY

The lexicography process of the Rusyn language started with the compilation of bilingual Serbo-Croatian/Rusyn dictionaries continuing over the inverse process with the Rusyn language as the starting language. The final target of lexicography is a monolingual dictionary of the national minority language. The Rusyn language is with relation to languages of other national minorities in a specific position because it got standardized in this very region and not before. The first grammar was published in 1921. The dictionaries started to be issued in the 50-ties when the Rusyn language became one of official languages of Vojvodina. The first dictionaries were professional, school dictionaries. The two-volume Serbian-Rusyn dictionary was published not before the 90-ties. It was a basis and a step towards the turning point in direction of making up a dictionary in which the Rusyn language was a starting language. The next step was the compilation of the Rusyn-Serbian dictionary that was issued in 2010. The main aim of the lexicography was the publishing of a monolingual language. It resulted in the compilation of a Dictionary of people's Rusyn language, the manuscript of which was prepared for printing.

Keywords: lexicography, the Rusyn language, dialecticism, dictionary entry, lexeme

**DWUDZIESTOWIECZNE SŁOWNIKI GWAR POLSKI
CENTRALNEJ WOBEC WSPÓŁCZESNEJ POLSKIEJ
LEKSYKOLOGRAFII GWAROWEJ**

*Twentieth Century Dictionaries of Central Poland Dialects
and Contemporary Polish Dialect Lexicography*

Polska dialektologia, jako nauka o dialektach i gwarach ludowych, ma w swoim dorobku wiele słowników, gromadzących leksykę gwarową, którą posługiwali się i posługują jej użytkownicy – mieszkańcy wsi. Osiągnięcia polskiej leksykografii gwarowej są na tyle znaczące, że doczekały się osobnego opracowania naukowego. Omówienia słowników polskich gwar ludowych z obszaru Polski etnicznej i spoza niej „z uwzględnieniem metod ich opracowania, makrostruktury i mikrostruktury, typologii” podjęła się Halina Karaś [Karaś 2011: 11], która pokazała ich różnorodność, zwłaszcza w zakresie rozwiązań metodologicznych.

Bogactwo polskiej leksykografii gwarowej, mogącej pochwalić się ponad stuletnią historią, przekłada się na znaczącą liczbę opublikowanych dotąd mniejszych lub większych słowników i słowniczków gwarowych obejmujących cały teren Polski [zob. SGP; SGP PAN; MSGP], jej regiony ujmowane w granicach administracyjnych i/lub kulturowych – historycznych lub współczesnych [zob. np. KaśO; KaśP; Maciejewski 1968; SGOWiM, Steffen 1984; SychtaKasz; SychtaKoc] oraz pojedynczych wsi [zob. Karaś 2011: 88-92, 119-122; Woźniak 2000]. Zwłaszcza w II połowie XX wieku, w obliczu zagrożenia zaniku gwar pod naporem polszczyzny ogólnej, pojawiły się w polskim językoznawstwie ważne inicjatywy polegające na ekspozycji słownictwa gwarowego w postaci leksykonów. Nad niektórymi z nich, np. ogólnopolskim *Słownikiem gwar polskich PAN*, prace kontynuowane są do dzisiaj, podobnie, jak nad słownikami regionalnymi, których redakcje podjęto w ostatnich kilkunastu

latach (np. *Słownik gwar śląskich* [WyderkaSGŚ], *Słownik gwar Lubelszczyzny* [PelcSGL], *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej* [KąśP]. Na uwagę zasługuje również pojawienie się w ostatnich latach znaczącej liczby popularnych słowników gwar mniejszych regionów lub pojedynczych wsi w związku ze wzrostem zainteresowania lokalną gwarą, których autorami nie rzadko są amatorzy (zob. np. Nowak 2012).

W polskiej naukowej leksykografii gwarowej XX wieku dominował model słownika lingwistycznego, zaproponowany jeszcze przez K. Nitscha [Nitsch 1911, 1957], którego charakterystyczną cechą było przede wszystkim dyferencyjne kryterium doboru haseł, opatrzonych definicjami realnoznaczeniowymi lub synonimicznymi bez kulturowych odniesień oraz fonetyczny zapis przykładów i kontekstów wraz z ich szczegółową lokalizacją. Zmiana w sposobie konstruowania słowników pojawiła się wraz z ideą tzw. słownika regionalnego, sformułowaną [zob. Kąś 2005, 2009] i zastosowaną przez J. Kąsia w *Słowniku gwar orawskich* [KąśO] oraz w publikowanym *Ilustrowanym leksykonie gwary i kultury podhalańskiej* [KąśP], które na tle wcześniejszych słowników wyróżniają się przede wszystkim posiadaniem w dużym zakresie informacji etnograficznych [zob. Kąś 2003], bogatą ikonografią oraz rozbudowanymi o elementy konotacyjne definicjami leksemów. Zdaniem J. Kąsia „zasadniczą cechą [słownika gwarowego – wyjaśnienie I.J.] jest prezentacja nie tylko jednostek leksykalnych wraz z definicjami, lecz także powiązanie ich z innymi leksemami a co najistotniejsze – w kontekście z ogólniejszymi zjawiskami z zakresu kultury materialnej czy też duchowej. W rezultacie słownik taki powinien być połączeniem słownika lokalnej gwary i kultury, a więc – przy zachowaniu lingwistycznego charakteru opracowania – zbliżać się do opracowania etnologicznego” [Kąś 2009: 12], rejestrującego pełny zasób leksykalny gwary, który skierowany byłby nie tylko do zainteresowanych słownictwem gwarowym naukowców, ale przede wszystkim do użytkowników gwary. Podobne założenia metodologiczne posiada wydawany aktualnie *Słownik gwar Lubelszczyzny* Haliny Pelcowej [PelcSGL], „który łączy walor dokumentu z kreacją dialektologiczno-etnolingwistyczną materiału. Nie tylko rejestruje słownictwo, ale przez przywołanie szerokich i bogatych, także kulturowo i obyczajowo kontekstów – je interpretuje. Temu służy układ tematyczny słownika¹ z opracowanymi i dołączonymi kolejno działami kultury materialnej i duchowej wsi, wzbogaconymi ilustracjami lub zdjęciami, a także mapami językowymi” [PelcSGL 2012: 11]. Autorka odeszła od kryterium dyferencyjnego doboru haseł, uznając, że „należy opisywać nie słownictwo gwarowe, ale słownictwo występujące w gwarze, czyli oprócz słów i znaczeń typowo gwarowych, także wyrazy i znaczenia wspólne dla gwary i polszczyzny ogólnej” [PelcSGL 2012:12-13]. Różni się także odbiorca współczesnych słowników gwarowych, którym jest nie tylko specjalista – językoznawca, ale każdy zainteresowany

ludowymi odmianami polszczyzny. Stąd w założeniu rejestrują one występujące w danej gwarze/gwarach wyrazy wraz z ich znaczeniem, lokalizacją geograficzną i socjalną oraz prezentują ważne zjawiska kulturowe. Temu ma służyć m.in. rozbudowana o informacje etnograficzne definicja wyrazu i/lub większa liczba cytatów bogatych w treści etnograficzne (sv. *duch* KąsP) oraz zapis ortograficzny wyrazów hasłowych i cytatów, ułatwiający odbiór czytelnikowi – niespecjaliście [zob. Kąs 1998].

Gwary Polski centralnej, do której umownie zaliczam terytorium dzisiejszego województwa łódzkiego obejmującego, m. in. dawną historyczną ziemię łęczycko-sieradzką wraz z Łowickiem i ziemią wieluńską doczekały się trzech zbiorów słownictwa o charakterze regionalnym i lokalnym [zob. Woźniak 2000: 22], różniących się między sobą czasem powstania, zasięgiem terytorialnym oraz metodami opracowania i ekspozycji materiału gwarowego. Są to: 1) powstały w okresie międzywojennym słownik gwar dawnego Księstwa Łowickiego Haliny Świdorskiej, opublikowany jako integralna część monograficznego opracowania *Dialekt Księstwa Łowickiego* [1929], 2) obszerny słownik jednej wsi, Domaniewka w pow. łęczyckim Mieczysława Szymczaka [Szym], wydawany w latach 1962-1973 oraz 3) publikowane w „Rozprawach Komisji Językowej ŁTN” przez ponad 10 lat (1974-1985) *Słownictwo ludowe z terenów województw łódzkiego i kieleckiego* Karola Dejny [SL], obejmujące również teren północnej Małopolski. Z uwagi na czas ich powstania, sposób prezentacji w nich danych leksykalnych odzwierciedla stosowane wówczas metody leksykograficznego opracowania materiału gwarowego, oparte na podstawach lingwistycznych.

Celem mojego wystąpienia, obok charakterystyki trzech wspomnianych wyżej leksykonów ze szczególnym zwróceniem uwagi na występujące między nimi oraz wobec współczesnych słowników różnice w zakresie ich makro- i mikrostruktury, jest chęć wydobywania tych ich atrybutów, które korespondują z aktualnie preferowanym lingwistyczno-kulturowym modelem słownika gwarowego i mogą być przydane w badaniach językoznawczych.

Najstarszym z omawianych słowników zawierających słownictwo z gwar Polski środkowej jest zbiór wyrazów zamieszczony w pracy Haliny Świdorskiej pt. *Dialekt Księstwa Łowickiego*, stanowiący niewielki słowniczek, liczący 1443 hasła [Karaś 2011: 109] i zawierający słownictwo używane w gwarach łowickich na początku XX wieku, w dużej mierze dyferencyjne. Wyrazy hasłowe, ułożone alfabetycznie, zapisane są fonetycznie z uwzględnieniem form obocznych, zob. *balijo//balija*. Niekiedy, gdy są notowane przez *Słownik gwar polskich* J. Karłowicza [SGP] (zob. np. *belka*), są one opatrzone gwiazdką. W artykule hasłowym znajduje się lokalizacja geograficzna w postaci skrótu nazwy miejscowości oraz definicja, najczęściej synonimiczna – odnosząca gwarową postać wyrazu do jego odpowiednika ogólnopolskiego, por. *kotusić* – og. = dymić; *krafcka** Płask.

= krawcowa. Jej zgodność z formą ogólnopolską zaznacza się niekiedy tylko skrótem *og.*, zob. np. hasła: *ćulać* i *krfovńnik*. Rzadziej definicja ma postać realnoznaczeniową, np. *kropelnicka* – Os. = *naczynie do święconej wody*. Niekiedy jest to tylko hiperonim, wskazujący na kategorię znaczeniową, por. *bab'e serk'i*, Zł. Bor., Str = roślina; *kukafce żele* – Str = roślina łączna „ławkowa”; *bośc psi* – Str = roślina, chwast. W artykułach hasłowych podawane są czasami synonimy - w zapisie podobnym do wyrazu hasłowego, czyli drukiem rozstrzelonym - jeśli różnicują one teren Łowickiego, np. przy hasle *nospa* pojawia się informacja: „w Sier. także *fsypa*, w Kalen. *povłoka*” oraz meronimy, zob. hasło *kułko* ‘kołowrotek’, przy którym pojawiło się 29 nazw piętnastu części tego przyrządu. Przy niektórych hasłach odnajdujemy informacje o charakterze kwalifikatorów chronologicznych, np. *dawniej* (por. *a kac*); *jeszcze mało znana* (zob. *balija*). Prezentowane słownictwo w większości pozbawione jest kontekstów. Pojawiają się one okazjonalnie, zob. *dobrovol'nie*, z *dobrovol'i* – og. = dobrowolnie, bez przyczyny: *ymu se tag z dobravol'i zmarło Koc*; *dudlać* = długo i wolno coś robić; „*dudlać pal'icamy*” = ręczną robotę.

Tylko niektóre z artykułów hasłowych obok definicji wyrazu hasłowego zawierają informacje o charakterze etnograficznym. Pojawiają się one m.in. przy nazewnictwie elementów tradycyjnego stroju Księżaków, zob. np. informację przy wyrazie: *lejbik*: *W złakowskiej i zduńskiej parafji mężczyźni noszą rodzaj kamizelki z czarnego sukna z doszytą fałdowaną falbaną, długą na pół łokcia. Guziki mosiężne; brzegi lejnika obszyte czerwonym sznureczkiem lub niektórych zwyczajów, np. związanych z weselem, zob. wyjaśnienie zwrotu na *karc'm'e tańcować*: *po ślubie, a przed obiadem u panny młodej orszak weselny wstępuje do znajomych i urządzi tam tańce*. Szczegółowe uwagi dotyczą także niektórych desygnatów związanych z tkactwem, np. przy hasle *napletacz* odnajdujemy informację, że *przy kończeniu krosien, aby zużytkować całą ilość nici postawu, które nie sięgają już tylnego nawoju, nawiązuje się je na pręt, który można przesuwac ku przodowi, przekładając go w coraz bliższe dziurki beleczek*. W kontekstach możemy odnaleźć uwagi informatorów dot. pochodzenia nazw np. kolorów, np. *dubeltowy* – og. pomarańczowy; *prosto farba zm'yńła se na dubeltovum*; *tak se nazyvo, bo za to ze bela bystšejsio uot pruostry, p'yńknejsio i drosso na dubelt – na dubelt se ym płacelo* – Str.*

Pełnym słownikiem gwary jednej wsi jest *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączyckim*. Prezentuje on słownictwo gromadzone przez autora – autochtona na początku II połowy wieku XX w latach 1950-1957. Słownik jest obszerny, zawiera ok. 29 tys. haseł [Karaś 2011: 303], częściowo o budowie gniazdowej, np. w odniesieniu do synonimicznych formacji słowotwórczych (por. *ceber*, częściej *ceberek* a. *cebratka*), formacji deminutywnych, hipokorystycznych i augmentatywnych, por. *χuopok* (...); dem. *χuopošek*, *χuopyś*, *χuopyśu*, dop. *χuopaśa*; aug. *χuopocysko*; *mauy* (...); dem. *malutki*, *maluχny*,

maluśi, maluśinki, mal'inki, maźuńi, maźińi, maćuśki, maluśki, maćuńi, maćicińki, maćućuńki, maćupki, maćupyńki i form stopnia wyższego przymiotników, por. *mńeĩşy // mńeĩşy*. Wyrazy hasłowe zostały zapisane fonetycznie i ułożone alfabetycznie. W wyrazie hasłowym podawane są wszystkie odmianki fonetyczne danego wyrazu, np. *kşon // χşon // kşun // χşun* wraz z informacją gramatyczną o formie dopełniacza w odniesieniu do rzeczownika, końcówek rodzajowych przymiotnika i form osobowych czasownika, np. *kşycyć; kşyce, kşycyş, kşycoų*. Jest to słownictwo niedyferencyjne. W zbiorze prezentowanych wyrazów i ich form odnajdujemy leksemy wspólne z językiem ogólnopolskim, w tym zapożyczone z niego do gwary, np. *degradować, deputat*, które niekiedy opatrzone są kwalifikatorami informującymi np. o dawności zapożyczenia, zob. *deputat* (wyr. nowy). W strukturze artykułu hasłowego znajdują się elementy charakterystyczne dla dwudziestowiecznych słowników lingwistycznych – definicje realnoznaczeniowe lub synonimiczne, wykorzystujące materiał ogólnopolski, opatrzone kontekstami, niekiedy dość licznymi, por. np. *l'icyć*. Jeśli dany wyraz funkcjonuje w gwarze w tym samym znaczeniu co w języku ogólnopolskim, autor ograniczył się do podania skrótu *ts.* (zob. np. hasło *cegła*). Mankamentem jest brak w wielu hasłach odsyłaczy do form bliskoznacznych, które chociażby z powodu fonetycznego zapisu hasła niełatwo jest w słowniku znaleźć.

Na uwagę zasługują zamieszczone w słowniku konteksty. Przede wszystkim są dość liczne, ale raczej krótkie, proste składniowo, co pozwala lepiej zrozumieć definiowane hasło. Ta cecha w latach sześćdziesiątych XX wieku była postrzegana przez recenzentów słownika jako jego zaleta [zob. Kucała 1963: 105]. Mimo bogactwa zamieszczonych w słowniku cytatów, z ich treści rzadko można wydobyć informacje, które byłyby przydatne do poznania kultury, obyczajowości mieszkańców wsi łęczyckiej, sposobu widzenia i opisywania przez nich świata zewnętrznego. Są one raczej skąpe, por. np. kontekst po hasle *oczepiny*: *uocępiny rob't'i po puunocku, po uobeże veselnym* (sv. *uocępiny*) i *lejbik*: 'rodzaj świątecznej męskiej kamizelki, zapiętej pod szyją, w tyle zmarszczonej z paskiem': *f tyχ lejb'ikaχ, to dovñi χuopy χoźiuy na ñeżele*. Niekiedy można z nich przeczytać o panujących wśród mieszkańców wsi przesądach, np. dot. oświetlenia naftowego: *to luże poşfićel'i z meşonş naftom, to znovu uucyvym, žeby aby įino įag noįduųy żyć, bo muvil'i, že įak χto pşeşfići sідym lod naftom, to umże* (sv. *uucyvo*). Czasami jako ilustracja użycia omawianego wyrazu jest przytoczona przyśpiewka: *byų tu taki kusy Voitek co χoźių s toporkim, sekirom se potpasyvou, potpirou se vorkim* (sv. *kusy*) lub fragment pieśni ludowej: *f śiñi duų, f śiñi duų, a pšet śiñom gurka, spodobaua my še, spodobaua my še Felcokovo curka* (sv. *śiñ*).

Osobliwym słownikiem jest zbiór słownictwa ludowego z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego, autorstwa Karola Dejny, publikowany w „Rozprawach Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” w latach

1974–1986 [SL], na który składa się materiał leksykalny, gromadzony w latach 1954–1970. Jego powstanie wiąże się m.in. z pracami prowadzonymi przez K. Dejnę nad *Atlasem gwarowym województwa kieleckiego* [AGKiel]. Do zbioru słownictwa weszły leksemy skartografowane w *Atlasie* oraz materiały niewykorzystane przy jego opracowywaniu, a także dane późniejsze, gromadzone przez współpracowników i seminarzystów profesora, pochodzące z terenu dawnego województwa kieleckiego i łódzkiego. Wydawany przez ponad 10 lat zbiór słownictwa, liczący ponad 1600 stron oraz ok. 28 tysięcy haseł, nie jest słownikiem typowym dla polskiej leksykografii gwarowej. Nie ma on charakteru dyferencyjnego, zamieszcza on bowiem słownictwo ludowe [Dejna 1968], czyli takie, które funkcjonowało w mowie mieszkańców wsi, bez rozstrzygania o jego gwarowej, czy ogólnopolskiej proveniencji. Według autora „opracowanie regionalnych zbiorów słownictwa ludowego, do których może wejść każdy zapisany wyraz mowy chłopów, jest najpewniejszą drogą do ustalenia możliwie pełnego zespołu haseł słownictwa gwarowego, którego uzupełnianie i powiększanie pozwoli nam stworzyć możliwie pełny obraz słownikowych i słowotwórczych zróżnicowań polskiego terytorium językowego” [SL 1974: 193].

Autor *Słownictwa...* zdawał sobie sprawę z niedostatków tego zbioru. We wstępie do pierwszej części zbioru podkreślał, że „publikowane materiały nie stanowią pełnego inwentarza wyrazów występujących w mowie ludności wiejskiej, która mieszka na terenie województw kieleckiego i łódzkiego”, zebrane były „bowiem nie w ramach systematycznych badań słownikowych, lecz podczas badania systemu fonologicznego i gramatycznego wybranych punktów gwarowych, leżących na wspomnianych obszarach. Do programu tych badań weszły też zagadnienia zróżnicowań słowotwórczych i leksykalnych” (SL 1974: 193). Ponieważ w założeniu miał on służyć „zarówno pracom mającym na celu ustalenie zespołu wyrazów gwarowych, ich odpowiedników w innych gwarach oraz ich szczegółowych zasięgów, jak też omówieniu innych właściwości gwarowych, np. fonetycznych i zwłaszcza słowotwórczych” [SL 1974: 195], zarówno zasady wyodrębniania haseł, jak i sama budowa artykułu hasłowego są częściowo inne od przyjętych w leksykografii. Ponieważ za hasło uznano „każdą synchronicznie wyodrębniającą się od innych układem fonemów, strukturą morfologiczną, znaczeniem czy funkcją syntaktyczną jednostkę słownikową” [SL 1974: 195], liczba odrębnych haseł powiększyła się o takie pozycje, które zazwyczaj w słownikach traktuje się jako podhasła lub elementy artykułu hasłowego, np. wyrazy z jednostkową wymową, zob. *trzaska* obok *drzazga*, *krzasło* obok *krzesło*, *mitka* obok *nitka*, wyrazy przekręcone lub zmienione pod wpływem etymologii ludowej, np. *nizinier*, *rozerwistka*; deminutywa bez własnych znaczeń, np. *koźlątko*, *psiatko*; formy stopnia wyższego i najwyższego przymiotników i przysłówków, np. *najbardziej*, *krócy*, odrębne typy fleksyjne, np. *karuzel*, *mysza*, *brwia*, *topol*; zestawienia typu *kozia broda*,

tędy owędy; wyrażenia przyimkowe, np. *na oklep, na bosaka* itp. [SL 1974: 195]. Odrębnymi hasłami są wyrazy z widoczną w ich strukturze gwarową cechą fonologiczną lub morfologiczną, np. *tchórz* i *ćchórz*, *brzeza* i *brzoza*, *cielak* i *cielę*, *łyskawica* i *błyskawica*. Hasła ułożone alfabetycznie zostały zapisane grafia ogólnopolską z pominięciem regularnych i powszechnie znanych zmian fonetycznych, takich jak mazurzenie, odnosowienie, rozłożenie samogłosek nosowych, rozłożenie spółgłosek wargowych, labializacja samogłosek, rozwój samogłosek pochyłonych itd. Po tytule hasłowym zamieszczone zostały niezbędne informacje gramatyczne dot. np. kategorii przypadku, rodzaju, liczby czy osoby, realnoznaczeniowe lub synonimiczne definicje znaczeń (por. *wewielga*, -i ‘wilga, Oriolus, oriolus’), oraz odmianki fonetyczne zapisanych przykładów z podaniem ich dokładnej lokalizacji w postaci numeru punktu-wsi, z którego pochodzą. Przy znaczeniach wspólnych z językiem ogólnopolskim pojawia się skrót *ts.*, który niekiedy trudny jest do zinterpretowania bez dodatkowego kontekstu, por. np. *klepanie* ‘ts’: *do klepańo kosy*. Dane, które zostały zamieszczone na mapach *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego* zostały opatrzone skrótem AGKiel i odsyłaczem do odpowiedniej mapy atlasu, np.: „*śwyrek, -rku* ‘świerk, Picea’: zob. AGKiel, mp. 753, por. jak po *świerk*” [SL].

Z uwagi na niejednorodny sposób gromadzenia materiału leksykalnego zamieszczonego w słowniku nie przy każdym hasle odnajdujemy konteksty, a te które są, bardzo często stanowią wyrażenia i zwroty, np. *l'isaję kuduate* ‘liszki owłosione’ (sv. *kudłaty*); *mundre χuopy* (sv. *mądry*); *kole fortyce* (sv. *forteca*); *voda gruntovo* (sv. *gruntowy*); *copy v belkaχ* (sv. *cop*); *vatr pševrući* (sv. *przewrócić*); *rusyū še χlyp* (sv. *ruszyć się*); *despetu narob'il'i* (sv. *narobić*). Znacznie rzadziej pojawiają się dłuższe cytaty, przede wszystkim w postaci krótkich zdań pojedynczych, np. *ryb u naz ni ma* (sv. *ryba*); *rozmaĭte ŷoby majum ptoĭi* (sv. *dziób*); *stodoūe posyĭimy guovocami* (sv. *głowacz*), od czasu do czasu wypowiedzeń złożonych, np. *guovace sum ftyncos, ĭak še posyvo guatko* (sv. *głowacz*); *kryńćiuo še, coby še obracoū* (sv. *obracać*); *galańće uokrośiuś tyn boś, bo ĭe taki dobry* (sv. *okrasić*); *ni moge še tak śipko ryχtovať, bo mi fŷysko leći z rok* (sv. *rychtować*).

Słownictwo ludowe ... K. Dejnny jest słownikiem lingwistycznym, skierowanym do specjalistów językoznawców. Sposób jego redakcji, skupiający się na prezentacji różnicowania leksykalnego terenu gwar Polski środkowej i północnej Małopolski, nie obejmuje zagadnień o charakterze kulturowym. Definicje poszczególnych haseł oraz zamieszczone w nim konteksty na ogół nie zawierają informacji etnograficznych. Ich sporadyczne pojawienie się należy uznać raczej za przypadkowe, por. *pouudńica ma ĭednygo roga i strasy f pouudńe* (sv. *południca*); *veselñi noĭćeści znośel'i placĭi, groχ* (sv. *weselny*); *topel'ica vouo do šeb'e, a potym za vuosy i ĭu po cuověku* (sv. *topielica*); *luŷe doŷe muv'o, ze pscoua umiŕo* (sv. *pszczoła*) itp.

Przedstawione słowniki, obejmujące słownictwo pochodzące z terenu Polski centralnej, stanowią bardzo ważną dokumentację stanu gwarowego zróżnicowania leksyki będącej w użyciu w I połowie XX wieku w gwarach położonych na omawianym wycinku polskiego obszaru etnicznojęzykowego. Powstały one w ubiegłym wieku a ich redakcja odpowiada obowiązującym w tamtym czasie metodom prezentacji leksyki gwarowej. Jej wyróżnikami, stanowiącymi obowiązujący kanon cech słownika gwarowego, są przede wszystkim: dokładne definiowanie znaczenia wyrazu, fonetyczna egzemplifikacja wyrazów hasłowych wraz z krótkimi, ale reprezentatywnymi kontekstami oraz ich lokalizacją geograficzną. Taki model słownika, stanowiący właściwie indeks wyrazów, opierał się na strukturalistycznym paradygmacie językoznawstwa, w którym jednostki leksykalne wyodrębnia się na podstawie analizy językoznawczej, a ich definicje konstruuje się bez uwzględniania kulturowych uwarunkowań i uwikłań, co stało się domeną językoznawstwa kognitywnego. W odróżnieniu od współcześnie powstających leksykonów regionalnych, które w większym stopniu uwzględniają treści kulturowe, zawierają bogatą ikonografię i stosują zapis ortograficzny haseł i cytatów (zob. Kąś 1998), dzięki czemu ich odbiorcami mogą być również niespecjaliści, omawiane słowniki przeznaczone są przede wszystkim dla językoznawców. Mimo braku w nich niewątpliwie istotnych dla poznania kultury wiejskiej danego regionu wielu informacji o charakterze etnograficznym, są przydatne do wielokierunkowych badań gwarowych obejmujących zagadnienia leksykalne, słotwórcze, fleksyjne, fonetyczne oraz – ze względu na ich historyczny charakter – poświęconych dynamice zmian [zob. Sierociuk 2003, Jaros 2016].

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

- AGKiel — Dejna K., Słownik gwar kieleckich. t. 1–6. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe 1962–1968.
- KąśO — Kąś J. Słownik gwary orawskiej. t. 1–2. Kraków: Księgarnia Akademicka 2011.
- KąśP — Kąś J. Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej. t. 1–3, Bukowina Tatrzańska: Bukowińskie Centrum Kultury „Dom Ludowy” 2015–2016.
- MSGP — Wronicz J. (red.). Mały słownik gwar polskich, Kraków: Wydawnictwo Lexis 2009.
- PelcSGL — Pelcowa H. Słownik gwar Lubelszczyzny. t. 1–4. Lublin: Wydawnictwo UMCS 2012–2016.
- SGOWiM — Stamirowska Z. i in (red.). Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur. t. 1–6. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN 1987 – 2014.
- SGP — Karłowicz J. Słownik gwar polskich. t. 1–6. . Warszawa 1900 – 1911.
- SGP PAN — Karaś M. i in (red.) Słownik gwar polskich. t. 1–9. Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1979–2015

- SL — Dejna K. Słownictwo ludowe z terenu województw kieleckiego i łódzkiego, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, (A–B) 1974, 20, s. 189–277; (C–D), 1975, 21, s. 135–290; tegoż: Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” (E–J) 1976, 22, s. 135–268; (K), 1977, 23, s. 147–290; (L–M) 1978, 24, s. 149–274; (N–Ó), 1979, 25, s. 123–276; (Pa–Por) 1980, 26, s. 117–257; (Pos–R), 1981, 27, s. 129–281; (Sa–Sy) 1982, 28, s. 119–261; (Sz–U) 1983, 29, s. 83–233; (W), 1984, 30, s. 91–213; (Z–Ż), 1985, 31, s. 143–265.
- SychtaKasz — Sychta B. Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. t. 1–7, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN 1967–1976.
- SychtaKoc — Sychta B. Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej. t. 1–3. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1980–1985.
- Szym — Szymczak M. Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim, cz. 1–8, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN 1962–1973.
- WyderkaSGŚ — Wyderka B. Słownik gwar śląskich, t. 1–15, Opole: Państwowy Instytut Naukowy. Instytut Śląski w Opolu 2000–2016.

BIBLIOGRAFIA

- Dejna K. „Słownictwo gwarowe” i „słownictwo ludowe”, *Symbolae Philologicae in Honorem Vitoldi Taszycki*, Ossolineum / red. S. Hrabec i in., Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1968, s. 49–54.
- Jaros I. Przydatność Słownictwa ludowego z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego Karola Dejny do badań dynamiki zmian w gwarach, *Słowiańskie słowniki gwarowe – tradycja i nowoczesność* / red. D. K. Rembiszewska, Warszawa-Łomża: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe 2016.
- Karaś H. Polska leksykografia gwarowa, Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego 2011.
- Kąs J. Ortografia gwarowa a redakcja słownika gwarowego, *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii* / red. S. Gala, Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe 1998, s. 323–329.
- Kąs J. Etnografia w słowniku gwarowym, *Gwary dziś 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe* / red. J. Sierociuk, Poznań: Wydawnictwo PTPN 2003.
- Kąs J. Słownik gwary i kultury podhalańskiej. *Góry i góralszczyzna w dziejach i kulturze pogranicza polsko-słowackiego (Podhale, Spisz, Orawa, Gorce, Pieńiny). Literatura i język* / red. M. Madejowa, A. Mlekodaj, K. Sikora, Nowy Targ: Podhalańska Państwowa WSZ w Nowym Targu 2005, s. 171–175.
- Kąs J. Słownik regionalny wśród słowników gwarowych. *Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna. Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej Kraków, 25–26 września 2008 r.* / red. B. Dunaj, M. Rak, Kraków: Księgarnia Akademicka 2009, s. 11–19.
- Kucała M. (recenzja) Mieczysław Szymczak. „Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim”. Część I: A–E. Prace Językoznawcze PAN 33, Wrocław-

- Warszawa-Kraków 1962, ss. 180. „Język Polski” XLIII, 1963, z. 1–2, s. 101–107.
- Maciejewski J. Słownik chełmińsko-dobrzyński. Toruń: TNT 1969.
- Nitsch K. Recenzja „Słownika gwar polskich” J. Karłowicza, „Rocznik Sławistyczny” IV 1911, s. 199–243; przedruk tegoż w: *Wybór pism polonistycznych*, t. IV. *Pisma dialektologiczne*, Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1958, s. 195–225.
- Nitsch K. Zagadnienia ogólnopolskiego słownika gwarowego, „Nauka Polska” 5, 1957, nr 1, s. 135–139.
- Nowak J. K. Słownik gwary górali żywieckich. Żywiec-Grójec-Warszawa: Żywia 2012.
- Sierociuk J. Słowniki gwarowe a możliwości opisu gwarowego słowotwórstwa. *Gwary dziś 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe*. Poznań: Wydawnictwo PTPN 2003, s. 249–255.
- Steffen W. Słownik warmiński. Wrocław: Instytut Języka Polskiego PAN 1984.
- Świdarska H. Dialekt Księstwa Łowickiego, „Prace Filologiczne”, t. 14, Warszawa 1929, s. 257–413.
- Woźniak K. Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec XX wieku. *Słowiańskie słowniki gwarowe* / red. H. Popowska-Taborska, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy 2000, s. 17–51.

SUMMARY

The author presents regional and local dialect dictionaries of the twentieth century that contain the lexicon of Central Poland dialects. Those dictionaries represent a linguistic model of a dialect dictionary which was in force in the 20th century. They are different in many respects from regional lexicons published today. The latter have more cultural information and include the orthographic transcription of entries and quotations. Therefore they are helpful also for non-specialists. However, the old dictionaries can be useful for lexical, word-formative, inflectional and phonetic research of dialects. Because of their historical character they are valuable for the study of dynamics of changes.

Keywords: dialectology, Central Poland dialects, Polish dictionaries of dialects.

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКОГО ТА УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКАРСТВА

*The Beginnings of Hungarian-Ukrainian
and Ukrainian-Hungarian Dictionary Writing*

Першою українсько-угорською лексикографічною працею умовно можна назвати рукопис Василя Довговича «Про слова, які звучанням або ж і значенням подібні в угорській та руській мовах» (1835), яку вважають «першою спробою дослідження проблеми угорсько-українських та угорсько-російських мовних взаємин у галузі лексики» [Довгович 1835: 4]. У цьому дослідженні, яке було видане аж 2003 року, В. Довгович проаналізував 378 зіставлень, подавши їх у вигляді таблиці за такою структурою: 1) угорські слова в алфавітному порядку; 2) закарпатські українські відповідники («magyarogosz»), написані латинкою; 3) російський відповідник (якщо є); 4) «що означає по-російськи» (до незначної кількості слів наведено пояснення угорською мовою); 5) «корінь слова» (зазначено етимологію слів).

Серед аналізованих зіставлень близько 240 слов'янізмів (автор позначає їх знаком Θ¹), до прикладу: 1) barát; 2) brát; 3) brát; 4) testvér, atyafiú; 5) Θ [слов'янізм]; 1) drága; 2) doroho; 3) drági; 4) = [тс.]; 5) Θ [слов'янізм]; 1) szálás; 2) szálás; 3) sálás; 4) kunyhó [колиба]; 5) X (не міг визначити походження слова). Автор також зафіксував чимало гунгаризмів. За нашими підрахунками, їх близько 60. Висновки, яких дійшов В. Довгович, засвідчують, що автор не знав, що зафіксував

¹ Автори передмови стверджують, що символ Θ (orosz) варто сприймати як 'С' – слов'янізм [Довгович 1835: 7].

досить значну кількість гунгаризмів, однак слушно зауважив, що «руська мова теж запозичала слова з угорської». Серед зафіксованих слів у перекладній частині чимало діалектних гунгаризмів, однак діалектних слов'янізмів значно менше, адже вони в угорській мові закріпилися переважно як літературні одиниці.

Аналізуючи стан українсько-угорського та угорсько-українського словникарства кінця XIX століття, не можемо не згадати праць Олександра Митрака «Русско-мадярській словарь» [Митрак 1881] та «Мадьярско-русскій словарь» [Митрак 1922]. О. Митрак (псевдонім – Материн) – поет, прозаїк, публіцист². Працював священиком у різних селах сучасної території Закарпаття та Східної Словаччини. «Русско-мадярській словарь» [Митрак 1881] створив для місцевої інтелігенції, беручи за основу тлумачний словник В. Даля та «Російсько-німецький словник» І. Павловського. Працював і в жанрі прози та поезії; твори вийшли окремим виданням [Митрак 1942]. У передмові, із-поміж іншого, наголошено на науковій та практичній цінності двомовних словників О. Митрака, зокрема на тому, що, окрім російських та угорських літературних відповідників, паралельно подано й місцеві слова. Збирати діалектний матеріал укладачеві допомагали І. Раковський та І. Сільвай [Митрак 1942: 9–10]. «Русско-мадярській словарь» укладено в 60-х роках XIX ст., проте побачив світ значно пізніше, як і «Мадьярско-русскій словарь» (рукопис був готовий 1891 року, а виданий – посмертно – окремими частинами впродовж 1922–1929 років) [Угрин-Лявинець 2016^б: 149–156]. Опублікований раніше словник містить близько 75 тисяч вокабул. Його макро- та мікроструктура представлені в роботі Маріанни Угрин-Лявинець [Угрин-Лявинець 2016^а: 87–96]. Серед заголовних слів чимало закарпатських діалектизмів: за підрахунками Е. Балецького [Балецкий 1978: 23–24], їх більше як 800 (у статті подано лише третину цієї лексики), Я. Галас [Галас 2001: 8] виявив і проаналізував 1240 закарпатських діалектних заголовних слів, серед яких переважно стилістично нейтральна лексика (назви явищ природи, тварин, рослин, речей і т. д.) та специфічно-побутова (назви предметів одягу, житла, хвороб, родинні зв'язки, демонологія тощо). Дослідження Я. Галаса [Галас 2001: 9] демонструє, що більшість місцевих лексем (за винятком 39 слів) зафіксовано у «Русько-мадярському словарі» Л. Чопея та «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка.

«Мадьярско-русскій словарь», пролежавши в рукописі протягом 30 років, вийшов друком у дещо зміненій формі по смерті автора – у зв'язку з тим, що редакційна колегія акціонерного товариства «Унію» додала до реєстру нові слова й вирази, які з'явилися із розвитком науки й техніки, а також місцеві слова. Обсяг – понад 55 тисяч реєстрових слів. Часто до заголовного слова, окрім

² Про життєвий шлях та діяльність О. Митрака див.: [Данилюк 2009: 684].

російського відповідника, подано кілька місцевих еквівалентів. Я. Галас [Галас 2001: 9–10] виявив, що близько 4700 словникових статей містять закарпатські діалектизми. Їх позначено ремаркою *t.* (tájszó – «угро-русское областное слово»), наприклад: *ágykosár* (14)³ – *постельный кошаръ*; *aláfelé* (21) – *долу*; *apa* (41) – *нянько, няньо*; *árkolni* (48) – *ярковати, шанцовати, ярчиту*; *csevegni* (149) – *балакати*; *csipás* – *карпавый*; *csizma* (155) – *чижмы*; *czicza* (164) – *мачка, мыца*; *cziczi* (166) – *цицька*; *egyiránt* (196) – *руно*. Серед діалектизмів є приклади запозичень з угорської мови, зокрема: *alamizsnatőke* (23) – *букса* < уг. *buksza*; *cséza* (150) – *кочія*; *czédula* (164) – *цидула*; *czeruza* (165) – *цериуза*; *czimbora* (167) – *цѣмбора*, *czimborálni*, *czimborázni* (167) – *цѣмборовати*; *czondra* (169) – *рядня (одяг), ряднявець, рядноиць (особа)*; *darab* (172) – *дарабъ, darabokra* – *на дарабки*; *dohány* (180) – *довгань*. Серед слів із ремаркою *t.* («діалектне») є й такі, що вживаються в українській літературній мові, до прикладу: *akkorig* (20) – *до того часу*; *akkorítjban* (20) – *коло того часу*; *alagút* (22) – *тунель*; *alapszín* (24) – *фарба*; *állítani* (27) – *твердити*; *alkalmaztatás* (29) – *уживання*; *árulás* (51) – *зрада, árulni* – *зрадити*; *csodálatosan* (156) – *дивно, csodálkozva* (156) – *дивуючись*; *csók* (156) – *поцѣлунокъ*; *csónak* (157) – *човень, човнѣкъ*; *csoportosulni, csoportosodni* (158) – *згромадитися*; *ekkorára* (200) – *д отеперь*; *felháborodni* (306) – *збуритися*; *csoport* (158) – *громада, товпа* та ін.

У перекладній частині словника засвідчено і штучно витворені слова, як-от: *állatiság* – *животность* (31), *állatismerő* – *животнословъ*; *álmélkodó* – *дивуючийся* (34), *asszonyiség* – *жонство* (53); *czimborálni, czimborázni* (167) – *вести цѣмборство*. Фіксуємо і приклади архаїзмів серед реєстрових слів: *asszonyállat* – *женщина* (52).

Попри те, що словники О. Митрака містили переважно російські слова у вокабулі та в перекладній частині, уведена місцева українська лексика є цінною для вивчення стану діалектології кінця XIX ст. Ці праці залишили помітний слід у суспільно-політичному житті Закарпаття.

Традиційно вважається, що українсько-угорська словникова справа бере свій початок від другої половини XIX ст. із появою «Русько-мадярського словаря» Ласлова Чопея [Чопей 1883; про життя і діяльність науковця див.: Холлош 2004]. Словник високо оцінила Угорська королівська академія наук – автор отримав премію Фекешгазі⁴. Словниковий реєстр нараховує 20 тисяч слів і відображає лексичний склад добре відомих укладачеві закарпатських східнослов'янських говорів. Під час укладання словника

³ Тут і далі цифра в дужках після ілюстрацій вказує номер сторінки.

⁴ 18 травня 1848 року адвокат токайського панського володіння Мігай Фекешгазі в заповіті написав, що частину своєї спадщини передасть Угорському королівському міністерству з метою створення фонду для підтримки популяризації угорської мови.

автор поставив за мету: 1) зібрати якомога більше «руських» слів (тобто лексем місцевої говірки української мови); 2) увести до словникового реєстру найуживаніші церковнослов'янізми; 3) зібрати російські слова [див.: Чопей 1883: VIII], більшість яких пізніше було вилучено у зв'язку з появою «Русско-мадьярского словаря» О. Митрака.

Беручи до уваги вимоги оголошеного Угорською королівською академією наук конкурсу, Л. Чопей мав на меті укласти русько-мадярський словник, що охопить лексику руської мови, якою розмовляють на території Угорщини, залучаючи лексеми та вирази, запозичені з угорської мови [Чопей 1883: VIII]. У передмові до «Словаря» Л. Чопей подає, зокрема, інформацію про статус «руської» (= української) мови, наголошує на тому, що «руська є окремою мовою, а не наріччям російської» [Чопей 1883: X]. Він має на меті довести, що «руська мова має такі ж права, як і інші самостійні мови, як будь-яка слов'янська мова» [Чопей 1883: XI]. Свої аргументи Л. Чопей підтверджує лінгвістичними працями Франца Міклошича, Августа Шлейхера, Франциска Маліновського, Петра Лавровського, Володимира Даля, Михайла Максимовича, Олександра Потебні та Павла Житецького. Покликання на праці відомих мовознавців Л. Чопей доповнює історичними фактами, що засвідчують самостійність українського народу та його мови, а також поясненням назв *русин* та *руснак*, які на певних територіях використовуються для самоназви українців [Чопей 1883: XIII–XXIII]. Частину передмови присвячено описові особливостей «руської» мови у зіставленні зі старослов'янською та російською, звернено увагу на фонетичні та морфологічні відмінності аналізованих мов [Чопей 1883: XXV–XXXII], відтак представлено систему відмінювання іменних частин мови та дієвідмінювання дієслів. Наприкінці передмови автор зізнається, що «руською» почав користуватися від 1881 року, щоби створити підручники для учнів народних шкіл зрозумілою школярам мовою [Чопей 1883: XLIV].

Наведені вище факти дають змогу дійти висновку, що Л. Чопей, проживаючи далеко від україномовної території, у кінці XIX ст. наголошував на самостійності української мови, відстоював право на її розвиток і функціонування. Тому його лексикографічна праця є важливою для визначення статусу української мови в часи, коли її було заборонено, не допущено до офіційного вжитку, принижено панівною владою.

Закарпатські говори Л. Чопей відносить до гірського «червоноруського» наріччя української мови. Частину реєстрових слів дослідник зібрав сам, інші – почерпнув із таких джерел, як: «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького, «Нѣмецко-русский словарь» О. Партицького, граматика Ф. Міклошича, М. Лучкая, О. Огоновського, М. Осадці, «Малорусскія народныя преданія и рассказы» М. Драгоманова, а також

використовував матеріали підручників для народних шкіл. У словниковій статті зазначено належність реєстрових слів до певних частин мови, для іменників та займенників наведено категорію граматичного роду, а для прикметників та прислівників зрідка подано форми ступенів порівняння.

У словнику фіксуємо й загальноновживані українські слова, однак значну частину яких складають закарпатські діалектизми, серед яких – лексеми, запозичені з інших мов. Угорські запозичення автор здебільшого виділяє курсивом: *алдомаи* ‘могорич’ < *áldomás* (3), *арань* ‘золото’ < *arany* (4), *аршовь* ‘заступ’ < *ásó, ásókapa* (5), *баговь* ‘жувальний тютюн’ < *bagó* (6), *байловати* ‘возитися’ < *bajlódni* (7), *бантовати* ‘бити’ < *bántani, bántalmazni* (8), *бировати* ‘могти’ < *bírni, tehetni*, (12), *бизовати* ‘довіряти’ < *bízik, megbíz* (12), *галиба* ‘клопіт’ < *galiba* (63), *дялазловати* ‘ганьбити’ < *gyaláz* (86), *ердемловати* ‘заслужувати’ < *érdemel, kiérdemel* (89), *кергемловати* ‘гнатися (за ким-небудь)’ < *kerget* (147), *навновати* ‘надокучати’ < *ráun, megun* (196), *пергельовати* ‘підсмажувати’ < *pergel, pörköl* (251), *пугати* ‘копкати’ < *rúg* (352), *сертесийель* ‘порозкидано’ < *szerteszejjel, szerteszet* (361), *тамедловати(ся)* ‘нападати’ < *támad, neki támaszkodik* (390), *чуфшагь* ‘ганьба’ < *csúfság*. Однак Л. Чопей інколи помилково кваліфікує деякі слова як запозичення з угорської мови, очевидно, на підставі фонетичної близькості цих лексем в обох мовах, наприклад: *бабрати* ‘вовтузитися’ (уг. *babrál*), *боднарь* ‘бондар’ (уг. *bodnár*). Серед реєстрових слів є гунгаризми, які автор не виділив курсивом, а отже, не зараховував їх до угорських запозичень (сюди зараховуємо і ті, які ввійшли до мови реципієнта за посередництвом угорської мови): *бокорь* < *szálfatutaj* ‘пліт’ (16), *валовь* < *vályú, діал. válóу* ‘корито’ (25), *варешь* < *város* ‘місто’ (25), *гамарь* < *határ* ‘межа’ (51), *живань* < *zsivány* ‘розбишак’ (92), *кабат* < *kabát* ‘пальто’ (140); *канна, канта* < *kanna*, діал. *kanta* ‘бідон’ (143), *кану-ра* < *kapu* ‘ворота’ (143), *парна* < *párna* ‘подушка’ (248), *пасуля* < уг. діал. *paszuly, Phaseolus* ‘квасоля’ (248), *турня* < *torony* ‘вежа’ (399), *церуза* < *ceruza* ‘олівець’ (422) та ін.

Петро Лизанець, аналізуючи статтю Л. Чопея «Magyar szók a rutén nyelvben» [Угорські слова в рутенській мові] (1881) та «Русько-мадярський словар» (1883) класифікує угорські запозичення за такими трьома етимологічними групами [див.: Лизанець 1963: 49–52]:

1) слова угорського походження: *аршов* < *ásó* ‘рискаль’, *бановати* < *bán* ‘сумувати’, *вареш* < *város* ‘місто’, *легінь* < *legény* ‘парубок’, *ратота* < *rántotta* ‘яешня’, *чивдирь* < *csődör* ‘жеребець’;

2) слова неугорського походження, які запозичено в українські говори Закарпаття за посередництвом угорської мови: *гунцум* < *huncut* ‘бешкетник, шахрай’, *довган* < *dohány* ‘тютюн’, *лада* < *láda* ‘ящик’, *ланц* < *lanc* ‘ланцюг’;

3) слова, які Л. Чопей помилково відніс до гунгаризмів: *кестеман* < *kendő*, діал. *keszkenő* ‘хустина’, *наврек* < *(mind)örök(re)* ‘назавжди’, *Сигот* (назва міста) < *Sziget*, *чекан* < *csákány* ‘кирка’. Цей перелік П. Лизанець доповнює словами *бендюх* < *bendő* ‘пузо’, *берь* < *bűrű* ‘місток’, *вѣко* < *véka* ‘міра місткості’, *виган* < *viganó* ‘спідниця’, *гандра* < *rongy, handra* ‘лахміття’ та ін. [Лизанець 1963: 50].

Проте деякі етимологічні припущення П. Лизанця можна вважати дискусійними.

Загальновідомо, що іменник *виган* < *viganó* ‘спідниця’ є гунгаризмом [ЕСУМ I: 390], як і прислівник *наврек* < *(mind)örök(re)* ‘назавжди’ (пор. *na orek* [Dezső 1989: 75]) чи назва міста *Сигот* < *sziget* ‘острів’, уг. *Sziget*. Походження іменника *бендюх* < *bendő* ‘пузо’ неясне, однак, як засвідчує ЕСУМ, укр. діал. *бендюх* є найближчим до уг. *bendő* та лит. *penderis* [ЕСУМ I: 166–167]. Припускаємо, що завдяки географічній близькості носіїв обох мов укр. діал. *бендюх* походить від уг. *bendő* (згодом П. Лизанець виводив це слово з угорської мови [Lizanec 1970: 50]). Невиразна етимологія і слова *кестеман* < *kendő*, діал. *keszkenő* ‘хустина’; етимологи припускають імовірне запозичення з тюрк. *testemēl*, а також зіставляють з уг. *keszkenő* < *kézkenő* [ЕСУМ II: 426]. Як і слово *чекан* < *csákány* ‘кирка’, відоме в багатьох слов’янських мовах, може бути тюркського або ж угорського походження [TESz I: 469].

Георгій Геровський різко розкритикував словник Л. Чопея, зазначаючи, що автор невдало поєднав слова «підкарпатурської говірки», які зібрав сам, із «галицизмами» та полонізмами, узятими із «Німецько-українського словника» О. Партицького (1867), а також зі словами російської літературної мови [Геровський 1995: 74]. Останніх, тобто російських, на думку Г. Геровського, особливо багато, що свідчить про те, що Л. Чопей укладав свій словник на підставі готового словника російської мови. До «підкарпатських» автор зарахував слова, що, на його думку, Л. Чопей використав зі словника О. Партицького, називаючи їх «галицькими полонізмами» (для обґрунтування своєї позиції наводить чотири приклади). Однак із таким твердженням Г. Геровського важко погодитися.

На деякі вади словника Л. Чопея вказує Іван Сабадош [Сабадош 1993: 254], зокрема: у реєстрових словах не позначено наголосу, мало словникових статей із прикладами-ілюстраціями, відсутні покликання на джерела матеріалу, «бідною» є фразеологія, українські слова подано за етимологічним принципом.

Українську лексику словника Л. Чопея проаналізував Я. Галас [Галас 2000: 55–59], який найціннішою вважає саме закарпатську діалектну лексику, однак серед слів, які він характеризує, є і приклади запозичень.

Сергій Панько підкреслює неабияке історичне значення словника, яке полягає в тому, що автор його, покликаючись на М. Костомарова, чи не вперше в Угорщині недвозначно вказує на істотну різницю між російською та руською, чи українською, мовами [Панько 2001: LXV].

Відомий угорський славіст, україніст Іштван Удварі, позитивно оцінюючи діяльність Л. Чопея, вважав його словник «значним надбанням свого часу» [Удварі 1991–1992: 469]. Про діалектологічну цінність «Русько-мадярського словаря» йшлося у працях Ш. Моканя [Мокань 1969: 58], І. [Удварі 1991–1992: 469–470] та І. Сабадоша [Сабадош 1993: 253].

На нашу думку, словник є цінною лексикографічною працею, а його автора можна вважати основоположником українсько-угорської лексикографії. Доробок Л. Чопея і сьогодні може стати в нагоді лексикологам, діалектологам, історикам мови, а також дослідникам міжмовних та міждіалектних контактів, а його результати формують основу для нових наукових розробок.

«Старославянській-угорській-руській-німецькій словарь къ свашенному писанію» Емілія Кубека [Кубек СУРНС] лише частково стосується теми нашого дослідження. З огляду на це, для аналізу беремо лише угорську та українську частини словника. Е. Кубек – лексикограф, письменник, громадський діяч, автор першого в новій українській лексикографії багатомовного словника: «словарь передаемъ публики якъ единственное сочиненіе въ своемъ родѣ не токмо въ угорской, но и въ славянской литературы, ... и так совсѣмъ особенную послугу сдѣлати св. матери-церкви при читанію письма святого» [Кубек СУРНС: 10]. У реєстрі словника – 550 вокабул. У передмові до читача зазначено, що з урахуванням синонімів кількість слів у виданні може скласти 25 або 30 тисяч. Укладач не вказує на джерела своєї праці, однак Я. Галас припускає, що, окрім Біблії (на яку в словнику є чимало покликань), використано «Лексикон словенороський» Памва Беринди, про що свідчить низка збігів під час порівняння реєстру обох словників [Галас 2001: 11]. Старослов'янські слова перекладено угорською, російською та німецькою мовами. Василь Німчук зауважує, що українська частина містить низки відповідників реєстрових слів – загальноукраїнських та діалектних («підкарпатоукраїнських») [Німчук 2007: 296].

Словник побудовано за алфавітно-гніздовим принципом. До заголовних слів подано переклад угорською, російською, українською та німецькою мовами, інколи заголовне слово введено до складу словосполучення чи усталеного звороту, подекуди із вказівкою на джерело. Для прикладу пропонуємо кілька словникових статей: **вѣдѣ** – *kép, látzat, szín* – *лице, образъ, тварь, подобностъ, подобіе, видомостъ* – *Gesicht, Anschein, Schein*; **подѣ видомѣ, въ вѣдѣ** – *въ подобности, въ образѣ чего* – *unter dem Scheine*; **преблѣжѣнный** – *legboldogabb*, **найсчастливѣйшии** – *allerseligst*; **преболѣ** –

mód felett, nagyon – *чрезвычайно, очень, весьма, барзъ, дуже* – *über die Massen, sehr, ausserordentlich, ungemein*; **славослѡвити** (-слѡвіє, словленіє) – *dicsőíteni, dicsérni, énekben magasztalni* – *хвалити, прославляти, въ пѣсняхъ величати* – *preisen, verherrlichen, lobsingem, Lobgesänge singen*.

З огляду на тип словника, сакральну лексику представлено чи не найповніше. Зокрема зі словом *Бог* подано 36 складних слів, кожне – як окрема словникова стаття (серед них – і похідні, що належать до різних частин мови): *Богобѡрець, Богобѡрный, Богобѡрствовать* (-бѡрство, -бѡрствованіє), *Богобѡзненъ, -ненный* (-зненнѡ, -зненность), *Боговѣнчаный* (-чаннѡ), *Богоглаѡливый* (-гѡлникъ), *Богоуѡбранный* (-браннѡ), *Боголѣпный* (-лѣпнѡ), *Богоначѡліє, Богонѡсець* (-нѡсный), *Богопровѡдець, Богослѡвіє, Богочестѡивый* (-чѣстіє), *Богочтѣць, Боговлѣніє* та ін.

Для більшості реєстрових слів запропоновано кілька синонімів, до прикладу: **бѣда** – *нужда, смутокъ, трудъ, печаль, бѣдствие, боль, скорбь, грусть, трауръ, жалоба*; **вѣрвь, вѣрвіє** – *ремень, кнутъ, бичъ, плеть* (для битія), *связка, порвазь, веревка, мотузь, штрангъ, лента, пантлика, шнуръ*; **вертоградарь** – *огородникъ, садовникъ, загородникъ, кертись*; **врачь** (-чѣваніє) – *лѣкаръ, докторъ, медикъ*; **крѡткій, крѡтокъ** – *тихий, ласкавый, пріятный, милый, милостивый, добротливый, благій, добрый, пониженный, потульный, спокойный*; **молва** – *нападеніє, настуленіє, крикъ, лярма, непокой, звукъ, шумъ, толпленіє, згромажденіє, заторъ, схожденіє, соѡздъ, чернь, толпа* (много народа), *множество*; **поборѡти, поборѡти, побѡрствовать** – *перевитязити, побѣдити, покорити, преодолѣти, перемочи, облягнути* (войскомъ), *воевати, завоевати, заодолѣти, присилѣти, примусити*.

У словникових статтях чимало українських літературних та діалектних слів. За підрахунками Я. Галаса, таких лексем понад 400 [Галас 2001: 11], а саме: *вотѣ* – даремно (38), *даръ* – дарунокъ (50), *дѣдрахма* – податны гроши (54), *драконть, дракинть* – шарканъ (57), *дѣтище* – хлопецъ (60), *кладбѣѣ* – цинтирь, цвынтарь (104), *крѣшиити* – розломити, ламати (112), *лаати* – брехати (якъ собака, песъ) (114), *лѣпо* (ѣсть) – треба (119), *мѣрѣв* – чорного цвѣта (фарбы) *человѣкъ* (131), *навлекати, навлѣчи* – *притягнути, причинити* (134), *наказати, -зывать* – карати (136), *помѣлѣ* – доразъ (184), *пѡльза* – корысть (184), *преблѣгій* – найлѣпший (198), *пребѡлѣ* – дуже (198), *преимѣній* – особливый (205), *премѣдити* – чекати, почекаати (207), *рыжъ* – червлений (250), *слѣшати* – чути, дочутися, послухати, *выслухати* (267), *шерсть* – вовна, *фарба, колоръ* (у звѣрей) (378), *ѣдролѡбіивый* – *цирый* (379), *пѣзвсти* – поранити, образити (383), *пѣза* – хорота (383), *пѣж* – якъ, *жебы, бо, абы, якбы* (383). Український префікс *най-* слугує для творення найвищої форми порівняння прикметників: *найлѣпший, найлучший, найсчастливѣйший, найфайнѣйший* та ін.

У перекладній частині словника доволі часто фігурують іншомовні запозичення: германізми, полонізми, словакізми, гунгаризми тощо. Для прикладу пропонуємо кілька слів, які були запозичені безпосередньо з угорської мови: *вѣрвь, вѣрвіє* – *пантлика* < уг. ‘pántlika’ (25), *вертоградъ* – *кертись* < уг. ‘kertész’ (25), *віночѣрница* – *канчовъ* < уг. ‘kancsó’, діал. *kancsó* (28), *дверникъ* – *порташъ* < уг. ‘portás’ (51), *драконть, дракунть* – *шарканъ* < уг. ‘sárkány’ (57), *єзеро* – *товъ* < уг. ‘tó’ (62), *издываемый, иждиваемый* – *схосноватый* < уг. ‘haszon’ (85), *ѹзжѹти, -жѹвати* – *прокельтовати* < уг. ‘költ(ség)’ (86), *ѹспеѣренный* – *таркастый* < уг. ‘tarka’ (94), *ладѣа* – *човнокъ* < уг. ‘csónak’, діал. *csónak* (114), *лѣпа* – *талпа* – від присвійної форми уг. *talp* < *talpa* (114), *польза* – *хосень* ‘haszon’ (184), *полѣно, полѣнце* – *фалатъ* ‘falat’ (184), *праздный, празденъ* – на ничъ *валушный* ‘való’ (198); *предѣлъ* (-дѣльный) – *хотаръ* ‘határ’ (203), *скѣдѣлница* – *канчовъ* ‘kancsó’, діал. *kancsó* (264), *оѹжица* – *ройтка* ‘rojt’ (321), *чередá, чердá, чредá* – *шоръ* ‘sor’ (373). Зрідка фіксуємо кальки з угорської: *кóнникъ* – *lovas, katona* – *воинъ на коню ходящій* (108) (пор.: уг. *lovon járó* ‘тс.’)

Цінність цієї праці в тому, що це – перший багатомовний перекладний словник, який містить переклад церковнослов’янізмів, зокрема й сакральної лексики, угорською, німецькою, російською з елементами української літературної мови та діалектизмів. В. Німчук наголошує, що цей словник є важливим джерелом для вивчення діалектної лексики [Німчук 2007: 296].

«Глаголница. Сборка всѣхъ глаголовъ пудкарпатско-русиньского языка» Антонія Годинки [Годинка 1922] – рукописна праця, яка до моменту її видання І. Удварі зберігалася в одному чорновому та одному чистовому варіанті рукописного відділу Академії наук Угорщини. Це двомовний «русинсько-мадярський» словник дієслів. На чистовому варіанті рукопису зазначений рік – 1922. У словнику 7500 дієслів та 600 дієслівних форм. Матеріал до словника укладач збирав під час польових досліджень, фіксуючи дієслова із прислів’їв, приказок, пісень, колядок, а також із писемних джерел, серед яких є церковні, офіційні та юридичні тексти [Годинка 1922: 25]. Опрацьованих пам’яток, за підрахунками А. Годинки, близько 300. Особливо цінними є церковні книги, адже Євангелія священники пояснювали зрозумілою для народу мовою.

Структура словникових статей така: дієслово у формі інфінітива, у дужках форми 1 та 2 ос. одн. теп. часу, рідко форми мин. часу ч.р. або 2 ос. нак. способу; у деяких словах зазначено наголос; угорський відповідник – у неозначеній формі (у сучасних словниках дієслова угорської мови подають у формі 3 ос. одн.); для деяких запозичених слів наведено мову-джерело та синоніми; інколи – ілюстрації з писемних пам’яток. Наприклад: *бѣнтет/овати* (-ую) – *büntetni*: Выдкуда не прийдесть борзо *бѣнтетовати* грѣшныхъ (З Нягівськихъ повчанъ на Євангеліє) (17); *дока/зати* (-жу,

-жешиѣ, -завѣ, -жѣ i -жу) – *kimutatni, beigazolni, bebizonyítani* (76); *излѣзати* (-ю, -иѣ) – *lemászkálni, le-mászogatni, le-leszállani* (з воза – *szekérről*), *излѣзовати* (-ую) = *излѣзати*, *зри*, тобто *дивись* *злѣзовати*, *излѣзти* (-у, -еиѣ, -ѣ, -ѣ) *lemászni, leszállani*: Затхее, *излѣзъ* долу (З Нягівських повчань на Євангеліє); *розсуиати* (-ю, -иѣ) *szét-, felszárítgatni, aszalgatni*, -ся *lassan széjjelszáradni, розсуиати* (-у, -ишѣ) *széjjel-, szét-, egészen megszáritani, agyonszárítani, megszalni, -ся agyonszárítani, megaszni, aszalódni, розсуиати* (-ую) див. *розсуиати*.

І. Удварі проаналізував понад 60 дієслів угорського походження зі словника А. Годинки, зокрема: *байловати* < *bajlódik, vesződik, kínlódik*, *бизовати* < *rábíz valakire valamit, вадасловати, вадасити* < *vadászik, изиленкедувати* < *elenged, мянтовати* < *tent, фантазловати* < *ábrándozik* < *ábrándozik, képezeleg* [Udvari 1993: 77–81].

1928 року в Ужгороді вийшов друком «Мадярьсько-руський словарь» за редакцією Емиліана Бокшай, Юліана Ревая та Михайла Бращайка [Бокшай, Ревай, Бращайко МРС]. Свого часу цей словник став новаторською лексикографічною працею. У вступі, написаному угорською та українською мовами, укладачі, покликаючись на «Русько-мадярьський словарь» Л. Чопея, наголошують на тому, що «руська» («малоруська – українська») мова є самостійною літературною мовою. Доказом цього є і те, що «малоруський народ створив окрему від російської багату літературу» [Бокшай, Ревай, Бращайко МРС: 1].

Необхідність створення сучасного двомовного словника із залученням офіційно-ділової лексики виникла ще тоді, коли українська мова в Угорщині отримала статус офіційної на всіх рівнях суспільного життя. Мета праці – подати угорським словам «якнайточніше українське значення» [Бокшай, Ревай, Бращайко МРС: 2]. Укладачі насамперед залучали місцеві лексеми, які доповнювали словами та виразами зі «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка. До роботи над укладанням словника залучили Е. Фотула та проф. К. Феделеша. М. Бращайко доповнив реєстр юридичною термінологією та місцевою лексикою. Цінні доповнення додав проф. А. Ворон.

У передмові читач може детально ознайомитися зі структурою словникової статті. Укладачі зазначили, що у правописі інколи виявлено незначні відхилення, причиною яких була зміна правописних норм у період укладання словника [Бокшай, Ревай, Бращайко МРС: 2]. У зв'язку із цим у деяких словах збережено церковнослов'янський «єр», до прикладу: *acél gyár* – *сталеви́й завод*, *acél szürke* – *сталево-сѣрый* (1), *afelett* – *над тым* (3), *aggódó* – *зажу́рений, дбайливи́й, дбалы́й* (3) та ін. У складі реєстрових слів та деяких пояснень є «русизми»: *tárgyeset* – *надеж винительный*, *birtokos eset* – *надеж родительный*, *nőnem* – *женський род* (у списку скорочень), при реєстровому слові *aggódik* форма наказового способу *ne aggódj* – *не*

беспокойся (3) (укр. *не хвилюйся*), *diadal* – *побѣда* (74) (укр. *перемога*). У перекладній частині словника виявлено регіоналізми, серед яких запозичення з угорської мови: *babos* – *цяткастий* (27), *banya* – *босорканя* (30), *barack* – *боросква* (30), *galiba* – *талиба* (146), *jó fajta* – *добро́ї файти* (193), *haszon* – *хосен* та *пожиток*, *korýst* – *хосенний* та *корыстний*, *haszon nélküli* – *безхосенний* (163), *jószág* – *газдовство*, а також *добро*, *масток*, *майно* (195), *kabát* – *кабат* та *сурдут*, *palto* (197), *kicsi* – *мацѣцький*, *малый*, *маленький* (215), *korbács* – *кербач* (232), *táska* – *ташка* (438).

Із-поміж реєстрових слів є топоніми й антропоніми, пор.: *Ausztria* – *Австрія*, *Ázsia* – *Азія*, *Balti tenger* – *Балтійське море*, *Bártfa* – *Бардіово*, *Bátyu* – *Батѣво*; *Bálint* – *Валентин*, *György* – *Юрій* та пестлива форма *Юрко*, *Júlia* – *Юла*, *Юліанна* та пестлива форма *Юлка*, *Katalin* – *Катерина* та пестливі форми *Ката*, *Катря*. Важливо й те, що до словника залучено і складні слова та словосполучення, для прикладу, зі словом *állam* подано близько 30 сполучень: *államalkotó* – *державнотворчий*; *államcsin* – *державний замах*; *államellenes* – *протидержавний*; *államférfi* – *державний муж*; *államforma* – *форма держави*; *államhitel* – *державний кредит*; *államjog* – *державне право*; *államkincstár* – *державна скарбниця*; *államvizsga* – *державний іспит* (11–12); *hivatal* – *уряд*, *служба*, *посада*; *hivatali visel* – *вести уряд*, *займати уряд*; *hivatalnok* – *урядник*; *hivatalos lap* – *урядова газета*, *hivataloskodik* – *урядовати*, *робити службу*; *hivatalos óra* – *урядова година*; *hivatalos titok* – *урядова тайна* (173).

Я. Галас наголошує на цінності словника, адже «праця Е. Бокшая, Ю. Ревая та М. Брацайка – перший мадярсько-руський (український) словник» [Галас 1999: 87–89]; дослідник виокремив закарпатські діалектизми, які поділив на дві групи: діалектизми, поширені майже на всій території краю, та локалізовані в одному або кількох районах Закарпаття. Серед вад словника Я. Галас називає відсутність наголосу та джерел [Ibid.: 90].

Вважаємо, що «Мадярсько-руський словарь» укладений на тогочасному високому науковому рівні. Правописні та лексичні похибки пов'язані зі неусталеністю правописних норм літературної мови. Немає сумнівів, що укладачі словника намагалися якнайповніше представити лексичний склад української мови. За твердженням Я. Галаса, поява словника «частково задовільняла дефіцит наукової літератури в школі та сприяла утвердженню української мови в офіційному стилі» [Галас 2001: 10–11].

Отже, українсько-угорська та угорсько-українська лексикографія має більш ніж стоп'ятдесятирічну історію – від «Русько-мадярського словаря» Л. Чопея, якого вважаємо основоположником українсько-угорської лексикографії, і до «Мадярсько-руського словаря» за редакцією Е. Бокшая, Ю. Ревая та М. Брацайка – новаторської лексикографічної праці, яка містить українську лексику офіційного стилю.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

- Балецкий 1978 – Балецкий Э. Краткий очерк русско-венгерской лексикографии. *Studia Russica*. 1978. №1 .С. 10–32.
- Бокшай, Ревай, Брацайко MPC – Boksay E., Révay G., Brascsajkó M. Magyar–ruszin szótár. Бокшай Е., Ревай Ю., Брацайко М. Мадярьсько-руський словарь. Ungvár: Nyomtatott az „Unio Könyvtárnyomda Részvénytársaság” Könyvnyomdájában, 1928. 516 с.
- Галас 1999 – Галас Я. «Мадярьсько-руський словарь» Е. Бокшая, Ю. Ревая та М. Брацайка – перший угорсько-український словник. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 1999. Вип. 1. С. 87–90.
- Галас 2000 – Галас Я. Характеристика української лексики «Русько-мадярьського словаря» Ласлова Чопея. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 2000. Вип. 2. С. 55–59.
- Галас 2001 – Галас Я. Із історії української лексикографії на Закарпатті (XIX–перша половина XX ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Ужгород, 2001. 19 с.
- Геровський 1995 – Геровский Г. Ю. Язык Подкарпатской Руси. Москва, 1995. 90 с.
- Годинка 1922 – Hodinka A. Ruszin-magyar ígetár. Русинсько-мадярьський словарь глаголув. Годинка А. Глаголниця. Сборка всіх глаголов пудкарпатсько-русинського языка / собр., упор. Т. Романувъ. Ужгородъ, 1922. – 436 с.
- Данилюк 2009 – Данилюк Д. Д. Митрак Олександр Андрійович. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. / за ред.: В. А. Смолій. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6. 784 с.
- Довгович 1835 – Dóhovichs B. Kijegyzése azon szónak, amelyek hason hangzatuk v[agy] és értelműűek is mind a magyar, mind az orosz nyelvben. 1835. *Дзєндзелівський Й., Сак Ю., Штернберг Я. Василь Довгович — зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень*. Ужгород, 2003. 149 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ, 1982–2006. Т. 1–5.
- Кубек СУРНС – Кубек Е. Старославянській-угорській-руській-нїмецькій словарь къ священному писанію. Ószláv-magyar-ruthén (orosz)-német szótár a Szentírás olvasásához. Ужгород, 1906. 387 с.
- Лизанець 1963 – Лизанець П. М. З історії вивчення угорських запозичень у говорах Закарпаття (на матеріалах праць Л. Чопея). *Тезиси докладов и сообщения к Всесоюзной конференции по вопросам финно-угорского языкознания*. Ужгород, 1963. С. 49–52.
- Митрак 1881 – Митрак А. Русско-мадярьскій словарь. Унгварь, 1881. 854 с.
- Митрак 1922 – Митрак А. Мадырьско-рускій словарь. Ужгородъ, 1922. 642 с.
- Митрак 1942 – Избранные сочинения Александра Митрака: Стихи и проза. Унгварь; Ужгородъ, 1942. 30 с.
- Мокань 1969 – Мокань А. А. Из истории исследования венгерских заимствований в закарпатских украинских диалектах (о статье и словаре Л. Чопея). *Ученые записки Ленинградского государственного университета*. Серия филологических наук. Ленинград, 1969. Вып. 71 (№ 335). С. 49–60.
- Німчук 2007 – Німчук В. Кубек Емілій Антонович. *Українська мова. Енциклопедія*. 3-є вид., змін. і доповн. Київ, 2007. 856 с.

- Панько 1991 – Панько С. Русько-мадярські і мадярсько-руські словники до 1945 року. *Hodinka A. Ruszin-magyar igetár. Görögkatolikus Hittudományi Főiskola.* / Kiadáshoz előkészítette, szerkesztette I. Udvari. Nyíregyháza, 1991. – С. 62–69.
- Сабадош 1993 – Сабадош І. Розвиток лексикографії на Закарпатті в загальноукраїнському контексті. *Другий міжнародний конгрес українців. (Мовознавство).* Львів, 1993. С. 254.
- Угрин-Лявинець 2016^a – Угрин-Лявинець М. Попытки кодификации русинского языка на рубеже XIX и XX веков (младшее поколение писателей-русофилов). Будапешт, 2016. 229 с. [рукопис]
- Угрин-Лявинець 2016^b – Угрин-Лявинець М. К истории карпаторусинской лексикографии (Русско-мадярський словарь и Мадьярско-руський словарь А. А. Митрака). *Janurik Szabolcs (et al. szerk.) Omnis amor incipit ab aspectu. Köszöntő könyv Jaszay László 65. születésnapjára.* Budapest, 2016. С. 149–156.
- Удвари 1991–1992 – Удвари И. Памяти Ласло Чопеи. *Studia Slavica.* 1991–1992. №37. С. 467–473.
- Холлош 2004 – Холлош А. Жизнь и труды Ласло Чопея. Ньиредьхаза; Веспрем, 2004. 111 с.
- Чопей 1883 – Csöpey L. Rutén-magyar szótár. Чопей Л. Русько-мадярский словарь. Budapest. 1883. 446 p.
- Dezső 1989 – Dezső L. A XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvmélekek magyar jövevényszavai. *Nyelvtudományi Értekezések 128 sz.* Budapest, 1989. 98 p.
- Lizanec 1970 – Lizanec P. Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyagai alapján). Egyetemi jegyzet. Uzshorod: USZSZK Felső- és Szakközépoktatásügyi Minisztériuma, Uzshorodi Állami Egyetem. 1970. 250 p.
- TESz – Benkő L. (főszerk.) A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára: в 4 т. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1. K. 142 p.
- Udvari 1993 – Udvari I. Magyar eredetű igék Hodinka Antal Ruszin-magyar igetárában. *Magyar Nyelv.* 1993. №89. С. 77–81.

SUMMARY

The beginnings of the Hungarian-Ukrainian lexicography go back to the second part of 19th century. The work by Vasily Dovgovich «On the words, which sounds or the meanings are the same in the Hungarian and Ruthenian languages» can be conditionally called the first Ukrainian-Hungarian lexicographic work. The Ruthenian-Hungarian dictionary by Chohey László became the basis for the further lexicographical works. The value of this dictionary is important both in terms of the Hungarian-Ukrainian interlingual contacts and for the Ukrainian dialectology.

Keywords: Hungarian-Ukrainian and Ukrainian-Hungarian dictionaries

ЛЬВІВ У КАЛЕЙДОСКОПІ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Lviv in Kaleidoscope of Lexicography

Мовлення львів'ян упродовж століття привертало увагу багатьох дослідників, що прагнули досягнути лінгвофеномен Львова, концентруючись на різних сегментах його лінгвальної природи та застосовуючи різні методи й аспекти дослідження. З одного боку, це українське на сьогодні місто розташоване на території поширення наддністрянського діалекту південно-західного наріччя української мови, в ареалі функціонування західноукраїнського (галицького) варіанта української літературної мови, а з іншого, як місто, у якому функціювала (функціює) польська мова, становить у полоністиці найбільш сформовану складову такого територіального різновиду польської мови, як *polski dialekt południowokresowy* – південний (південно-східний) периферійний діалект польської мови, або південний (південно-східний) окраїнний чи кресовий діалект польської мови, що формувався й розвивався у віддаленому від материнського польського мовного континууму ареалі, який належить до південного (південно-східного) периферійного варіанта польської мови.

На сьогодні існує низка праць із полоністики й україністики, що репрезентує дослідження польського й українського мовлення Львова в діяхронії та синхронії. Найбільш продуктивним виявився лексикографічний метод його опрацювання, адже майже кожне друге слово, вимовлене устами львів'ян, просилося стати вокабулою в лексиконі, потрапити в систему вокабуляру чи то пак глосарію, і тому не випадково, що лінгвістичне студіювання львівського мовлення започаткувало саме словникарство.

Зосередження польських чи українських дослідників чи то на польському, чи то на українському сегментах зумовило поділ лексикографічних праць на польські й українські. У лексикографічних студіях, присвячених Львову, виділяємо два етапи досліджень: давній та сучасний [див. Додаток «Розвиток

львівського словникарства»]. В основі такого поділу львоволінгвознавства – історичний критерій, що означений зміною державної мови (із польської на українську) у місті, оскільки вже традиційним є поділяти історію Львова на передвоєнний (до 1939 року), який окреслюємо як давній період, та повоєнний (після 1939 року) і до наших днів – сучасний період.

Словники давнього етапу віддзеркалюють особливості синхронного на момент їхнього створення стану лексичного рівня, а сучасні словники фіксують як діахронний, так і сучасний стан мовлення львів'ян.

Давній етап львівського словникарства започаткувало словникарство польське, що вже привертало увагу лінгвістів [Горбач 2006; Сікора 2001; Хобзей 2012; Сікора 2015].

У кожний історичний період розвитку міста змінювалися структурно-типологічні відношення між ідіомами львівського койне. Яскравим компонентом мовної картини Львова кін. XIX ст. була лексика соціолектів, що вікликкала зацікавлення до лінгвістичного опрацювання львівського мовлення, а відтак започаткувала розвиток словникарства, спроектованого на мовлення львів'ян. Ідеться про синхронні праці лексикографічного характеру кін. XIX – поч. XX ст. Г. Фельштинського, А. Курки, Й. Яворського, К. Естрайхера, В. Людвіковського та Г. Вальчака, які фіксували арготичну лексику злочинців Львова, створюючи фактично посібники із криміналістики. На специфіку львівського арго періоду до Першої світової війни вказував дослідник українських арготичних систем О. Горбач: «... Львів опинився у специфічних політико-адміністративних умовах, і його вулично-злочинське арго, хоч і в польській мовній одежі, куди більше відрізнялося, наприклад, від варшавського польського арго, аніж арго Києва, Харкова чи Одеси від арго Петербурга або ж Москви» [Горбач 2006: 41].

Першим записом польського арго Львова став рукопис священика Г. Фельштинського «Відомості про босанську мову в Галичині»¹, що містив інформацію про організацію львівських злодіїв та словничок львівського злодійського арго (близько 110 виразів), яке автор назвав «босанською гварією». Уперше матеріали Г. Фельштинського надрукував К. Студинський у студії «Лірники» (1894), що репрезентувала різноманітні етнографічні матеріали та словник лірницької мови; згодом передрук цього словника зробив і О. Горбач під назвою «Словничок «босанської гвари» [Ibid.: 25–26]. Значна частина матеріалу словника Г. Фельштинського повторюється в подальших лексикографічних працях: урядника львівської поліції А. Курки «Słowniku mowy złodziejskiej» [Kurka 1899], словнику Й. Яворського «Kumać po lembersku: Przyczynek do słownika gwary lwowskiej» [Jaworski 1901], працівників поліції В. Людвіковського та Г. Вальчака у праці «Żargon

¹ Назву рукопису подає Я. Б. Рудницький [Rudnyćkyj: 14].

mowy przestępców. «Blatna muzyka»: Ogólny zbiór słów gwary więziennej» [Ludwikowski, Walczak 1922].

Урядник львівської поліції А. Курка уклав словник злочинської лексики Львова «Słownik mowy złodziejskiej» [Kurka 1899], який вийшов у трьох виданнях – 1896, 1899, 1907 рр. Третє, найповніше видання 1907 року, містить близько 500 польських та 205 єврейських² висловів і складається із чотирьох частин: у першій наведено злочинські арготизми як відповідники до польських слів, у другій – польські слова зі злочинськими відповідниками, у третій – тексти польськомовних злочинців, а в четвертій – тексти єврейських злочинців [Горбач 2006: 58]. Згодом частину доступних для опрацювання матеріалів словника А. Курки (із праці Я. Рудницького «Lemberger ukrainische Stadtmundart: (Znesinnja)») передрукував О. Горбач [Ibid.: 50–51]. Ця новаторська для свого часу праця А. Курки не могла не привернути уваги лінгвістів: на її появу відгукнулися рецензіями віденський дослідник аргю А. Ландау (1902) та польський дослідник Г. Улашин³ (1908) [див. Ibid.: 51, 58]. Зауважмо, що цей невеличкий словничок набув популярності: як польські, так і українські дослідники львівської лексики часто його передруковували або ж додавали до своїх словників.

Невеличкий словник польської злочинської лексики Львова уклав Й. Яворський «Kumać po lemersku: Przyczynek do słownika gwary lwowskiej» [Jaworski 1901: 276–281], який було видано двічі (1901, 1902). Арготизми лексикографічних праць А. Курки [див. Горбач 2006: 50] та Й. Яворського [див. Ibid.: 56] згодом увійшли до словника Я. Рудницького [Rudnycki 1993: 121–139].

Поліційно-судовий урядник, краків'янин К. Естрайхер, який переїхав до Львова, залучивши матеріали А. Курки та Й. Яворського, уклав словник «Szwargot więzienny» (1903), де подав близько 450 львівських арготизмів (поряд з арготизмами з Волині, Поділля, Бессарабії, Тернополя, Сянока), а у вступі виклав історію створення словника [див. Горбач 1993].

Інспектор поліції В. Людвіковський та підінспектор Г. Вальчак у праці «Żargon mowy przestępców. «Blatna muzyka»: Ogólny zbiór słów gwary więziennej» під гаслом «Chcąc poznać świat przestępców musisz wpierw poznać ich mowę» зафіксували близько 305 арготизмів зі Львова, Станиславова, Стрия, Коломиї, Холма, Кракова, Варшави, Любліна, Лодзя та інших населених пунктів (всього 41 н.п.) [Ludwikowski, Walczak 1922]. Працю розпочинає вступ, у якому автори обґрунтовують мету своєї роботи, укладають історіографію питання фіксації злочинського жаргону, зауважують, що їхні

² Подаємо статистичні дані за О. Горбачем.

³ У своїх рецензіях ці дослідники подали також передрук матеріалу рецензованих словників.

матеріали доповнюють надбання попередників-поліціантів: А. Курки, К. Естрайхера, Л. Курнатовського і Я. Баха. Наступні дві частини «Słownik Złodziejsko-Polski»⁴, «Słownik Polsko-Złodziejski» подають переклад арготичних слів, виразів, маркування яких указують на локалізацію (додано список) та джерело; а також два листи злодіїв, писані арготичною мовою, та переклади цих листів.

Український сегмент. Українське львівське словникарство⁵ започаткував Я. Рудницький – автор першого дослідження про Львів⁶ (Берлін, 1943, 1993). Він доповнив своє надруковане німецькою мовою дослідження словничком «Wörterverzeichnis» (1943)⁷, що налічує близько 300 львівських арготизмів [Rudnyckij 1993: 121–139]. Як слушно спостеріг О. Горбач, у ньому автор використав лексикографічні матеріали словників А. Курки (51 арг.) та Й. Яворського (32 арг.), а також арготизми художніх творів І. Франка, П. Марійчина, Б. Нижанківського, І. Керницького [див. Горбач 2006: 50, 56].

Львівську арготичну лексику, яка функціювала у Львові в першій половині ХХ ст. і була складовою галицького арготичного, проаналізував О. Горбач – дослідник українських арготичних систем різних соціальних і професійних груп населення у праці «Арго на Україні» (1993)⁸ [Горбач 2006]. Використавши надбання попередників (Г. Фельштинського, А. Курки, Й. Яворського, Я. Рудницького) і доповнивши їх власними матеріалами, О. Горбач уклав словник арготичної лексики низів населення українських міст «Словник арготизмів та вульгаризмів із мови злодіїв, вуличників та учнів Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова та Коломиї», дослідив поширення лексики залучених до наукового аналізу українських міст [Ibid.: 127–164]. У своєму словникові дослідник подавав польську лексику в українській формі, а вибраний спосіб подачі словникового матеріалу пояснював так: «В усіх випадках ідеться здебільша про арготизми, знані з попередніх записів у польській фонетичній формі: вони в мові в'язнів-українців уживалися в українській формі» [Горбач 1993: 326(237)]. На відміну від своїх попередників, які тільки фіксували львівські арготизми в польському представленні, О. Горбач увів їх до наукового обігу як матеріал

⁴ Подаємо назви частин, зберігаючи авторську орфографію.

⁵ Словник-додаток Я. Б. Рудницького (як і О. Горбача) вийшов друком після 1939 року, проте робота над ним розпочалася раніше.

⁶ Хоча монографію Я. Б. Рудницького «Lemberger ukrainische Stadtmundart: (Znesinnja)» вважають першою працею в україністиці, присвяченою міському мовленню, автор насправді аналізував тільки львівську передміську знесінську говірку.

⁷ Праця видана в еміграції німецькою мовою.

⁸ Горбач О. Зібрані статті І. Арго на Україні [фотопередрук]. Мюнхен, 1993.

усного мовлення львів'ян-українців, а також розв'язав проблеми етимології, семантики, територіального й соціального поширення цих арготизмів.

Сучасний етап розвитку лексикографії львівського мовлення, точкою відліку якого став 1939 рік, скерований також на його польський та український сегменти.

Польський сегмент. Лексикографічне опрацювання польського сегменту львівського мовлення після кількадесятирічної паузи, зумовленої трансформацією та руйнуванням польського львівського койне, продовжила низка рукописних словничків, автори яких мали на меті зберегти польську мовну специфіку Львова довоєнної доби. «Słowniczek wyrazów i zwrotów lwowskich 1972–1974» (понад 200 вокабул) З. Кіасової, «Słownik gwary lwowskiej. Rękopis» (близько 700 вокабул) В. Шольгіня, «Słownik lwowski. Rękopis» (близько 1900 вокабул) Б. Левицького, укладений Р. Возняковським, «Słownik gwary lwowskiej (praca w rękopisie)» (London, 1963) Ч. Стрончака – ці лексикографічні праці, що зберігалися у приватних архівах, стали джерельною базою для подальших досліджень полоністів.

Лексичне розмаїття польського Львова удоступнює також маловідоме діаспорне видання нотатника слів та виразів, на підставі якого автор М. Млотець⁹ мав намір укласти словник. «Na żadnym innym obszarze Polski nie było tak sprzyjających warunków do powstania gwary ludowej jak we Lwowie i okolicy, gdzie dwa obszary etniczne wzajemnie się przenikały. Domieszka innych obcych słów ma tylko znaczenie marginesowe. Krótka okupacja rosyjska w czasie pierwszej wojny światowej pozostawiła minimalne ślady», – так пояснював він постання польської мовної культури у Львові [Młotek 1989: 20]. 1986 року М. Млотець розпочав підготовку до видання праці, яка залишилася не завершеною через смерть автора [Ibid.: 7]. Упорядковані редакцією Інституту польського та музею ім. генерала Сікорського матеріали вийшли у форматі словника під назвою «Gwara lwowska w pierwszym półwieczu XX wieku»¹⁰ (1989). Лексикографічна праця складається з «Передмови», у якій редакція інформує про історію укладання словника; біографії автора, яку підготував А. Сухіч, передмови автора і, власне, самого словника, проілюстрованого підготовленими М. Млотеком світлинами, на яких зображені архітектурні пам'ятки Львова.

Польська дослідниця польськомовного передвоєнного Львова З. Курцова, використовуючи різноманітну джерельну базу (як усного мов

⁹ Мечислав Млотець, доктор права, історик, політик, військовий, народився в підльвівському містечку Дубляни, здобув освіту у Львові, 1950 року емігрував до Канади.

¹⁰ Висловлюю подяку шановній пані проф. Дороті Рембішевській за надану можливість користуватися цією працею.

лення, так і писемних текстів, близьких до розмовних¹¹, а також уже задувані рукописні словники З. Кіасової, Б. Левицького, В. Шольгіня), у своїй монографії «Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku», що була тричі перевидана (1983, 1985, 2006), подала лексикографічні матеріали. По-перше, це «Słownik» (820 слів та 140 фразеологізмів) [Kurzowa 1985: 133–280], який, за словами авторки, як не вузько диференційний словник фіксує найбільш типові лексичне багатство Львова та південного (південно-східного) периферійного діалекту польської мови, однак це не обмежує географічних меж поширення цієї лексики, усталеної в результаті взаємодії польської, української та німецької мов [Ibid.: 132]. «Cechą słownictwa kresowego była jego różnorodność, mieszanie i stapianie wielu elementów heterogenicznych; w zależności od potrzeby i sytuacji aktywizowały się różne jego warstwy...», – схарактеризувала З. Курцова зафіксовану лексику [Ibid.]. По-друге, авторка підготувала «Aneks» польських регіоналізмів південно-кресових, який складають 370 виразів та 80 фразеологізмів [Ibid.: 458–510]. До кожного слова чи фразеологізму долучила паспортизацію, інформацію щодо лінгвогеографічного аспекту їхнього функціонування, генетичну, семантично-функційну характеристику. У матеріалі виокремлено 27% українізмів, 16,2% германізмів, 2,7% французьких та 1,8% єврейських запозичень, 4,6% жаргонізмів [Ibid.: 511].

У праці «Lwowskie piosenki uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku» (1989), написаній у співавторстві З. Курцової з Й. Габелю, уміщено «Słownik» – словник слів, виразів та фразеологізмів із піснених текстів Львова (≈400 вокабул), проілюстрованих матеріалом пісень із паспортизацією [Habela, Kurzowa 1989: 290–327]. Лексичний матеріал опрацьовано в зіставленні з багатьма іншими словниками, зокрема словниками польської мови В. Дорошевського, А. Крунського, Й. Карловича, В. Недзедзкого; словником львівських регіоналізмів З. Курцової із праці «Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku»; перекладними німецько-польським і польсько-німецьким словниками; словником Б. Грінченка, а також А. Курки, В. Людвіковського і Г. Вальчака. Здійснено лінгвістичну характеристику пісень на всіх мовних рівнях.

Невеликий глумачний словничок лексичних і фразеологічних українізмів та росіянізмів уклала, спостерігаючи в 1989–1990-их рр. за усним польським непублічним мовленням корінних львів'янок похилого віку, уродженка Львова Е. Смулкова у статті «Uwagi o języku starszego pokolenia inteligencji lwowskiej A.D. 1989 / 1990» (1996) [Smułkowa 1996: 223–256].

¹¹ Wajda K., Vogelfänger H. Szczepko i Tońko. DIALOGI radjowe z «Wesołej Lwowskiej Fali» (Lwów, 1934), рукописні вірші В. Шольгіня.

Методологічною особливістю, застосованою в цій праці, є зіставлення лексики не лише із загальнопольською мовою (див. I), але й матеріалом, представленим З. Курцовою у монографії «Polszczyzna Lwowa...» (див. п. I–III). Лексикі систематизовано за такими групами: I) лексика, відсутня в загальнопольській мові; II. 1) лексика, зафіксована З. Курцовою у львівському культурному діалекті, яка, за свідченнями інформанток, виходить з ужитку; 2) лексика, зарахована інформаторками до передвоєнного міського жаргону; 3) лексика, що не характерна для львівського польського мовлення, однак може бути використаною із стилістичним навантаженням (українізми та росіянізми); 4) лексика, що не становить специфіки львівської польщизни; 5) невідома інформаторкам лексика або ж така, типовість чи існування якої заперечена; 6) лексика, що доповнює «Słownik» З. Курцової; III) актуальні вирази, зокрема а) вирази, властиві міському жаргонові; б) невідомі інформаторкам вирази або ж заступлені іншими; в) стилістично нейтральні типові вирази та стилістично забарвлені вирази; 9) невідомі інформаторкам вирази або заступлені іншими.

Після більш ніж двадцятирічної перерви в польському словникарстві вийшов друком ще один польський словник довоєнного львівського мовлення. Львів'янин за походженням, автор вузькофахових словників С. Домагальський нещодавно опублікував словник «Bałak lwowski: Mowa przedwojennego Lwowa» (2018), який містить приклади вживання, зібрані з різних джерел. У праці вперше зроблено спробу перекладу сучасної польської мови на львівський балак, що демонструє словничок «з тутешнього на тамтешнє» [Domagalski 2018].

Польське львівське мовлення засвідчене також у сучасних словниках електронного ресурсу, таких, як «Gwara lwowska» [GLWs], «Słownik bałaku lwowskiego» [SBL] та ін., які здебільшого репрезентують лексику, зафіксовану З. Курцовою.

Український сегмент. Лексикографічне опрацювання львівської діалектної специфіки українського сегменту, як і дослідження міського мовлення, започатковане Я. Рудницьким, у лінгвоукраїністиці мало перерву понад півстоліття. Напрям досліджень міського мовлення в Україні (як радянській, так і незалежній) був неправомірно забутий.

Новаторську ідею комплексного дослідження діалектних особливостей міського мовлення загалом, а сучасної мови Львова зокрема було розвинуто у статті «Львівське мовлення як об'єкт лінгвоукраїністики»¹² [Сікора 2001]. Було окреслено напрями аналізу мовлення львів'ян, зацентровано

¹² Висловлюю сердечну вдячність моєму науковому керівникові проф. П. Гриценкові, який запропонував мені цю тему наукових досліджень.

на потребі лексикографічної фіксації лексики, що функціює в комунікативному просторі Львова, звернуто увагу на публікації львівського письменника, журналіста Ю. Винничука, який під псевдонімом Юзьо Обсерватор у львівській газеті «Поступ» розпочав популяризацію, за його термінологією, галицької говірки (львівського діалекту, балаку, говірки, говору, мови). Було процитовано Винничука: «Хто сказав, що галицький, чи вужче – львівський – діалект не має права на існування? Якби було так, то ніхто б його не досліджував. На порі, вочевидь, видати словник львівського балаку, а не завчасу хоронити його» [Обсерватор Юзьо 2000: 12]. Авторів цих слів так і не вдалося повністю зреалізувати своєї мрії¹³, однак моя озвучена¹⁴ й надрукована ідея викликала в наукових колах велике зацікавлення до студіювання діалектного забарвлення львівського мовлення в цілому, а до його лексикографування зокрема, здійнявши справжню бурю над Львовом. Незабаром львівські мовознавці розгорнули активне вивчення мови Львова: першим центром досліджень стала кафедра загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом професора Г. Мацюк¹⁵ – керівника моєї дипломної роботи, яка скерувала мене на навчання до аспірантури; другий центр локалізувався у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, де спочатку тільки силами керівника Н. Хобзей, а згодом колективно розпочалася жвава робота над створенням словника мови Львова, до якої було залучено широкі наукові кола лінгвістів, істориків та всіх зацікавлених львів'ян і яка тривала кілька років¹⁶.

2006 року науковці відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України за редакцією А.-Г. Горбач, М. Чікало, Н. Хобзей, Т. Ястремської, О. Сімович у Львові під відкоригованою до норм сучасної української літературної мови назвою «Арго в Україні» було передруковано діаспорне видання О. Горбача, яке сьогодні є бібліографічною рідкістю. Окрім інших матеріалів, до цього видання додано «Індекс арготизмів», укладений Т. Ястремською за матеріалами О. Горбача, складовою якого були й арготизми львівські [ІА].

¹³ Див. нижче про діалектні словники Ю. Винничука.

¹⁴ Доповідь, що стала підґрунтям для статті, було виголошено на Міжнародній діалектологічній конференції у м. Житомирі (2000).

¹⁵ Цей науковий проект не передбачав створення словника, а обмежився роботою наукових заходів (здебільшого семінарів), що знайшли відображення у студентських студіях та кандидатському дослідженні Л. Луньо «Соціальна природа імені людини (на матеріалі метричних книг латинською, українською та польською мовами, XIX – перша половина XX ст.)» (2013), яка дослідила офіційний чоловічий та жіночий іменник львів'ян окресленого періоду.

¹⁶ Про цей словник див. нижче.

М. Мовна, яка прорецензувала цю книгу [Мовна 2008¹], розглянула працю О. Горбача як джерело вивчення мовлення Львова першої третини ХХ ст. й зіставила матеріали дослідника з матеріалами свого словника, який тоді готувала до друку [Мовна 2013]. Рецензію на це видання підготувала також С. Бук [Бук 2006].

Важливою подією в розвитку лексикографічного опрацювання львівського мовлення стала поява фахових словників: М. Левицької, М. Мовної та колективу авторів відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Першим таким словником стала проба М. Левицької «Словник мовно-літературної практики часописів Львова (20–30-ті роки ХХ століття)» (2007), яку до фахових історичних праць потрібно зарахувати умовно: авторка – мистецтвознавець. У цьому словникові, як і в іншому словнику-реконструкті авторства М. Мовної, відтворено мовну картину львівського мовлення початку минулого століття [Левицька 2007]. М. Левицька зафіксувала львівський лексикон окресленого періоду за матеріалами текстів 30 періодичних видань Львова [Ibid.]. Словник складають як лексеми, марковані за регіональним уживанням, так і лексеми, що маніфестують загальноукраїнську літературну норму аналізованого періоду загалом (понад 2100 слів). На безсумнівну лінгвістичну вартість роботи вказала у своїй рецензії М. Мовна, зауваживши деякі недоліки: обмеженість вибірки львівських видань, недостатність історичного коментаря в передмові до праці, непослідовність в оформленні переліку опрацьованих видань, помилки у семантиці деяких лексем тощо [Мовна 2008²].

Лексичне багатство львівського койне першої третини ХХ ст. ілюструє «Словник львівської говірки першої третини ХХ століття» М. Мовної (2013) [Мовна 2013], укладений на підставі записів від чотирьох десятків носіїв тогочасної живої мовленнєвої традиції – корінних львів'ян (колишніх вихованок «Рідної Школи») та звірено з даними інших лексикографічних праць. У роботі подано понад 3000 слів та словосполучень, а також фразеологічний матеріал (400 висловів та словосполучень), наведено добірку синонімічних гнізд до слів. Оцінку цьому словникові дала С. Когут, підсумувавши, що його цінність як праці із львовознавства полягає у виразному історико-етнографічному забарвленні [Когут 2013].

Найповнішою працею лексикографічного характеру став уже згадуваний тлумачний словник «Лексикон львівський: поважно і на жарт» [ЛЛ] колективу науковців Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремської, Г. Дидик-Меуш, який вийшов у трьох виданнях (2009, 2012, 2015). Хоча Н. Хобзей у передмові «Слова і місто, або місто в словах» зауважує, що словник «є радше популярним виданням», обґрунтовуючи це тим, що в ньому спрощено систему наукових покликань на джерела [Хобзей 2012: 43], словник є вагомим здобутком в українській академічній лексикографії. У ньому репрезентовано

кадастр лексичного пласту львівського мовлення ХХ ст. за диференційним щодо літературної мови принципом; подано також слова, що відмінні своїм наголошуванням; реєстрові слова доповнюють фонетичні варіанти, синоніми. Маркування забезпечує встановлена достатня система ремарок, що вказує на сферу функціонування слова та межі його використання, стилістичне забарвлення, рідко граматичні характеристики. Перше видання «Лексикону львівського...» укладніють ремарки, що вказують на функціонування лексеми (словосполучення, фразеологізмів тощо) у різних вікових групах – молодшій, середній та старшій; у наступних виданнях такі ремарки слушно знято.

Словник становить цінність передусім широтою використаних джерел: джерельною базою стали лексикографічні надбання попередників, приватна картотека І. Лучука, художня та мемуарна література авторів-львів'ян, а також власний мовний досвід авторок і спостереження над сучасним львівським мовленням. Ілюстративний матеріал словника (цитати, світлини) є справжньою енциклопедією, що інформує про історичні події, що розгорталися у Львові, культуру та побут його мешканців. Перше видання праці містить понад 12 тис. лексичних одиниць: регіональних слів, сталих словосполучень, фразеологізмів, прислів'їв та приказок; до його реєстру введено деякі львівські топоніми. Додатком до словника став «Іменник», який фіксує не лише повні, але й розмовні, здебільшого здрібнілі форми популярних імен львів'ян [ЛЛ: 656–662]. До наступних видань словника залучено нові тексти-цитати, а також фрагменти із львівських пам'яток ХVІІ ст.

На вихід словника відгукнулася схвальною рецензією Г. Гримашевич [Гримашевич 2011]. Його було відзначено високою нагородою: 2009 року «Лексикон львівський...» здобув гран-прі конкурсу «Найкраща книга ХVІ Форуму видавців у Львові», а також спеціальну відзнаку великого журі в номінації «Найкраща книжка про Львів».

Фіксаторами львівських локалізмів стали численні короткі словнички періоду незалежної України, які мають характер додатків та вміщені в сучасних художніх, публіцистичних, фольклорних творах, історико-мемуарних та ін. працях. Це «Словничок злодійської мови Львова» (412 реєстрових слів), що доповнює історичне дослідження А. Козицького та С. Білостоцького «Кримінальний світ старого Львова» (2001) і є українським перекладом (із незначними скороченнями) словника А. Курки [СЗМЛ]; словнички Ю. Винничука, зокрема словники-додатки до його художньої прози: «Словник львівського балаку» (понад 170 слів та виразів; 2002) [ВСЛБ], «Словничок галицизмів» (близько 130 слів та виразів; 2004) [ВСТ], а також «Словник», укладений за тематичним принципом і поданий до книги-альбому «Галицька кухня: історія, рецепти та обличчя» [ВС]; «Словник львівської говірки» у повісті І. Керницького «Герой передмістя» (понад 110 слів та виразів; 2003) [СЛГ], «Словник іншомовних і маловживаних слів» (603 лексеми та вирази), укладений істориком К. Курилишиним і доданий до історико-мемуарної

книги О. Надраги «Серед львівських парків» (2004) [СІМС]; «Словник діалектизмів» (124 лексеми; 2006) [СДС], упорядкований фольклористом В. Соколом і вміщений у збірці «Львів в українському фольклорі»; «Львівський словник» львівського письменника і літературознавця В. Габора у його ж книзі «Дванадцятка. Наймолодша львівська богема 30-х років ХХ ст.: Антологія урбаністичної прози» (2006) [ЛС]. Невеличкий словник «Короткий словник львівської гвари» (586 реєстрових слів), який упорядкувала Л. Козак, було надруковано у львівському часописі «І» (2004) [КСЛГ].

Особливості мовлення львів'ян популяризує розрахований на широкого читача аматорський ілюстрований словник львівського журналіста А. Борковського «Гвара: Автентична львівська абетка» (592 лексеми), який вийшов у кількох виданнях (2011, 2012, 2013, 2015). Наголоси в реєстрових словах цього словника відсутні; тлумачення подано не лише літературною мовою, а й діалектною (зокрема використано львівські фонетичні та лексичні діалектизми), наприклад: *нарокувати* – призватися до войска, *рондель* – пательня, каструля на ручці, *сподні* – бр'юки, *цигарка* – сигарета, *хляти* – mocno пити, *флячки* – супа з дрібно покраєних волових шлунків та ін. Деякі словникові статті мають розлогіші дефініції в гумористичному викладі, наприклад: «Йой – бойовий клич жіночої тривоги. Універсальний галицький алярм на всі випадки життя: чи то кицька м'ясо виїла чи війна почалася. Галицьке жіноцтво вживає йойкання замість мощних слів, уживання хлопами у подібних ситуаціях. І що “йooooooooй” довший, то загрозливішою є небезпека» [ГАЛА 2011: 29]; «Наразі – галицький недогудбай. Наразі завше тягне за собою продовження розмови. Щоправда, існують нюанси. Якщо привокзальний батяр промовляє студентіві-ботаніку загрозливе «наразі», той отримає продовження «бесіди» наступного дня. Натомість якщо пацієнт значущо каже лікареві «наразі», натякаючи на гонорар, то останньому сподіватися на матеріалізацію обіцянки годі. Отака мовна діалектика» [Ibid.: 38].

Лексику львівського мовлення також фіксують словники електронного ресурсу: «Батярський словник: Словник львівської говірки» [БС], «Словник галицького діалекту» [СГД¹, СГД²], «Словник львівського балаку» [СЛБ], «Словник львівського балаку» [СЛБ²], «Словник львівської говірки (гвари)» [СЛГ¹, СЛГ²], «Тлумачний словник львівської гвари» [ТСЛГ], «Короткий словник львівської гвари» [КСЛГ¹], «Лексикон таємних знань: Галицький кулінарний словничок» пані Стефи (львівської гастроблогерки Маріанни Душар) [ЛТЗ]. Станом на початок 2009 року найповніший (близько 800 слів) з усіх на той момент відомих словників став «Тлумачний словник львівської гвари» у Вікісловнику [ТСЛГ]. 2015 року розробник мобільних додатків А. Азізов, узявши за основу словник «Гвара: Автентична львівська абетка» А. Борковського, створив iOS-додаток «Львівська гвара (Lviv subdialect of Ukrainian)» – перекладний словник, який містить 1000 слів-регіоналізмів [ЛГ_LSU].

Велике зацікавлення до лексики львів'ян має також інші прояви. 2007 року було відкрито онлайн-форум «Львівська гвара», на якому обговорювали значення поширеної у Львові діалектної лексики [ЛГ_ф]. У соціальних мережах набули популярності тести, що перевіряють знання діалектної лексики львів'ян, наприклад «Тест: чи знаєте ви львівську говірку?» [Тест¹], «Львівська гвара: А чи добре ви розумієте львів'ян?» [Тест²], «Ви справді вмієте говорити по-львівськи?» [Тест³], «Чи вмієте ви лаятися, як справжній львів'янин?» [Тест⁴].

Проведені інвентаризація й аналіз лексикографічних праць, об'єктом фіксації яких стало мовлення львів'ян, спонукав погрупувати ці словники за такими критеріями:

- 1) мовним сегментом дослідження: *польські й українські словники*;
- 2) історичним етапом дослідження: а) *словники давнього етапу* – «Відомості про босанську мову в Галичині» Г. Фельштинського, «Słownik mowy złodziejskiej» А. Курки, «Kumać po lemersku: Przyczynek do słownika gwary lwowskiej» Й. Яворського, «Szwargot więzienny» К. Естрайхера, «Żargon mowy przestępców. «Błatna muzyka»: Ogólny zbiór słów gwary więziennej» В. Людвіковського та Г. Вальчака; «Wörterverzeichnis» Я. Рудницького, «Словник арготизмів та вульгаризмів із мови злодіїв, вуличників та учнів Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова та Коломиї» О. Горбача; б) *словники сучасного етапу* – всі інші;
- 3) часовим аспектом наукового розгляду: а) *діахронні* словники – «Słownik» і «Aneks» З. Курцовой; «Słownik» З. Курцовой та Й. Габели, лексикографічні матеріали Е. Смулкової, «Bałak lwowski: Mowa przedwojennego Lwowa» С. Домагальського; «Словник мовно-літературної практики часописів Львова (20–30-ті роки ХХ століття)» М. Левицької; **«Словник львівської говірки першої третини ХХ століття»** М. Мовної; б) *діахронно-синхронні* словники – «Лексикон львівський...» та в) *синхронні* словники – всі інші¹⁷;
- 4) повнотою охоплення об'єкта дослідження: а) словники, у яких *мовлення львів'ян є однією із складових* – «Szwargot więzienny» К. Естрайхера, «Żargon mowy przestępców. «Błatna muzyka»: Ogólny zbiór słów gwary więziennej» В. Людвіковського та Г. Вальчака, «Словник арготизмів та вульгаризмів із мови злодіїв, вуличників та учнів Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова та Коломиї» О. Горбача; б) словники, які фіксують *тільки львівське мовлення* – усі інші;
- 5) повнотою охоплення словникового складу: а) *арготичні* словники – «Відомості про босанську мову в Галичині» Г. Фельштинського, «Słownik mowy złodziejskiej» А. Курки, «Kumać po lemersku: Przyczynek do słownika

¹⁷ До уваги не взято словників-додатків та словників електронного ресурсу.

gwary lwowskiej» Й. Яворського, «Szwargot więzienny» К. Естрайхера, «Żargon mowy przestępców. «Blatna muzyka»: Ogólny zbiór słów gwary więziennej» В. Людвіковського та Г. Вальчака; «Wörterverzeichnis» Я. Рудницького, «Словник арготизмів та вульгаризмів із мови злодіїв, вуличників та учнів Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова та Коломиї» О. Горбача; б) *тематичні* словники, зокрема *кулінарні* – «Словник» Ю. Винничука (у книзі Ю. Винничук «Галицька кухня: історія, рецепти та обличчя»), «Лексикон таємних знань: Галицький кулінарний словничок» пані Стефи; в) *загальні* – всі інші;

б) джерельною базою¹⁸: а) словники, створені *на підставі писемних текстів* – М. Левицької «Словник мовно-літературної практики часописів Львова (20–30-ті роки ХХ століття)»; б) словники, створені *на підставі усного мовлення та писемних текстів* – «Wörterverzeichnis» Я. Рудницького, «Słownik» З. Курцовой, «Bałak lwowski: Mowa przedwojennego Lwowa» С. Домагальського, «Лексикон львівський: поважно і на жарт»; в) словники, створені *на підставі усного мовлення* – усі інші;

7) способом збереження матеріалу: а) *рукописні* словники – «Відомості про босанську мову в Галичині» Г. Фельштинського, «Słowniczek wyrazów i zwrotów lwowskich (1972–1974)» З. Кіасової, «Słownik gwary lwowskiej» В. Шольгіня, «Słownik lwowski. Rękopis» Р. Возняковського; «Słownik gwary lwowskiej» Ч. Стрончака; б) словники *електронного ресурсу* – «Gwara lwowska», «Słownik bałaku lwowskiego»; «Батярський словник: Словник львівської говірки», «Словник галицького діалекту», «Словник львівського балаку», «Словник львівської говірки (гвари)», «Тлумачний словник львівської гвари», «Короткий словник львівської гвари», «Лексикон таємних знань: Галицький кулінарний словничок» пані Стефи, iOS-додаток «Львівська гвара (Lviv subdialect of Ukrainian)» А. Азізова; в) *друковані* – всі інші;

8) способом представлення матеріалу: а) *словники-додатки до мовознавчих праць*: «Wörterverzeichnis» Я. Рудницького, «Словник арготизмів та вульгаризмів із мови злодіїв, вуличників та учнів Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова та Коломиї» О. Горбача, «Słownik» З. Курцовой, лексикографічні матеріали Е. Смулкової; б) *словники-додатки до немовознавчої літератури* (художніх, публіцистичних, фольклорних, історичних, історико-мемуарних та ін. творів): «Słownik» З. Курцовой та Й. Габели (J. Habela, Z. Kurzowa «Lwowskie piosenki uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku»); «Словничок злодійської мови Львова» (А. Козицький та С. Білостоцький «Кримінальний світ старого Львова»); словники-додатки Ю. Винничука «Словник львівського балаку» (Ю. Винничук «Клуб комісара Бонця»), «Словничок галицизмів» (Ю. Винничук «Мальва Ланда»), «Словник» (Ю. Винничук «Галицька кухня: історія, рецепти та обличчя»);

¹⁸ До уваги не взято словників-додатків та словників електронного ресурсу.

«Словник львівської говірки» (І. Керницький «Герой передмістя»); «Словник іншомовних і маловживаних слів» К. Курилишина (О. Надрага «Серед львівських парків»); «Словник діалектизмів» (В. Сокіл «Львів в українському фольклорі»); «Львівський словник» В. Габора (В. Габор «Дванадцятка. Наймолодша львівська богема 30-х років XX ст.: Антологія урбаністичної прози»); в) *цілісні словники* – усі інші;

9) кількістю зафіксованого мовного матеріалу: а) *мегасловники* – «Лексикон львівський...»; б) *словники середнього обсягу* – «Gwara lwowska w pierwszym półwieczu XX wieku» М. Млотека, «Bałak lwowski: Mowa przedwojennego Lwowa» С. Домагальського, «Словник мовно-літературної практики часописів Львова (20–30-ті роки XX століття)» М. Левицької, «Словник львівської говірки першої третини XX століття» М. Мовної, «Гвара: Автентична львівська абетка» А. Борковського; в) *короткі словники* – арготичні словники, словники-додатки, словники електронного ресурсу й ін.;

10) фаховою підготовкою автора / авторів¹⁹: *аматорські* словники – А. Борковського «Гвара: Автентична львівська абетка»; *фахові правничі* словники – «Відомості про босанську мову в Галичині» Г. Фельштинського, «Słowniku mowy złodziejskiej» А. Курки, «Kumać po lembersku: Przyczynek do słownika gwary lwowskiej» Й. Яворського, «Szwargot więzienny» К. Естрайхера, «Żargon mowy przestępców. «Błatna muzyka»: Ogólny zbiór słów gwary więziennej» В. Людвіковського та Г. Вальчака; *фахові* словники – усі інші;

11) орієнтацією на різний рівень користувачів: словники, розраховані на *широке коло читачів* – словники-додатки до немовознавчої літератури; словники електронного ресурсу; «Гвара: Автентична львівська абетка» А. Борковського, «Лексикон львівський...»; словники, розраховані на *спеціалістів* – усі інші²⁰;

12) кількістю авторів: *неодноосібні* словники (два автори чи колектив авторів) – «Żargon mowy przestępców. «Błatna muzyka»: Ogólny zbiór słów gwary więziennej» В. Людвіковського та Г. Вальчака, «Słownik» З. Курцовой і Й. Габели у книзі «Lwowskie piosenki uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku», «Лексикон львівський...»; *одноосібні* словники – усі інші;

13) авторством²¹: словники / індекси, *укладені на чужому матеріалі* або *передруковані* – «Словничок «босанської гвари» Г. Фельштинського, надруковані у студії «Лірники» К. Студинського й у книзі О. Горбача «Арго на Україні»; «Gwara lwowska w pierwszym półwieczu XX wieku» М. Млотека, упорядковані редакцією Інституту польського та музею ім. генерала Сікор-

¹⁹ До уваги не взято словників-додатків та словників електронного ресурсу.

²⁰ Іноді важко провести чітку межу між вузькофаховими словниками та розрахованими на широке коло читачів виданнями.

²¹ До уваги не взято словники електронного ресурсу.

ського; «Словничок злодійської мови Львова» – український переклад (із незначними скороченнями) словника А. Курки (у книзі А. Козицького та С. Білостоцького «Кримінальний світ старого Львова»); «Індекс арготизмів», укладений Т. Ястремською на підставі лексикографічних арготичних матеріалів О. Горбача (у книзі О. Горбач «Арго в Україні», 2006), iOS-додаток «Львівська гвара (Lviv subdialect of Ukrainian)» А. Азізова; *власне авторські* – усі інші;

14) місцем видання: *діаспорні* словники – «Słownik gwary lwowskiej» Ч. Стрончака (Лондон, 1963), «Wörterverzeichnis» Я. Б. Рудницького (Берлін, 1993), «Словник арготизмів та вульгаризмів із мови злодіїв, вуличників та учнів Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова та Коломиї» О. Горбача (Мюнхен, 1993); *вітчизняні* – усі інші.

Отже, львівське словникарство має чималі здобутки. Започатковане польськими арготичними словниками кін. XIX – поч. XX ст., воно активно розвивалося як у полоністиці, так і лінгвоукраїністиці. Однією з основних тенденцій збереження мовних скарбів Львова в обох мовних сегментах була традиція залучати лексикографічні матеріали попередників. На сучасному етапі свого розвитку українське словникарство, що фіксує мовлення львів'ян, розгортається такими шляхами: створенням фахових словників, а також словників-додатків, що доповнюють лінгвістичні та нелінгвістичні праці. Як вторинні з'явилися аматорські словники та словники електронного ресурсу; онлайн-тести, що перевіряють знання діалектної лексики, яку вживають львів'яни. Специфікою лексикографічного опрацювання зредукованого польського сегменту Львова є застосування діахронного підходу.

Як бачимо, в українській та польській мовознавчих школах існує велика кількість словників львівського мовлення, що охоплює різні часові межі його розвитку, різні мовні сегменти та способи представлення чи фіксації матеріалу. Різноманіття словників, які маніфестують лексичне багатство мовлення львів'ян і є потужним науковим потенціалом, не тільки уможливлює поглиблення знань про історичне, лінгвальне та культурне минуле і сучасне міста Львова, а й спонукає до пошуку нових ідей лексикографування.

Додаток: Розвиток львівського словникарства²²

І. Давній етап (кін. XIX – 1939 р.)

– *польський сегмент*:

Фельштинський Г. Відомості про босанську мову в Галичині (1894),
Kurka A. Słownik mowy złodziejskiej (1896, 1899, 1907),
Jaworski J. Kumać po lembersku: Przyczynek do słownika gwary lwowskiej (1901, 1902),

²² До уваги не взято словників-додатків та словників електронного ресурсу.

Estreicher K. Szwargot więzienny (1903),
Ludwikowski W., Walczak H. Żargon mowy przestępców. «Błatna muzyka»:
Ogólny zbiór słów gwary więziennej (1922);

– **український сегмент:**

Rudnyckij J. B. Wörterverzeichnis (Rudnyckij J. B. Lemberger ukrainische
Stadtmundart: (Znesinnja), 1943, 1993),
Горбач О. Словник арготизмів та вульгаризмів із мови злодіїв, вуличників та
учнів Львова, Дрогобича, Тернополя, Золочева, Станиславова та Коло-
миї (Горбач О. Арго на Україні, 1993);

II. Сучасний етап (від 1939 р.)

– **польський сегмент:**

а) рукописні та друківані словники:

Kijasowa Z. Słowniczek wyrazów i zwrotów lwowskich (1972 – 1974),
Szolginia W. Słownik gwary lwowskiej. Rękopis,
Woźniakowski R. Słownik lwowski. Rękopis,
Stronczak Cz. Słownik gwary lwowskiej (praca w rękopisie) (1963),
Kurzowa Z. Słownik (Kurzowa Z. Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-
wschodnich do 1939 roku, 1983, 1985, 2006),
Kurzowa Z., Habela J. Słownik (Kurzowa Z., Habela J. Lwowskie piosenki
uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku, 1989),
Smułkowa E. Słownik (Smułkowa E. Uwagi o języku starszego pokolenia
inteligencji lwowskiej A.D. 1989/1990 // Język polski dawnych Kresów
Wschodnich / [pod redakcją J. Riegera], 1996),
Domagalski S. Bałak lwowski: Mowa przedwojennego Lwowa (2018);

б) словники електронного ресурсу:

Słownik bałaku lwowskiego / Uzupełniony na podstawie «Lwowskie piosenki
uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku» J. Habeli i Z. Kurzowej;
opracował 20.12.2009 r. Zbyszek Maderski (prawie Lwowiak),
Gwara lwowska // Wikisłownik;

– **український сегмент:**

а) друківані словники:

Курка А. Словничок злодійської мови Львова (Козицький А. та Білостоцький С.
Кримінальний світ старого Львова; 2001),
Винничук Ю. Словник львівського балаку (Винничук Ю. Клуб комісара Бон-
ця, 2002),
Винничук Ю. Словник львівської говірки (Керницький І. Герой передмістя, 2003),
Винничук Ю. Словник галицизмів (Винничук Ю. Мальва Ланда, 2004),
Короткий словник львівської гвари / упорядн. Л. Козак (часопис «І», 2004),
Курилишин К. Словник іншомовних і маловживаних слів (Надрага О. Серед
львівських парків, 2004),
Сокіл В. Словник діалектизмів (Сокіл В. Львів в українському фольклорі, 2006),
Габор В. Львівський словник (Габор В. Дванадцятка. Наймолодша львівська
богема 30-х років ХХ ст.: Антологія урбаністичної прози, 2006),
Індекс арготизмів / укл. Т. Ястремська (Горбач О. Арго в Україні, 2006),
Левицька М.Я. Словник мовно-літературної практики часописів Львова (20 –
30-ті роки ХХ століття), 2007,

Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт (2009, 2012, 2015),

Борковський А. Гвара: Автентична львівська абетка (2011, 2012, 2013, 2015),

Мовна М. Словник львівської говірки першої третини XX століття (2013),

Винничук Ю. Словник (Винничук Ю. Галицька кухня: історія, рецепти та обличчя, 2014);

б) словники електронного ресурсу:

Gwara lwowska // Wikisłownik,

Słownik bałaku lwowskiego / Uzupełniony na podstawie «Lwowskie piosenki uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku» J. Habeli i Z. Kurzowej; opracował 20.12.2009 r. Zbyszek Maderski (prawie Lwowiak),

Батарський словник: Словник львівської говірки,

Короткий словник львівської гвари / [упоряд. Л. Козак] // Незалежний культурологічний часопис «І». 2004. № 36,

Львівська гвара (Lviv subdialect of Ukrainian),

Пані Стефа. Лексикон таємних знань: Галицький кулінарний словничок,

Словник львівського балаку,

Словник львівської говірки (гвари),

Словник львівської говірки (гвари),

Словник галицького діалекту,

Словник галицького діалекту,

Тлумачний словник львівської гвари.

ЛІТЕРАТУРА

Бук 2006 – Бук С. [Рецензія]. Горбач О. Арго в Україні. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006 (Серія «Діалектологічна скриня»). 686 с.

Горбач 1993 – Горбач О. Львівські проступницько-тюремницькі арготизми (до 1930-их років). *Горбач О. Арго на Україні* / Фотопередрук. Мюнхен, 1993. С. 296 (207)–326 (237).

Горбач 2006 – Горбач О. Арго в Україні. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006 (Серія «Діалектологічна скриня»). 686 с.

Гримашевич 2011 – Гримашевич Г. [Рецензія]. *Мова і суспільство*. 2011. Вип. 2. С. 162–164. Рец. на кн.: Лексикон львівський: поважно і на жарт / Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 672 с.

Когут 2013 – Когут С. [Рецензія]. *Вісник НТШ* / Світова рада Наукових товариств імені Шевченка. Львів, 2013. № 50. С. 97. Рец. на кн.: Словник львівської говірки першої третини XX століття / Маріанна Мовна. Львів, 2013. 160 с.

Мовна 2008¹ – Мовна М. Книга Олексі Горбача «Арго в Україні» як джерело вивчення львівської говірки першої третини 20 ст. *Вісник Львівського університету*, 2008. Вип. 3. С. 302–307.

Мовна 2008² – Мовна М. [Рецензія]. *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2008. № 1. С. 599–602. Рец. на кн.: Левицька М. Словник мовно-літературної практики часописів Львова (20–30-ті рр. XX ст.). Львів: УАД, 2007. 316 с.

- Обсерватор Юзьо 2000 – Обсерватор Юзьо. L'vivs'ki observaciji. *Поступ.* № 100 (544). 10 червня 2000 року.
- Сікора 2001 – Сікора Г. Львівське мовлення як об'єкт лінгвоукраїністики. *Волинь – Житомирщина: істор.-філол. зб. з регіон. проблем.* Житомир: Ред.-вид. відділ Житомирського педагог. ун-ту імені І. Франка, 2001. С. 162–170.
- Сікора 2015 – Сікора Г. Львівське мовлення у термінах та визначеннях. *Термінологічний вісник: зб. наук. пр.: у 2-х ч.* Київ: Ін-т укр. мови НАН України, 2015. Вип. 3(2). С. 62–80.
- Хобзей 2012 – Хобзей Н. Слова і місто, або місто в словах. *Лексикон львівський: по-важно і на жарт* / Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2012. С. 9–40.
- Habela, Kurzowa 1989 – Habela J., Kurzowa Z. Lwowskie piosenki uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku. Krakow: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, 1989. 344 s.
- Kurzowa 1985 – Kurzowa Z. Polszczyzna Lwowa i kresow południowo-wschodnich do 1939 roku. Warszawa-Krakow: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1985. 551 s.
- Rudnyćkyj 1993 – Rudnyćkyj J. B. Lemberger ukrainische Stadtmundart: (Znesinnja). Wiesbaden: Harrassowitz, 1993. 139 s.

ДЖЕРЕЛА

- Domagalski 2018 – Domagalski S. Bałak lwowski: Mowa przedwojennego Lwowa. Kraków: Wydawnictwo AA, 2018. 256 s. URL: <http://www.taniaksiazka.pl/balak-lwowski-stanislaw-domagalski-p-1003699.html> (дата звернення 28.05.18)
- GLWs – Gwara lwowska. *Wikisłownik*. URL: https://pl.wiktionary.org/wiki/Indeks:Polski_-_Gwara_lwowska (дата звернення 28.05.18)
- Jaworskij 1901 – Jaworskij J. Kumać po lemersku: Przyczynek do słownika gwary lwowskiej. *Lud. Lwów*, 1901. T. 7. S. 276–281.
- Kurka 1899 – Kurka A. Słownik mowy złodziejskiej, zebrał ..., oficyant Dyrekcji policyi we Lwowie. Wyd. II, zmienione i rozszerzone. Lwów, 1899. 55 s.
- Ludwikowski, Walczak 1922 – Ludwikowski W., Walczak H. Żargon mowy przestępców. «Blatna muzyka»: Ogólny zbiór słów gwary więziennej. Warszawa, 1922. [s.n.]
- Młotek 1989 – Młotek M. Gwara lwowska w pierwszym półwieczu XX wieku. *Materiały. Dokumenty źródła archiwalia*. Z. 5. Londyn: Instytut Polski i Muzeum im. Generała Sikorskiego, 1989. 79 s.
- SBL – Słownik bałaku lwowskiego / uzupełniony na podstawie «Lwowskie piosenki uliczne, kabaretowe i okolicznościowe do 1939 roku» J. Habeli i Z. Kurzowej; opracował 20.12.2009r. Zbyszek Maderski (prawieLwowiak). URL: http://www.stankiewicz.e.pl/ludobojstwo/lwowska_gwara.html (дата звернення 28.05.18)
- Smułkowa 1996 – Smułkowa E. Uwagi o języku starszego pokolenia inteligencji lwowskiej A.D. 1989/1990. *Język polski dawnych Kresow Wschodnich* / pod redakcją J. Riegera. T. 1. Studia i materiały. Warszawa: Semper, 1996. S. 223–256.
- БС – Батярський словник: Словник львівської говірки. URL: <http://archive.li/gI7fj> (дата звернення 29.05.18)
- Винничук 2002 – Винничук Ю. Словник львівського балаку. *Винничук Ю. Клуб комісара Бонця*. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2002. С. 184–190.
- Винничук 2003 – Винничук Ю. Словник львівської говірки. *Керницький І. Герой передмістя*. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2003. С. 254–257.

- ВС – Винничук Ю. Словник. *Винничук Ю. Галицька кухня: історія, рецепти та обличчя*. Львів: Вид-во Старого Лева, 2014. С. 482–488.
- ВСТ – Винничук Ю. Словничок галицизмів. *Винничук Ю. Мальва Ланда*. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2004. С. 534–537.
- ВСЛБ – Винничук Ю. Словник львівського балаку. *Винничук. Ю. Клуб комісара Бонця*. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2002. С. 184–190.
- ГАЛА 2011 – Борковський А. Гвара: Автентична львівська абетка / автор ідеї Ю. Назарук. Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2011. 74 с.
- ІА – Індекс арготизмів / укл. Т. Ястремська. *Горбач О. Арго в Україні*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006 (Серія «Діалектологічна скриня»). С. 529–629.
- КСЛП – Короткий словник львівської гвари / упоряд. Л. Козак. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2004. № 36. С. 51–71.
- КСЛП¹ – Короткий словник львівської гвари / упоряд. Л. Козак. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2004. № 36. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/gwara.htm>: (дата звернення 28.05.18)
- Левицька 2007 – Левицька М. Словник мовно-літературної практики часописів Львова (20–30-ті роки ХХ століття). Львів: УАД, 2007. 278 с.
- ЛП_ф – Львівська гвара. *Львівський форум*. URL: <http://forum.lvivport.com/threads/lvivska-ghvara.20544/page-20> (дата звернення 29.05.18)
- ЛП_LSU – Львівська гвара (Lviv subdialect of Ukrainian). URL: <https://itunes.apple.com/ua/app/vivs-ka-gvara-1000-sliv-lviv/id1052791706?mt=8> (дата звернення 28.05.18)
- ЛЛ – Лексикон львівський: поважно і на жарт / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012 (Серія «Діалектологічна скриня»). 852 с.
- ЛС – Львівський словник. *Габор В. Дванадцятка. Наймолодша львівська богема 30-х років ХХ ст.*: Антологія урбаністичної прози. Львів: ЛА «Піраміда», 2006. С. 331–336.
- ЛТЗ – Пані Стефа. Лексикон таємних знань: Галицький кулінарний словничок. URL: <http://panistefa.com/leksykon> (дата звернення 28.05.18)
- Мовна 2013 – Мовна М. Словник львівської говірки першої третини ХХ століття. Львів: Наук. тов-во ім. Шевченка, 2013. 160 с.
- СДС – Словник діалектизмів / упоряд. В. Сокіл. *Львів в українському фольклорі* / упоряд. В. Сокіл. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2006. С. 273–275.
- СЗМЛ – Словничок злодійської мови Львова. *Козицький А.М., Білостоцький С.М. Кримінальний світ старого Львова*. Львів: Афіша, 2001. С. 204–210.
- СІМС – Словник іншомовних і маловживаних слів / укл. К. Курилишин. *Надрага О. Серед львівських парків* / упоряд. К. Курилишин. Львів: ЛА «Піраміда», 2004. С. 271–289.
- СЛБ – Словник львівського балаку. URL: <http://www.ukrcenter.com/Форум/26832/Словник-Львівського-Балаку> (дата звернення 28.05.18)
- СЛГ – Керницький І. Словник львівської говірки. *І. Керницький. Герой передмістя*. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2003. С. 254–257.
- СЛГ¹ – Словник львівської говірки (гвари). URL: <http://prolviv.com/blog/2016/05/11/словник-львівської-говірки-гвари> (дата звернення 28.05.18)
- СЛГ² – Словник львівської говірки (гвари): <https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=1299> (дата звернення 29.05.18)
- СГД¹ – Словник галицького діалекту. URL: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=2291 (дата звернення 29.05.18)

- СГД² – Словник галицького діалекту. URL: <https://ukrainiantraditions.wordpress.com/мова-древлян/словник-галицького-діалекту> (дата звернення 29.05.18)
- Тест¹ – Тест: чи знаєте ви львівську говірку? URL: <http://prolviv.com/blog/2017/07/22/test-chy-znaiete-vy-lvivsku-hovirku> (дата звернення 29.05.18)
- Тест² – Львівська гвара: А чи добре ви розумієте львів'ян? URL: <http://mova.ga/testy/455/lvivska-gvara-a-chy-dobre-vy-rozumiyet> (дата звернення 29.05.18)
- Тест³ – Ви справді вмієте говорити по-львівськи. Тест. URL: <https://www.032.ua/news/1130539> (дата звернення 29.05.18)
- Тест⁴ – Чи вмієте ви лаятися, як справжній львів'янин? URL: <http://shlyaheta.com.ua/piznai-sebe-chy-vmiiesh-ty-laiatysia-iak-spravzhnii-lvivianyn-test> (дата звернення 29.05.18)
- ТСЛГ – Тлумачний словник львівської гвари. *Вікісловник*. URL: http://uk.wiktionary.org/wiki/Додаток:Тлумачний_словник_львівської_гвари (дата звернення 28.05.18)

SUMMARY

The article examines lexicographic works in order to define lexical variety of local idiom of the Lviv city. Such research has been performed for the first time in Ukrainian linguistics. In the article there have been outlined the stages of development of Lviv glossography. Analysis of its achievements has been carried out according to the following criteria: lexical component of the research (Polish and Ukrainian dictionaries), belonging to historical stage of research (dictionaries of old and modern periods), time aspect of scientific examination (synchronic, synchronic-diachronic dictionaries and diachronic dictionaries), comprehensiveness of the subject of the study (dictionaries in which Lviv idiom is one of the components and dictionaries which record only Lviv idiom), exhaustiveness of the vocabulary (argotic; thematic dictionaries, in particular, culinary; uniform dictionaries); source basis (dictionaries compiled on the ground of oral speech; dictionaries made on the basis of written texts; dictionaries created on the basis of both oral speech and written texts); method of material storage (printed, manuscript dictionaries and electronic dictionaries), method of presenting material (comprehensive dictionaries; application dictionaries to linguistic works; application dictionaries to non-linguistic works; to fiction, publicistic, folklore, historic, historic-memorial works, etc.), amount of the recorded material (mega dictionaries, dictionaries of average volume, mini-dictionaries), professional qualifications of the author / authors (specialized dictionaries, functional law dictionaries and amateur dictionaries), number of authors (dictionaries created by individuals and dictionaries compiled by two authors or a group of authors), authorship (authorial as such and dictionaries created using borrowed material), place of publishment (domestic and diasporic dictionaries).

Keywords: Lvivian idiom, Lvivian dictionary compliation, lexicography, lexicon, dictionary.

КОРПУС ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ СТИЛІВ

Corpus as a Source for Studying Regional Styles

1. Регіональні стилі
Стилем називають різновид мови, який функціонує у відповідних соціальних умовах і має характерні граматичні, лексичні чи фонетичні риси. Відмінності стилів обумовлені галуззю функціонування мови (за цим критерієм визначають функційні стилі), завданням того чи іншого емоційного впливу на співрозмовника (експресивні стилі), індивідуальними особливостями художньої мови авторів (індивідуальні стилі).

Українська мова з відомих історичних причин на різних територіях розвивалася неоднаково. У різних регіонах України українська мова має не тільки характерні діалектні риси, а й відмінності в письмовому та усному мовленні, яке зорієнтоване на літературний стандарт. Такі відмінності можна виявити шляхом статистичного дослідження письмових текстів із різних теренів і порівняння частотності вживання тих чи інших мовних явищ. Зокрема такою регіональною ознакою є форма давноминулого часу, яка поширена в мовленні мешканців Західної України і рідко фіксована в інших регіонах [Андріїв 2016]. Якщо відповідно до мовної норми співіснує кілька лексичних чи граматичних варіантів, носії мови в різних регіонах роблять свій вибір на користь того чи іншого варіанта. Сукупність таких варіантів і визначає регіональний мовний стиль, ознакою якого можна вважати також і діалектні явища, які вжиті в літературних текстах і є зрозумілими для більшості носіїв української мови. Наприклад:

Она схопилася з постелі, розглянула по хаті, і видалось їй напричуд, що она вже не малий дівчук, яким була дотепер, але вже велика, слухна дівчина (Перший раз, 1897; Тимотей Бордуляк, місце народження: село Бордуляки в Бродівському районі Львівської області); *Ліля раптом засмі-*

ялася, вхопила його за руку. – Побігли на качелі. Я навіть не пам'ятаю, коли гойдалася... (Крапля крові, 1964; Юрій Мушкетик, місце народження: село Вертіївка Ніжинського району Чернігівської області); Сорочкою в згині ліктя обтерши спітніле перенісся і димом здмухнувши бедрика з коліна, Сергій плечем турнув мовчкуватого Саву... (Безодня, 2005; Євген Пашковський, місце народження: станція Разіне, Романівський район, Житомирська область).

Статистичні дослідження регіональних мовних стилів можливі на базі великих корпусів текстів регіональних варіантів мов. На матеріалі корпусу можна не тільки обчислювати статистичні показники мовних явищ за регіонами, а й досліджувати розвиток їх у діяхронії.

Для прикладу наведемо фразеологічний вираз *мудрий лях по шкоді* [див.: Ткач 2007: 28–29], запозичений із польської мови, який фіксують західно-українські літературні тексти початку ХХ ст. У польській мові найбільш поширений варіант *mądry Polak po szkodzie* або *mądry człowiek po szkodzie, każdy mądry po szkodzie* [NKJP]; інколи *Polak* може бути замінений вільним компонентом: *mądry czytelnik po szkodzie* (Michał Foerster, 2008), *mądry Amerykanin po szkodzie* (Adam Przybyła, 2002), *mądry Ukrainiec po szkodzie* (Katarzyna Bielas, 1994). За матеріалами корпусів української мови, можна дійти висновку, що у ХХ ст. цей вираз виходить за межі регіонального вживання, з'являються варіанти, зокрема й з вільною заміною компонента: – *Але ж ми мудрі по шкоді* (Ростислав Самбук, Вельветові джинси, 1985, Білорусь, Київ, Закарп., Льв.); *Читач може запідозрити автора у тому, що він запізно прозрів: «по шкоді мазур мудрий»* (Іван Дзюба, Навколоювілейне, 1997, Дон., Київ); ... *Тепер, коли вже нічого зробити не можна, мудрий русин по шкоді, як каже Адька!..* (Оксана Забужко, Музей покинутих секретів, 2009, Вол., Київ); пор.: *мудрий по шкоді* – без обов'язкового компонента *лях* чи *поляк*, яке ілюструє українське прислів'я: *Мудрий шляхтич по шкоді, як коня вкрали, то стайню замкнув* [ФСУМ: 512].

У корпусній лінгвістиці наявні кілька великих корпусів текстів регіональних або національних варіантів мов. Існують не тільки корпуси британської англійської (Британський національний корпус, BNC) та американської англійської (Сучасний та Історичний корпуси американської англійської, COCA та COHA), а й корпуси так званих «нових світових англійських мов» (New World Englishes), які з'являються в різних країнах світу. Ще від 1988 року відомий проект Міжнародного корпусу англійської мови. Сучасний корпус, укладений на базі Інтернету, The corpus of Global Web-based English (GloWBE), має обсяг майже 2 мільярди слововживань. Цій проблематиці присвячені як досить давні [Schmied 1990], так і сучасні праці [Mair 2017]. На матеріалі цих корпусів було проведено зіставні дослідження лексики та граматичних категорій у різних регіональних різновидах англійської мови, наприклад, перфекта (у збірникові: [Werner 2016]).

Аналогічний корпус (2 мільярди слововживань із 21 країни) уклав Марк Девіс для іспанської мови (див.: <https://www.corpusdelespanol.org/web-dial/>). Корпус містить також тексти, які походять із країни з іншою домінантною мовою (США).

У складі Національного корпусу російської мови є підкорпус зарубіжної преси, зокрема колекція газет Гродненщини російською та білоруською мовами, за яким також досліджували регіональні лексичні та граматичні особливості [Рычкова 2014; Савчук 2015].

Дослідження мови з погляду регіональних відмінностей проводять також на матеріалі масиву текстів Інтернету із використанням можливостей пошуку за регіонами (зокрема у блогах), які надають пошукові системи Яндекс та Гугл [Беликов 2014; Ахметова 2014; Романий 2014]. Ці пошукові системи не є спеціально лінгвістичним інструментом, вони не мають засобів для лінгвістичного пошуку та не дають точної інформації щодо кількості даних, яка потрібна для статистичних досліджень. Проте використання Інтернету для пошуку регіонально маркованих мовних одиниць має також очевидні переваги: великий обсяг текстів, широке географічне, стилістичне охоплення, швидкість та легкість пошуку відомостей, визначення регіону, датування, відомостей про автора тощо.

2. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)

Для дослідження регіональних стилів української мови було зібрано Генеральний регіонально анотований корпус української мови обсягом 118 мільйонів слів¹ [ГРАК]. Кожному текстові приписано регіон або кілька регіонів, місце, де автор (або перекладач для перекладних текстів) народився, вчився або жив тривалий час. На сучасному етапі в корпусі 6255 текстів, 2624 авторів і перекладачів. Корпус містить переклади із 38 мов, найбільше – з англійської (8,5%) та російської (7,4%). Загалом частка перекладних текстів у корпусі – 29,7%.

За жанром близько 60% текстів корпусу художні, решта – публіцистичні, наукові та навчальні (з історії, права, філософії тощо).

¹ У 2017 році за підтримки професора Рупрехта фон Вальденфельса і Єнського університету було створено сайт ГРАК (<http://uacorpus.org/>) із сучасним інструментарієм для пошуку в корпусі. На теперішній час (кінець 2018 року) ГРАК має обсяг близько 290 млн слів, для багатьох текстів уточнено джерела, удосконалено систему тегів, зокрема на позначення регіонів, значно збільшено історичну частину корпусу, додано колекції сучасних текстів різних функційних стилів і жанрів: наукові тексти, поділені за галузями знань, регіональні газетні тексти, телевізійні субтитри, щоденники Facebook користувачів з різних регіонів України, листи. Робота над проектом триває.

За часом написання текстів корпус охоплює майже 200 років – від 1819 до 2017 років. Кількість і обсяг текстів за різні періоди такі:

- 1819–1913 роки – 497 текстів, близько 4 млн. словоформ;
- 1914–1940 роки – 315 текстів, близько 6 млн. словоформ;
- 1941–1990 роки – 2064 тексти, близько 45 млн. словоформ;
- 1991–2017 роки – 2199 текстів, понад 50 млн. словоформ.

Визначення принципів регіональної розмітки корпусу – важливе й теоретично складне завдання. Основою діалектологічних досліджень є діалектне членування української мови (північне, південно-східне та південно-західне наріччя). В історичних дослідженнях літературної української мови порівнюють західноукраїнські – буковинські та галицькі літературні джерела, які об'єднані багатьма спільними рисами, із наддніпрянськими [Ткач 2007]. У сучасних соціолінгвістичних дослідженнях вивчають мовні особливості міст. Оскільки більшість текстів корпусу походить саме з великих міст, обласних центрів, основою розмітки корпусу за регіонами є сучасний адміністративний поділ України за областями. Залежно від мети дослідження області можна об'єднувати і створювати підкорпуси текстів.

У корпусі представлені тексти з усіх областей України і з Криму. Один текст може входити одночасно до кількох регіональних підкорпусів, якщо автор змінював місце проживання. За регіонами тексти розподіляються нерівномірно. Найбільший підкорпус текстів із Києва – 60% від загального обсягу текстів, але він найменш інформативний із погляду регіональної мовної інформації. Частки інших підкорпусів складають: майже 20% текстів із Львівської області, 9% – із Полтавської, приблизно по 5% – з Івано-Франківської, Житомирської, Волинської, Київської, Дніпропетровської, Тернопільської та із Сумської областей і ще менші частки із інших областей.

Якщо автор тривалий час жив за кордоном або емігрував, йому «приписували» також іншу країну, таким чином утворився підкорпус текстів авторів діаспори (США, Канада, Польща, Німеччина, Велика Британія, Франція та ін.). Це здебільшого тексти емігрантів 40-х років і – менша частка – 1917–1920-х років. Обсяг корпусу української мови діаспори – понад 10 млн. словоформ.

3. Статистичні дослідження на базі корпусу

За матеріалами корпусу було досліджено вживання та регіони поширення деяких слів та граматичних конструкцій на позначення часу (зокрема рідковживаних і таких, яких немає в нормативних словниках або які не рекомендовані до вживання).

Міну́та, міну́тка

Для слова *міну́та* СУМ не подає часового значення (єдине значення: 'одиниця вимірювання кутів') [СУМ IV: 743; СУМ-20: 1643]. Корпус фік-

сує 48 випадків вживання *мінута*, *мінутка* у значенні ‘хвилина’ у художніх текстах (регіони позначено за сучасним адміністративним поділом):

Через мінутку, виждавши, як інспектор сюди тилом обернувся, Антосьо шурнув у фірточку... (Анатолій Свидницький, Люборацькі, 1862, Вінн., Київ); *Кілька мінут* опісля лежала обезсилена в фотелі... (Ольга Кобилянська, Природа, 1887, Румунія, Чернів.); *До канцелярії ще маю пару мінут* вільного часу (Іван Франко, Перехресні стежки, 1900, Льв.); *Не проспався ще одної цілої мінутки*, як щось йому шепнуло: – Спи, спи під панцьков брамов... (Василь Стефаник, Май, 1901, Івано-Фр.); *Їхали до нього човном мінут з 20, бо він стоїть досить далеко від берега* (Леся Українка, з листів, 1902, Жит., Вол., Київ); *Сидоркевичу теж було тяжко дивитись на його, і він в такі мінутки* виймав цигарку й старанно закурював її (Володимир Винниченко, Промінь сонця, 1913, Кір., Київ); *Мінутки* минали і хвилювались хвилини, а ловців усе не було чути (Майк Йогансен, Подорож ученого доктора Леонардо, 1932, Харк.); *Коли коваль може на мінуту 10 раз ударити клевецем, що важить 50 фунтів, то машина б'є 60 раз на мінуту* клевецем, що важить 10 000 сотнарів (В'ячеслав Артюх, За українську справу, 1937, Сум., Київ); *Секунди і мінутки* розтягалися у самотійній вічності і тікали вони в глибини просторів, як шматки вирваного з космосу сузір'я... (Улас Самчук, На твердій землі, 1966, Рівн., Канада); *Сорок мінут* ще їхать. Ну ясно, що нада випить (Олександр Ірванець, Електричка на Великдень, 1994, Льв., Рівн., Київськ.).

Більшу частину вживань *мінута*, *мінутка* ‘хвилина’ засвідчено в західноукраїнських текстах: 16 – у текстах Львівської області, 5 – Івано-Франківської, 3 – Рівненської, 4 – Чернівецької, а також 16 випадків – у текстах діаспори (передусім Канади, Німеччини, Румунії). Як діалектизм слово *мінута* у значенні ‘хвилина’ наводить лексикон «Гуцульські світи» [ГС: 396].

Років, годів, літ

Форму *літ* на позначення кількості років (9 *літ*) СУМ наводить як форму родового відмінка слова *літа*, яке вживають на позначення кількості років [СУМ IV: 527]; ця форма не є суплетивною для слова *рік* (пор. у російській мові: *1 год – 10 лет*), за сучасною нормою, слово *рік* має одну форму родового відмінка множини – *років*.

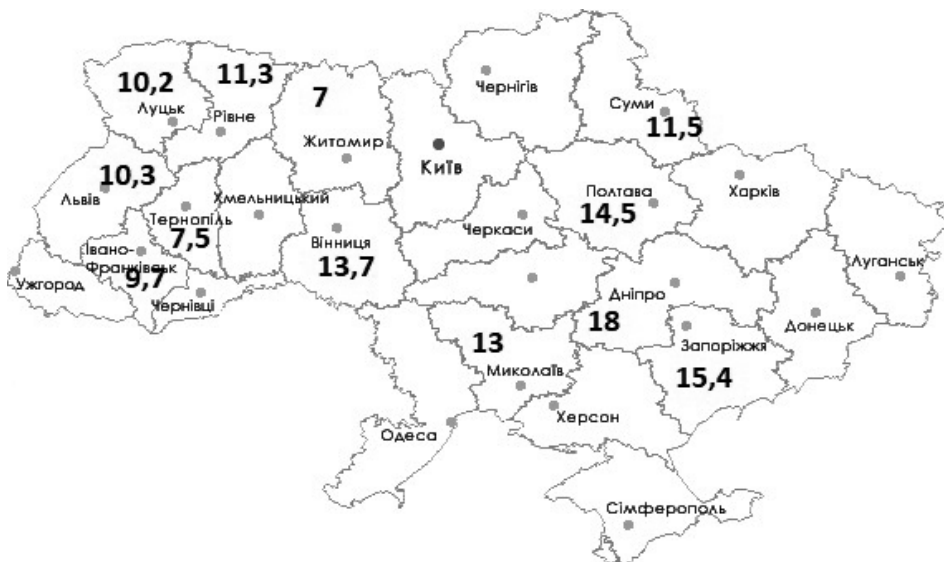
У корпусі виявлено 1663 сполучення із формою *літ* (для порівняння: прикладів із формою *років* у корпусі 3865), вони зафіксовані в текстах всіх регіонів України в різні періоди.

Була вона молода, менш як двадцять літ, «панна з порядної родини», як не раз говорила про себе сама (Леся Українка, Над морем, 1898, Жит., Вол., Київ); *Данилові п'ятдесят літ*, *Семенові двадцять*, а кріпкий Данило – вола наче підняв би (Іван Багряний, 3 оповідань старого рибалки, 1927, Харк.); *Щороку перекирватимеш по латці, а через надцять літ*, дивись, уже й вся

хата перекрита!.. (Євген Гуцало, Запах кропу, 1969, Вінн., Київ); *Всього лиш десяток з лишком літ* поцастило йому творчо працювати, але він перебував у центрі інтелектуального руху в Радянській Україні (Іван Дзюба, Микола Хвильовий: «Азіятський ренесанс» та «психологічна Європа», 2005, Дон., Київ).

На жаль, ми поки не можемо побачити розподілу всього масиву прикладів за часом написання (таке дослідження необхідно зробити в майбутньому, коли матимемо досконалі програми для пошуку), але можна виявити частотність форми *літ* у деяких регіонах (див.: карту 1, на якій позначено кількість вживання форми *літ* на мільйон слів).

Карта 1

Отже, за даними корпусу, форма *літ* поширена на всій території України і має високу частотність, дещо вищу в областях Центральної та Східної України.

Слово *год* у значенні 'рік' СУМ наводить як розмовне і рідковживане [СУМ II: 102], однак дані корпусу дають підстави вважати його також застарілим. Пошук за формою *годів* показав 50 результатів. Більшість знайдених прикладів – із текстів XIX ст.:

І вже їй було так що годів з двадцять та, може, з сотню пораздала гарбузів жєнихам, що з усіх місць до неї з їжджалися, а і досі не вибрала собі ні одного парня (Григорій Квітка-Основяненко, Щира любов, 1839, Харк.); *Мені розказували люди, що тут годів п'ять тому втопилась нашого справника дочка у тій кручі коло млина* (Хома Купрієнко, Втопленниця, 1840); *Годів з три після смерті Івана увосени іду я у вітрячок, а жінка заходжується*

хату мазать (Олекса Стороженко, Мірошник, 1863, Черніг.); *Ти був щасливий десятки годів, а передо мною тільки замиготів вогоньок того щастя!..* (Марко Кропивницький, Доки сонце зійде, роса очі виїсть, 1882, Кіп.); *Иди на Січ, там розуму достанеш і годів через три-чотири себе і сам ти не пізнаєш* (Іван Карпенко-Карий, Бондарівна, 1884, Кіп.); *...Цьому паничеві на вір було не більше, як годів двадцять шість, сім* (Іван Нечуй-Левицький, Криве дзеркало української мови, 1912, Черк., Київ); *За старих годів найшов і я раз шагів зо три мідних, а між ними один з хрестом посередині* (Адріан Кашченко, Великий Луг Запорозький, 1916, Дніпр.).

У пізніших текстах форму *годів* виявлено тільки в розмовних контекстах:

– *Тямите, саме так у Пилипівку було, годів тому сорок і два* (Богдан Лепкий, Мотря, 1926, Терн.); *То вже годів із десять тому!* (Ігор Качуровський, Залізний куркуль, 1959, Черніг.); – *Дуже молодий, годів двадцять йому буде, а може, двадцять два* (Олександр Сизоненко, Зорі падають в серпні, 1973, Мик., Київ); *Ськіко годів?* (Віктор Бойко, Як Місяць, 2007, Харк.).

Інколи форму *годів* вживають із метою стилізації, наприклад, Оксана Іваненко в переказі народної казки: *Уже йому, може, годів із двадцять, а він усе на печі сидить – ніколи її не злазить; як подадуть їсти, то й їсть, а не подадуть, то й так обходиться...* (Оксана Іваненко, Ох, 1958, Полт., Київ); Володимир Дрозд у художній прозі: *Не було чуть про Мефодія, сина Пантелієвого, мо', годів зо три, а тади з'явився йон у Пакулі* (Володимир Дрозд, Листя землі, 1985–1990, Черніг.).

В три години, в сім годин...

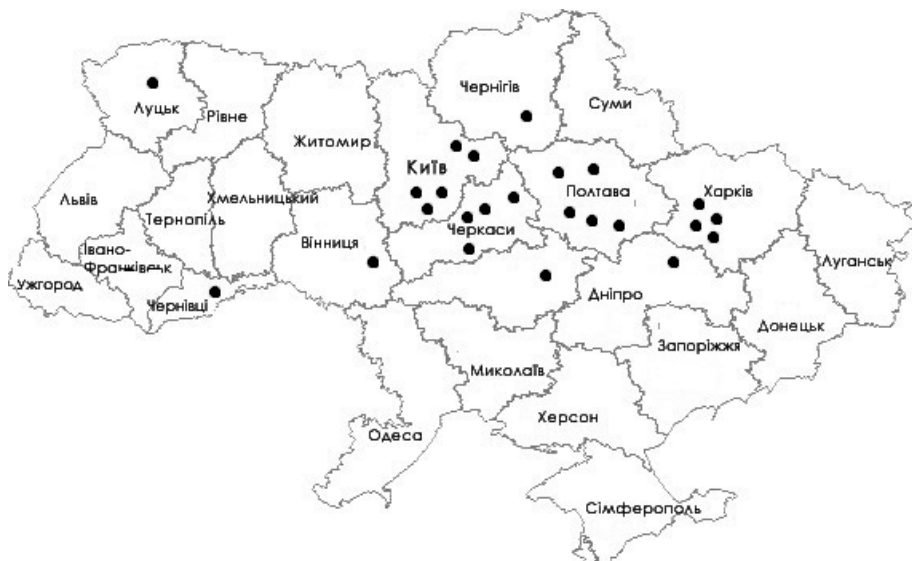
Для точному означення години, коли відбувається дія, в українській мові відомі конструкції **о + Іос** (*о сьомій годині*; вона є нормативною і частотною: 2418 вживань у текстах корпусу) та **в/у + асс** (*в сім годин*; не-нормативна і порівняно рідковживана: 32 рази у корпусі); пор., наприклад:

...Не дурно я сьогодні прокинулась наче несамовита в п'ять годин й вже не могла потім заснути: мабуть, душа чула, що сьогодні до нас наблизиться вулкан, хоч і без полум'я (Іван Нечуй-Левицький, Над Чорним морем, 1888, Черк., Київ); *Щодня вранці в десять годин я сідав за роботу, а він стрибав на стіл, – знав, що там уже є про його місце* (Борис Грінченко, Пан Коцький, 1904, Харк., Київ); *Мирон зайшов до анархиста й умовився, що той завтра прийде до його в п'ять годин* (Володимир Винниченко, Чесність з собою, 1911, Кіп., Київ); *Музика у садку та потяг в сім годин...* (Сергій Єфремов, Історія українського письменства, 1911–1929, Черк., Київ); – *Діду, – докінчила свою брехню місіс Ліліан, – вам треба буде підійти до апарата в десять годин сорок п'ять хвилин* (Юрій Смолич, Ще одна прекрасна катастрофа, 1930, Черк., Хмельн., Вінн., Харк.); *Але до сну, до права заснути, ще далеко, – команда буде подана аж в дев'ять годин* (Іван Багряний, Лозов'яга, Сад Гетсиманський, 1950, Харк.); *Добре тобі*

після конторської задухи та в поле ринути, а мені **в п'ять годин** треба на фермі бути (Олексій Коломієць, Фараони, 1959, Полт., Харк.); **В нас робота у вісім годин** кінчається (Григорій Тютюнник, Вир, 1960, Полт., Харк., Льв.); **У вісім годин** знову появився майор Гура і, привітавшись, увічливо запитав... (Данило Шумук, За східнім обрієм. Спомини про пережите, 1974, Вол.); **Лорда Гілтона я не застав, але довідався, що він прибуде поїздом із Ватерлоо в шість годин** (Герберт Веллс, Війна світів, пер. з англ. 1977, перекладач: Дмитро Паламарчук, Черк., Одеськ., Київськ.); **Ранком у хату забіг поліцей Пилип Таранда і гукнув з порога: – У десять годин** всім бути на майдані! (Василь Лисенко, Наказ лейтенанта Вершини, 1984, Черніг.); ... **Ми сказали медсестрам, що от санітар Заброна нащось підняв нас у п'ять годин** (Василь Рубан, На протилежному боці від добра, 1990, Київськ.); **В 11 годин 02 хвилини «Товстун» вибухне над центром Нагасакі, знищить місто і в муках мученицьких відправить на той світ ще 140 тисяч безневинних людей** (Валентин Чемерис, Феномен Фенікса, 2007, Полт., Дніпр.); **Потяг прибуває рівно в вісімнадцять годин, тобі не доведеться відпрошуватись** (Валерій Кобилінський, Друга дівчина у мокрому плащі, 2009, Київськ.).

Прозаїк Андрій Дмитрук вільно вживає обидві конструкції як синонімічні: **Це знімки, надіслані нам з різних міст, над якими сьогодні висіло об'ємне зображення голови істоти, схожої на людину. О 5-й годині 30 хвилин** ввечора його уздріли вперше, **а в 5 годин 56 хвилин** воно поблякло й розтануло в небі (Андрій Дмитрук, Міраж, 1967, Київ).

Карта 2

1970 року Борис Антоненко-Давидович, відчуваючи потребу в регулюванні форми означення точного часу в українській мові, зазначив, що «тут конче треба твердо стати на бік якоїсь одної форми вислову й ставити на означення часу доби або кількісні числівники («Я встав у сім годин ранку»), або порядкові («Я встав о сьомій годині ранку»). Наша мовна традиція стоїть за порядкові числівники [Антоненко-Давидович 2010].

Вінничанин Анатолій Бортняк 1994 року засвідчив, що конструкція **в/у + асс** є частотною в усному та писемному мовленні: *Мало чи не кожного дня доводиться чути від інженера чи вчителя, доктора наук чи актора, ба навіть від колеги-письменника, приблизно таке: «У вісім зустрінемось» (замість «Зустрінемось о восьмій»); «Збори почнуться пів шостої» (замість «Збори розпочнуться о пів на шосту»); «Десь в п'ятій ранку я зібрався на рибалку» («Близько п'ятої ранку я зібрався на рибну ловлю»). А ось поетичний рядок з твору вінницького автора: «Сьогодні в дванадцять нуль-нуль виїжджаю», що своєю мовною хибністю перегукується з вокзальним оголошенням: «Поїзд вирушає в одинадцять годин чотири хвилини» (Анатолій Бортняк, Ну що здавалося б слова. Бесіди про культуру української мови, 1994, Вінн.) [Бортняк 1994].*

Як засвідчують картографовані матеріали, конструкція **в/у + асс** на позначення точної години, коли відбувається дія, властива мовленню мешканців Центральної України, зокрема Київської, Черкаської, Полтавської, Харківської областей (див.: карту 2).

Отже, конструкцію **в/у + асс** на позначення точної години можна вважати регіональною рисою української мови цих територій.

Нуль годин vs. Нульова година

Зауважмо, що позначення нульової години в українських текстах виявлено рідко. Корпус фіксує лише 20 прикладів, із них 9 – в одного автора – Миколи Дашкієва (Харк., 1921 р. н.), який вживає і *нульова година*, і *нуль годин*: *Одного чудесного для Північної півкулі весняного дня, о нульовій годині за міжнародним часом, раптово замовкли радіостанції...* (Рабовласник, 1973); *...До нульової години лишилося п'ятдесят секунд.* (Загибель Уранії, 1960); *Нуль годин одна хвилина шостого дня Другого місяця Шістнадцятого року* (Загибель Уранії, 1960). В інших текстах того періоду (50-60-ті роки) також можна спостерігати обидва варіанти: ***В нуль годин сорок п'ять хвилин*** *все, що знаходилося в печері, було зібране під вихідною площадкою* (Григорій Адамов, Таємниця двох океанів, пер. з рос. 1954, перекладачі: Дмитро Ткач, Іван Соболев, Полт., Київ); *Відлік склянок починається з нульової години* (Веніамін Росін, Владлен Суслов, Дивовижна одісея Феді Кудряша, 1969, Вінн., Київ).

У текстах авторів різних регіонів із кінця ХХ ст. домінує *нуль годин*: *Десь вдалині старовинний дзитар дванадцятьма ударами відлічив нуль годин* (Богомил Райнов, Інспектор і ніч. Бразильська мелодія, пер. з болг. 1974, перекладач Юрій Чикирисов, Київ); *На початку березня в нуль годин сімнадцять хвилин останній аркуш виповз із машинки* (Валентин Тарнавський, Дисертація, 1989, Чернів., Київ); *З лікарні, куди Шурка переадресував Макса, повідомили, що невідома жінка, доставлена в нуль годин тридцять сім хвилин, була виведена з коматозного стану...* (Олексій Кацай, Кримінальне НЛЮ, 2007, Росія, Полт.); *Отже, була ніч, нуль годин нуль хвилин і неvestigання на потяг?* (Юрій Андрухович, Лексикон інтимних міст, 2011, Івано-Фр.); *Коли вночі ми перебралися з хати на сіно, полковник сам назвав мені час: нуль годин двадцять хвилин* (Андрій Кокотюха, Червоний, 2012, Черніг., Київ).

Хоча в Інтернеті в сучасних текстах можна виявити також і *нульова година*.

Для висновків щодо регіонального розподілу виразів *нуль годин* і *нульова година* даних замало.

Скільки годин?

Вираз «Скільки годин?», який знавці стилістики вважають неправильним, за даними корпусу, майже не властивий українській мові. Натомість частотним є «*Котра година?*» (понад 300 вживань у корпусі). Виявлено тільки два випадки зі словом *скільки* на межі з Росією:

– *Скільки зараз? – Двадцять п'ять тощ шістдесят чотири цоти. – А о котрій має нас чекати шхуф? О двадцять сьомій нуль-нуль?* (Юрій Герасименко, Георгійович, Коли вмирає Безсмертний, 1964, Харк.); *Скільки зараз на вашому? – Початок третьої* (Георгій Брянцев, Голубий пакет, пер. з рос. 1958, перекладач Дмитро Олександренко, Сум., Черніг., Київ).

Початок третьої

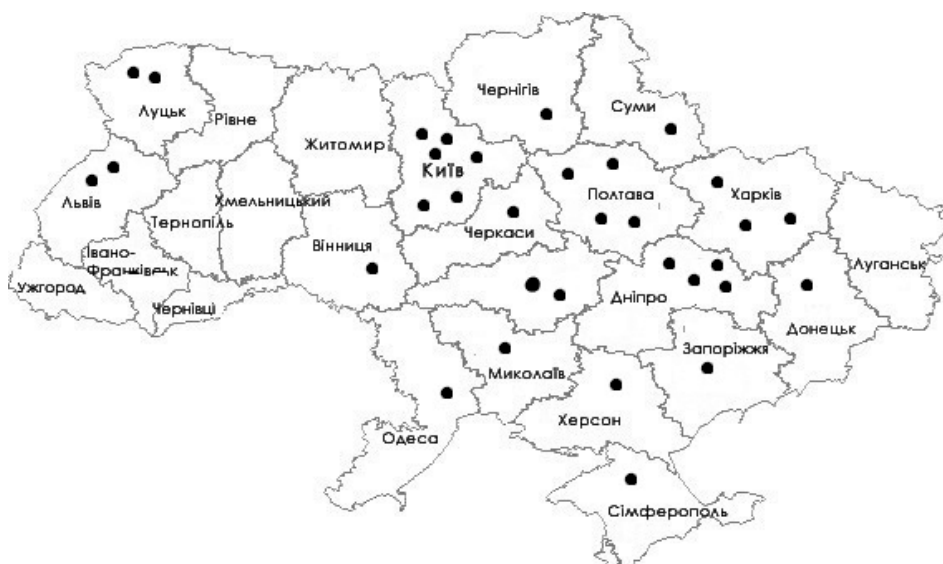
Порядкові числівники в українській мові вживаються на означення точного (*о першій годині*) або приблизного часу (*на початку першої години*). Перший варіант загальнономовний та більш частотний, другий – регіонально обмежений. Сполучення слова *початок* із порядковим числівником зі значенням приблизного часу зафіксовано в корпусі 68 разів починаючи від 1928 року без значних перерв.

Скидаю з себе простирадло, що ним замість ковдри був укритий, сідаю на ліжку й дивлюсь на годинника: початок сьомої... (Віктор Петров-Домонтович, Дівчина з ведмедиком, 1928, Дніпр., Одеськ., Київ); *Спершу прокинувся о дванадцятій, згодом на початку третьої і рівно о третій ночі* (Веніамін Росін, Владлен Суслов, Дивовижна одісея Феді Кудряша, 1969, Вінн., Київ); *...З ким вона так любо бесідувала по телефону на початку другої години ночі і які в неї стосунки з цією людиною?* (Володимир Кашин,

Тіні над Латорицею, 1974, Полт.); *Лікар прийшов на початку одинадцятій, відразу після обходу* (Володимир Заєць, І був день новий, 1986, Київськ., Київ); *Початок третьої, на базарі ані душі* (Валентин Чемерис, Покажи мені у сні свого убивцю, 2005, Полт., Дніпр.); *Збори почнуться о пів на п'яту за нашим часом, а зараз лише початок четвертої* (Олег Авраменко, Заборонені чари, 2010, Херс., Київ).

Карта 3 демонструє, автори з яких регіонів вживають сполучення слова *початок* із порядковим числівником зі значенням приблизного часу (див.: карту 3): у більшості регіонів Центральної України і дуже мало – у Західній Україні; вираз рідкофіксований на Волині (Юрій Іваниченко, Юрій Покальчук) та спорадично – у Львові, у перекладах Івана Дзюби і Дмитра Андрухова (80-ті роки ХХ ст.)

Карта 3

За десять шоста – десять до шостої – без десяти шоста/шість

На позначення точного часу, коли до повної години залишаються хвилини, в українській мові вживають три синонімічні конструкції. Рекомендованими на означення часу у випадку неповної години є конструкції **за + асс + ном** (*за двадцять друга*) та **ном + до + ген** (*двадцять до другої*) [Антоненко-Давидович 2010: 155]. Модель **без + ген** (*без двадцяти друга*) СУМ наводить як нормативну – «у сполуч. з кільк. числ. Уживається на позначення кількості, якої не вистачає до потрібної: *21 січня. Без десяти сім* (Микола Бажан)» [СУМ I: 118], проте відповідно до рекомендацій знавців стилістики СУМ-20 не наводить прикладу, що вказує на час [СУМ-20: 123].

Конструкцію **за + асс + ном** в текстах корпусу вжито 48 разів (від 1912 року без значних перерв):

За десять дванадцять буде, – сказав наголос (Михайло Коцюбинський, Коні не винні, 1912, Вінн., Черніг.); *Дивлюсь на годинника: за чверть восьма* (Володимир Винниченко, Записки Кирпатого Мефістофеля, 1917, Кір., Київ); *Він витяг з кешені годинника: було за чверть десять* (Юліян Шпол, Золоті лисенята, 1928, Харк., Київ); *Завтра ти будеш коло його помешкання за двадцять сьома й простежиш, де він піде* (Валер'ян Підмогильний, Невеличка драма, 1930, Дніпр., Київ); *[Маклена] ...Я щойно чула, як на магістратській баиті пробило три чверті на десяту. <...> [Анеля] Як же ж це я не чула? Хоч і на моєму теж за чверть десята* (Микола Куліш, Маклена Граса, 1933, Херс., Харк.); *Пан де Нерваль, міністр, пішов, коли вже була за чверть третя* (Стендаль, Червоне і чорне, пер. з фр. 1940, перекладачка Єлизавета Старинкевич, Росія, Київ); *Баландін машинально подивився на електродзигар, що висів на стіні: за чверть одинадцять* (Юрій Шербак, Як на війні, 1964, Київ); *Зараз буде за двадцять восьма* (Володимир Дрозд, Катастрофа, 1967-1968, Черніг., Київ); — *Це буде... гм, гм... – сьогодні це буде за чверть восьма вечора* (Антуан де Сент Екзюпері, Маленький принц, пер. з фр. 1968, перекладач Анатоль Перепадя, Кір., Київ); *За чверть друга з інституту експертизи повідомили про наслідки* (Андрей Гуляшки, Історія з собаками, пер. з болг. 1982, перекладачі Іван Сварник, Софія Скірта-Сварник, Вол., Льв.); *Раптово з'ясувалося, що вже за чверть четверта* (Юрій Іздрик, День, 1997, Івано-Фр.); *Була за десять перша* (Володимир Даниленко, Далекий голос саксофона, 2004, Жит., Київ); *Я відповідав на них до за чверть десята, після чого з'явилися нові запитання* (Юрій Андрухович, Лексикон інтимних міст, 2011, Івано-Фр.).

Деякі приклади виявляють варіативність у роді – було замість нормативного була: *Було за чверть одинадцять ночі* (Віктор Савченко, Дві вершини Гороскопу, 1999, Мик., Дніпр.).

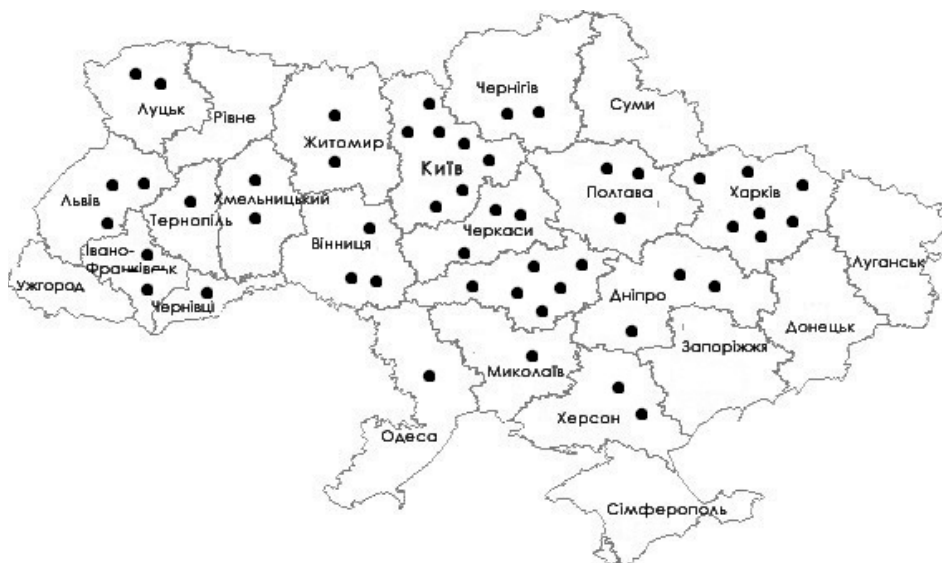
Приклади виявлено в текстах із більшості областей, а тому, як засвідчують дані картографування, цю модель можна вважати загальнономовною (див.: карту 4).

Конструкція **ном + до + ген** (двадцять до другої) є рідковживаною – лише 7 прикладів у корпусі; пор.:

Цього пам'ятного вечора, рівно чверть до восьмої, потужна московська радіостанція передала в ефір короткий сигнал, якого з нетерпінням чекала чи не вся земна куля (Володимир Владко, Аргонавти всесвіту, 1958, Росія, Київ); *І я делікатно витяг годинника і з острахом побачив, що то вже чверть до сьомої* (Михайло Голинський, Спогади, 1973, Івано-Фр., Льв., Черк.); *Я розгледів стрілки – двадцять до сьомої* (Олександр Мірер, Головний полудень, пер. з рос. 1977, перекладач Анатолій Стась, Полт., Київ); *Годинник на везжі міської управи вибив чверть до десятої* (Рей Бредбері, Кульбабове вино, пер. з англ. 1987, перекладач Володимир Митрофанов, Київ); *Було чверть до сьомої ранку, коли Джонні приїхав своїм стареньким*

“Плімutom” до Манчестера (Стівен Кінг, Мертва зона, пер. з англ. 1988, перекладач Володимир Митрофанов, Київ); ... Червона стрілка зупинилася на позначці **чверть до першої** (Ян Флемінг, Із Росії з любов'ю, пер. з англ. 1998, перекладач Валерій Грузин, Київ).

Карта 4

Конструкція **nom + до + gen** (двадцять до другої) є рідковживаною – лише 7 прикладів у корпусі; пор.:

Цього пам'ятного вечора, рівно **чверть до восьмої**, потужна московська радіостанція передала в ефір короткий сигнал, якого з нетерпінням чекала чи не вся земна куля (Володимир Владко, Аргонавти всесвіту, 1958, Росія, Київ); І я делікатно витяг годинника і з острахом побачив, що то вже **чверть до сьомої** (Михайло Голинський, Спогади, 1973, Івано-Фр., Льв., Черк.); Я розгледів стрілки – **двадцять до сьомої** (Олександр Мірер, Головний полудень, пер. з рос. 1977, перекладач Анатолій Стась, Полт., Київ); Годинник на вежі міської управи вибив **чверть до десятої** (Рей Бредбері, Кульбабове вино, пер. з англ. 1987, перекладач Володимир Митрофанов, Київ); Було **чверть до сьомої** ранку, коли Джонні приїхав своїм стареньким “Плімutom” до Манчестера (Стівен Кінг, Мертва зона, пер. з англ. 1988, перекладач Володимир Митрофанов, Київ); ... Червона стрілка зупинилася на позначці **чверть до першої** (Ян Флемінг, Із Росії з любов'ю, пер. з англ. 1998, перекладач Валерій Грузин, Київ).

Модель **nom + до + gen** пов'язана з моделлю **за + acc + до + gen** (за чверть до другої), яку зафіксовано в текстах корпусу 32 рази в різних регіонах:

...За чверть до четвертої розчинилися двері експедиції і юрба хлопчаків кинулась по газети (Джек Лондон, Мартін Іден, пер. з англ. 1920-1940, перекладачка Марія Рябова); *Якби ви прийшли вчора так приблизно о пів на шосту чи за чверть до шостої*, – то застали б мене в сльозах (Оскар Уайльд, Портрет Доріана Грея, пер. з англ. 1968, перекладач Ростислав Доценко, Київ); *За чверть до шостої* вестибюль спорожнів (Пер Валее, Вбивство на 31-му поверсі, пер. зі слов. 1988, перекладачка Ольга Сенюк, Івано-Фр., Чернів., Київ); *Отак я й спав, аж поки за чверть до десятої мене розторсала Елі* (Олег Авраменко, Реальна загроза, 2008, Херс., Київ).

Занотовано один випадок вживання схожої конструкції без до: *Тим більше дивною для численних жителів міста, які вийшли в парки і сквери на зарядку, стала подія, що почалася за двадцять хвилин восьмої* (Василь Головачов, Непрохані гості, пер. з рос. 1987, перекладач Б. П. Рогоза).

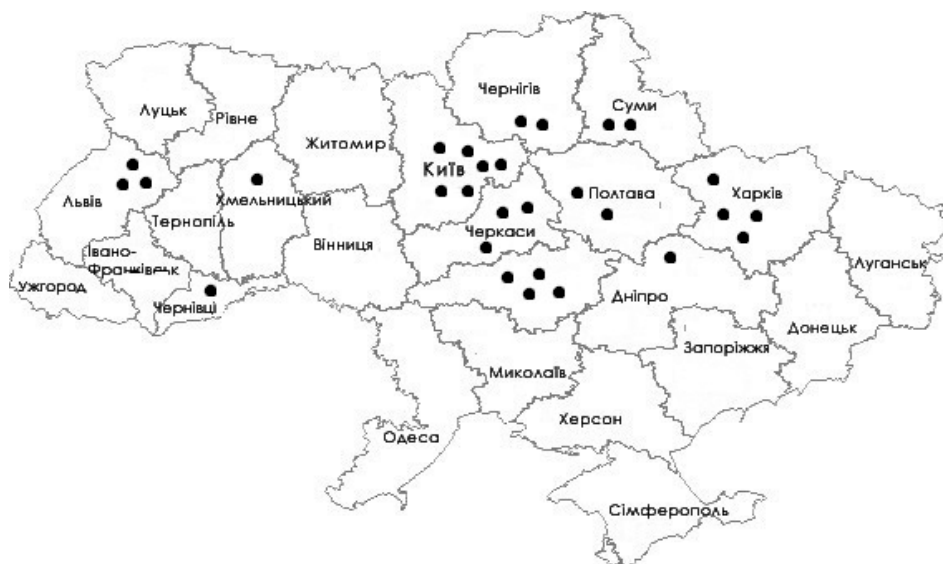
Конструкцію **без + ген** на позначення точного часу вжито в текстах корпусу 30 разів, причому в 16 випадках години позначено кількісним числівником (*без двадцяти вісім*), у 12 – порядковим (*без двадцяти восьма*). Найбільш рання фіксація – із творів Володимира Винниченка (1903 рік):

Рівно без двадцяти дванадцять я запер номер і пішов одишувать театр (Володимир Винниченко, Антерпреньор Гаркун Задунайський, 1903, Кір., Київ); – *Зараз без двох хвилин три* (Георгій Брянцев, Голубий пакет, пер. з рос. 1958, перекладач Дмитро Олександренко, Сум., Черніг., Київ); *Переводячи дух, Ленц підійшов до нашого столу й вийняв годинник: – Без десяти вісім прибули на ситроєні в майстерню* (Еріх Марія Ремарк, Три товариші, пер. з нім. 1959, перекладачі Микола Дятленко, Аркадій Плют, Сум., Київ); *За московським часом було без двох хвилин десять* (Радій Полонський, Між нами Всесвіт, 1963, Харк.); – *Без двадцяти година*, – шавкотить Микола напханим ротом (Євмен Долومان, На безіменній висоті. Ще не кінець війни, 1975, Кір., Харк., Київ); *Була без десяти хвилин дванадцята година – час іти на площадку* (Олександр Беляєв, Александр Беляев, Продавець повітря, пер. з рос. 1975, перекладач Григорій Кулінич, Черк., Київ); *Без десяти третя* (Олексій Коломієць, Дикий ангел, 1978, Полт., Харк.); *Без двох хвилин о шостій С. Вулфа розмолоти колеса підземної електрички, а вже через півгодини весь Нью-Йорк сповнили збуджені вигуки: Екстрений випуск!* (Бернгард Келлерман, Тунель, пер. з нім. 1986, перекладач Олекса Логвиненко, Черк.); *Була без двадцяти п'яти дванадцята, і я, зрозуміло, здогадувався, в чому справа* (Артур Конан Дойл, Скандал у Богемії, пер. з англ. 1990, перекладач Микола Дмитренко, Харк., Київ); *До високих залізних воріт Департаменту під'їхали без трьох хвилин одинадцята* (Аркадій та Борис Стругацькі, Населений острів, пер. з рос. 1991, перекладач Станіслав Павловський, Кір., Київ); *Тієї ночі усе було як звичайно: без десяти дванадцята до Об'єкта підійшла колона спочилих в'язнів...* (Володимир Дрозд, Листя землі, 2000, Черніг., Київ); *А потім найважче встати о сьомій, щоб без двадцяти вісім бути у школі* (Валентин Чемерис, Всенетакія, 2009, Полт., Дніпр.).

Карта 5 демонструє, що конструкція **без + gen** на позначення точного часу поширена в центральній частині України, прикладів з західних областей менше і засвідчені вони в пізніших час:

Проте він ніяк не міг второпати, чому рівно без двадцяти десять Сава покидав найприсмнішу вечірку (Галина Пагутяк, Галина Москалець, Господар, 1986, Льв.); *Петр Кукань із Кукані для першого свого entrée у високому страмбському товаристві вибрав момент, який здавався йому найслучливішим, а саме – рівно без трьох хвилин восьма...* (Владімір Нефф, Королеви не мають ніг, пер. з чеськ. 1989, перекладач Дмитро Андрухів, Льв., Київ); *Було рівно без десяти перша* (Валентин Тарнавський, Порожній педестал, 1990, Чернів.); *Врешті решт, без двадцяти восьма з'явилася Лорна* (Любоко Дереш, Трохи п'їтьми, 2006, Льв.).

Карта 5

Десять хвилин на сьому – десять хвилин сьомої

Нормативною є конструкція **пом+на+асс**; корпус фіксує 189 вживань. Натомість засвідчено єдиний випадок вживання другої конструкції: – *Ти диви, вже десять хвилин сьомої*, – промовив Горошок (Єжи Брошкевіч, Велика, більша й найбільша, пер. з пол. 1966, перекладач Ігор Бречак).

Десять хвилин по сьомій

Цю конструкцію вжито в текстах корпусу 26 разів – від 1895 року: *Час не стояв, було вже щось по п'ятій* (Михайло Коцюбинський, 1895, Вінн., Черніг.); *Дивлюсь на годинника: чотири хвилини по четвертій* (Володимир Винниченко, Записки Кирпатого Мефістофеля, 1917, Кір., Київ); *Глигнула на годинник: було десять хвилин по сьомій* (Віра Марська, Бура

над Львовом, 1941, Льв.); *Десять хвилин по дванадцятій* у дверях з'явився Зінко і подав мені знак вийти (Олекса Гай-Головко, Поєдинок з дияволом, 1950, Одеськ., Харк., Київ, Льв., Черк.); *Хвилина по восьмій* – у дверях з'являється Сич, за ним через голову заглядає Гриб (Зиновій Книш, Розбрат, 1960, Льв., Черк.); *Фосфоризовані вказівки годинників* показували *десять хвилин по десятій* (Юрій Борець, У вирі боротьби, 1971, Польща, Австралія); *Отже, пластикову іграшку слід навести на тридцять п'ять хвилин по першій* (Анджей Збих, Ставка більша за життя, пер. з пол. 1972, перекладач Микола Дуркевич, Польща); *Розкрилля стрілок* показувало *п'ятнадцять хвилин по шостій* (Олег Романчук, Гуцульська легенда, 1990, Льв.); *Рівно о 5 хвилин по дванадцятій 2 лютого, не доживши пару місяців до свого 19-го дня народження, Квітослава, вперше в житті нахлявшись на студентській вечірці з приводу так званого «екватору», себто середини навчання, позбулась нарешті своєї цноти з малознайомим юнаком на ймення Антон* (Отар Довженко, Квітослава, 2004, Зап., Дніпр.); *Першого січня, шість хвилин по дванадцятій, вирішили (Рафал вирішив) звзити наші стосунки до дружби* (Ізабела Сова, Смак свіжої малини, пер. з пол. 2005, перекладачка Лариса Андрієвська, Льв.).

На карті 6 представлено два центри функціонування конструкцій на зразок *десять хвилин по сьомій* – у центральній частині України та на заході (див.: карту 6).

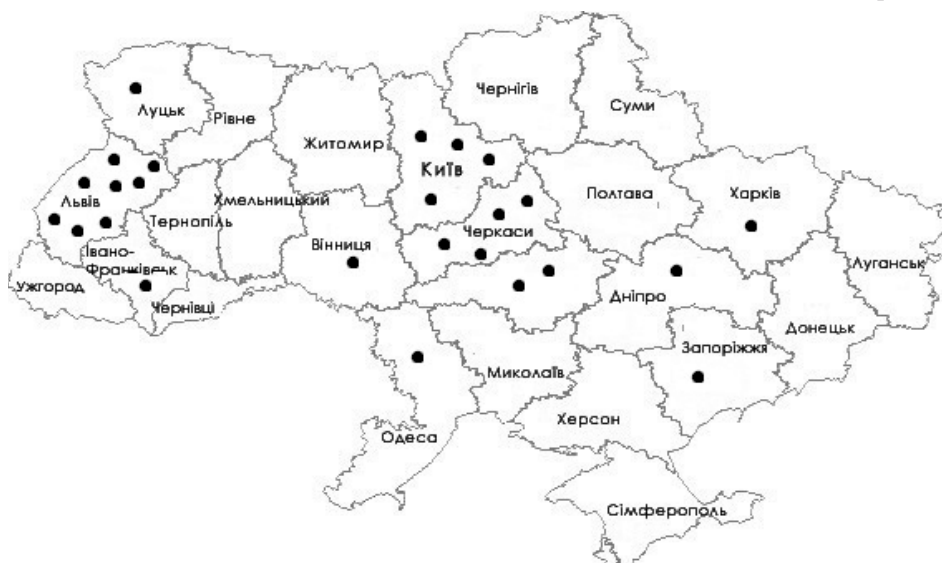
Висновки

Тексти Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК) дають змогу виявити лексичні та граматичні явища, які мають різну частотність у різних регіонах, а також територіально обмежені лексичні та граматичні варіанти.

Дослідження вживання слів та граматичних конструкцій на позначення часу продемонструвало значну варіативність у різних регіонах. Високу частотність у Західній Україні мають слова *мінута*, *мінутка*, конструкції на кшталт *десять хвилин по сьомій*. Висока частотність форми *літ*, конструкції на зразок *в шість годин*, *без десяти три/третья*, *початок сьомої* характерні для Центральної та Східної України. Інколи явища, які в попередні роки кваліфікували як регіональні, із часом розширили територію вживання: *нуль годин*, конструкції типу *без трьох хвилин восьма*.

Корпусні дослідження дають змогу не тільки визначити регіональну специфіку слова, а й уточнити його лексикографічний опис у словнику, перевірити наявні стилістичні рекомендації.

Сукупність лексичних та граматичних (а для усного мовлення і фонетичних) варіантів, які мають порівняно високу частотність у певному регіоні, визначає його регіональний стиль. Мета подальших досліджень – зібрати якнайбільше інформації щодо регіональних характеристик мовних явищ, узагальнити ці дані, виявити регіональні стилі української мови.

ДЖЕРЕЛА

- ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови. URL: <http://uacorpus.org>
- ГС – Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Діалектологічна скриня»). 668 с.
- СУМ – Словник української мови: у 11 т. / НАН УССР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- СУМ-20 – Словник української мови: у 20 т. / НАН України, український мовно-інформаційний фонд. URL: <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. / НАН України, Інститут української мови. Київ: Наукова думка, 1993. Кн. 1. 528 с.
- NKJP – Narodowy Korpus Języka Polskiego. URL: <http://nkjp.pl/>

ЛІТЕРАТУРА

- Андріїв 2016 – Андріїв О. Б. Функціонування плюсквамперфекта у німецькій і давноминулого часу в українській мовах: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2016. 186 с.
- Антоненко-Давидович 2010 – Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо. Київ: Книга, 2010. 252 с.
- Ахметова 2014 – Ахметова М. В. Лексические регионализмы и локализмы в русскоязычном Интернете: проблема сбора материала. *Русский язык и*

- новые технологии*: коллективная монография / сост. Г. Ч. Гусейнов; под ред. М. В. Ахметовой, В. И. Беликова. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. С. 155–171.
- Беликов 2014 – Беликов В. И. К методике корпусного исследования лексики. *Русский язык и новые технологии*: коллективная монография / сост. Г. Ч. Гусейнов; под ред. М. В. Ахметовой, В. И. Беликова. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. С. 99–130.
- Бортняк 1994 – Бортняк А. Ну що здавалося б слова... Бесіди про культуру української мови. Київ: Український письменник, 1994. 73 с.
- Романий 2014 – Романий Г. И. Региональная городская лексика в русском языке: происхождение, типология и ареализация по данным узуса в сети Интернет. *Русский язык и новые технологии*: коллективная монография / сост. Г. Ч. Гусейнов; под ред. М. В. Ахметовой, В. И. Беликова. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. С. 172–186.
- Рычкова 2014 – Рычкова, Л. В., Станкевич, А. Ю. Многоцелевой лингвистический корпус региональных СМИ. *Информационно-коммуникативные технологии в лингвистике, лингводидактике и межкультурной коммуникации*. Москва, 2014. Вып. 6. С. 488–497.
- Савчук 2015 – Савчук С. О. Корпус как инструмент для исследования особенностей функционирования русского языка в региональной прессе. *Труды института русского языка им. В. В. Виноградова*. Москва, 2015. С. 333–365.
- Ткач 2007 – Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 3: Буковинська фразеологія у міжмовних зв'язках та в загальноукраїнському контексті: монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2007. 252 с.
- Mair 2017 – Mair C. World Englishes and Corpora / M. Filppula et al. (eds.) *The Oxford Handbook of World Englishes*. Oxford: Oxford University press, 2017.
- Schmied 1990 – Schmied J. Corpus linguistics and non-native varieties of English. *World Englishes*. 1990. Vol. 9. No. 3. P. 255–268.
- Werner 2016 – Werner V., Seoane E. Re-Assessing the Present Perfect: Corpus Studies and Beyond. Berlin: Mouton de Gruyter, 2016.

SUMMARY

The paper deals with the corpora research in the field of regional styles of the Ukrainian language. The standard-oriented literary texts created by authors from different Ukrainian regions feature specific elements of lexicon, phraseology and grammar. They differ as well in the relative frequency of some other elements. A large annotated regional corpus of Ukrainian (HRAK) is compiled where the regional information is included into the metatextual markup. It includes texts from all the regions of Ukraine and from the countries of the Ukrainian diaspora. The paper discusses the corpus-based statistical research of synonymical pairs (lexical or morphological ones) related to the expression of time. The findings are illustrated by maps showing the regional distribution of synonyms, as well as by lists of examples.

The normative recommendations of the existing manuals are discussed. Some of the studied constructions and forms are more typical for the Western part of Ukraine, whereas some others tend to prevail in the Central regions. There are also constructions that, in the diachronical dimension, tend to expand from regional-specific status to the general standard.

Keywords: Ukrainian language, regions, dialects, lexicon, corpus linguistic, expression of time in language

СИМВОЛ І СЛОВНИК: ТОЧКИ ПЕРЕТИНУ

Symbol and Dictionary: Intersection Points

Лексикографічна фіксація символів та їх значень завжди була проблемою. Цілком певно, що причиною цього є складність внутрішньої природи символу, неоднозначність трактування та формулювання символічних значень, зокрема й через залежність інтерпретації від індивідуального прочитання тексту та символу в ньому. До того ж символ, як відомо, завжди є багатозначним, тому складно визначити обсяг його семантичної структури. Однак на відміну від загальноновживаного слова він цілком інакше реалізує свою багатозначність у тексті. Актуалізувавшись у контексті культури, символ має здатність накопичувати вже виявлену в попередніх контекстах семантику та одночасно виявляти в одному художньомовному контексті увесь спектр символічних значень [Сімович 2000]. Функціонування символу та реалізація його семантики завжди пов'язані з одночасним індукуванням кількох значень, які і творять його семантичну структуру. Окрім цього, слово-символ не має чітко окресленого і вузького значення, а лише натякає на нього, указує реципієнтові на шляхи інтерпретації семантики символу, які часто перебувають у позамовній площині.

Відповідно, розуміння символу слід сприймати як «прочитання» не-явно заданого в тексті, що передбачає засвоєння смислів на підставі знаково-знаннєвої природи символу. Тому формулювання значення символу передбачає пошук смислу чи смислів тексту. М. Мамардашвілі та О. П'ятигорський вважають, що символ можна тільки зрозуміти (або «псевдозрозуміти»), але не пізнати. Саме тому лексикографічна фіксація символу як знака передбачає передусім реконструкцію не його денотата, а ситуації породження смислів [Мамардашвили 1997: 99–100]. Натомість Н. Арутюнова зазначала, що символи не розуміють, а їх інтерпретують [Арутюнова 1988: 129]. Сконцентроване значення символу значно більше,

ширше, аніж традиційне значення у словнику. Слово-символ не можна трактувати/тлумачити традиційно (*калина* = 'кущ' із відповідним комплексом ідентифікаційних ознак), воно не є номінацією конкретного денотата, а отже, слово-символ *калина* не номінує дівчини (пор.: слово *калина* функціонує в українському мовному просторі із символічним значенням 'дівчина'), як і не номінує дівочої чистоти чи України [див.: СВС 2005: 292–295], натомість слово-символ містить ідею дівочості, чистоти, рідного краю та ін., натякає на них. А отже, ми не можемо «заступити» (замінити) цих понять у конкретному контексті. Навіть інтерпретування символу, скажімо, *паска* 'воскреслий Бог (Христос)' [СВС 2009: 258–261] повністю не відтворює згорнутого комплексу символічних значень слова. Через це лексикографічна інтерпретація символу часто містить контекст (пропонована цитата), що не формує символічного значення слова, оскільки для цього потрібно брати до уваги не тільки текстуальні, а й інтертекстуальні зв'язки символу. У такому випадкові вербальний символ у словнику може виконувати тільки смисловказівну функцію. Порівняймо, формулювання значень слова-несимволу відбувається на підставі контексту, натомість символ зазвичай уже «приходить» у текст із комплексом символічних значень, а новий контекст його підтверджує, модифікує, доповнює або ілюструє вже відоме наповнення слова. Міні-текст – *Дают колачі, до цього коника, тай свічка – та це **подаўники** дают. Це подаўники називаюци. За этого помершого за душу дают. У нас дают усім, и на похоронки дают. На похоронку може бути й двіста чоловік, і усім це треба й їсти, й впити і подаўники усім дати* [ГС: 476] – хоч і натякає на символічне значення *подавник* 'жертва; жертва померлим та за померлу душу', проте потребує фонових знань про комплекс символічних значень символу *хліб*, що перебуває з ним в інтертекстуальних зв'язках, як, зрештою, і символи *калач*, *свічка*. Міні-текст формує умови реалізації символічного значення, залучаючи позамовну ситуацію – *подавники* печуть спеціально для поховального обряду та роздають кожному (периферійне співзначення символу 'єдність померлого з родом', 'прощення, відкуплення' та ін.)

Отже, цілком певно, лексикони не можуть відтворити всього спектру (або наблизитися до такого) символічних значень, перекладаючи цей «обов'язок» на спеціальні словники символів.

Вирішуючи проблему добору символів у словниках та фіксації одного чи кількох символічних значень, слід пам'ятати, що в кожній системі образних слів-символів є чимала група різнотематичних традиційних елементів, що і складають основу кожної національно-мовної картини світу. Саме тому загальномовні та діалектні словники мають змогу зафіксувати лише найбільш поширені, традиційні основні значення символів, що ґрунтуються на фонових знаннях практично всіх реципієнтів-читачів та не потребують

широкого контексту. Щоправда, такі символи стають кодовими, а їх дефініція тоді мала би зводитися до моделі-схеми *символ – кодове значення*. Такими, наприклад, є назви символів-кольорів, за якими в мовній свідомості закріпилися відповідні, часто протилежні, почасти із затемненою мотивацією символічні значення: *жовтий* – символ Сонця, символ розлуки, смерті, *білий* – символ чистоти, дівоцтва. У такий спосіб фіксують символічні значення й поодинокі словники, наприклад: *вінець*, *вінок* ‘дѣвство, дѣвственность’ [Грінченко I: 238, 239]; або ж діалектні: гуц. *вінок* ‘дівоча цнота’ [СГРЯ: 268]; бойк. *вінець і чінець* ‘шлюб і весілля’ [Онишкевич I: 129], *зозуля* ‘(дівчина) кохана, мила’ [Ibid.: 318] та под. І хоча такий шлях, безперечно, призводить до спрощення семантики символу, проте це вже важливий факт мовного багатства та мовної культури, вартий того, аби його фіксувати. На жаль, навіть традиційних кодових символічних значень не фіксують загальновідомі словники української мови, скажімо, у символічній функції слова *білий* не фіксує ані «Словник української мови», ані навіть такий популярний серед лінгвістів словник за редакцією Бориса Грінченка. Натомість часто кодовий символ та його значення приховані у словосполученнях, для розуміння семантики яких потрібні ті ж самі фонові знання. В українській мовній традиції несвідомо білий колір сприймається як символічний; відповідно, і об’єкти, марковані атрибутом *білий*, так чи інакше, навіть приховано зберігатимуть символічні ознаки. Передусім слово *білий* викликає асоціації із чистотою, у семантичній структурі слова (-несимволу) навіть є значення ‘вимитий, випраний; чистий’ [СУМ I: 181], як бачимо, не зовсім символічне, що проілюстровано відповідними прикладами. Проте цим і обмежені будь-які натяки на символ, хоча з-поміж усіх назв кольорів саме *білий* колір має найбільшу семантико-символічну парадигму та розвиває протилежну семантику, асоціюючись – серед іншого – зі смертю [див., напр: Войтович: 512]. Своєрідним відгомонам символічного у словниках (щоправда, діалектних) вважаємо, наприклад, гуц. *біла пані* ‘евф. смерть’ [ГГ: 25; ГС: 56], бойк. *біла хижка* ‘труна’, ‘домовина’ [Онишкевич II: 339] та ін.

Маркування об’єкта білим кольором, особливо якщо він не є природним, свідчить про його особливий статус. Найчастіше слово-символ *білий*, навіть не задокументоване як самостійне слово, функціює в описі значень якогось іншого слова чи словосполучення: наприклад, на Західному Поліссі символічну функцію чистоти, цнотливості виконує *біла стрічка у короні* молодої, а тому слово *корона* витлумачено як ‘зелений віночок молодої з розмарину, всередині якого *біла стрічка*, зав’язана бантом’, а також ‘*біла стрічка* зі шпарагусу, яку накладає мати дочці-молодій на голову після благословіння’ [Аркушин I: 244].

Відомо, що семантика символу «розкривається» саме завдяки контекстові, і таким контекстом є передусім фонові знання, контекст культури. Представник іншої національно-мовної культури не зможе «прочитати»,

«побачити» цього контексту поза межами національної культури. Навіть більше, на жаль, багатство значень символів поступово втрачають і самі представники українського національно-мовного простору, зокрема середнє покоління. І йдеться тут не тільки про втрату фонових знань про духовно-культурні реалії, а і про те, що поняття «традиції» є почасти негативним чинником: сучасні респонденти не завжди можуть пояснити функції, а отже, і символіку обрядової реалії та слова-символу (скажімо, того ж *барвінку* чи *калини* у весільному вінку) і говорять часто лише про традицію, передану від прабатьків. Саме тому так важливо зберегти крихти знань про символ, хоча здебільшого йдеться радше про реконструкцію символічного значення та його фіксацію у словнику.

На відміну від літературного чи діалектного слова, для виявлення семантики яких часто буває достатньо міні-контексту, традиційний вербальний символ потребує не тільки знань про зовнішні ознаки реалії або навіть про її функції в обряді, а й про реалізовані значення в інших (попередніх) контекстах. Це і є тим компонентом фонових знань читача, якого не може відтворити жоден тлумачний словник. Прикладом може слугувати вживання в текстах слова *калина*, символічний комплекс якого відомий практично всім із культурного досвіду та з попередньо прочитаних контекстів. Тепер уся сукупність відомих нам символічних значень впливає на його вживання в подальших текстах.

Безумовно, інтерпретація символу передбачає інтуїтивне сприйняття слова в конкретному тексті. Причому межі інтерпретації символу «обмежені» ситуативно самим контекстом. Саме тому культурно-контекстуальна обмеженість словників спричиняє замкненість символу на одному контексті, чіткість інтерпретації, навіть його однозначність, так не властиву символіві, зведення його до рівня знака.

Традиційні символи, утілені у формі вербального знака, мають бути, так би мовити, упізнавані в контексті культури і, відповідно, зафіксовані, інтерпретовані у словнику таким чином, щоб дати поштовх для інтерпретації та пошуку шляхів до розуміння їх смислів.

У словнику формулювання символічного значення полягає у викладенні «опредмечених» смислів символу, у закріпленні в культурі його інтерпретацій. Саме тому мікро- та міні-контексти, які має змогу представити будь-який словник, найчастіше не мають змоги відтворити всіх текстотворчих (у сенсі «символ – текст») компонентів. Тексти містять символи, що «розпредмечуються» через інші символи / знаки / образи.

Водночас слід пам'ятати, що значення символу не можна сформулювати на підставі конкретного контексту, який може виявити тільки один компонент значення його багатозначної семантичної структури, оскільки семантика символу, його зміст, домінує над його формою і є значно ширшою, аніж форма. Тлумачний словник не спроможний зафіксувати і відтворити того, що

символ діахронійний, він функціює в мовно-культурній пам'яті та із часом наповнюється різними аспектами змісту. Водночас символ спрямований завжди до реципієнта. Словники – зокрема і словники символів – можуть зафіксувати ідею, утілену в символі, саме тому він є смислотворчим та смисловказівним засобом, згорнутим (!) до форми знака, що має культурно закріплені інтерпретації. Символ ґрунтується на загальнокультурних знаннях та акумулює духовні цінності народу.

Опредмечення символу у словнику дає змогу закріпити й відтворити закладену в символі ідею, натомість подальший шлях символу в інтерпретації споживача словника – це розгортання множинних смислів, поштовхом до якого слугують мисленнєві процеси між автором (укладачем словника), культурою та читачем.

Щодо проблем формулювання символічних значень у лексикографії зазначу, що найчастіше укладачі уникають цього питання взагалі, не фіксуючи символічного компонента. Зазвичай словники діалектного мовлення побудовані за диференційним принципом, тому символи, які формуються передусім на одному із не-символічних значень, найчастіше не потрапляють у поле уваги діалектолога. Здебільшого словники, зокрема й регіональні, узагалі уникають такого формулювання, як «символ», «символічне», «символізує...», та якщо і фіксують символічне значення слова, то по-різному: із ремарками *перен., обр.* або ж – як, наприклад, у М. Онишкевича, *звич[асве]*. А можуть тлумачити символ без жодних маркерів [СГРЯ; Онишкевич; Кміт 1934; ГГ; ГС та ін.]; наприклад: слоб. *вінок, віночок, вінок восковий, високий, як підситок, у два-три ретізька* 'головний убір молоді до обряду покривання' [Магрицька: 33]; схподіл. *віночок круглий* 'головний убір нареченої, який носять на маківці голови', 'паперові квіти, сплетені в коло, яким прикрашають голову': *У віночку з лентами, нівеста ходє просє на висіля* [Березовська 2010: 50]. Такі значення слугують лише для опису весільного атрибута – вінка, проте кожний представник національно-мовного простору зберігає інформацію про те, що вінок-атрибут не є звичайним вінком, який, скажімо, плетуть навесні діти для розваги. Так само не має символічного значення слово *віночок* у мікротексті: *У художн'ї самод'їял'нос'ц'ї д'їучатка у в'іночках* [Ibid.: 50], що подано в тій самій словниковій статті. Позамовна ситуація, тобто ширший контекст – весільний обряд, формує власне символічну семантику, містить ідею краси, дівочості, чистоти. Без знань культурного контексту слово *вінок* є звичайним, загальноповживаним словом, що номінує предмет із комплексом ознак.

Опріч уже згаданого способу фіксувати символ як «ідентифікатор» (назвімо умовно це так, принаймні вказівки на те, що значення є бодай образним, чи переносним, чи символічним – як хотілося бачити – немає), маємо, наприклад: схслоб. *девочка-голубка* 'цнотлива молода' [Магрицька: 46], бойк. *зозулька* 'кохана, мила', *зозуля* 'тс.' [Онишкевич I: 318], *зозулька*

‘кохана, мила’: *Якби я вмер, моя зозулька тото би ни пережила* [Матіїв: 188] і под.

Часто символічне значення приховане за конкретною вказівною на обрядове використання предмета, наприклад: гуц. *кукуц, кукуцик (кокуцик)* ‘спеціальний обрядовий [виділення моє. – О.С.] невеликий виріб із тіста’ [ГГ: 106], символіку слова часто формує і міні-контекст: *Кукуци пекли за померших давати, а часом так пекли на жеуїний четверь* [Ibid.: 106] та ін. Сформульоване значення також може вказувати на обрядово-символічну функцію реалії, проте без вказівки на символ: бойк. *перепічка* ‘мала пасочка (булка), яку виносять у вівторок після Великодня на могили, де священики читають Євангеліє за покійників’ [Онишкевич II: 53]; *пробаги* ‘малі хлібці, печені для жебраків у поминальні дні’ [Ibid.: 150], гуц. *подавнички* ‘хлібчики, подавані за душу, щоб душі легко було’: *І шос на пригісне, на простибіг завше є, легкодушники там які, подавнички* [ГС: 476]; *подавник* ‘дарунок (невеликий хліб, калач, сирний коник, свічка тощо), який дають після похорону на спогад про покійного, щоб люди молилися за його душу’ [Ibid.: 476]; зхполіс. *стулники* ‘хліб на поминки’ [Аркушин II: 183]. Сформульована таким чином семантика діалектних слів «завуальовує» значення слів як символів жертви, властиве практично всім «хлібним» символам [СВС 2009].

Такі значення хоч і не кваліфікують слово як символ, проте хоча б дають інформацію про участь символу-реалії в обряді, натякаючи на символічність. Принаймні це спонукає зацікавленого читача вже до подальших пошуків інформації про функції обрядового предмета.

Деякі контексти у словниках приховують символ, що, правда, не завжди під потрібним реєстровим словом-символом. Найбільш очікувано, що цю проблему мали б, очевидно, вирішити діалектні словники. Зокрема в корпусі «Словника бойківських говірок» Михайла Онишкевича виявлено кілька цитат, у яких вжито слово-символ, проте в реєстрі словника під потрібним словом символічного значення не згадано. Скажімо, під гаслом *гавка* ‘баня’ подано цитату: *Бодай-ис на собі тогди віниць виділя, коли на циркві на гавці* [Онишкевич I: 154], хоча ані слово *віниць*, ані *вінок*, ані навіть *віночко* не “посунулися” далі тлумачення ‘вінок’ та оминули символічного значення, пов’язаного із дівочою честю, готовністю дівчини до заміжжя тощо; порівняймо: *узяти дівчину / молоду з віночком* ‘узяти за дружину, одружитися із чесною (цнотливою) дівчиною’ [СВС 2006: 312–313]. Аналогічно у «Словнику бойківських говірок Матіїва *корунька* зафіксовано з ремаркою *етн.* лише як ‘вінок, корона’, однак пропонується далі цитата реалізує семантику *корунька* як символу дівочої долі: *Близийко д столикові, д зеленому вінкові. Куруньку цілювати, в Бога дольку бламати* [Матіїв: 248; пор.: СВС 2006: 311–317].

Практично в усьому мовному просторі функціює символ *свічка*, що вступає в інтертекстуальні зв’язки із вербальним символом *вогонь*, однак,

попри багатство семантичної структури символу, жодний словник не фіксує його символічного значення. Ілюстративний матеріал у лексиконі «Гуцульські світи» актуалізує, однак, семантику ‘життя’, ‘душа’ [пор.: Сімович 2012: 292–297]: *Не дай бóже, без свічки не вмерти: Опісля ж розходять ся у свояси пригадуючи на відхіднім: “Ой кобисте, кумко, пилнувати, аби, не дай Боже, без свічки не умер”. Свічка “коби стрітелна”, бо уважають її за найвідповіднійшу. Одне сидить проте біля хорого і “вартує”; як побачить, що хорий “зачинає конати”, “зажигает” свічку скоренько, вкладає її до рук умираючого і затуливши своїми долонями, держить так, аж поки “з него не вийде душа”* [ГС: 547]. В іншому словнику в цитованому уривку пісенного тексту – *Чірис тоту поточину лаўка смерекова, любиў би-м тя діўчинойко, коби-с не стрикова* [Онишкевич II: 126] – завуальоване символічне значення слова *лавка* (варіант вербального символу *кладка*) ‘зв’язок «свого» і «чужого» світів, світу дівчини та парубка, нареченої та нареченого’. Так само в СУМі взагалі не вказано символічних значень речісткових слів, хоча викладено чимало фразеологізмів, які витлумачено саме як символічні, приміром: *носити вінок, утратити вінок, лавровий вінок*. Зрештою, символічний компонент у складі фразеологізмів чи не найбільше представлений лексикографічно, щоправда, відповідно до традицій укладання праць такого типу символічне значення слова визначає семантику фразеологізму, однак загалом “губиться” як самостійна одиниця, наприклад: *дотримати вінець, дотримати, віночок* ‘зберегти цноту до шлюбу’ [ГС: 136, 137; пор. також: СУМ I: 677]; *збавитисі вінка* ‘утратити цноту до шлюбу’: *Їк котра збавицці вінка, то се устид* [ГС: 137]; *загубити вінчик, утопити вінчик* ‘тс.’: *Ой вінчику зелененький, де м тьби загубила? Пішла м води си наптити та м тьби утопила* [Ibid.].

Великі надії покладаємо на діалектні словники обрядової лексики [Магрицька; Хібеба 2005; Хібеба 2014; Хомчак]. Неспроможні вирішити проблему багатозначності через тематичне обмеження складу словника, такі праці мають змогу фіксувати, проте, основні символічні значення, реалізовані в контексті конкретного обряду. Прикладом цього, зокрема, слугує матеріал словника Ірини Магрицької, що охоплює чимало слів та їх обрядових, а отже, і символічних значень, щоправда, безпосередньо «символічність» указана не завжди. Символічне у словнику часто репрезентовано як «функція, яку в обряді виконує названа реалія», зокрема на це вказують конструкції із «кваліфікаторами» *на знак, у разі..., для...* Словник, наприклад, відтворює ключові моменти весільного обряду, коли молоду й весільний поїзд перевозять або переводять через вогонь, який розкладають перед ворітьми дому молодого: *костьор* ‘вогнище, яке учасники весілля розпалюють у разі цнотливості молодої і плигають через нього’ [Магрицька: 77]; пор. *вогонь* як символ очищення [Сімович 2012: 292–294]. Перехід молодих через вогонь номінує також словосполучення *очищатись огнем*

[Магрицька: 101]. Семантику вербального символу *вода* ‘цнотливість’ [СВС 2003: 278–286] репрезентує словосполучення *воду точити* ‘носити молодій воду решетом на знак своєї нецнотливості’ [Магрицька: 146] та слово *калина*, яке авторка зафіксувала зі значенням ‘калина, якою прикрашають коровай на знак цноти молодої’ [Ibid.: 66]. Проте у Словнику є також кваліфікатор *символ*: серед назв весільного хліба, що функціують в обрядових текстах як символи наречених, у східнословобожанських говірках є *коровайчики*, *двоє хлібів*, *весільні хлібці*, які дослідниця викладає вже як ‘печиво у вигляді двох круглих хлібів, обведених навколо обручиком із тіста, що символізує [виділення моє. – О.С.] молодих і розподіляється між учасниками весілля разом із короваєм’ [Ibid.: 75, 149].

Здавалося б, повний комплекс значень символу мають репрезентувати спеціальні словники символів. Зазвичай словникова стаття у таких працях складається з таких частин: реєстрове слово або словосполучення, чималий перелік тлумачень символу, які не мають підтвердження цитатами і часто не вкладаються в рамки фонових знань читача. Окрім цього, такі словники і не ставлять за завдання описати тільки значення слів-символів; у ста відсотках під одним гаслом не тільки перераховують значення символу-слова, а і трактують емблеми, речі, зображення, напр.: *«бджола* – символ Великої Богині, влади, першопочатку світу; безсмертя, чистоти душі; працьовитості, творчої діяльності, невтомності; *слов’ян-язичників* – символ кохання; *християнській традиції* – символ старанності, красномовства, святості, порядку, бережливості» та под. [ЕССКУ: 48–49]. Або ж відоме практично кожному українцеві слово *барвінок* – «символ радісної життєвої сили, вічності усталеного буття, провісника весни та емблема [виділення моє. – О.С.] викривальних сил; невмирущої пам’яті про покійних; взаємозв’язку смерті життя та його продовження, дівочтва, незайманості, цнотливості, чоловічого начала, молодого козака» [Ibid.: 39]. У зв’язку з обмеженим обсягом таких праць, численністю українських символів (і не тільки) автори часто змушені давати узагальнювальні статті, наприклад: *Язичницьких богів символіка*; *Одягу верхнього символіка*; *Поселення та житла українців символіка* тощо. Автори намагаються простежити виникнення, функціонування всіх символів у надто широкому сенсі цього слова від найдавніших часів до сьогодення, причому на всіх континентах [Ibid.]

Із-поміж усього розмаїття словників символів слід особливо відзначити рукописний словник Івана Вагилевича «Symbolika słowianska» [Wagilewicz]. Попри те, що ця праця не відповідає канонам тлумачних словників, вона часто має розлогі описи-пояснення і за суттю словник, цілком певно, є етнолінгвістичним; незважаючи на неоднотипність викладу, Вагилевич фіксував саме вербальні символи, підтверджуючи щоразу значення цитатами.

Отже, словник символів, як і лексикони культури, мають поєднувати ознаки енциклопедичних і тлумачних словників. Адже такий словник

описує слова, а енциклопедія – речі, названі словами. Натомість символічне значення недостатньо та й складно обмежити чимось одним. Подана фоновіа екстралінгвальна інформація, властива енциклопедіям, передбачає опис знань про національну самобутність, матеріальну й духовну культуру етносу, є найцікавішою для дослідників символів.

ДЖЕРЕЛА

- Аркушин – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк, 2000.
Березовська 2010 – Березовська Г. Словник назв одягу та взуття у східноpodільських говірках. Умань, 2010. 348 с.
ГГ – Гуцульські говірки: короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
Грінченко – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка: у 4 т. Київ, 1907.
ГС – Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 668 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
- ЕССКУ – Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. Корчура, О. Потапенка, В. Куйбіди. 5-е вид. Корсунь-Шевченківський, 2015. 912 с.
- Кміт – Кміт Ю. Словник бойківського говору. Самбір, 1934.
Магрицька – Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область). Луганськ, 2003. 172 с.
Матіїв – Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ–Сімферополь, 2013. 602 с.
- Онишкевич – Онишкевич М. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ, 1984.
СВС 2003 – Сімович О. Словник вербальних символів: вода. *Діалектологічні студії. 2: Мова і культура* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. С. 272–289.
СВС 2005 – Сімович О. Словник вербальних символів: калина. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 287–297.
СВС 2006 – Сімович О. Словник вербальних символів: вінок. *Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. С. 311–317.
СВС 2009 – Сімович О. Словник вербальних символів: хліб. *Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 256–273.
- СГРЯ – Астаф'єва М., Воронич Г. Словник гуцульських говірок Річки та Яворова. Івано-Франківськ, 2014. Т.1.
СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980.
Wagilewicz – Wagilewicz D. I. Symbolika słowiańska. *ЛНБ. Відділ рукописів. Фонд* І. Вагілевича. П. 7. Спр. 34.

ЛІТЕРАТУРА

- Арутюнова 1988 – Арутюнова Н. Д. Референция и проблемы текстообразования: сб. науч. тр. Москва, 1988. 238 с.
- Войтович – Войтович В. Українська міфологія. Енциклопедія народних вірувань. Київ, 2014. 688 с.
- Мамардашвили 1997 – Мамардашвили М. К., Пятигорский А. М. Символ и сознание. Москва, 1997. 217 с.
- Сімович 2000 – Сімович О. Знак, образ, ритуал, символ: проблеми семантики. *Знак. Символ. Образ: матеріали Міжвузівського науково-практичного семінару з проблем сучасної семіотики*. Черкаси, 2000. Вип. 5. С. 10–17.
- Сімович 2012 – Сімович О. Архетип *вогонь* у гуцульському мовному просторі. *Вісник Прикарпатського університету*. Серія: Філологія. Івано-Франківськ, 2012. Вип. 32–33. С. 292–297.
- Хібеба 2005 – Хібеба Н. Весільна лексика бойківського говору: матеріали до Словника. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 299–308.
- Хібеба 2014 – Хібеба Н. Словник весільної лексики бойківських говірок: способи тлумачення назв. *Тенденції розвитку української лексики та граматики* / за ред. І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк. Варшава–Івано-Франківськ, 2014. Ч. І. С. 134–147.
- Хомчак – Хомчак Л. Матеріали до етнолінгвістичного словника родинної обрядовості Надсяння: родильний обряд. *Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН, 2009. С. 199–237.

SUMMARY

The article deals with the ways of representing a verbal symbol in explanatory and dialectal dictionaries. The symbol has a complex inner nature, its interpretation is ambiguous and depends on the background knowledge of the reader. The word-symbol has no clearly defined and narrow meaning, but only hints at it, points to the recipient the ways of interpreting the semantics of the symbol. That is why the verbal symbol in the dictionary can only perform a semantic-sign function.

Keywords: explanatory dictionary, dialectal dictionary, symbol, semantics.

СЛОВНИК ЛЕКСИКИ РОДИННИХ ОБРЯДІВ НАДСЯНСЬКИХ ГОВІРОК

Dictionary of Family Ceremony Vocabulary in Sian River Dialect

Словник лексики родинних обрядів надсянських говірок – перша спроба детальної лексикографічної репрезентації назв, пов'язаних із традиційними родинними обрядами Надсяння, що є невід'ємною частиною південно-західної етнокультурної території України.

Лексичні матеріали з надсянського говору репрезентовано в небагатьох лексикографічних виданнях, а саме: у «Словарчику» І. Верхратського [Верхратский 1900], «Слівнику» М. Пшеп'юрської [Пшепюрська 1938], а також у словничках села Старий Люблінєць коло Чесанова, який уклала А. Кудрик [Kudryk 2002], та містечка Олешичі на Любачівщині Нестора Козія [Козій 2008].

Словники І. Верхратського та М. Пшеп'юрської – додатки до монографічних праць про надсянський говір – фіксують лексичний склад діалекту кінця ХІХ – І половини ХХ ст. Мережа обстежених населених пунктів досить широка: у І. Верхратського – 22 н. пп., у М. Пшеп'юрської – 73. Однак це усе ж таки тільки додатки, а не окремі лексикографічні праці, які, щоправда, репрезентують мовні особливості усього надсянського ареалу.

Зауважмо, що багато лексем, які зафіксував І. Верхратський та М. Пшеп'юрська, безслідно зникли у зв'язку із втратою цілісного етномовного континууму внаслідок депортації українського населення впродовж 1944–1947 років. Тому лексикографічні праці І половини ХХ ст. мають, окрім діалектологічної та етнографічної, ще й історичну цінність. Словнички А. Кудрик та Н. Козія репрезентують сучасні переселенські говірки, які зазнали непоправних втрат через низку відомих позалінгвальних чинників.

Словника, який би цілісно в діяхронії чи в синхронії представляв матеріал досліджуваного говору, досі не існує. Жодного тематичного діалектного словника з надсянського мовного простору також немає; пор.: [Хомчак 2009]. У згаданих лексикографічних джерелах з огляду на завдання, які ставили перед собою укладачі, не охоплено всіх номінацій родинної обрядовості досліджуваного мовного простору: у І. Верхратського зафіксовано лише 30 слів тематичних груп родинно-обрядової лексики [Верхратский 1900], у М. Пшеп'юрської – 48 [Пшепюрська 1938], у словнику, укладеному А. Кудрик, – 63 [Kudryk 2002]. Це переважно назви родинної спорідненості та свояцтва.

Завдання майбутнього Словника лексики родинних обрядів надсянських говірок такі:

- у форматі тематичного діалектного словника описати назви тематичних груп весільної, родильної та поховальної лексики, зафіксовані і на сучасному етапі розвитку надсянських говірок (на основі матеріалів діалектологічних та етнографічних експедицій), і у відомих джерелах із надсянського континууму XIX–XX ст.;
- репрезентувати синтетичні й аналітичні назви родинних обрядів не тільки в живому народному мовленні, а й у широкому культурному контексті через подання розлогих текстових ілюстрацій;
- відобразити ареальну поведінку родинно-обрядової лексики шляхом фіксування локалізації слів та виразів;
- зафіксувати мікротексти родинно-обрядової тематики як матеріал для подальшого дослідження лексичних, фразеологічних, акцентуаційних, морфологічних, словотвірних, синтаксичних особливостей надсянських говірок.

Джерельною базою Словника є авторські записи, зібрані впродовж 2007–2010 років експедиційно-польовим методом за спеціально розробленою програмою для записування родинно-обрядової лексики Надсяння. Мережа обстежених говірок – 92 населених пункти (67 сіл Мостиського, Старосамбірського та Яворівського районів Львівської області і 25 сіл – записи від переселенців, які некомпактно проживають у Львівській обл.). Це дало змогу зафіксувати не тільки лексико-семантичні особливості досліджуваних ТГЛ, а й виявити специфічні ознаки малодосліджених надсянських говірок на різних мовних рівнях. У Словнику також використано етнографічні записи доктора історичних наук, професора Михайла Глушка.

До реєстру Словника увійшли назви тематичних груп весільної, родильної та поховальної лексики, зокрема назви обрядів та обрядодій (*благословінє, вівід, відвідуванє, вуглини, запоїни, бабці на канці, рідіти дєрво до цєркви, послїдна гостїна*), назви учасників (*кушєрка, засятько, вішильник, найдох, невіста зачепчена*) та матеріальних елементів основних родинних обрядів (*настїльник, рантїх, різка, кріжма, сьвічєна вода*,

стрітеньська свѣчка, маєста́т); також уведено загальноновживані лексеми, які в надсянських обрядах набувають культурної конотації: *брудна́* ‘жінка у період менструації, їй не можна відвідувати ще не охрещеної дитини’; *бу́лка* ‘хлібо-булочний виріб, один із подарунків, який несуть на відвідини’, а також *стіл, хліб, мі́ска, ніж, полотно́* тощо.

Слова розміщено за алфавітно-гніздовим принципом. За цією системою тлумачення аналітичних назв (словосполучень, фразеологізмів, сталих мовних формул тощо) подано у гнізді ключового (реєстрового) слова. Наприклад:

відмовля́тисі:

■ від христу́ ни мо́жна відмовля́тисі

подзі́нькованє:

◇ *оста́ннє подзі́нькованє*

посипа́ти:

◇ *зерно́м посипа́ти*

трима́тисі:

◇ *трима́тисі полотна́, намі́ту*

Проте такий принцип може бути порушено щодо дієслівних словосполучень та усталених мовленнєвих формул (примовлянь, порад, заборон тощо), у яких зважаємо не на ключове слово, а на слова, які несуть основне змістове навантаження:

погані́н

▲ – *взя́ли’змо погані́на, прино́симо христия́нина*

прида́не:

◇ з *прида́ним* ї́хати

◇ *прида́не* не́сти

тарали́к:

◇ *тарали́к* *через* *халу́пу* *метати*

Такі усталені мовленнєві формули уведено до реєстру Словника кілька разів. У одному випадку з тлумаченням та ілюстрацією, в інших – із вказівкою на назву статті, яка містить лексикографічний опис виразу:

вода́:

■ *не льи́ти <воду> че́рез порі́г* формула-заборона виливати воду з купелю новонародженої дитини через поріг (Ргз): *Льи́ти ї́ че́рез порі́г не мо́жна: дити́на бу́де піся́ла ду́же* (Ргз)

льи́ти

■ *не льи́ти <воду> че́рез порі́г* → *вода́*

ла́патися:

■ *ла́патися за пі́ч* формула-порада, що має робити *нечиста* жінка під час *відвідин* новонародженої дитини (щоб уберегти дитину від висипання на обличчі) (Бл): *Не тре́ба йти до то́ї жіночки, котра́ роді́ла, приві́тувати ї́,*

бо ти нечїста, би дитині шо ни було на лічку. Як ти йдеш, то ти повинна оповістисі або ся лапати за піч... То дитині не грозїло нічого (Бл)

піч:

■ лапатися за піч → лапатися

Для структурування словникової статті застосовано принципи, апробовані у лексикографічних виданнях серії «Діалектологічна скриня». Словникова стаття складається із реєстрового слова, тлумачення, указівки на локалізацію або друковане джерело, яке фіксує назву, стійких словосполучень, ілюстрацій та синонімічного ряду.

придани 1. ↔ **бойари 8** (Арл, Вбл, Дв, Кв, Лб, Млн, Прд, См, Твц, Трл): *То по вісілю ходїли на гостїну в нидїлю. То гадали: придани прийдут. З хлібом ишли, скріню мали, подушку* (Прд); *Ше вєчир придани їхали. Брали чи шафу, чи скріню. Скріні колись давали. Там клали штіри хліби в кождий рїг, шобї вонї фсе мала хліб. І вєзли то. То бїли придани* (Вбл)

2. обряд, під час якого везли посаг (Арл, Вбл, Врб, Зл, Кв, Мкр, Птл, Твц, Трл): *Їдем в придани. Брат, сестра, мама, тато, ше си когo запросїли. І їхали на придани* (Зл)

3. ↔ **гості 1** (Арл, Кт, Прд, Твц): *Придани то бїло по вісілю, коли си хто хтїв. Брали шафу, і постіль брали, і ковдру, фсьо вєзли* (Кт)

4. ↔ **віно 2** (Бн, Гл, Кт, Прд): *Госьці понєсли придани. То юж такїє старшїї люди* (Гл)

◇ **їхати в придани** бути учасником обряду перевезення посагу (Кт, Трл): *Я їздила теж в придани. Вобраз з вісілюм брали, а придани – потїм* (Кт) || **їти на придани, на придани їхати**

◇ **їти на придани** ↔ **їхати в придани** (Арл, Кв): *То який дбчка пішла за невістку, мама збирає придане і берє своїх ше блїжчих родичів і йде з тим приданим в то село на придани. Приходьит госьті, мама вєзє перїну, подушкї, підодїяльнїкї, наволочкї. Приносьит під порїг, двєрі закритї, і там мўзика грає, співайут, жи прїйшли приданьцї* (Арл)

◇ **на придани їхати** ↔ **їхати в придани** (Вбл, Зл, Птл): *Придане потїм на другий день привозїли. Брат, сестра, мама, тато, ше си когo запросїли. І їхали на придани. Скрїню вєзли, і одєжу: кужєх, куртку, спїдницї, запаскї – фсьо мала в ті скріни. Шо вбїцїли, то давали батькї. Дали корову, ялівку. То давали потїм, після вісіля* (Зл)

◇ **придани робїти** перевозити посаг нареченої (нареченого) до нового дому (Врб, Мкр): *Ше й до рання ше придани робїли, ше возїли, вєзли... Типєрка шафа, а пєрше скріня, на скріни кожєх мав бїти. І клали по два хліби кажедому в скріни, на лахах по два хліби... Жбї без хліба нї. І скріню засунули, і кавалїри посїдали, і кавалїри співали на ті скріни. І тудї прїїхали, де там прїїхали, і виходят купуют тую скріню* (Врб)

Оскїльки основним об'єктом нашої уваги є лексико-семантичні властивостї родинно-обрядових назв, реєстрові слова подано орфографічним записом із врахуванням принципів фонетичного правопису; в усіх вокабулах позначено наголос. Здебільшого реєстрові слова наведено в почат-

ковій формі: іменники – в називному відмінку однини (*квóчка, пёрстинь, покрóпівник*), дієслова – у формі інфінітива (*ба́бьити, куміструва́ти, опові́стисі*), аналітичні назви – в початковій формі ключового слова (*дарі́ти ба́льці, переки́дати но́жик съвя́чений, проши́чатисі на поро́гах, свѣ́чене зі́льи, тату́сьо хрѣ́сний, ході́ти по грóбах*).

Однак своєрідність словника полягає в тому, що не всі реєстрові слова наведено в початковій (у традиційному розумінні) формі. Зокрема на позначення групи персонажів як певної сукупності осіб використано слова у формі називного відмінка множини: *послúжниці, дорóжники, кúми, весі́льники*. Окрім цього, назви, які в однині та множині мають різну семантику, подано в окремих словникових статтях: *букѣ́т* ‘нагрудна відзнака нареченого на весіллі; букет із барвінку, мирту, живих чи штучних квітів; нагрудна відзнака дружбів весільного дня та під час «спрошування» на весілля» і т. д. – *букѣ́ти* ‘букети із барвінку, мирту, живих чи штучних квітів; нагрудні відзнаки запрошених учасників весілля’; *дру́ж(и)ка* ‘подруга нареченої, яка бере активну участь у весільному обряді’ – *дружкі́(и)* ‘сукупність дівчат – учасниць весілля’; *молоде́ц* ‘наречений під час весілля’ – *моло́т(и)ці* ‘наречений із друзями під час запрошення на весілля’ тощо.

Початковою формою для субстантивованих частин мови не завжди є форма чоловічого роду однини, наприклад: *согрíшѣ́на* ‘нецнотлива наречена’, *шлюбо́вані* ‘наречені після весілля’, *крѣ́вний* ‘сукупність родичів наречених, які традиційно беруть участь у родинних обрядах’, *гру́ба* ‘вагітна’, *неживо́е* ‘мертвонароджена дитина’, *хрѣ́сні* ‘загальна назва хрещених батьків’ тощо.

Зважаючи на недослідженість говору, як окремі реєстрові одиниці подано фонетичні, зокрема й акцентуаційні, граматичні, словотвірні варіанти однієї лексеми (*весі́ля, висі́ля, висі́ля, вісі́ля, вісі́ля, вісі́льї; по́хорон, похорóн; (в)о́повід’, во́повіди; крі́жма, крі́жмо; ба́ба, ба́бця, ба́бка; най́дух, найдушѣ́й, найдушо́к*).

Об’єктом лексикографічного опису є не тільки лексеми, а й аналітичні найменування (сталі словосполучення, речення), які, власне, найповніше відображають самотність родинних обрядів досліджуваного етнолінгвістичного континууму. Аналітичні назви, як уже було зазначено вище, подано під ключовими словами (іменниками та дієсловами), які визначено відповідно до контексту словосполуки. Для позначення сталих конструкцій використано знаки:

◊ – сталі словосполучення та фразеологізми: *бу́ти при христі, довко́ла столá сі́ лапати, хорони́ти до за́ходу голово́ю;*

▲ – усталені мовленнєві форми примовляння, звертання, побажання, запрошення тощо: *берѣ́мо соко́ла, а прынесѣ́мо вам а́нгела; най вас Бог благослови́т щáстям, здоро́вльом, до́бром до́льом; а там у горóді стої́т бóчка га́ри – міні́ сі́ зда́є, шо ту є бу́яри;*

■ – усталені мовленнєві формули-заборони та формули-поради: *ни можна молодят благословіти; хату не можна замітати; не тримати жалобу за дитинов.*

Наприклад:

благословіти:

◇ **благословіти до христу** благословити дитину і хрещених батьків перед обрядом церковного хрещення (про батьків дитини) (Вбл): *Йак йшли хрестити, то казала кума до мами і до тата: «Тату і маму, благословіт нас до христу». І тоді батько і мама: «Най вас Бог благословіт, після»* (Вбл)

■ **ни можна молодят благословіти** формула-заборона вагітній благословляти молодих до шлюбу (Кт): *Ни можна молодят благословіти. «То, – кажи, – вона груба, най сі там ни пхасе»* (Кт)

▲ **– тату і маму, благословіт нас до христу – най вас Бог благословіт, після** усталена форма звертання хрещених батьків до матері та батька перед тим, як несли дитину до церкви для обряду хрещення, та відповідь рідних батьків хрещеним (Вбл)

Значення багатозначного слова пронумеровано арабськими цифрами і подано в порядку звуження ареалу поширення, наприклад:

бояри 1. гості нареченого, які перед шлюбом ідуть по наречену (Арл, Вбл, Кв, Кнж), [Лозин.]: *При воротах в молоді застает варту, котра їх на подвірє не впускає, допоки ей не заспокоят гусуками, грішми і горівков. Тогди сьпівають прибили бояри: «Ото ж тобі, молодий Йвасю, пихота, Зачинає твій тестенько ворота...»* [Лозин., с. 118–119]; *Йшли до неї і казали: «Ю бояри йдуть»* (Арл); *То ти бояри, шо йдуть по молодіцю, ти госьці* (Кв) || **ви(і)сіля, вісіля фсьо, дружбі, заручини 8, староста і ше тріх вісіля**

2. ↔ **бояруни 1** (Блз, Влб, Звз, Ост): *Фсі запрошені хлопці були бояри. Від нього бояри ті хлопці молоді, а від неї свашки* (Ост)

3. сукупність одружених учасників весілля – чоловіків (Арл, Бл, Лб): *Боярами старості називали кулісь давно* (Арл); *Стариши – то бояри. «Тибє за бояру прошу»* (Бл) || **старости 1**

4. учасники весілля, які розважають гостей (Звз, Млн, См): *Воні співали, ... таку забаву, так як якусь веселість. Три чоловіка – бояри. Так ятбі сценку якусь воні ставили* (См)

5. сукупність весільних гостей (Зв, Кв, Ст): *Пєриши казали бояри – во тії люди запрошені. Фсі: чоловікі, жінкі посідали за стів і співали: «Красно бояри фсіли, аж ся зігнули стіни»* (Ст) || **висільне 1, гості висільні, гості на висіль, госьт(ц)і, госьці висільні, прошені, прошені госьт(ц)і, свої госьці**

6. рід нареченої (Кнш, Мшл): *Колі приводили молодого до молоді, то бояри виводили молоду з хати* (Кнш); *А бояри то дівчина просіла бояри* (Мшл) || **молодбі вісіля**

7. рід нареченого (Кнж): *Бояри – то ти, шо йшли з тов музиков* (Кнж) || **бояри, буюрі, йог фамілія, молодого вісіля**

8. учасники весілля, які везуть придане до нареченого (Звз): *Та тудій, як юж забирали молоду до молодого. Бояри несли. Брали печеньи такє, печеньи різали і давали роздавали тим людьм, жи з молодів йшли. То називалосі печеньи. Роздавала старостіна, як воні прийшли до молодого* (Звз)

Значення слів-синонімів подано лише один раз, зазвичай після першого реєстрового слова з конкретним значенням; при інших компонентах синонімного ряду наведено відсилач за допомогою знака ↔:

госьт(ц)і ↔ боярі 5 (Арл, Брш, Гс, Дв, Звз, Лб, Пдц, Прл): *То ма́ма всю́дий ходи́т і посипа́є, на госте́й такво́ всю́ди сі́пльи́т і на молодьі́т* (Брш); *Вита́ли то ю́ після гості́ни. Після шлю́бу туди́ приві́тували молоду́. Вони́ за столо́м сто́яли, а го́сьті приходи́ли і співа́ли. Роди́на ско́рше, а пото́му фсі́ го́сьті* (Звз)

Синонімні ряди наведено наприкінці словникової статті переважно при першому слові, яке фіксує Словник із конкретним значенням, – після знака ||, наприклад:

зальотники сукупність осіб, які разом із нареченим ідуть до дівчини для досягнення згоди на шлюб [Лозин.]: *В такім припадку повтараю́т часом за́льотники́ свої́ за́льоти і прибу́ють, чи би́ їм ся́ дівка не́ дала намови́ти* [Лозин., с. 50] || **посла́ньці 1, послі́ 1, свати́ 1, свато́ве, ста́рості́**

Після тлумачення діалектного слова подано ілюстрацію, яка не лише дає уявлення про функціонування назви в живому мовленні, а й репрезентує широкий культурний контекст введеної до реєстру обрядової реалії. Ілюстративний матеріал подано орфографічним записом, який, однак, відтворює усі фонетичні та акцентуаційні особливості живого мовлення надсянських говірок:

вечі́ркьи(і) вечірні зібрання молоді (Бл, Гб, Мж, Мкр, Пдц, Трл): *Ходи́ли на вечі́ркьи. Нас там хо́ди шті́ри чи пійи́ть. Чи сі́ при́ло чи не́ при́ло, а́ле рахува́лисі́ вечі́ркьи. І там си́ понаходи́ли хло́пці, дівчи́т си́ понаходи́ли. То ду́же бу́ло весо́ло* (Мкр) || **ві́черниці́, канті́на, прьі́дкі, схáчка, ханті́на**

Деякі словникові статті містять паспортизацію – посилання на друковане джерело, у якому зафіксовано наведене у Словнику реєстрове слово, а саме: [Лозинський 1992; Пшеп'юрська-Овчаренко 2007; Верхратский 1900; Глібчук 2000; 2005; Костик 2003; ГУМ 1977]. Ілюстрації з друкованих видань наведено за джерелом. Паспортизацію подано у квадратних дужках із зазначенням прізвища автора та номера сторінки із праці, яка фіксує відповідне слово:

хоронжи товариш нареченого, який несе весільний прапор [Лозин.]: *Чело́ ціло́ї дру́жини стано́вит молодий с дру́жбов, котри́ оба на ко́ньох ї́дут, а дру́жба трима́є хору́гву, з хусткі́ зробле́ну і то́гди носи́т назву «хоронжо́го»* [Лозин., с. 99]

◇ **с ху́стк'і́ читáти ↔ розпростерати́ прив'язану́ до гилі́ хустку́ і читати́ яко́ лист** [Пшеп.]: *Стáруста прих'оди́т ду́ сту́ла і п'є́ ду́ пист'ан'ц'і́, х'очи́ вз'ети́ сус'инку́, пист'аниці́ ни́ дай'є́, йено́ х'устку́, н'і́би пист'о́ вид му́луд'ойі́. А т'айа́ х'устка́ с'і́ наз'ива́т ви́рок і с т'ойі́ х'устк'і́ дру́жба ч'ита́т: «П'і́с'ала́ пан'і́ Брин'ска́, ду́ пана́ Брин'ск'і́его́, ду́ в'ойца́, ду́ м'атк'і́...»* [Пшеп., с. 181]

Лексикографічний опис кожної із тематичних груп – весільної, родильної та поховальної – плануємо подавати окремо: словник лексики весільного обряду, словник лексики родильного обряду, словник лексики поховального обряду. Для полегшення пошуку реєстрових слів у словникові буде вміщено алфавітний покажчик, за яким також можна встановити взаємозв'язки між вокабулами (літери поряд з номерами сторінок, на яких розміщено відповідну реєстрову одиницю, вказують на відповідну тематичну групу: *в* – весільна лексика, *р* – родильна лексика, *п* – поховальна лексика):

акт вісільний 21*в*
ангелятко 231*р*
несу дитятко, принёсу вам ангелятко 231*р*
баба 21*в*, 231*р*
баба до години 231 *р*
баба спеціальна 232*р*
баба стара 21*в*, 232*р*
баба, ж(ш)о приймала роди 232*р*
баба, що відбирала 232*р*
баба, що плетє 22*в*
баба-сусіда 22*в*
паскудна баба 233*р*
стара баба з жовотом 23*в*
тотá баба 233*р*
яка-небۇдь баба 23*в*
баба-повитуха 233*р*
баби 23*в*
спеціальні баби 23*в*
бабьити 233*р*

Сьогодні, на початку ХХІ ст., в умовах тотальної модернізації та глобалізації соціуму, який все ж цікавиться локальною історією, культурою, мовою, дуже гостро постає проблема укладання діалектного словника, який би відображав сучасний лексичний склад надсянських говірок на підставі матеріалів, записаних як на території західної частини Львівської області, так і з вуст переселенців. Одним з етапів цієї комплексної роботи має стати словник лексики родинних обрядів надсянських говірок, який у форматі довідкового видання репрезентуватиме унікальну духовну культуру Надсяння, а також відтворюватиме граматичні, фонетичні особливості надсянського діалекту.

СПИСОК ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

Арл – с. Арламівська Воля Мостиського району
Бл – с. Биличі Старосамбірського району
Блз – с. Болозів Старосамбірського району

Бн – с. Бунів Яворівського району
Брш – с. Боршевичі Старосамбірського району
Вбл – с. Вороблячин Яворівського району
Влб – с. Воля-Баранецька Самбірського району
Врб – с. Вербляни Яворівського району
Гб – с. Губичі Старосамбірського району
Гл – с. Глиниці Яворівського району
Гс – с. Гусаків Мостиського району
Дв – с. Дев'ятир Жовківського району
Зв – с. Завадів Яворівського району
Звз – с. Зав'язанці Мостиського району
Зл – с. Залужжя Яворівського району
Кв – с. Квасинина, повіт Добромиль
Кнж – с. Княжпіль Старосамбірського району
Кнш – с. Конюшки Мостиського району
Кт – с. Коти Яворівського району
Лб – с. Любині Яворівського району
Мж – с. Міженець Старосамбірського району
Мкр – с. Мокряни Мостиського району
Млн – с. Малнівська Воля Мостиського району
Мшл – с. Мишлятичі Мостиського району
Ост – с. Острожець Мостиського району
Пдц – с. Передільниця Старосамбірського району
Прд – с. Передвір'я Яворівського району
Прл – с. Прилбичі Яворівського району
Птл – с. Потелич Жовківського району
Ргз – с. Рогізні Яворівського району
С – с. Середкевичі Яворівського району
См – с. Смолин Яворівського району
Ст – с. Старичі Яворівського району
Твц – с. Терновиця Яворівського району
Трл – с. Терло Старосамбірського району

ДЖЕРЕЛА

- Верхратский 1900 – Верхратский І. Словарчик. *Верхратский І. Про говор долівський* / Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів, 1900. Т. XXXV – XXXVI. С. 94–127.
- Глібчук 2000 – Говірки південно-західного наріччя української мови: збірник текстів / упор. Н. М. Глібчук. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 155 с.
- Глібчук 2005 – Українські говірки південно-західного наріччя: тексти / упоряд. Н. М. Глібчук. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 238 с.
- ГУМ 1977 – Говори української мови: збірник текстів / за ред. Т. В. Назарової. Київ: Наук. думка, 1977. 592 с.
- Козій 2008 – Козій Н. Говірка містечка Олешичі на Любачівщині. *Діалектологічні студії. 7: Традиції і модерн* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. С. 208–224.
- Костик 2003 – Костик О. Торки: Село з-над Сяну. Перемишль, 2003. 150 с. (Серія

«Монографії»).

- Лозинський 1992 – Лозинський Й. Українське весілля / опрац. тексту, упорядкув. і вст. ст. Р. Ф. Кирчів. Київ: Наук. думка, 1992. 176 с.
- Пшеп'юрска-Овчаренко – Пшеп'юрска-Овчаренко М. Мова українців Надсяння / «Перемиська бібліотека» Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі. Перемишль, 2007. Т. XI. 299 с.
- Пшеп'юрска 1938 – Пшеп'юрска М. Слівник. *Пшеп'юрска М. Надсянський говір* / Праці Українського Наукового Інституту. Варшава, 1938. Т. XLIV: Серія філологічна. Кн. 7. С. 70–85.
- Хомчак 2009 – Хомчак Л. Матеріали до етнолінгвістичного словника родинної обрядовості Надсяння: родильний обряд. *Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. С. 199–237.
- Kudryk 2002 – Kudryk A. Słowniczek wsi Lubliniec Stary koło Cieszanowa. *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: łemkowszczyzna i gwary nadszańskie* / pod kier. J. Riegera. Warszawa, 2002. S. 335–366.

SUMMARY

Article describes basic principles of writing Dictionary of family ritual vocabulary in Sian River dialect, which is the first attempt to do the detailed lexicographic representation of names, connected to traditional family ceremonies of Sian River dialect. The choice of explored region was driven by the need to fix vocabulary characteristics of Sian River dialect, territorial integrity of which is being disturbed by dialect carrier's deportations; whole language coverage of modern Sian River dialect in Ukraine – extreme west of L'viv region – is gradually changing due to the influence of nearby dialect systems and national language. There is no dictionary that would entirely represent the material of explored dialect. Also there is not even one thematic dialect dictionary of Sian River language space.

The main task of the dictionary is: using format of thematic dialect dictionary describe names of thematic groups of family vocabulary that were collected at the current stage of development of Sian River dialect (based on the material gathered during dialectological and ethnological expeditions) as well as from the popular source of Sian River continuum from XIX-XX century; represent synthetic and analytic names of family ceremonies not only in live folk language but also in wide cultural context that include detailed text illustration; reflect areal changes in family ceremonial vocabulary by local fixation of words and idioms.

Article also gives a detailed description of dictionary structure- names of thematic groups of wedding, childbirth, and bearing ceremonies that include names of rituals and ceremonies, names of participants and physical elements of key family ceremonies. The author also comments the structure of publication that is divided into three main parts- dictionary of wedding ceremony vocabulary, dictionary of childbirth ceremony vocabulary, dictionary of bearing ceremony vocabulary; index as an addition is used to ease the search of registered words and install the connection in-between words from different thematic groups. Finally it describes principles of structure of dictionary articles, representation of analytical and synthetical names in the dictionary, idiomatic expressions, etc.

Keywords: Sian River dialect, thematic dictionary, dictionary goal, dictionary register, structure of dictionary article, names of thematic group of wedding, childbirth and bearing vocabulary.

SZKOLNE SŁOWNICZKI REGIONALNE JAKO EFEKT WSPÓŁPRACY ŚRODOWISKA LOKALNEGO I NAUKOWEGO

*School Regional Glossaries as a Result of Cooperation
Between Local and Scientific Environment*

Postulat współpracy ze środowiskiem lokalnym – niejako z założenia – wpisany jest w pracę dialektologa. Współcześnie postulat ten realizowany jest bez wątpienia w środowisku skupionym wokół realizowanego przez Uniwersytet Warszawski programu «Dialog pokoleń». Z nieco mniejszym rozmachem, ale od wielu lat, współpracę ze środowiskiem lokalnym prowadzi Pracownia Dialektologiczna Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

W niniejszym artykule przedstawię zasady, założenia i efekty jednego tylko aspektu rzeczonej współpracy – gwarowego projektu edukacyjnego na terenie powiatu gnieźnieńskiego, szczególnie zaś powstającym w efekcie działań ostatnich lat publikacjom słownikowym.

Ziemie powiatu gnieźnieńskiego (położonego w zachodniej części Polski, we wschodniej części Wielkopolski) są słabo zbadane pod względem dialektalnym, choć ich położenie na pograniczu z innymi dialektami i poddialektami wydawać by się mogło nader interesujące z punktu widzenia dialektologa. Ziemie te graniczą od północy z poddialektem północnowielkopolskim i Pałukami, od zachodu i częściowo od południa – z poddialektem środkowowielkopolskim, natomiast od wschodu z Kujawami i poddialektem wschodniowielkopolskim.

Badania na tym obszarze prowadził przed wojną Adam Tomaszewski, lecz – jak wiadomo – wiele materiałów przepadło bezpowrotnie podczas wojny. Następnie badania terenowe prowadził na tym obszarze Zenon Sobierajski. Miejscowości, które – dziś należą do powiatu gnieźnieńskiego – a były punktami badawczymi Z. Sobierajskiego to: Niechanowo (1953 r.), Ostrowite Prymasowskie (1975 r., punkt AJKLW), Obora (l. 70., punkt AJKLW i w l. 80. materiały zbierane

do pracy magisterskiej przez Elізę Grzelak [Grzelak 1984]), Żydówko-Łubowo (1977 r.). Kolejne materiały terenowe z powiatu gnieźnieńskiego pozyskiwane były sporadycznie (okazjonalnie) po 2000 r. w ramach zajęć akademickich i pojedynczych eksploracji pracowników Zakładu Dialektologii Polskiej UAM, a następnie Pracowni Dialektologicznej UAM. Obecnie prowadzone badania z udziałem uczniów okolicznych szkół w powiecie mają na celu szersze, bardziej gruntowne zbadanie tego obszaru pod względem językowym i kulturowym.

W tym miejscu zauważę, że ścisła, bezpośrednia, o różnym stopniu zaangażowania obu stron współpraca jest znakiem ewolucji zachodzącej w metodologii badań dialektologicznych. Od dawna bowiem mówi się o zmianie podstawowej terminologii w tej dziedzinie¹, działania praktyczne są natomiast zwykłym tych zmian następstwem. W 2007 r. Jerzy Sierociuk pisał: «Dialektologia jest dyscypliną lingwistyczną bazującą przede wszystkim na bezpośrednim kontakcie z żywą mową mieszkańców konkretnych, określonych geograficznie obszarów wiejskich. Nawet pobieżna obserwacja współczesnych terenów wiejskich przekonuje, że – w stosunku do uprzednich zaleceń – podejście do obiektu badawczego musi ulec przewartościowaniu» [Sierociuk 2007: 327]. Czyli nie zmienia się istota badań dialektologicznych – ewolucji ulegają jedynie rozwiązania, metody, sposoby pozyskiwania materiału badawczego itd. Dziś mieszkanie wsi jest nie tylko owym «obiektem badawczym», ale i partnerem niektórych działań. Wystarczy prześledzić ukazujące się w ostatnich latach publikacje, w których ta zmiana podejścia badawczego jest widoczna [np.: Kresa 2015; Глышко, Хомчак 2017].

Z pomocy środowiska lokalnego, szczególnie szkolnego, korzystali już twórcy *Atlasu gwar mazowieckich* [Horodyska-Gadkowska, Strzyżewska-Zaremba 1971: 8] w prowadzonych wówczas badaniach korespondencyjnych. Także wcześniej o pomocy uczniów w badaniach dialektologicznych informował Kazimierz Nitsch [por. Nitsch 1958: 116]. Jak się okazuje również i dziś szkoła jest odpowiednim partnerem dla działań terenowych prowadzonych przez dialektologów, o czym pisze J. Sierociuk: «W akcję pozyskiwania odpowiedniej dokumentacji zaangażowani są także przedstawiciele społeczności lokalnej, głównie uczniowie miejscowych szkół. Tym sposobem mamy do dyspozycji materiał zweryfikowany niejako już we wstępnej fazie badań» [Sierociuk 2016: 74].

Nasza współpraca ze środowiskiem lokalnym oznacza ni mniej, ni więcej, jak realizację pewnego przedsięwzięcia w oparciu o działania ludności lokalnej zainteresowanej swoją miejscowością, historią, językiem a reprezentowanej przez gminę, szkołę, grupy hobbystów itd., oraz profesjonalistów, czyli dialektologów. Działalność terenowa Pracowni Dialektologicznej UAM ostatnich lat opiera się na realizowaniu projektów edukacyjnych ze szkołami, choć i inne formy współpracy mogłyby przynieść satysfakcjonujące efekty.

¹ O konieczności wprowadzenia zmian w terminologii badań dialektologicznych od lat mówią m.in. Kazimierz Ożóg [Ożóg 1998: 119–126], Jerzy Sierociuk [Sierociuk 1999: 131–139], Halina Kurek [Kurek 1995] i in.

Do współpracy zapraszamy grupy chętnych uczniów wraz z opiekunem (nauczyciel). Współpraca bywa sformalizowana Porozumieniem podpisanym z Uczelnią lub jest ona luźną umową słowną. W zależności od potrzeb, możliwości i oczekiwań szkoły projekt obejmuje badania terenowe wraz z serią zajęć dydaktycznych dotyczących gwar, dialektów, kultury ludowej lub w wersji podstawowej – same badania terenowe. Rozmowy z informatorami są każdorazowo nagrywane zarówno przez dialektologów jak i przez uczniów. Nagraniom towarzyszy pozyskiwanie dokumentacji fotograficznej. Transkrypcje pozyskanych materiałów wykonywane są wyłącznie w Pracowni Dialektologicznej jako praca żmudna i zbyt obciążająca uczniów. W projektach zakładających zajęcia dydaktyczne uczniowie mają możliwość pracy na własnym, przetranskrybowanym już materiale językowym, czyli analizują tekst pod względem przydatności (względem omówionych wcześniej zasad zbierania materiału językowego), wybierają i opisują hasła do słowniczka, zaznajamiają się z układem artykułu hasłowego, poznają sposoby definiowania, zgłębiają wiedzę etnograficzną dotyczącą własnej okolicy (często bowiem osoby starsze opowiadają o rzeczach nieznanymi najmłodszemu pokoleniu) itd. Uczniowie mają swój udział także w doborze fotografii ilustrujących desygnaty, które nie zawsze nadają się do publikacji, chociażby ze względu na jakość wykonania, co stanowi również lekcję dla młodych zbieraczy słów i obrazów. Ostateczny trud wykonania słownika spoczywa jednak na koordynatorze projektu – dialektologu. Szkoła natomiast ma pierwszeństwo w zamieszczeniu słowniczka na swojej stronie internetowej, co jest jednym z głównych założeń projektu. wersja drukowana natomiast uzależniona jest od pomyślności finansowej, czyli znalezienia sponsora (projekt bowiem nie obciąża finansowo żadnej ze stron).

Korzyści płynące dla szkoły i uczniów wydają się oczywiste. A co z tej współpracy ma strona naukowa? Po pierwsze, wszystkie nagrane materiały deponowane są w archiwum Pracowni Dialektologicznej, w tzw. fonotece – zwiększamy zatem zasób nagrań (działalność statutowa Pracowni i powinność dialektologa). Po wtóre, zyskujemy dostęp do informatorów, o co nie łatwo w Wielkopolsce nie od dziś², o czym informowali zarówno Adam Tomaszewski [por. Tomaszewski 1932: 1–2] jak i Zenon Sobierajski [Sobierajski 1979: 14].

Po trzecie, każdy projekt służy zgłębieniu i poszerzeniu wiedzy dotyczącej języka i kultury konkretnego zwartego obszaru. Kolejna rzecz to możliwość prowadzenia badań ankietowych, korespondencyjnych, weryfikujących. W założeniu badań projektowych w powiecie gnieźnieńskim (gdzie pojedyncze działania dotyczy jednej gminy), są one częstkami składowymi większego projektu obejmującego cały powiat. Wcześniejsze próby pozyskania odpowiednio licznej grupy informatorów były za mało efektywne, żeby nie powiedzieć nieskuteczne. Dzięki współpracy ze szkołami proces pozyskiwania materiału źródłowego można określić jako zdecydowanie zadowalający.

² O trudnościach z pozyskiwaniem informatorów zob. także: [Kobus 2016]

Pierwszy projekt edukacyjny pt. *Ocalić od zapomnienia – badamy język mieszkańców wsi gminy Czarniejewo* ruszył w 2015 r. w Zespole Szkół Publicznych w Czarniejewie. Trwał on jeden rok szkolny i realizowany był przez młodzież gimnazjalną. Kilkumiesięczna praca zaowocowała powstaniem niewielkiego słowniczka liczącego 1021 haseł skupionych wokół tematu «Praca na roli i w gospodarstwie». Słowniczek, prócz zawieszenia na stronie, zyskał postać wydruku komputerowego w okładce – forma skromna, i choć niskobudżetowa to zadowalająca środowisko lokalne. Słowniczek ma formę bardziej popularną niż naukową, gdyż powstawał z myślą o uczniach i ich rodzinach, nie zaś o środowisku naukowym. Publikacja ta zawiera bardzo krótki wstęp, częściowo napisany przez opiekuna uczniów (zwykle partie dotyczące kwestii lokalnych – ma to na celu m.in. promowanie okolicy, a tylko osoby pochodzące z danej miejscowości wiedzą, czym warto się pochwalić).

Układ haseł jest alfabetyczny, artykuły hasłowe składają się z wyrazu hasłowego, podanych w nawiasach wariantów fonetycznych, definicji, cytatów, lokalizacji, odsyłaczy do haseł pokrewnych, kolejnych znaczeń. Niektórym hasłom towarzyszą fotografie. Zapis cytatów jest zgodny z zasadą przyjętą w Pracowni Dialektologicznej, a opracowaną przez prof. Jerzego Sierociuka [Sierociuk 2010: 139].

Jeśli chodzi o tematykę, to uczniowie zbierali materiały według dostosowanego kwestionariusza, a obejmującego następujące zagadnienia z tematu «Praca na roli i w gospodarstwie»: orka, żniwa sianokosy, wykopki, hodowla drobiu, świń, krów i koni, praca w ogródku przydomowym. Rozmowy na powyższe tematy zaowocowały 10 godzinami nagrań, których transkrypcja dała ok. 155 stron wydruku komputerowego. W projekcie pozyskano ponad 200 fotografii (dokumentujących projekt i dotyczących badań terenowych), z czego 36 weszło do słowniczka. Prace w ramach projektu przyniosły efekty większe od spodziewanych i okazały się dobrą alternatywą dla żmudnych poszukiwań informatorów w nieznanym terenie.

Projekt czarniejewski zakończyliśmy w czerwcu 2016 r., a kolejny projekt w powiecie gnieźnieńskim rozpoczęliśmy już we wrześniu 2016 r. Jest to projekt językowo-kulturowy zatytułowany *Święta, wierzenia i przesady – badamy język i tradycje mieszkańców wsi w gminie Gniezno*. Projekt obliczony został na półtora roku i prowadzony jest z trzema szkołami podstawowymi z terenu gminy wiejskiej, tj. z Modliszewka, Goślinowa i Szczytnik Duchownych.

Obecnie zakończyliśmy etap zbierania materiałów i dobiega końca proces transkrypcji.

Z racji tego, że uczestnikami projektu są dzieci od 10 roku życia, wraz z opiekunem grupy (nauczyciel historii) zdecydowaliśmy o wyborze wersji podstawowej projektu, czyli skupionej wyłącznie wokół badań terenowych. Uczniowie rozmawiali z informatorami na podstawie dostosowanego do możliwości dzieci kwestionariusza obejmującego następujące tematy: 1. Wielkanoc, 2. Boże Naro-

dzenie, 3. Nowy Rok, Trzech Króli, Matki Boskiej Gromniczej, Matki Boskiej Zielnej, 4. Zwyczaje gospodarskie, 5. Boże Ciało i Wszystkich Świętych, 6. Zielone Świątki i noc św. Jana, 7. Katarzynki, andrzejki, 8. Wierzenia i przesady. Trzeba przyznać, że młodzi badacze spisali się nadspodziewanie dobrze, choć można było zauważyć tendencje do przejmowania inicjatywy przez dorosłych domowników. Polegało to na tym, że informator odbierał uczniowi kwestionariusz, po czym sam odczytywał pytania, na które udzielał odpowiedzi. Sytuację taką należy zaliczyć do niecodziennych, choć powtarzających się w projektach szkolnych dotyczących uczniów różnych grup wiekowych.

W omawianym projekcie dialektolodzy mieli również dostęp do informatorów, dzięki czemu udało się pozyskać wiele wartościowych materiałów. Nagrania pozyskane w trakcie projektu liczą ponad 19 godzin (łącznie profesjonalne i uczniowskie to dokładnie 19:31:06). Już teraz mamy ok. 190 stron transkrypcji, a z nieprzepisanych jeszcze nagrań szacuje się dodatkowych ok. 150 stron. Uzyskaliśmy informacje dla wielu nieznanych wcześniej tradycji, zwyczajów, wierzeń, przesądów, mamy poświadczenia interesującego słownictwa, wiele wartościowych fotografii.

Powstający słowniczek, podobnie jak w poprzednim projekcie, również będzie miał charakter bardziej popularny niż naukowy, przy czym zapewne dostarczy ciekawych i przydatnych informacji profesjonalistom. Tego typu publikacje przede wszystkim są przyczynkiem do refleksji współtwórcy profesjonalnego nad niektórymi rozwiązaniami na przyszłość, np. jaki układ haseł będzie najbardziej odpowiedni z punktu widzenia odbiorcy albo czy odpowiedni jest sposób konstruowania artykułów hasłowych. Prace nad publikacjami słownikowymi skłaniają przede wszystkim do refleksji nad definiowaniem. W zebranych materiałach pojawiają się bowiem interesujące poświadczenia, dla których nie sposób stworzyć precyzyjną definicję. Dzieci pytając o poszczególne kwestie nie dopytują szczegółów przydatnych podczas tworzenia artykułów hasłowych. Zwykle ograniczają się w swoich eksploracjach do odczytania pytania i uzyskania na nie odpowiedzi. Kwestia precyzyjności czy nawet trafności tych odpowiedzi zwykle nie leży w polu zainteresowań uczniów. Z tego powodu wielkiej wagi nabierają badania uzupełniające oraz możliwość zweryfikowania takich «wątpliwych» haseł przez dialektologa. Spójrzmy na przykład: **barszcz wielkanocny** – ‘tradycyjna zupa wielkanocna: *tradycyjno^m tako^m potrawo^m i ten barszcz wielkanocny przygotowany na ... rosole i ... gdzie parzy sie kielbaske ... i szynke do spożywania na stole wigilijnym (!) ... tyn barszcz czeba jeszcze zacioⁿgno^ć kwaśno^m śmietano^m i wtedy jest ... tam sie doprawia solo^m i ... i można to już spożywać ...* (Mko). To akurat jest przykład banalny i raczej nie trudno będzie uzyskać rozszerzenie dla tego desygnatu – niech jednak posłuży za przykład problemu. Jak widać definicja ta jest zupełnie niewystarczająca z punktu widzenia dialektologa, a nawet może nie zadowolić przeciętnego, niewykwalifikowanego czytelnika. Z uwagi jednak na ramy czasowe projektu,

trzeba będzie niektóre takie definicje pozostawić z myślą o ich rozszerzeniu po badaniach dodatkowych i uzupełniających (choć trzeba liczyć się z tym, że nawet i takie badania w niektórych przypadkach nie przyniosą spodziewanego efektu). Tego rodzaju hasła są gorszą stroną projektów edukacyjnych realizowanych z młodzieżą czy dziećmi. Są to jednak marginalne przypadki, które należy przyjąć wraz z ogromem wartościowych danych terenowych.

Inną ciekawostką związaną ze sposobem konstruowania artykułów hasłowych w słoniczkach szkolnych jest ilość cytatów z przykładami użycia wyrazu hasłowego. Założenie jest takie, by dawać jak najwięcej cytatów, często powtarzających się w różnych hasłach, za to ukazujących użycie poszczególnych nazw w rozmaitych kontekstach. Należy zauważyć, że nie każde hasło jest bogate w cytaty. Dysproporcje w ilości cytatów na przestrzeni całego słowniczka są ważną informacją etnograficzną (i dialektologiczną). Otóż hasła (a zarazem desygnaty) o bogatej dokumentacji należy uznać za dobrze zakorzenione w tradycji i świadomości badanych informatorów, gdyż pochodzą zwykle od osób w różnym wieku (zachowana jest ciągłość pokoleniowa). Zarazem należy zwrócić uwagę na treść przytoczeń – jeśli jest powtarzająca się, to sygnalizuje dobrą kondycję opisanego w artykule hasłowym zjawiska czy obiektu, natomiast zbyt rozbieżne w opisie cytaty wskazują na wieloznaczność lub sygnalizują wychodzenie z użycia danej nazwy, przedmiotu czy nawet przemianę w dotychczasowych zwyczajach itd. Podobnie rzecz ma się przy krótkich artykułach hasłowych, gdzie skromna ilość cytatów informować może zarówno o pomijaniu danego pytania przez uczniów, jak też o nieznaności obiektu, o który pytano wśród informatorów. Oczywistym jest jednak, że są to pewne tendencje ogólne, ponieważ szczegółowe dane dotyczące żywotności opisywanych zjawisk, obiektów i nazw można wyjaśnić w obszerniejszych omówieniach. Niemniej jednak są to przesłanki dość interesujące.

Współpraca dwóch tak odrębnych środowisk jak lokalne i naukowe może przynieść wiele pozytywnych wartości. Dzięki wspólnym wysiłkom badacz otrzymuje materiał do opisu, a opis ten sprawia, że mieszkańcy wsi mogą cieszyć się publikacją o swojej miejscowości, uczeń może być zadowolony, bo brał udział w projekcie i jego trud widoczny jest w publikacji, nauczyciel również ma powód do satysfakcji, bo umiejętnie poprowadził uczniów i organizował pracę w terenie, a i jego słów kilka znajduje się we Wstępie do słowniczka. Na współpracy tej zyskuje w końcu strona naukowa, dla której dostęp do źródła materiału jest wartością nadrzędną.

LITERATURA

AJKLW – Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski. / red. Z. Sobierajski, J. Burszta. Wrocław [i in.], 1979–1991. T. I–VI; Wrocław [i in.], Poznań 1992–2005. T. VII–XI.

- Grzelak 1984 – Grzelak E. Integracja językowa we wsi Obora. Nazwy części wozu drewnianego. Praca magisterska przygotowana pod kierunkiem Profesora Zygmunta Zagórskiego. Poznań, 1984.
- Horodyska-Gadkowska, Strzyżewska-Zaremba 1971 – Horodyska-Gadkowska H., Strzyżewska-Zaremba A. Atlas gwar mazowieckich. Wrocław [i in.], 1971. T. I/cz. 2. Wykazy i komentarze do map 1–50.
- Kobus 2016 – Kobus J. Rola współpracy ze szkołami w badaniach dialektalnych Wielkopolski. Referat oddany do druku po konferencji *Dialog pokoleń 3*. Warszawa, 8–9.11.2016 r.
- Kresa 2015 – Dialog pokoleń na Mazowszu dalszym (Dąbrówka, Sadowne, Stoczek) / red. M. Kresa. Warszawa, 2015.
- Kurek 1995 – Kurek H. Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne. Kraków, 1995.
- Nitsch 1958 – Nitsch K. Dwie gwary małopolskie. Materiały i Prace Komisji Językowej A.U., II, 1907. *Wybór pism polonistycznych*. T. IV. Wrocław–Kraków, 1958. S. 116–131.
- Ożóg 1998 – Ożóg K. Język polskiej wsi na tle przemian współczesnej polszczyzny. *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii* / pod red. S. Gali. Łódź, 1998. S. 119–126.
- Sierociuk 1999 – Sierociuk J. Język wsi jako odbicie uwarunkowań lokalnych. *Biuletyn PTJ*. 1999. Z. LV. S. 131–139.
- Sierociuk 2007 – Sierociuk J. Socjologiczny kontekst badań języka mieszkańców wsi. *Gwary dziś. 4. Konteksty dialektologii* / pod red. J. Sierociuka. Poznań, 2007. S. 325–336.
- Sierociuk 2010 – Sierociuk J. Założenia metodologiczne regionalnych słowników gwarowych powstających przy współudziale środowisk lokalnych. *Studia Dialektologiczne* / red. H. Kurek, A. Tyrpa, J. Wronicz. Kraków, 2010. T. IV. S. 135–143.
- Sierociuk 2016 – Sierociuk J. Dynamika przeobrażeń języka mieszkańców wsi i możliwości jej badania. *Gwary Dziś*. 2016. Vol. 8. S. 67–78.
- Sobierajski 1979 – Sobierajski Z. Wstęp do całości – wykazy i komentarze do map 1–115. *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* / red. Z. Sobierajski i J. Burszta. Wrocław [i in.], 1979. T. I. Gospodarstwo domowe – pożywienie. Cz. 2.
- Tomaszewski 1932 – Tomaszewski A. Z wędrówek gwaroznawczych po Wielkopolsce. Kłopoty dialektologa. *Dziennik Poznański*. Nr 243. 1932. S. 2–3.
- Глушко, Хомчак – Глушко М., Хомчак Л. Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби). Львів, 2017. 591 с.

SUMMARY

The cooperation of the local and scientific environment is a determinant of the dialectologist's work. Traditionally, such cooperation consisted in obtaining an informant as a source of material. Today, the informant is not only a source of material, but also a partner of some activities. Changing the orientation of methodological guided cooperation with the Laboratory of UAM dialectological informants living in the villages studied. As a result of the cooperation, in recent years, we create small volumes of the local community language dictionary.

Keywords: cooperation, dialect, local environment, regional glossary

ЛЕКСИКА ПЕРЕКЛАДІВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ ТВОРІВ СВІТОВОЇ КЛАСИКИ: РОБОТА НАД МАТЕРІАЛАМИ ДО СЛОВНИКА

*Lexical Translation of the Works of World Classics in Ukrainian:
Designing Materials for the Dictionary*

Художній переклад має неабияке значення не лише для засвоєння культурних здобутків інших народів, а й для розвитку так званої цільової мови – мови перекладу. О. Фінкель, один із перших українських теоретиків перекладу, вважав, що переклади – як художні, так і нехудожні – мають однакову давність в історії культури, проте відрізняються «соціально-літературною функцією»: «Якщо головний притиск прозаїчних перекладів стоїть на їхньому ідейно-практичному впливі, то значіння художніх перекладів є майже виключно мовне та літературне. Вони збагачують поетичні засоби певної мови, поширюючи її арсенал та надаючи їй більшу міць, гнучкість та різнобарвність. Таке значіння перекладів неодноразово підкреслювали самі перекладачі» [Фінкель 2007 : 53].

Автори розвідки «Літературна мова та художній переклад» С. Єрмоленко та В. Русанівський зазначають, що «мова перекладу, відбиваючи певний етап у розвитку художнього стилю і – в широкому плані – певний етап у розвитку сучасної літературної мови, становить і самостійну вартість. Вона є явищем, фактом рідної мови, і оцінювати її треба як мовну практику оригінальної літератури, як сучасну українську мову» [Єрмоленко 2005: 283].

Зацікавлення історією художнього перекладу як чинника формування української національної самосвідомості та його значення в історії української літератури й культури зросло з початком 90-их років ХХ ст. Свідченням цього стала низка монографій, навчальних посібників та статей [Гольберг 1992: 127–130; Зорівчак 2005: 221–250; 2002: 58–59; Стріха 2006; Чередниченко 1991: 18–26 та ін.]. У деяких працях увагу зосеред-

жено на такій важливій для української культури функції перекладу, як розвиток української мови. Як зазначає Р. Зорівчак, «переклад завжди був рятівником рідної мови, а, отже, і нації» [Зорівчак 2002: 58].

М. Стріхи «Український художній переклад: між літературою і націєтворенням», у якій автор привертає увагу не лише до мовностилістичних особливостей перекладів, а й до того, яке значення може мати художній переклад, зокрема поетичний, для формування націоцентричного світогляду особистості. М. Стріха наголошує, що український переклад XIX–XX ст. був зорієнтований на інтелігентні верстви, які були переважно двомовними. Отже, він виконував не тільки інформативну функцію, а передусім – функцію націєтворчу [Стріха 2006: 9]. Аналізуючи історію українського перекладу радянської доби, М. Стріха представляє її через творчість П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, Борис Тена, проте особливо акцентує на феноменах В. Мисика, Г. Кочура, М. Лукаша. Перекладознавець звертає увагу й на інший важливий аспект, що безпосередньо стосується історії української літературної мови, – «саме через переклад формувалася українська лексика в царині, де вона не могла сформуватися іншим чином (через відсутність українськомовних вищих верств, армії, адміністрації, науки, церкви тощо), а також і загальнонормативна на сьогодні лексика» [Ibid.: 11].

Із рецензії А. Могили на переклад М. Лукаша («Декамерона»), написаний у грудні 1963 року, виразно проглядається загальна офіційна настанова заперечувати доцільність використання у перекладах всіх шарів лексики: «Ми повинні боротись за підвищення культури рідної мови, повинні плекати наш найцінніший скарб, а це значить – боротись проти невинного введення в художні твори провінціалізмів, неотесаних «новотворів», іменованих неологізмами, вести рішучу боротьбу проти зловживання архаїзмами і тими «мовними» елементами, які засмічують літературну мову, які затемнюють її зміст і зменшують її вплив на широкі маси, які звужують її сфери впливу і, зрештою, які підривають підвалини її норм. Незрозуміло, якими міркуваннями керувався М. Лукаш, перекладаючи «Декамерона», коли пригорщами розсівав архаїзми, діалектизми, провінціалізми на кожній сторінці рукопису» [Могила 2006: 133]. Серед прикладів невдалого, на думку рецензента, використання лексики, зокрема, такі: «*автор ясує*, з якої нагоди зібралася наша *бесіда*» [Ibid.: 135]; «*дві безроги*»; «*множество*»; «*послугачів бракувало*» [Ibid.: 136]; «*розопсіли*» (очевидно розсобачилися); «*жалобні шати*» (траурні); «*обичайні*» (?) [Ibid.: 137]; «*зглибити недовідомі помисли*»; «*любії другині*»; «*жінка обичайна*» (звичайна) [Ibid.: 138]; «*з оспалого стає завзятим*» [Ibid.: 139]; «*збільшити її розмаїтими штудерними засобами*»; «*двораци ждали*»; «*скупив усю свою потугу*» [Ibid.: 140]; «*через якийсь час сточив він бій*» [Ibid.: 141]; «*шукав він собі з горливістю великою молоді та вродливої дружини*»; «*хочу ознаймити вам короткими словами мою думку*» [Ibid.: 142] та ін.

Натомість ці слова є органічною складовою лексичного фонду української мови – їх уживання засвідчене пам'ятками староукраїнського періоду і представлене у творах українських письменників XIX – початку XX ст., наприклад: *безрога* 'свиня' (у західноукраїнському варіанті літературної мови кінця XIX – початку XX ст. і в мові Лесі Українки), *другиня* (у Лексиконі П. Беринди і в П. Куліша), *жалобні шати* (у мові Лесі Українки); *зглибити* (у мові І. Франка і О. Кобилянської); *множество* (у західноукраїнському варіанті літературної мови кінця XIX – початку XX ст.); прикметник *обичайний* М. Лукаш ужив у його давньому значенні 'доброчесний, ввічливий, вихований', якого рецензент, очевидно, не знав (пор.: *Жона обичайна славу здобуває; а трудящі приходять до богацтва* (Пр 11:16); *оспалий* (в українських народних піснях, у мові Лесі Українки), *розмаїтий* (у Лексиконі П. Беринди, у мові Лесі Українки); дієслово *розопсїти* варто пов'язувати не з *розсобачитися*, а з *розопсотитися* 'зледащити, втратити людські моральні якості' (пор.: переклад Біблії П. Куліша: *О, як же розопсотилась столиця, колись така вірна й повна правого суду!* (Іс 1:21)); дієслова *ознаймити*, *ясувати*, іменник *горливість*, словосполучення *скупити всю потугу*, *сточити бій* – це типові слова і словосполучення козацького лексикону, відомі з текстів гетьманських універсалів, козацьких літописів (ці слова використовували у своїх творах П. Куліш, М. Старицький та ін.)

Зазначені лексеми фіксує і «Словник української мови» [СУМ], наприклад: *безрога*, *жарт*. 'свиня': *Сутінь* [у хліві] *по кутках здається зовсім чорною, так що в ній ледве видно, як ворухаться безроги* (Лесь Українка) [СУМ I: 144]; *другиня*, *поет.*, *заст.* 'подруга' [Ibid. II: 423]; *зглибити*, *зах.* 'осягати розумом': [Мефістофель:] *Як дивно запит цей Від того чуть, хто зневажає слово, Й, не звикши мислить поверхово, Зглибляє дійсну суть речей* (Гете, переклад М. Лукаша) [Ibid. III: 514]; *обичайний*, *заст.* 1) 'звичайний': *Нема в його лиці нічого, окріч обичайного суму та моці* (Вовчок) [Ibid. V: 501]; 2) 'вихований' [Ibid. IV: 501]; *оспалий*, *рідко* 'сонливий, сонний': *Сніг де-не-де лиш біліє, водиця шемріє-говорить і будить оспалу землю* (Дн. Чайка) [Ibid. V: 782]; *ознаймити*, *розм.*, *рідко* 'давати знати про що-небудь; доводити до відома, сповіщати, повідомляти': *Дзвінки поцілунки лунали по хаті і сплітались з плачем сумної трембіти, що все ознаймляла далекі гори про смерть на самотній кичері* (Коцюб.) [Ibid. V: 655]; *ясувати*, *заст.*, *поет.* 'пояснювати, тлумачити що-небудь': *Артист, а не актор, Не шкочував ти фарб розкішної палітри, І навіть гультяїв змовкав бездумний хор, Коли ти ясував закон метафор хитрий* (Рильський) [Ibid. XI: 658].

Незаперечним є той факт, що художній переклад виконує важливу функцію у виробленні і становленні літературної мови, «розв'язує завдання тієї культури, мовою якої він здійснений, несе на собі відбиток національно зумовленого сприйняття» [Радчук 1991: 30]. Таку функцію перекладу чітко розуміли всі видатні українські письменники нового пе-

ріоду історії української літератури, адже кожен із них залишив по собі не тільки оригінальні, а й перекладні твори.

У розвиткові української літературної мови переклади відіграли особливу роль, адже у другій половині XIX – на початку XX ст., коли українська мова розвивалася як бездержавна й зазнавала офіційних утисків, перекладацька творчість таких видатних письменників, як П. Куліш, І. Франко, А. Кримський, Леся Українка, сприяла утвердженню права української мови на повноцінний стилістичний розвиток та викорінення стереотипних уявлень про неї як про мову хатнього вжитку. Продовжувачами їхніх традицій стала нова когорта професійних перекладачів, що з'явилася в 60-х рр. XX ст., – Г. Кочур, М. Лукаш, А. Содомора, Борис Тен та ін. На цій ниві працювали ще такі обдаровані перекладачі, як Євген Попович, Анатоль Перепада, Ростислав Доценко та багато інших.

Важливою віхою історії українського перекладу стала творчість М. Лукаша. За визнанням багатьох його сучасників, Микола Лукаш був не тільки перекладачем, письменником, літературознавцем, а й самовідданим лексикографом. Він «уважно читав-перечитував і комплект «Літературно-наукового вісника», і чотиритомовий «Словарь української мови» Б. Грінченка, і «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки, і двотомний «Історичний словник українського языка» Є. Тимченка, і навіть курйозну «Словницю української (або югово-руської) мови» Фортуната Піскунова. Простудіював і «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля» [Череватенко 1998: 152]. Л. Череватенко наводить слова М. Рильського, який не приховував свого захвату від того мовного багатства, яким володів М. Лукаш: «І де він поназбирував отих слів!» Дослідник дає таку відповідь: «Ми тепер можемо відповісти на це запитання: з усіх можливих джерел. Тут і книжна лексика, і призабуті архаїзми, і вульгаризми, і регіональні раритети, серед яких легко вирізнити суто крелевецькі звороти, слівця, наголоси. Наслідуючи улюбленого П. Куліша, починає записувати в рідному Крелевці народні пісні. Прислухаючись до буденних балачок земляків, старанно вибирує коштовні слівця, порівняння, вирази, – подібних записів збереглося чимало» [Ibid.: 152].

Набувши ще від студентських літ навичок словникарської праці, М. Лукаш упродовж усього життя працював над різними текстовими джерелами, намагався вихопити із розмовної стихії лексичні перлини й занотувати їх до своєї картотеки. Жага до читання й вибирування необхідних мовних засобів була такою рисою М. Лукаша, яку помічали всі, хто з ним спілкувався. Про це довідуємося з багатьох нарисів та спогадів. Зокрема в одній з ювілейних публікацій «Літературної України» у грудні 1969 року («Полудень творчої зрілості», автор – В. Брюгген) читаємо: «Микола Лукаш читає неймовірно багато. Не тільки десятки різномовних газет і журналів, не лише усю літературну періодику. Побачиш його з

олівцем і над якимось поживклим виданням українсько-руських пам'яток XVII ст., й у щойно прочитаній статті з останнього номера журналу – підкреслені ним слова й речення. Здається, найзвичайнісінькі. А гостре око лінгвіста вгледіло там щось цікаве й потрібне. Спрага до слова не вгамовується» [Брюгген 1969: 3]. Зі спогадів М. Стояна «Незабутній Лукаш» можна довідатися про те, що в багатющій бібліотеці М. Лукаша – «якій би нині і ціни не скласти» – було багато євангелій, першодруків, стародруків, раритетів [Стоян 1998: 167].

М. Лукаш дуже добре знав наявні словники (М. Уманця і Спілки, Б. Грінченка, А. Кримського, Д. Яворницького та ін.) і виношував ідею нового тлумачного словника української мови, який зібрав би все її лексичне багатство й перевершив би давні словники. Глибоке знання давніх словникових реєстрів давало змогу М. Лукашеві виступати рецензентом академічних словників. Один із таких фактів навела В. Савчин: «Рецензуючи 1-ий том Українсько-російського словника (1953), М. Лукаш вказав на відсутність понад 600 лексичних одиниць, уживаних у своїх творах М. Рильським, М. Бажаном, Ю. Смоличем, О. Гончарем. Перекладач завважив і те, що до деяких слів не подаються окремі значення, доволі поширені в літературній мові, а деякі українські слова, однакові за звучанням з російськими, уніфікуються з ними за змістом, втрачаючи свої попередні значення. Всі свої зауваження автор рецензії широко ілюстрував цитатами з творів українських письменників» [Савчин 1999: 8]. А. Перепада зазначав, що «в Лукашевому почерку щасливо поєдналися окриленість поета і точність ученого лексикографа» [Олексієнко 1965: 137]. Таку рису вважають чи не найціннішою для перекладача: «Перекладач – лексиколог, коли відтворює головне слово, перекладач – митець, коли одухотворює головне слово. Тільки митець-лексиколог здатний дати нам таке одухотворене відтворення, щоб найголовніша думка зберегла свою незглибимість, щоб тими іншими словами (окрім головного) справити те саме враження і тим самим способом» [Федоришин 1969: 117].

Загальне визнання словникового багатства перекладів перебуває в певній суперечності з фактичною їх представленистю в лексикографічних джерелах минулого століття та сьогодення. Наприклад, СУМ як ілюстрації до словникових статей подає переклади М. Рильського (А. Міцкевич «Пан Тадеуш» – із польської; О. Пушкін «Євгеній Онегін» – із російської), Бориса Тена (Гомер «Одіссея» – із старогрецької), М. Бажана (твори В. Маяковського – із російської), М. Терещенка (О. Пушкін «Дубровський» – із російської), Є. Плужника (М. Горький «Діло Артамонових» – із російської), В. Мисика та М. Лукаша (Р. Бернс – з англійської), М. Лукаша (Дж. Боккаччо «Декамерон» – з італійської; В. Гете «Фауст» – із німецької).

І хоча В. Коптілов стверджував, що творчість М. Лукаша більш-менш повно представлена в СУМ, оскільки в ньому є покликання на переклади «Фауста», «Декамерона», поезій Р. Бернса [Коптілов 1981: 96], проте, як

засвідчують матеріали словника, контексти з перекладів поезій Р. Бернса виявлено лише при трьох реєстрових словах: *буйний, знаходити, зсушити*. Ці слова належать до лексики активного вжитку й не відображають суто індивідуальних рис перекладацького лексикону М. Лукаша [детально див.: Федунович-Швед 2006: 36–42].

Як бачимо, лексика перекладів українською мовою творів світової класики у «Словнику української мови» представлена небагатьма контекстами, однак вони дають доволі цікавий матеріал для увиразнення ролі перекладача у збагаченні лексики української мови засобами перекладу.

Валентина Савчин на підставі аналізу ССУМу [ССУМ] дійшла висновку, що «лексика перекладів М. Лукаша залучено до ілюстрування 80 синонімічних рядів, причому п'ять із них містять два або й три синоніми, ужитих у М. Лукаша. Дві третіх наведених синонімів – стилістично марковані. Серед них – найбільше одиниць розмовного реєстру (31 слово), дещо менше тих, які зараховано до рідковживаних, діалектних, застарілих та ін. Лексика М. Лукаша, використана у Словнику синонімів, виявляє широкі традиції української мови, на які опирався та які розвивав у своїй творчості перекладач» [Савчин 2009: 265]. Перегук перекладу із твором, чи слововживанням українських письменників, чи словниковим реєстром виявляють філігранну працю М. Лукаша над вивченням української мови. Дослідниця також стверджує, що «мова перекладів М. Лукаша настільки багата, що якби розписати і класифікувати всі лексичні і фразеологічні одиниці, що їх перекладач використав, то вийшов би унікальний словник мови перекладів М. Лукаша із синонімічними рядами, набагато ширшими у порівнянні з нинішніми словниками синонімів» [Савчин 2000: 23].

На думку В. Савчин, неабияку цінність має словник ФПЛ [ФПЛ], «виходить далеко за межі вузько лексикографічних завдань. Він є не тільки ґрунтовною мовознавчою, літературознавчою, перекладознавчою працею, унікальним посібником з українського художнього мовлення, а свідченням самовідданої й титанічної праці подвижників перекладу задля збереження й розширення стилістичних можливостей української мови» [Савчин 2014: 290]. Однак, на жаль, ця лексикографічна праця не увійшла до переліку словників, що їх використано як ілюстративний матеріал до реєстрових статей СУМ-20.

Аналіз лексики перекладів українською мовою засвідчує, що традиція вживання деяких слів у тому чи іншому значенні утримується в сучасній українській мові лише завдяки перекладацькій творчості, зокрема завдяки М. Рильському і його перекладові поеми А. Міцкевича «Пан Тадеуш», завдяки А. Кримському й М. Лукашеві, Борисові Тену й М. Зерову, А. Перепаді та ін.

Зокрема лексему *звичайний* у значенні 'вихований' фіксуємо у перекладах А. Кримського, М. Рильського та М. Лукаша, пор.: *Гостей ціла низка; Прихильні, звичайні. Тямущий господар над ними; Всі вірні друзя-*

ки, що тайни не зраджають, Бо всі тут – немов побратими [Крим.: 286]; Як вироста та дівчина, то такою стала кралею, що всьому дівоцтву в місті перед вела – була над усіх не тільки вродлива, а ще й **звичайна** та честива [Декамерон: 319]; Наука тречності – не смішки і не жарти, Це діло пильної, панове, думки варте. На шалі кинувши, що важить наш сусід, Ми і самих себе оцінімо як слід. Тому **звичайності** учітеся, панове, Бо нею світ живе, у ній життя основи [Рильський: 358]

Милозвучне, із поетичними конотаціями слово **любайстер** сприймається як авторська стилістична знахідка М. Лукаша – у контексті з перекладу «Дон Кіхота» воно виступає в одному ряду з іншими «поетичними» словами – **веселка, коралі, перлоньки**: Врода в неї надлюдська, бо в ній поєднались усі неймовірні й фантастичні прикмети краси, якими поети уцедрають своїх коханих: волосся її – то щире золото, чоло – Поля Єлісейські, брови – веселки, очі – сонця, личко – троянди, вуста – коралі, зубоньки – то перлоньки, шия – **любайстер**, перса – мрамур, руки – мов кість слонова, уся вона – мов сніг біла [Д. К.: 74]. Проте слово **любайстер** – це народнорозмовна, фонетично адаптована форма запозиченого **алебастр**. У Словнику Грінченка вона подана і як окреме слово, й у складі основи прикметника **любайстрівий** [Грінченко П.: 385 (Черкаський повіт Київської губернії)].

Важливим є той факт, що у перекладах українською мовою фіксуємо слова з такими значеннями, яких не наведено ні в реєстрі СУМу, ані СУМу-20. Це, наприклад, лексема **дання** «етн., заст. 1) знахарський напій; чари (І. Франко, М. Стельмах); 2) отрута, дана з напоєм або стравою (М. Лукаш, перекл. «Декамерона»: *Нінетта... випрохала в неї [знахарки] смертельного дання, яким не довго думавши напоїла ввечері Рестаньйона*)» [СУМ П.: 211], проте для ілюстрування першого значення можна було б узяти й інші тексти Лукаша, доповнивши його тлумачення суттєвим семантичним компонентом – «напій, що має снодійну дію»: *От усипав абат того дання стільки, щоб на три дні заснути, в склянку невишумілого вина* [Декамерон: 217]; пор.: *гроно* «коло, гурт» [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII: 96], яке не представлене в СУМі, проте збережене в українських перекладах творів світової класики; пор.: *Братерство давніх днів! Розкішне, любе гроно! Озвися ти хоч раз до вигнання Назона, Старого, кволого, забутого всіма В краю, де цілий рік негода та зіма Та моря тужний рев, та варвари довкола...* [Зеров Камена: 30]; *Тільки орел той, може, востаннє З лебедем-братом заводить спів... Скоро настане хвиля розстання, Порідша гроно товаришів* [Лукаш 1990: 189]; *Числівен злотне гроно, Закон небес храним! Знаходить в нас схорону Бог з тілом медяним* [Лукаш 1990: 287].

До рідковживаних у сучасній мові належить слово **учта** – яскравий приклад слів, що пов'язані зі староукраїнською писемною традицією та через мовлення козацько-шляхетської верстви засвоїлися також у загальнонародній мові. **Учта** – часто вживане у І. Франка та Лесі Українки. Маркованість іс-

торичними конотаціями створювала умови для вживання слова **учта** у творах відповідної тематики – у повісті І. Франка «Захар Беркут»: *По **учті** рушили [стрільці] на лови в тухольські ліси*; у романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...»: *Розповідаючи.. на пароплаві про **пишну учту**, Микола Іванович довго перелічував запрошених*; у романі П. Загребельного «Диво»: *Прочан кликано на **учти княжі**, місця їм відводилися коло Ярослава, подавано багато грибних потрав* [СУМ X: 538–539].

А. Кримський увів це слово до перекладу з Рудаки: *Щастя наше – **дружні учти**, Товариське частування... Нещасливий, хто скупиється і боїться погуляння!* [Крим.: 139]. Аналізовану лексему виявляємо також в оригінальних та перекладних творах М. Зерова, наприклад: *Кого з нас жеребок Кипріянки позначить, Щоб нам господарем на **учті величать**?* [Зеров Камена: 45].

Особливості використання слова **учта** в перекладах свідчать про розвиток у ньому нових стильових властивостей і формування семантичної спеціалізації. А для М. Лукаша слово **учта** – одне з найбільш улюблених слів. Він уживає його в багатьох контекстах, наприклад: *Живицю що гірчить вино солодке шипр В ягнати білого я пив на **тайних учтах*** [Лукаш 1990: 329]; *Огляне він Усе пильніш І порахує Все точніш – Не пожалкує Він і сам, Дасть **учту пишну** Морякам* [Фауст: 362]; *...отож удавши, що байдуже йому [Періконові] її [панніне] гордування, урядив він [Перікон] одного вечора **багату й веселу учту**, куди запросив і її [панну], наказавши чашиникові щедро трактувати її всілякими винами, докупі змішаними* [Декамерон: 124]; *Торелло з свого боку гадав, що сі люди значніші й славніші, ніж він подумав був на них із самого початку, і йому було аж досадно, що він не може вишанувати їх сей вечір **великою і велелюдною – учтою**, тож вирішив надолужити завтра рано* [Ibid.: 593]; *Кожен-бо рицар має своє опрічне діло: придворний нехай usługовує дамам, додає принади королівському двору барвами слуг своїх, пригощає бідніших двораків на своїх **розкішних учтах**, влаштовує ігрища, вряджає турніри* [Д.К.: 417].

Частовживаним слово **учта** є також у перекладах Бориса Тена, наприклад: *М'ясо найкраще тим часом спекли і з рожен познімали, Кожному пайку дали, почалась у них **учта розкішна*** [Гомер: 70]; *В домі там **учту** скоріш готували **багату і пишну*** [Ibid.: 83]; *В високоверхому домі на **учті весільній** сиділи Всі Менелая славетного родичі, друзі й сусіди І розважались* [Ibid.: 88].

Цікавим є той факт, що у перекладах Бориса Тена лексему **учта** фіксуємо й у значенні 'поминальний обід', пор.: *Потім, проте, **поминальну** для всіх він справив аргеїв **Учту по матері** ницій і тім боягузі Егісті* [Ibid.: 79].

Означення до іменника, представлені в усіх наведених вище контекстах: **учти** – *багаті, велелюдні, великі, веселі, весільні, пишні, розкішні, тайні* – свідчать про щось більш змістовне у його стилістиці, аніж просто історичний колорит для змалювання побуту і звичаїв минувшини. У поданих контекстах цілком відчутним і виразним є стильовий регістр

небуденності, піднесеності, урочистості, що дає підстави констатувати формування у слові **учта** семантичної спеціалізації та появу нових стильових властивостей. Слово **учта** набуло вже ознак, характерних для поетично-урочистого лексикону.

Усвідомлюючи потребу вдосконалення та оновлення матеріалів тлумачного словника української мови, автори-укладачі СУМ-20 зосередили увагу на розширенні текстово-ілюстративної бази завдяки перекладам українською мовою. Порівнявши матеріали СУМ та СУМ-20, можемо дійти висновку, що в новому тлумачному словнику не відображено тих додаткових лексичних значень слів, фіксованих у перекладацькій творчості М. Лукаша, М. Зерова, Бориса Тена та ін.

Отже, перед сучасними мовознавцями постає завдання створити повний реєстр лексики перекладів українською мовою творів світової класики, увести її до спеціального словника нової редакції, переглянути й удосконалити стильове маркування сотень лексичних одиниць.

ДЖЕРЕЛА

- Гомер – Гомер. *Одіссея* / пер. із старогрецької Б. Тен. Харків: Фоліо, 2004. 574 с.
- Грінченко – Грінченко Б. Д. *Словарь української мови*: у 4 т. (1907–1909). Київ: Наукова думка, 1996–1997. (Перевидано фотоспособом. Київ, 1958).
- Декамерон – Боккаччо Дж. *Декамерон* / пер. з італ. М. Лукаш. Харків: Фоліо, 2003. 671 с.
- Д. К. – Сервантес Сааведра, Мігель де. *Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі* / пер. з ісп. М. Лукаш. Київ: Дніпро, 1995. 703 с.
- Зеров Камена – Зеров М. К. Камена. Київ: Час, 1990. 80 с.
- Іс – Книга пророка Ісаї. *Святе Письмо Старого і Нового Завіту*. Мовою русько-українською. У Відні: Видання британського і заграничного біблійного товариства. 1903. [Перевидано К.: Рада, 2000]. С. 605–655.
- Крим. – Кримський А. *Твори*: у 5 т. Київ: Наукова думка, 1972. Т. 1. 632 с.
- Лукаш 1990 – Лукаш М. Від Боккаччо до Аполлінера. Київ: Дніпро, 1990. 510 с. (Майстри поетичного перекладу).
- Пр – Книга приповісток Соломонових. *Святе Письмо Старого і Нового Завіту*. Мовою русько-українською. У Відні: Видання британського і заграничного біблійного товариства. 1903. [Перевидано: Київ: Рада, 2000]. С. 570–593.
- Рильський – Рильський М. *Переклади* / упор. І. Скаун, передм. К. Москальця. Київ: Українські пропілеї, 2016. 592 с.
- ССУМ – *Словник синонімів української мови*: в 2-х т. / авт. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. К.: Наукова думка, 2001. Т. 1. 1040 с.; Т. 2. 960 с.
- СУМ – *Словник української мови*: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* / ред. кол.: Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Я. Закревська та ін. Львів, 2000. Вип. 7: Г–Д. 255 с.

СУМ-20 – Словник української мови: в 20 т. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 1.
Фауст – Гете Й.-В. Фауст / пер. з нім. М. Лукаш. Харків: Фоліо, 2003. 400 с.
ФПЛ – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник / укл. О. І. Скопченко, Т. В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2002. 735 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Брюгген 1969 – Брюгген В. Полудень творчої зрілості. *Літературна Україна*. 1969. 19 грудня. С. 3.
- Гольберг 1992 – Гольберг М. Долаючи час і простір: Переклад і проблеми національного відродження. *Дзвін*. 1992. № 7–8. С. 127–130.
- Єрмоленко 2005 – Єрмоленко С., Русанівський В. Літературна мова і художній переклад. *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали* / упор.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 283–300.
- Зорівчак 2002 – Зорівчак Р. Художній переклад в Україні як чинник формування нації. *Урок Української*. 2002. № 4. С. 58–59.
- Зорівчак 2005 – Зорівчак Р. Український художній переклад у націєтворчих вирахах: монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. С. 221–250.
- Коптілов 1981 – Коптілов В. Художній переклад і культура мови. *Теорія і практика перекладу*: респ. міжвідом. наук. зб. Київ: Вища школа, 1981. Вип. 6. С. 91–97.
- Лукаш 1954 – Лукаш Н. А. Рецензія на українсько-руський словарь. *Вопросы языкознания*. 1954. № 6. С. 121–129.
- Масенко 2005 – Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / упоряд.: Л. Масенко та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.
- Могила 2006 – Могила А. Рецензія на переклад з італійської мови «Декамерона» Джованні Боккаччо, виконаний українською мовою М. Лукашем. *Боккаччо Дж. Декамерон* / пер. з італ. М. Лукаш. Київ: Вид. центр «Промісвіт», 2006. С. 129–143.
- Олексієнко 1965 – Олексієнко А. В робітні майстра (Про перекладацьку творчість М. Лукаша). *Дніпро*. 1965. № 6. С. 137–140.
- Радчук 1991 – Радчук В. Переклад – рушій чи гальмо? *Теорія і практика перекладу*. 1991. Вип. 17. С. 26–31.
- Савчин 1999 – Савчин В. Творчість М. Лукаша в історії художнього перекладу: До 80-річчя від дня народження. *Дивослово*. 1999. № 12. С. 7–10.
- Савчин 2000 – Савчин В. Лукашеві уроки української мови. *Урок української*. 2000. № 4. С. 21–24.
- Савчин 2009 – Савчин В. Микола Лукаш: Моцарт українського перекладу: біографічно-бібліографічний та мистецький нарис / за ред. Л. М. Черноваго та В. І. Карабана. Вінниця: Нова Книга, 2009. 445 с.
- Савчин 2014 – Савчин В. Микола Лукаш – подвижник українського художнього перекладу: монографія. Львів: Літопис, 2014. 374 с.
- Стоян 1998 – Стоян М. Незабутній Лукаш (Спогади). *Березіль*. 1998. № 9–10. С. 159–172.
- Стріха 2006 – Стріха М. Український художній переклад: між літературою і на-

- цітворенням: монографія. Київ: Факт – Наш час, 2006. 344 с.
- Федоришин 1969 – Федоришин Л. Мистецтво дослідження і відтворення. *Жовтень*. 1969. № 4. С. 115–126.
- Федунович-Швед 2006 – Федунович-Швед О. Т. Лексика перекладів Миколи Лукаша в одинадцятитомному «Словнику української мови». *Наукові записки НаУКМА*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 60: Філологічні науки. С. 36–42.
- Фінкель 2007 – Фінкель О. Теорія і практика перекладу. *Фінкель Олександр – забутий теоретик українського перекладознавства* / за ред.: Л. М. Черноватий, В. І. Карабан, В. О. Подміногін, О. А. Калениченко. Вінниця: Нова Книга, 2007. С. 49–182.
- Череватенко 1998 – Череватенко Л. «А нам твоє життя – понад усі поеми...». *Всесвіт*. 1998. № 3. С. 152–155.
- Чередниченко 1991 – Чередниченко О. Переклад – важлива сфера функціонування і розвитку української мови. *Теорія і практика перекладу*. 1991. Вип. 17. С. 18–26.

SUMMARY

The article presents vocabulary of Ukrainian translation of works of world classics, performed by A. Krymskii, M. Zerov, M. Lukash, A. Perepada etc. It is traced how fully their translation work is reflected in modern lexicographic sources. Particular attention is focused on the translation work of Mykola Lukash, as he made an extraordinary contribution to the development of the literary language. The conducted research has revealed, that in his translation works M. Lukash expanded and enriched stylistic properties of dialects, and outdated and rarely used words both from Eastern and Western sources; the isolated words, that are fixed in M. Lukash translations, are supplemented by a substantial semantic component; they have gained new style features in the modern language. All these facts deserve the fullest possible presentation in academic lexicography.

Keywords: lexicography, vocabulary of Ukrainian translations, literary translation, translation studies, M. Lukash, M. Zerov, B. Ten, A. Perepadia.

**АДВЕРБІАЛЬНА ЛЕКСИКА В ДІАЛЕКТНИХ
ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ВИДАННЯХ:
СПОСОБИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ**

*Adverbial Vocabulary in Dialectal Lexicographic Editions:
Methods of Representation*

Перспективна галузь сучасної лінгвістики – діалектне словникарство, підтвердженням чого є чимало опублікованих діалектних лексикографічних праць, хоча низку проблем щодо укладання, наповнення, способів представлення матеріалу в них досі не розв’язано з огляду як на відсутність словників, які б репрезентували діалектне мовлення багатьох теренів України, так і на недостатність теоретичного підґрунтя у процесі укладання лексикографічних праць, незважаючи на низку досліджень, у яких порушено різноаспектні проблеми діалектного словникарства [Хобзей 2006; 2008], рекомендацій та інструкцій щодо укладання діалектних словників [Інструкція 1992], оскільки діалектне мовлення багатогранне, тому його не можна втиснути в рамки й виробити уніфікований підхід до репрезентації різноаспектного діалектного матеріалу в лексикографічній праці.

Діалектні словники як репрезентанти народного мовлення конкретного ареалу українського діалектного континууму привертають увагу діалектологів як надійний матеріал і джерело дослідження, здійснення компаративних студій, виявлення лексикону певного діалектного територіального утворення, вивчення лінгвальних особливостей діалектного мовлення на різних мовних рівнях, передовсім на лексичному, рідше – на морфологічному та фонетичному. До такого типу представлення говіркового матеріалу дослідники висувають певні вимоги, працюють над удосконаленням системи укладання діалектних словників, пропонують інструкції та поради щодо укладання діалектних лексикографічних праць,

продовжуючи традиції своїх попередників та застосовуючи засади сучасної лексикографії, водночас діалектологи-лексикографи постійно стикаються із проблеми представлення матеріалу.

Джерелами дослідження слугували діалектні лексикографічні праці II половини XX – початку XXI ст. (окремі видання, праці лексикографічного типу, глосарії, уміщені в наукових дослідженнях), які представляють матеріал із трьох наріч українського діалектного континууму.

Мета дослідження – за опрацьованими лексикографічними виданнями схарактеризувати способи репрезентації адвербіальної системи, окреслити проблеми представлення прислівників у діалектних словниках.

Як відомо, сучасні граматисти називають прислівник периферійною частиною мови [Городенська 2004]. Дослідження функціонування прислівників у говорах дало підстави діалектологам простежити частотність використання елементів цього лексико-граматичного класу, яка становить 7–12% [Мартінова 2014; Делюсто 2010], що, справді, підтверджує сказане вище. Водночас репрезентація прислівників у лексикографічних виданнях теж засвідчує периферійність слів цього лексико-граматичного класу [Гримашевич 2015]¹. Таку незначну кількість прислівників у словниках пояснюємо також і тим, що в діалектних словниках представлено найбільше денотативної лексики, насамперед іменників і дієслів, а також недостатністю вивчення прислівника на багатьох теренах України.

Водночас вибірка прислівників із діалектних словників засвідчує, що прислівникова система є неодмінною важливою складовою діалектного лексикону, причому зафіксовані прислівники мають значну кількість діалектних (насамперед фонетичних і словотвірних) відповідників, оскільки лексикографічні джерела репрезентують здебільшого говіркові форми адвербіативів, які демонструють оригінальність діалектного словотворення, специфіку фонетичних особливостей діалекту, окреслюють семантику діалектних адвербіативів, дають змогу простежити явища синонімії адвербіативів, полісемії та омонімії.

Зважаючи на те, що діалектну адвербіальну систему становлять переважно пізніші утворення від різних частин мови, за допомогою лексикографічних видань можемо простежити, які граматичні класи слів слугували

¹ Наприклад, у словнику «Гуцульські говірки» – близько 300 прислівників; у «Матеріалах до словника гуцульських говірок» Ю. Піпаша та Б. Галаса – близько 400 одиниць; у словнику М. Негрича «Скарби гуцульського говору: Березові» – близько 130; у «Словнику західнополіських говірок» Г. Аркушина – близько 700 прислівників; у «Словнику поліських говірок» П. Лисенка – близько 170; у «Словнику Середнього і Східного Полісся» П. Лисенка – близько 50; у праці лексикографічного типу М. Никончука «Специфічна лексика с. Листвин», уміщеній у виданні «Лексика Полесья», – 19 та ін.

для поповнення груп діалектних адвербіативів. Зафіксований у діалектних словниках матеріал повністю підтверджує думки вчених [Німчук 1978; Городенська 2004] про найбільшу кількість в українській мові відприкметникових, відзайменникових та відіменникових прислівників, значно меншу – відчислівникових і віддієслівних.

Зауважмо, що більшість лексикографічних праць має таку репрезентацію діалектного матеріалу, яка поширюється й на адвербіальні одиниці: реєстровою, як зазначено в передмовах до низки видань, є або літературна форма, або літературизована, або найбільш уживана на представленій території; потім здебільшого наведено запис слова в транскрипції з позначенням його наголошення, окрім тих, де наголос чітко фіксований (наприклад у лемківських говірках), подано граматичні ремарки, семантику, у більшості видань – ілюстрацію та здебільшого локалізацію, якщо представлено матеріал із різних говірок і територій; пор.: *жывыцьом* [жыўц'ом], присл. 'живцем' [Турчин: 97], *насоп'равде*, присл. 'насправді, справді' [СПГ: 134], *генде* [генде], присл. 'онде, там' [Астаф'єва: 354], *мельк'ом* [мелк'ом], прис. 'миттю, блискавично, недовго'. *Мелк'ом йа тіки йог'о ба'чила, а зап'омнила* [Сагаровський І: 226]. Водночас варто зауважити, що в деяких виданнях не наведено записів фонетичною транскрипцією, наприклад: *мо'цну*, присл. 'міцно, сильно'. *Мо'цну тримай к'інец*. Л: Тяглів [Шило: 177], *прімарком* присл. 'смерком'. Л: Лани [Шило: 216], *др'огка* присл. 'трус'ко' [СССП: 28], у деяких насамперед фонетичний запис мають ті, які демонструють виразні фонетичні особливості, хоч акцент позначено скрізь, наприклад: *на'сто'рц* – присл. 'сторч, у вертикальному положенні' [Лесюк: 110], *нач'ь'іс* [нач'ь'іс] – присл. 'зараз же, за короткий час, негайно' [Ibid.: 110], в інших – не наведено граматичних ремарок, хоча семантика лексеми цілком зрозуміла, що дає підстави кваліфікувати слово як прислівник (*к'ра'сно* 'гарно' [Негрич: 100], *мі'зерно* 'бідно' [Негрич: 114], *сто'рц'ом* 'сторч' [Ibid.: 163], *зачим* ['зачим] 'нащо, навіщо' ... ну |зачим йо'го? ... [ГБ: 274] тощо).

Отже, опрацювавши низку лексикографічних праць, ми виявили такі способи репрезентації прислівникової лексики в діалектних виданнях.

1. Насамперед зазначмо, що в усіх словниках прислівники як реєстрові слова традиційно мають наголос, незважаючи на наявність чи відсутність фонетичного запису, окрім зазначеного вище випадку чітко фіксованого наголосу (див.: [Турчин]), наприклад: *по'п'леч* 'поруч, поряд' [СПГ: 168], *бі'г'ейко* 'бігом, швидко' [Аркушин І: 20], *та'менька, та'мечка* 'там; ось там' [Піпаш: 188], *сі'бе'рно* 'сильно, занадто (тільки в спол. з дієсл. бити)' [Никончук 1968: 90], *на'гладки* 'назирці' [Сагаровський І: 246], *впо'та'йці* 'крадькома, потайки' [Шило: 84], *на'ма'цкі* 'напомацки' [ГГ: 130], *по'далекі* 'здалеку' [Лесюк: 114], *о'та'кички* 'отак' [ГІУ: 254]. Окрім цього, у більшості видань акцентні варіанти представлено в одній словниковій статті

(*на́бгом*, *набго́м* ‘нахильці’ [СПГ: 130], *завзда́гледь*, *завзда́легідь* ‘заздалегідь’ [СССП: 29], *напéрéd* ‘спершу, спочатку’ [Негрич: 120] та ін.

2. Закономірно фонетичні варіанти прислівників подано переважно в одній словниковій статті, які здебільшого потім повторюються в окремих статтях як реєстрове слово з відсиланням при наступному представленні до першої зафіксованої форми, наприклад: *о́мкно* (*о́мпно*) ‘прикро, ніяково, незручно’ [ГГ: 139] – *о́мпно* див. *о́мкно* [Ibid.: 139], *маркі́тно*, *мурко́тно*, *мурку́тно* ‘сумно, досадно’ [СПГ: 122], *мурко́тно* – див. *маркі́тно* [Ibid.: 130], *адку́ль*, *атку́ль*, *отке́ль*, *отку́ль* ‘звідки’ [Ibid.: 24], *атку́ль* див. *адку́ль* [Ibid.: 27], *напéньдзюх* ‘навшпиньки’. Див. ще *напíньдзьох* [Шило: 183] *напíньдзьох* див. *напéньдзюх* [Ibid.: 183]. Натомість зрідка виявлено відсутність повторення представлених фонетичних варіантів в деяких статтях, наприклад: *уводно́*, *вводно́* ‘завжди, весь час’ [Лесюк: 122], *напрóтів*, *напрóків* ‘напроти, навпроти’ [СБГ: 318], *передторі́к*, *пиритторі́к* ‘позаторі́к’ [Ibid.: 400] тощо.

3. Словотвірні варіанти здебільшого представлено в різних словникових статтях: *тепéрка* ‘тепер’, *тепéрка-во* ‘тепер ось’, *тепéреньки*, *тепéречка* ‘тс. до *тепéрка*’ [Лесюк: 121], *наво́ста́нок* ‘накінець, насамкінець’ [Шило: 181], *наво́ста́тку* див. *наво́ста́нок* [Ibid.], *навпо́перек* ‘впоперек; горизонтально; у всі боки’ [Піпаш: 108], *навпо́перечк’и* = *навпо́перек* [Ibid.]. Водночас засвідчено випадки подання навіть різнокореневих дериватів з однаковою семантикою в одній словниковій статті, як-от: *переттогі́д* // *перетторі́к* ‘позаторі́к, два роки тому’ [ГГ: 147].

4. З огляду на свою незмінність та безкатегорійність зафіксовані прислівники не містять низки граматичних ремарок, як інші змінювані частини мови, окрім ремарки *присл.*, рідше – *незм.*, спорадично, з огляду на представлення форм компаратива та суперлатива, – указівки на це (*вищ. ст.*, *найвищ. ст.*), що відзначено в усіх працях, щоправда, не завжди послідовно, із подальшою репрезентацією семантики. Наприклад: *водно́* присл., ‘постійно, весь час’ [Лесюк: 93], *ін* присл., ‘завжди, постійно’ [Ibid.: 101], *мусóво* ‘обов’язково’ [Ibid.: 109]; *зمالéнькості* ‘змалку’ [Аркушин I: 191], *спрі́ходу* присл. ‘скраю, при вході’ [Ibid. II: 167], *ме́нче* прис., вищ. ст. ‘менше’ [Сагаровський: 227] тощо. Зазначмо, що ремарки *незм.* і *присл.* у СБГ подано не завжди послідовно: *лу́чче*, *лу́ччі*, *лу́чи* присл. ‘краще’ [СБГ: 268]; *передтогі́д*, *пириттогі́д*, *пириттугі́д* *незм.* ‘позаторі́к’ [Ibid.: 400]; *пі́ше*, *пі́ші*, *пі́ша* *незм.* ‘пішки’ [Ibid.: 426].

5. На нашу думку, до прислівників зі згрубілими та зменшено-пестливими суфіксами, варто додавати інші ремарки: *змени́.*, *збі́льш.*, *згру́б.*, *здри́б.*, *пестл.*, оскільки не всі такі утворення в діалектному мовленні зберігають значення згрубілості чи пестливості, про що неодноразово писали Ю. Громик [Громик 2012] та Г. Аркушин [Аркушин 2010]; пор.: *мнягенько* [мн’а’гин’ко] присл. пестл. ‘м’яченько’ [Сабадош: 174]. Нато-

мість у прикладах *гарнénно* ‘дуже гарно’ [СПГ: 53], *лавкénно* ‘тс.’ [Ibid.: 112], *грубénно* ‘дуже грубо’ [Ibid.: 59], *бигéнько* ‘швидко’ [Аркушин I: 17], *вóндички* ‘ось тут’ [Ibid. I: 72], *довжéнько* ‘довго’ [Ibid. I: 137], *зáвтроньки* ‘завтра’ [Ibid. I: 163], *óденька, óденьк’и* ‘отут; перед цим’ [Піпаш: 123] та ін. значення прислівників окреслити важко. На жаль, лексикографічна репрезентація не дає змоги дійти висновку про причини функціонування таких утворень, що, очевидно, може залежати від ідіолекту діалектоносія, від умов використання того чи того адвербіатива; окрім цього, можливо, зазначені суфікси могли вже втратити свою семантику.

6. Традиційно явище полісемії із зазначенням усіх зафіксованих семантичних варіантів представлено в одній словниковій статті: *лі́хо* – 1) ‘дуже сильно’; 2) ‘гидко’; 3) ‘погано’ [СБГ: 260]; *кі́рінно* – 1) ‘брудно’; 2) ‘неякісно, будь-як’ [Негрич: 92]; *ко́турно* 1) ‘нудно, марудно’; 2) ‘поволі, неквапно’ [Ibid.: 99], *не́ріш* – 1) ‘швидше’; 2) ‘спочатку’ [ГГ: 147], *назадúсь* – 1) ‘назад’; 2) ‘задом наперед’ [Ibid.: 129] тощо, натомість явище омонімії – в окремих статтях: *шпéтно*¹ ‘погано, бридко’, *шпéтно*² ‘вузько, коротко’, *шпéтно*³ ‘гарно’, *шпéтно*⁴ ‘бідно, убого’ [СБГ: 669], *я́дерно*¹ ‘холоднувато’, *я́дерно*² ‘гучно, голосно’ [СПГ: 239] тощо.

7. У низці словників прислівники із суфіксами **-о, -е** як деривати прикметників подано шляхом відсилання до відповідних ад’єктивів із такою ж семантикою: *мла́ковато* – присл. до *мла́коватий* ‘заволожений, низовинний’ [Сабадош: 174], *непúдло* – присл. до *непúдлый* ‘досить добрий, якісний, непоганий’ [Ibid.: 206], *і́скренно* – присл. до *і́скренний* ‘щирий, відвертий, правдивий’ [Сагаровський: 153]. Хоча водночас засвідчено деякі недогляди в репрезентації таких прислівників, що зумовлено, по-перше, відсутністю ілюстрації, яка б чітко демонструвала семантику зазначеного слова як прислівника, а не як головного члена, співвідносного із присудком, в односкладному безособовому реченні; по-друге, неточністю тлумачення значення та наведення семантики до багатозначного слова без указівки, до якої семи представлено ілюстрацію, по-третє, сплутуванням частиномовної належності слова, по-четверте, непослідовністю представлення таких адвербіативів. Зокрема у СБГ фіксуємо прислівник *спрі́кішно* – присл. від *спрі́кішний* 1) ‘акуратний’; 2) ‘зручний’; 3) ‘повороткий’, натомість не зрозуміло, до якого зі значень наведено ілюстрацію (*Там спрі́кішно переходити*) [СБГ: 515]; *лю́тно* – 1) ‘холодно’; 2) ‘сердито, люто’ (*Діти ни йшли до школі́, бо надворі́ бу́ло дúже лю́тно. Чогó так лю́тно дівисси?*) [Ibid.: 269], де перша ілюстрація не підтверджує частиномовної належності зазначеного слова до прислівника. У словнику с. Сокирниця семантику таких прислівників також пояснено за допомогою прикметника, наприклад: *нефа́йно* – присл. до *нефа́йний* ‘негарний, некрасивий, поганий’ [Сабадош: 205–206], *ре́ндешино* – присл. до *ре́ндешиний* ‘акуратний, пунктуальний, порядний’ [Ibid.: 306] та ін., натомість *мо́цно* – присл. ‘міцно’ без відсилання до попереднього при-

кметника *мо́цный* – ‘міцний’ [Ibid.: 177]. Відзначмо, що часто відсилання до прикметника ускладнює роботу діалектолога з таким матеріалом, наприклад: *ска́рідно* – присл. до *ска́рідный* – те саме, що *ме́рзкий* ‘огидний, гідкий., неприємний’, див. ще *ска́рідный* [Сабадош: 332]; пор. натомість: *шйбко* ‘швидко’ [СПГ: 70], *шпа́рко* ‘тс.’ [Ibid.: 236], *ху́тко* ‘тс.’ [Аркушин II: 236], *паксу́дно* ‘гідко, негарно’ [Ibid. II: 30], *сты́дно* ‘соромно’ [Ibid. II: 173], *лю́дно* ‘добре, по-людськи’ [Никончук 1968: 86].

8. Звернімо увагу на репрезентацію прислівників, утворених у результаті адвербіалізації іменників в орудному відмінкові. На нашу думку, розлогі ілюстрації уможливили б розрізнення таких слів як прислівників та іменників у зазначеній відмінковій формі, дали б змогу простежити особливості використання таких утворень в обох частиномовних статусах. Натомість відсутність ілюстрацій не дає змоги це відстежити, хоча семантика таких утворення адвербіальна: *за́в’язкою* ‘зав’язати кінці шнурків так, що їх можна легко розв’язати’ [Аркушин I: 164], *за́в’язом* ‘тс.’ [Ibid.], *гусакóм* ‘спосіб пересування звірів, коли вони йдуть один за одним’ [Ibid.: 114], *дугóю* ‘спосіб полювання, коли мисливці йдуть півколом’ [Ibid. 146] тощо.

9. Зазначмо, що в діалектних словниках наявні так звані прислівникові сполуки, які в літературній мові не набули статусу прислівника, а тому й відсутні у словниках літературної мови. Водночас у діалектному мовленні, як засвідчують досліджувані лексикографічні видання, такі одиниці здебільшого зрослися в повноцінний прислівник (однослівне утворення), часто з переміщенням наголосу, тобто таке злиття свідчить про повний перехід сполук до адвербіальної системи, про що зазначав і Ю. Громик: «У подібних конструкціях (адвербіальних сполученнях) процес стирання первинних особливостей ще не зовсім завершений, однаке, опинившись між двома лексикограматичними класами, ці сполуки вже набули виразного адвербіального значення, а отже, із функціонального погляду вони є прислівниками» [Громик 2010: 29]. Така ситуація призводить до того, що одні й ті самі адвербіативи в досліджуваних лексикографічних виданнях представлені по-різному: як однослівні або як двослівні утворення, хоча в мовленні людей вони вже давно сприймаються як прислівники, про що свідчить і їхня семантика: *надолі́ні* ‘внизу’ [Лесюк: 109], *сно́чи* ‘учора ввечері’ [Ibid.: 119]; *наскла́д* ‘спосіб оранки земельної ділянки від середини до країв’ [СПГ: 131], *вду́х* ‘дуже швидко’ [Аркушин I: 46], *допра́вди* ‘справді’ [Ibid.: 139], *набу́дні* ‘у будній день’ [Ibid.: 328], *за́рок* ‘наступного року’ [Ibid.: 176], *дохолéри* ‘дуже багато’ [Ibid.: 140], *додни́ни* ‘удосвіта’ [Астаф’єва: 457], *попра́вді* ‘справді, дійсно’ [Сабадош: 260]; пор. також: *в склад* ‘спосіб оранки земельної ділянки від середини до країв’ [Аркушин I: 78], *в копці́* ‘спосіб садіння картоплі по зораному’ [Ibid.: 66], *в косі́чки* ‘спосіб ткання рушників’ [Ibid.], *в прику́ску* ‘пити несолодкий чай, відкушуючи по шматочку цукор’ [Ibid.: 76] та ін.

10. На нашу думку, значно полегшує роботу користувача словника відсилач до слів-синонімів, які згруповані в алфавітному порядку та представлені в одній словниковій статті: *вмасі* [ʎmas'ɪ], присл. 'миттєво, дуже швидко', див. також *бігом, борзенько, борзо, вбіги, ввиккі, вмах, зарес, махом, раздва, начіс, начісок, цікавенько, цікаво* (2) [Астаф'єва: 282], *впотайці* присл. 'крадькома, потайки'. Див. ще: *покрадьком, покрадаємки, покрадаємци, покрадєнци, покрадємци, покрадєнци, покрадиємци, покрадиєнци, покрадїмци, покрадїнци, покрадиємки, покрадиємци, покрадиєнци, покрадїому, покрадов'єнци, покрадоємци, покрадоємці, покрадоєнци, покрадом, покрадома, покрадомєнци, покрадобо, покрадобому, покрадобци, покрадуємку, покрадуємци, по́крадьки, потаємци, потаємці, по́тайки, по́тайно, пукрадємци* [Шило: 84] та ін. До таких відповідників подано подальші відсилання до першого реєстрового слова з відповідним значенням: *навправєц*, присл. 'напростець'. Див. ще: *направці, навропсткі, навропчкі, напівпрек, напівперекі, навропсткі, навропчкі, напрушкі* [Ibid.: 181], *направці* присл. Див. *навправєц* [Ibid.]. Натомість повторювати всі синоніми в кожній словниковій статті, на нашу думку, не обов'язково (пор.: *вмасі* – *бігом* [*бігом*], присл. 'миттєво, дуже швидко'. Див. також *борзенько, борзо, вбіги, ввиккі, вмасі, вмах, зарес, махом, раздва, начіс, начісок, цікавенько, цікаво* (2) [Астаф'єва: 73]). Водночас сучасний стан розвитку діалектної лексикографії із застосуванням новітніх комп'ютерних технологій дає змогу замінити традиційні лексикографічні скорочення *див., те саме, що* іншими графічними засобами, які полегшують візуальне сприйняття матеріалу (див., напр.: [Нерич]).

11. Зауважмо, що недостатність фіксації діалектних прислівників у лексикографічних виданнях спонукає до укладання детального питальника з метою якнайповнішої фіксації говіркового матеріалу, який буде представлено в діалектному словникові, причому функціонування кожного адвербіатива має підтверджувати зв'язний текст (повністю підтримуємо думку Н. Хобзей і Т. Ястремської, що діалектний словник «мав би поєднувати засади сучасної лексикографії, однак робити його доступним для нефахівця, легким у користуванні... кожна словникова стаття розкривала б конкретні поняття, часто вміщуючи достатньо великі контексти, які б ілюстрували народні уявлення» [Хобзей 2008: 204]), оскільки за такої умови можна буде точно визначити належність похідного утворення, зокрема відчислівникового чи відприкметникового, до класу адвербіативів, станівників чи неозначено-кількісних числівників (пор.: *чимало*, *чималко* присл. 'чимало' [Аркушин II: 241]; *весело* присл. 'весело' *То було так весело* [СЗПГ: 49], *видно* – присл. 'видно': *Тобі видно тут?* [Ibid.: 54]; *багачко* присл. 'багато' *Тут багачко псив!* [Ibid.: 8]; *мраковіто* – присл. до *мраковитый* 'з легким туманом': *Того рана было мраковито* [Сабодош: 177]), адже відсутність розгорнутих ілюстрацій, вдало дібраного кон-

тексту реалізації семантики чи частиномовної належності слова, зокрема прислівника, позбавляє діалектолога змоги на науковому рівні оперувати даними діалектних лексикографічних видань.

12. Важливим, на нашу думку, є точний запис у фонетичній транскрипції, що відображає вимову, хоча в багатьох словниках цього немає, очевидно, через те, що автори-укладачі не ставили собі за мету таке представлення матеріалу. Хоча саме така репрезентація розширила б коло користувачів (не тільки лексикологи й дериватологи, а й фонетисти).

Отже, способи репрезентації адвербіальної лексики в сучасних діалектних виданнях здебільшого традиційні, вписуються в загальний контекст лексикографічної праці. Натомість фіксація невеликої кількості прислівників спонукає діалектологів до того, щоб максимально брати до уваги специфіку цієї частини мови, деталізувати наявні питальники для збору діалектного матеріалу, відповіді до яких повинні містити ілюстрацію уривка зв'язного мовлення, бажано навіть у культурно маркованих контекстах (прислів'я, приказки, загадки, фразеологізми). Окрім цього, незважаючи на способи репрезентації прислівникової лексики, обов'язково долучати записи адвербіативів фонетичною транскрипцією.

Насамкінець зазначмо, що в діалектній лексикографії є прецеденти видання словників окремих лексико-граматичних класів слів чи конкретних ТГЛ із виростанням словникарського діалектного надбання з різних теренів українськомовного діалектного континууму (див., наприклад: [Леснова; Панцьо]). Можливо, на часі й підготування словників прислівникового лексикону конкретної діалектної одиниці (говірки, групи говірок, діалекту) і видання загальноукраїнського словника прислівникової лексики, укладеного за наявним у лексикографічних виданнях матеріалом, що засвідчить цілісність прислівникової діалектної системи та слугуватиме для наступних, передовсім компаративних, студій у царині діалектної морфології.

ДЖЕРЕЛА

- Аркушин – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Вежа, 2000. Т. 1–2.
- Астаф'єва – Астаф'єва М., Воронич Г. Словник гуцульських говірок Річки та Яворова: т у 4-х книгах. Книга 1. Київ-Івано-Франківськ, 2014. 514 с.
- ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
- ГБ – Бідношия Ю., Дика Л. Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. Київ, 2008. 480 с.
- ГПУ – Говірки історичної Уманщини і суміжних земель / за ред. Т. М. Тищенко. Умань, 2008. 260 с.

- Лесюк – Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ, 2008. 328 с.
- Леснова – Леснова В. Словник оцінних номенів людини в українських діалектах. Луганськ, 2013. 304 с.
- Негрич – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березові. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. (Серія «Діалектологічна скриня»). 224 с.
- Панцьо – Словник прикметникового лексику лемківських говірок / укл. С. Є. Панцьо, Н. І. Лісняк. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015. 232 с.
- Піпаш – Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.
- Сабадош – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / за заг. ред Н. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
- СЗПГ – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. А–Я. Луцьк, 2016. 648 с.
- СПГ – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1974. 260 с.
- СССП – Лисенко П. С. Словник середнього і східного Полісся. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1961. 72 с.
- Сагаровський – Сагаровський А. А. Матеріали до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків, 2011. Вип. 1–2.
- Турчин – Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. Львів: Українська академія друкарства, 2011. 384 с.
- Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. (Серія «Діалектологічна скриня»), 2008. 288 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Аркушин 2010 – Аркушин Г. Західнополіські невідмінювані деривати з суфіксальним -к-. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі*: зб. наук. праць. Луцьк, 2010. Вип. 9. С. 8–21.
- Городенська 2004 – Вихованець Іван, Городенська Катерина. Теоретична морфологія української мови / за ред. І. Вихованця. Київ: «Пульсари», 2004. С. 298–320.
- Гримашевич 2015 – Гримашевич Г. І. Лексикографічно-текстографічна репрезентація поліської адвербіальної системи. *Діалектологічні студії 10. Традиції і новаторство* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. С. 222–234.
- Громик 2010 – Громик Ю. В. Прислівники зі значеннями 'на плечі (взяти дитину)', 'на плечах (нести дитину)' в західнополіських та суміжних говірках. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі*: зб. наук. праць. Луцьк: РВВ «Вежа», 2010. Вип. 9. С. 28–39.
- Громик 2012 – Громик Ю. В. Західнополіські прислівники на -ки, -ка. *Волинь філологічна: текст і контекст. Актуальні проблеми сучасного мовознавства*: зб. наук. праць. Луцьк, 2012. Вип. 14. С. 26–38.

- Делюсто 2010 – Делюсто М. С. Граматика говірки у світлі тексту: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2010. 20 с.
- Інструкція 1992 – Інструкція для укладання діалектних словників / Ярослава Закревська (відп. ред.), Уляна Єдлінська, Розалія Керста. Львів, 1992. 32 с.
- Мартінова 2014 – Мартінова Г. І. Функціонування обставинних прислівників у середньонаддніпрянських говірках. *Мовознавчий вісник*: зб. наук. пр. / МОН України Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; відп. ред. Г. І. Мартінова. Черкаси, 2014. Вип. 19. С. 6–14.
- Німчук 1978 – Німчук В. В. Прислівник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол. В. В. Німчук, А. П. Грищенко та ін. Київ: Наук. думка, 1978. С. 342–412.
- Никончук 1968 – Никончук Н. В. Из лексики полесского села Листвин. *Лексика Полесья*. Москва: Наука, 1968. С. 79–92.
- Хобзей 2006 – Хобзей Н. Сучасне українське діалектне словникарство. *Україна: культура, спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006. Вип. 15. С. 819–826.
- Хобзей 2008 – Хобзей Н., Ястремська Т. Діалектний словник: автор та читач. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: Зб. наук. праць. Вип. 12. Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії: До 100-річчя Миколи Андрійовича Грицака. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. С. 203–205.

SUMMARY

In the article the methods of representation of adverbial vocabulary of different zones of the Ukrainian dialectal continuum in dialectal lexicographic editions on the material of dictionaries of the 2nd half of the XX th-the beginning of the XXIst centuries are analysed. First of all attention is accented on the structure of vocabulary article, presentation of variants of lexemes (phonetic, accentual, word-formation), polisemantic adverbs and adverbialives-omonimy, remarques given to the dialects, illustrative material. It is noticed the relation to the ambiguousness of interpretations of adverbs and other unalterable words, different types of presentation of dialectal material, plenitude of opening of semantics both in a vocabulary article and in the given standards of dialectal speech.

The representation of adverbial forms of instrumental case and the adverbial connections is separately considered. Insufficiency of fixing of dialectal adverbs as a peripheral class of words in lexicographic editions is set, and it induces to the completing a detailed questionnaire for the most complete fixing of dialectal material. At the same time it is an actual question in relation to the selection of the argued illustrative material as coherent dialectal texts (even insignificant on a volume) for providing of display of semantics of adverb, its transposition processes, valency and variaty. The prospects of completing the dictionaries of adverbial lexicon of the separately taken dialectal unit (hovirka, groups of hovirky, dialect) on the materials fixed by dialectology and the edition of the dictionary of adverbial vocabulary, completed on the present lexicographic material, are outlined, for confirmation of archaity and system of adverbial dialectal vocabulary and doing of the use of such products possible as a source for next studios in area of dialectal morphology.

Keywords: dialectal dictionary, adverbial vocabulary, adverb, adverbial connections, polysemy, illustrative material.

ОБРЯДОВА ФУНКЦІЯ ВЕСІЛЬНОГО ПЕЧИВА ТА ЙОГО МОВНА ПРОЕКЦІЯ В БОЙКІВСЬКИХ ГОВІРКАХ

*Ritual Function of Wedding Biscuits
and its Linguistic Projection in the Boiko Dialects*

У бойківському весільному обряді, окрім головного хліба – хліб, *коровай*, використовують й інші види хліба та печиво різної форми, на позначення якого в говірках фіксуємо різні назви: *баба, балець, булка, гуска, калач, книш, наручники, оципок, печиво, стручень, убарянок* та ін.

Зокрема слово *струцен'* у бойківських говірках позначає здобний хліб із переплених смужок тіста: *на вес'іл'у да'йут та'к'і н'летин'і / н'ібито хл'іб / а'ле то та'к'і ст'руцн'і ве'лик'і // бо на ба'зар'і та'к'і йе ма'лен'к'і / до'ўг'і / а то 'б'іл'ши та'к'і за'ве'лик'і / то нази'вайе'ц'і ст'руцн'і / то хл'іб* (Ос); пор.: 'білий здобний хліб довгастої форми, виготовлений з переплених шматочків тіста' [Матіїв 2013: 445]; діал. *стручень* – видозмінене запозичення з польської мови: пол. *strudel* 'хала, плетінка' [ЕСУМ V: 455].

Вдало випечений *стручень*, як вважали бойки, – прикмета гармонійних подружніх стосунків:

і то'гда так'і ст'руцн'і пек'ли і ти'пер пек'чут // к'істо ли'ше со'б'і на моло'ц'і росч'ин'айут / цукру там да'йут / йа'йічка / та'киї д'уже фа'йніі ўже смач'ніі спек'чут // та йа'к спек'чут / то кажут / та'киї йім 'буде в'ік / бо та'к'і ўже ст'руцн'і 'добр'і // ну / так з'найіте / по-'доброму (Ос).

Лексема *стручень* в обстежених бойківських говірках ілюструє розгалужену семантичну структуру відповідно до функційного використання хліба:

- 'обрядовий хліб, який приносив наречений до нареченої на заручини': то на заручини прино'сиў моло'диі до моло'дойі ст'руцен' (ВСт);
- 'прикрашений весільний хліб, на якому наречена передавала сорочку для нареченого':

- н'ім моло|дій шче виби|райес'і до моло|дойі / моло|да виси|лає трох л'у|деї с'тарших до моло|дого с:о|рочкоў // с'труцен' обмайіли г'р'ішми і на н'ого кладут со|рочку (Кр);
- 'весільний хліб, який гості' приносили на весілля:
нав'іт' ішли на вес'іл'є / то дес'іт' йе|йец' / але то не ў мене / ше ско|р'іше / йа то пам'і|тайу // жита / пше|ниц'у вузлик бе|ре / с'труцен' пек'ли / та|кий доўгі // і ўс'о (Глбк); ми напек'ли та|к'і струц'н'і / йа бе|ру с'труцен' / чолов'ік бе|ре п'іў|л'ітру та і і|демо / то прин'іс та|кий (Бг); йа ішла до вас на вес'іл'є / купувала с'труц'н'і / хустину шал'і|нову чи йа|ку // к'лали с'труц'н'і ў хустину |перед молодих і перепи|вали (Тр); пор. записи Ю. Шнайдера від початку ХХ ст.: W obu chatach weselnych grają muzyki przez cały dzień jeszcze, a w dniu tym znoszą znajomi młodym podarki, jak «sztrucle», zboże, lub mleko, za co ich goszczą (Яс) [Schnaider 1911: 161];
 - 'обрядовий хліб, із яким наречена зустрічала нареченого та гостей':
з молодим ішли бо|йари / сп'і|вали ц'ілу до|рогу // йо|го бат'ки |дома ли|шалис'а // при|ход'ат до моло|дойі / сп'і|вайут / моло|да майе в'і|ходити / с'труцен' на ру|ках (Сд); і при|ход'ат до моло|дойі / моло|да зустр'і|чала йіх с хл'і|бом / о|та|кий с'труцен' на ру|шні|ку // і за|ход'ат до х|ати / бо|йар'іў кладут за ст'іў / а моло|ду за д'і|жу ў|бірати (Глбк); в'і|ходит' моло|да з д|рушкоў / майут п'ід па|х'вами ко|лач'і чи струц'н'і і об|ход'ат наў|коло ўс'іх бо|йар'іў три |рази і ц'і|луйес'і з молодим і з бо|йарами (Бг);
 - 'весільний хліб, який приносив наречений, прийшовши по наречену':
йак і|шоў моло|дій по моло|ду б'рати з л'уд'ми до|дому / то клаў на ст'іў с'труцен' // о! / ше с'труцен' буў за|вит' // с'труцен' / то хл'і|б / плетенка (ВСт);
 - 'весільний хліб як подарунок нареченої малому хлопцеві за те, що сидів у неї на колінах упродовж весільного застілля':
а пот'ім ше йак моло|ду заса|дили за ст'іў / к'лали на ко|л'іна хл|опчика // а|га / ше йак |мали хл|опчика класти / моло|да за то с'труцен' да|вала та|кий плетениї (Кр); йа са|ма в'і|да|вала / то дали ме|н'і хл|опц'і на ко|л'іна і да|вала хл|опц'у чи с'труцен' / чи цук'ерки / чи г|рош'і (Тр); хл|опчик сид'іў на ко|л'інах і моло|да |мала йа|кис' подарок |тому хл|опцев'і |дати // |ран'ше шо? / кон|фет'іў там / с'труцен' та|кий пек'ли дл'а н'ого спец'і|ал'но (Ур);
 - 'обрядовий хліб, завинений у біле полотно, який староста тримав на голові нареченої, танцюючи з нею (під час танцю староста намагався відкусити кусень хліба)':
моло|да |мала да|ти |мам'і моло|дого / купити полот'на |б'ілого / за|вити ту|да с'труцен' та|кий ў плат'інку та|ку // і ўже йак моло|ду поч'іп'чали / то|ди с'тароста з моло|доў тан'ц'у|ваў // браў зап'ід |пахи і ко|ло|мійку / а тої хл'і|б три|маў на голо|в'і // йед|ноў рукоў три|маў на голо|в'і і ста|раўс'а ў|кусити // во|на так і не да|вала // [...] полотно ли|шалос'а |мам'і моло|дого // |б'іле полот'но на голо|в'і з'в'ете і хл'і|б за|в'етий // купа |того полот'на сто|йала на сто|л'і / аби с'труцен' за|и|раў т|рошки і так с'тароста ста|раўс'а ў|ку|сити (Кр);
 - 'обрядовий хліб, який наречена мачала в мед і розподіляла між усіма весільними гостями':

йак ми прихо|дили з'ї шл'убу / шче маў |бути ст'руцен' куп|лений і м'їд / і моло|да / так |д'їти попри|ход'ат так'ї мал'ейі / бо моло|да |буде да|вати хл'їба з |медом // то моло|да пок'райїт тої ст'руцен' / ци там йак не |було ст'руцн'а / то хл'їб / і ма|ч'ела тої м'їд // і так п'їдхо|дили / і во|на да|вала |кожному то |їїсти / то йа са|ма да|вала (Ям); моло|да да|вала хл'їб з |медом / не так йак ти|перка / тор|ти / та|кево // моло|да при|їде і на|країе та|кого хл'їба / ст'руцн'ї ка|зали / і м'їд ма|ч'ейе і так да|валос'а ўс'ім |гос'ц'ам (Ур);

- 'спеціально спечений весільний хліб як подарунок музикантам': му|зикам да|йец'а ст'руцн'ї (Бг);
- 'спеціально спечена булочка, яку наречена докладала до подарунка родині нареченого, хрещеним батькам та дітям':

пек|ли кола|ч'ї / і до |двац'їт' / і до |сорок / струцн'ї пек|ли // моло|да обда|ровуєє моло|дого ро|дину / т|реба |було і |двац'ат' спек|ти / і |д'їт'ам / і пох|ресникам / і на|наш'кам / т'ї / шо до хрес|ту т|ри|мали // ў моло|дойї за|чи|нали ше с |того |тижн'ї пе|чи // пек|ли ст'руцн'ї / кола|ч'ї ў моло|дойї / бо во|на обда|ровувала ро|дину моло|дого // дл'а |тата / дл'а |мами виби|рали на|б'їл'ш'ї (Бг); тог|ди |к'їл'ко по|дарк'їў т|реба / ст'руцн'їў |к'їл'ко т|реба / аби по за|кон'ї ўже |було (Ос); ст'руцен' то так'ї бу|л'к'е / з|найїте? / п|летен'ї бу|л'к'е / так'ї |булочк'е і йак пере|пи|вали / йак ўже іш|ли до |нейї пере|пи|вати ў моло|дого / во|на да|їє по|дарок // ну / во|на |голо не да|вала // во|на т'ї ст'руцники да|вала / і там у|же ска|кали // му|зика г|рала і во|ни п'їдс|какували // так'ї ма|л'ї ст'руцники / до |кожного по|дарка во|на да|вала т'ї ст'руцники // на |голу |руку не да|вала // т|реба |мати хот' с |пїєди|с'єт' // ну йак ве|лика ро|дина / то з|найїте / с|к'їл'ки т|реба? // на|при|клад / во|на ме|н'ї по|дарок не да|їє / а пере|пи|вати йа ї|ду / во|на да|їє ст'руцен' / бо йа чу|жа // х'їба ро|дин'ї да|їє // а ти|перка ўже да|їут цу|корки // ст'руцн'ї ўже н'є (Ям); – Хто пік коро|вай? – йо|го ро|дина // ў |него пе|чут / ў |него стрі|ї / ву|їко / те|та пе|чут / два коро|гвайї // а моло|да |мала ст'руцн'ї так'ї |печен'ї // ра|зом с|т'руцн'ами |мусит да|ри да|вати моло|дого фа|м'їл'її (Кз).

На позначення обрядового хліба, який староста нареченого приносить до церкви для священика, у говірках Рожнятівщини поч. ХХ ст. зафіксовано назву *струця* [див.: Schnaider 1911: 155, 159]).

Відзначаємо здатність лексеми *ст'руцен'* входити до складу стійких словосполучень: *їти на ст'руцен' з |медом* 'приходити на весілля по-частуватися (про незапрошених учасників весілля)': – Як називали не запрошених на весілля людей? – *та йшли / ку|сок ст'руцн'а з |медом // їдем на ст'руцен' з |медом // да|дут і ўже п'їшоў гет // з'їли ст'руцен' і п'їшли // то п'їдво|ротники* (Ур).

Як зауважує дослідниця Т. Леньо, до 50-х років ХХ ст. функцію короваю у весіллі бойків Закарпаття виконували калачі-крученики або верченики [Леньо 2015: 71]. Лексему *ка(о)лач* в обстежених бойківських говірках зафіксовано із семантикою:

- 'порізаний на шматки обрядовий хліб, який наречена розподіляла між усіма гостями, запрошуючи їх на весілля':

во'ни брали ко'лач / по'р'ізу'ли так д'р'і'бон'ко і ў 'кожн'її 'хат'ї да'вали ко'лач
'їїсти // про'сили 'тато і 'мама / і ми вас п'росимо / при'ход'те до нас на
ве'с'іл'а (Сд);

- 'круглий обрядовий хліб з отвором, крізь який нарізали барвінок на вінок нареченим':

бар'в'інок 'через ко'лач р'вали / а'ле йа не з'найу // 'ножиц'ами к'лацкали / так
на'к'лацкали // моло'да да'вала ко'лач (Сд); поси'лайец'і: і моло'дих з ро'дини
хло'пц'іў / да'їес'і ко'лач / 'кошик / 'йак 'паску с'в'а'тити / бу'тилку во'ди і в'ін
'перший раз ма'ї р'вати // п'хайе 'руку ў ко'лач / 'маїе р'вати 'через ко'лач // а
по'тому 'купочку зв'язує / і так ск'рутит / у ко'лач кла'де (Глбк);

- 'обрядовий хліб, що лежав на діжі, перед якою одягали наречену до шлюбу':
с'їда'ють до обра'з'їў і 'перед 'ними д'ї'жа // на д'ї'ж'ї 'маїе 'бути хл'їб / ко'лач
з 'дирко'ї / там шам'пан'с'ке // кла'дуть ў то'ї ко'лач / ше 'зеркало 'перед не'ї /
го'р'їлка / те'пер шам'пан'с'ке / ше 'грош'ї (Бг);

- 'обрядовий хліб, яким наречений викупував наречену (клав хліб на діжу і обкладав його грішми)':

і не пус'ка'ють / да'ва'ї го'р'ї'їку // 'ма'ють 'мати ко'лач / го'р'ї'їку // с'тароста 'маїе 'не-
сти ко'лач'ї і го'р'ї'їку // [...] ўже моло'дий іде / бе'ре с'о'бо'ї го'р'ї'їку / і с'тароста
зо дв'ї-три фл'єшки / зо три-ш'тири ко'лач'ї пе'ре'ходить / 'к'їл'ко пе'ре'їдуть /
'мо'жуть 'менше / 'мо'же раз / 'мо'же два пе'ре'їдуть (Мж); д'ї'жу за'стел'ували 'фа'їно //
на д'ї'жу с'тел'а'т по'кривало / п'рос'т'їн' 'йа'кус' / с'та'їл'а'т ко'лач // моло'дий с'та'вить
у ко'лач пл'а'шку го'р'ї'їку і обкла'дає гр'їшми на чо'тири с'торони // ну / та'кий
'викуп за моло'ду // то'д'ї ўби'ра'ють у'же моло'ду (Бг);

- 'обрядовий хліб, що лежав на діжі, перед якою змінювали головний убір нареченій':

'п'їс'л'а с'їл'убу ве'р'талис'а до моло'дой // с'їдали за ст'ї'ї // на д'ї'ж'ї к'лали
ко'лач / ў ко'лач го'р'ї'їку / а ў го'р'ї'їку за'ст'ромл'єли бар'в'інок (Сд); за д'ї'же'ї
зави'вали моло'ду // тут була д'ї'же / на д'ї'ж'ї сто'ї'яла пл'єшка го'р'ї'їку / 'м'їр'то'ї
зако'сичена / 'вел'он там бу'ї 'їїї // ў су'к'єнку ў'же 'була ўб'рана / і ў'же в'інок
то'ї / то ў'с'о сто'ї'яло на ко'лач'ї // ў ко'лач'ї 'була п'ї'їл'їтра го'р'ї'їку / 'йак ше
хло'пц'ї не ў'к'рали (Бг);

- 'обрядовий хліб, яким дружба хрестив двері':

то'д'ї д'ружба пе'рехрес'тї'ї ко'лачем одв'їрки / д'вер'ї у 'хат'ї і ў'же їшли до
шл'убу (Бг);

- 'обрядовий хліб, із яким матір нареченої зустрічала наречених та бла-
гословляла їх':

'йак при'їшли до моло'дой / то 'мама с'тойїт з ко'лачем на по'роз'ї і х'рестит
їїх ко'лачем / 'медом // три'ма'є 'миску з 'медом і ко'лач // і на'к'єнута / ко'лис'
ко'жухом / а ти'пер ве'лико'ї 'хустко'ї // моло'дих заво'дили п'їд ко'жухом (Бг);

- 'обрядовий хліб, який наречена розподіляла між усіма весільними
гостями та зустрічними після шлюбу':

'йа'кос' з 'церкви їшли з ко'лач'єма // моло'да ко'лач'ї д'ї'лила 'коло 'церкви / і по
до'роз'ї 'л'уд'ам // а коро'гва'їа 'тоже за'лишували тим / хто не м'їг 'бути (Бг);

- ‘обрядовий хліб із медом, яким матір нареченого зустрічала і який роз-
поділяла між нареченими та гостями після шлюбу’ (мачала шматок калача
в мед, робила хлібом знак хреста на обличчі наречених, а потім давала
його кусати їм та гостям. Уважали, що таке пригощання забезпечить
«солодке» життя молодому подружжю; що більший шматок калача гість
надкусить, тим буде заможнішим):

йак ўже завод'ат до хати / то мама бе'ре калач в'ід шл'убу / ма'чайе ў мед
ко'лачик / х'рестит наїперши молодого с'у'да і ту'да і да'йе йо'му ку'сати //
то'д'і моло'ду так са'мо х'рестит // то'д'і ўже д'ружба заби'рае вес' ко'лач
то'д'і д'іл'ат у'же моло'д'ож'і (Бг); перше кола'чем з медом ўстр'ічайут /
там йіх ми'руйут кола'чем / моло'ду / та і да'йут ку'сати // по'том ше д'ружбу
та і д'рушку // а во'ни ўс'і кола'ча роз'ір'вут / то'д'і їд'ут' та і то'гди моло'ду
нак'ідае та і ве'де до хати (Бг); мама молодого ўстр'ічайе / ви'ходе с
кожу'хом / ви'вер'тайе ко'жух / і не'се колач / і на'руб / і тим кола'чем наїперши
х'рестит молодого медом / ў м'ід ма'ч'е'йе і так тутка р'обит х'рест колач'ем /
с'у'да / о'ту / на ли'ци / і то'д'і ма'ч'е'йе і да'йе ку'сати / к'і'л'ко ў'кусе // б'і'л'ше
ў'кусиш / бога'т'ішчій будеш / а хто ме'нше ў'кусе то так // та і моло'д'і так
да'йе / по'том друш'кам / дружба'м і ўс'ім го'с'ц'ам да'йе то'го колач'е ку'сати //
а ти'пер ўже н'е / то ўже р'іж'ут на др'і'бон'к'і ка'валки / по-пан'с'ки / то ко'лис'
ку'сали (Мж); моло'дих обс'івали обо'ўйас'ково зер'ном / мама і с'в'а'ченойу
во'дойу ск'ропл'ували // і йак во'ни ўже повер'тали'с'а с'і'л'убу до хати / і
там да'вали ме'ду // от ма'ла та'кий ко'лач с'печеній / в'ідламувала і ма'чала ў
м'ід і да'вала йім то'го ме'ду про'бувати і так го'с'т'ам // йак ўже повер'нула'с'
п'і'с'л'а шл'убу / шо'би бу'ло солотке йім жи'т'а (Кр). Цей звичай зафіксовано
в бойківському весіллі на поч. XX ст.: Tu przed chatę – jak u młodej, jak i u
młodego – wychodzi matka i gości ich kołaczem z miodem, przyczem nożem
od miodu maści przybyłych po twarzą [Schnaider 1911: 156];

- ‘весільний хліб як подарунок дружки дружбі за виконувани на весіллі
обов'язки’:

а друшка да'вала д'ружб'і кола'ча // хус'тинку / ту / шо гач'ком гачку'вали (Бг);

- ‘обрядовий хліб, яким наречена обдаровувала родичів нареченого’:
і ў моло'дого тамка моло'ду при'ни'ма'ют // моло'да да'руйе ро'дич'іў
колач'ем / колач'і розда'йе / да'руйе ўс'і'ї фа'м'і'л'ійі / да'йе колач // колач
маў плетеній бу'ти (Сл); – Коли обдаровували наречених? – то ў про'п'і'ї //
йак у'же при'шли ў про'п'і'ї / то'гди моло'да ўста'йе і да'руйе ма'м'і / татови /
сестрам йо'го // ка'зала / про'шу вас на колач / при'йма'йте заў'д'ачно / хоч
невел'ичкий (Кз);

- ‘обрядовий хліб, на який гості під час обряду обдаровування наречених
клали гроші’:

там пере'п'і'ї / за сто'ли закла'да'ют і пере'пи'ва'ют / ўже йі'ї кидали г'рош'і //
хто х'оче до'пуст'ім ко'ўдру да'ти / то бе'ре с'тароста та і не'се ў йі'ки'с' кут /
а г'рош'і ў ми'ску / к'лали колач на ми'ску і ў то'ї колач к'лали г'рош'і // а
корог'ва'ї д'і'лили / йа за'була ко'ли // моло'да ма'ла два колач'і / а моло'дий

корог^ваї (Лк); миску гли^боку / ко^лач і там с^тавили ўже г^рош^і (Лк); коли зби^ралис^я ў про^п'її / а моло^да ўже пере^витала тих х^лопц^іў / ну / пере^витувала / то давала там на^нас^ц'і чи ц^ц'оц^і / ўс^іх бойар^іў г^ріўки / а во^ни ки^дали ў ко^лач г^рош^і // то бу^ў ко^лач с та^р'ілкоў (Глбк);

- ‘весільний хліб, який наречені мали з’їсти разом’:
поло^вину коро^вайу г^остили ўс^іх г^ос^т'іў / а д^ругу в’ід:а^вали ма^м'і моло^дого і ўже там йіли // і т’і ко^лач’і / шо ве^с'іл’н’і / тоже моло^ді’ мали зійісти // о^дин там ў моло^дой лишаўс^я / а д^руги’ мали зійісти моло^ді’ / д^воє о^дин ка^лач (Бг);
- ‘обрядовий хліб із діркою, через яку наречені вмивалися’:
замоло^дич’ат і то^ді ід^ут на ўми^ван’а // наїперши мий^ут / брали у ве^дро во^ди і тої ко^лач і че^рез ко^лач мус^іў моло^дий три ра^зи мити моло^ду / то^ту во^ду ма^ч'ети / а потім моло^да моло^дого // а то^ді ід^ут ўс^і г^ос^ц'і / так с’і мий^ут / хл’а^пайуц’а:в о^ді (Мж);
- ‘весільний хліб, який використовували в обряді «плесання дружки» (дет. про обряд див.: [Коваль 1998; Хібеба 2016]):
хус^тина ма^ла бу^ти та^ка ве^лика / ко^лач та^кий ве^ликий пек^ли і пл’ешут д^рушку (Глбк);
- ‘головний весільний хліб, який розподіляли між усіма учасниками весільного обряду наприкінці весілля або у повесільний день’:
ко^лач д’і^лили п’іс^л’а пере^пойу // д^ружба р’ізаў / там ше с^тавили три йаїц’і / це в’ідм’інили ўже // в’ін мус^іў по^пасти на йаїце // ше листочок с т’іста с^тавили (Лк). Зазначмо, що також ділили між усіма присутніми весільний обрядовий калач і бойки Закарпаття [Леньо 2013: 52].

Обрядовий хліб, в отвір якого наречена (чи й наречений) просовувала руку, ідучи до шлюбу, в обстежених говірках номіновано *ко^лач*, *ко^лач п^летений*, *ко^лач ве^ликий*, *ко^лач шчо |руку п^хати*, *ко^лач з |д’іркоў*, *ко^лач з |диркоў*, *шл’убн’і калач’і*:

так’і ко^лач’і ве^лик’і / шо так |руку п^хати ў ко^лач / ко^лач з |д’іркоў маў бу^ти // от моло^да іде до сл’убу |ранком / ма^ма д^рушчина при^носит ко^лач’і два і кла^де на ст’іў // і во^ни зби^райуц’і і ід^ут до сл’убу // то моло^да ўже іде до сл’убу і бе^ре на |руку так ко^лач’і і в’іночок с |хати (Сл); і д^рушка / і д^ружба |коло нейі / бе^руц’а за |руку і ту д’іжу кру^гом // калач над’івайут йім двом на |руки / то шл’убн’і калач’і // во^ни ід^ут до шл’убу с |тими кала^чами // об^ход’ат д’іжу кру^гом за |сонцем / бе^руц’а за |руку / три ра^зи майут об’їти // то^ді ту д’іжу приїмають / во^ни ўже ви^ход’ат // ма^ма |має ў та^р'ілц’і цу^кор / і во^ни ви^ход’ат с |тими кала^чами на ру^ц'і (Бг).

Фіксуємо низку складених назв із лексемою *ка(о)л^ач* ‘весільний хліб’: *ко^лач п^летений* (Сл), *ка^лач в’ід шл’убу* (Бг), *ве^с'іл’н’і ко^лач’і* (Бг), *ко^лач с та^р'ілкоў* (Глбк), *ко^лач с^печений* (Кр) та ін.

Засвідчуємо словотворчий потенціал назви з обрядовим значенням: *ко^лач* → *ко^лачини* ‘повесільний етап поділу головного хліба’ (Тх, Тхл); здатність лексеми з обрядовою семантикою входити до складу стійкого словосполу-

чення: *про|сити на ко|лач* ‘запрошувати родичів нареченого на обдаровування (про наречену)’ (до подарунка наречена додавала шматок калача) (Кз).

Процес семантичної деривації – дедемінутивацію весільних назв (деривати «втрачають значення здрібнілості, лексикалізуються і називають зовсім інший вид печива, хоча така семантична заміна пояснюється зовнішньою функційною подібністю із хлібом, назва якого була мотиваційною» [Гузар 1995: 162] – спостерігаємо на прикладі слів *колачень|а* ‘гладкий хліб для хлопців нареченої як викуп за дівчину’ (Мш) [Гнатюк 1908: 10]; *ко|лачик* ‘весільне печиво, яким наречена частувала дітей’: *ко|лачики / бу|лоч|к|е та|к|і да|вали* (СНб), ‘печиво, яким прикрашали весільне деревце (дівчата, щоб швидше вийти заміж, мали такий калачик зірвати для себе якнайшвидше)’:

с|і|да|ють за ст|і|у |уже і староста переда|є ко|сиц|у мо|ло|д|і|ї / мо|ло|до|му с|тарост|і ко|сиц|у // і то|ту ко|сиц|у |ди|ў|л|ац|а / би д|і|ў|чата з|і|р|вали ко|лачик а|бо ко|сички ку|сочок / а|би то з|і|р|вали // і та|к|і ви|падки |бу|ли / |йа| |му|с|і|ла с|во|го |ў|нука то|ї ко|лачик |да|ти / во|на не |ў|м|і|ла з|і|р|вати / а|би с|а в|і|д|ала (Сд), *ко|лачик ма|лен|ки|ї* ‘тс.’: то |йе| |со|сна / і то |ма|йе |бу|ти с|і|м |па|синк|і|ў / |п|йат| і три / три р|а|ди // і |уже там |йак| д|ру|жба / то д|ру|жба |ў| чи|т|вер ру|ба|є / а |йак| |де |ў| су|боту до мо|ло|дой / в|і|н |йі| не|се // |ма|ма при|ў|йа|зу|є |ў|го|р|і ва|си|л|ку і ко|лачик та|кий ма|лен|ки|ї (Глбк).

Фігурне весільне печиво у вигляді пташки в обстежених бойківських говірках має назву *гу|ска*, мотивація якої прозора – зовнішня подібність із птицею; а також: бойк. *гу|ска* ‘калач із білого борошна’ [ЕБ: 42], ‘різдвяний калач’ [Гузар 1995: 162], ‘плетена булка, «струцель»’ [Кміт 1934–1939: 53], *гу|ски* ‘продовгуваті булки з пшеничної чи житньої муки’ [Tomaszewska 1888: 61]:

|гу|ска то хл|і|б до|ў|гий за|п|летен|ї пек|ли / а|бо у |форм|і // |уже спек|ли / бар|в|і|нком до|ў|кола об|ви|ли (Лп); пи|та|ли / де |р|ізати |йа|йц|і і та|к|і к|лал|и ко|сички |ви|роблен|і // ви|р|ізу|вали / на та|р|і|лц|і к|лал|и і |йі|д|ет // мо|ло|дий |ки|да|ў |г|рош|і / |йак| м|і|си|ли / п|і|д д|і|жу // д|і|жа на тр|ох |но|жках // ст|ру|ц|н|і пек|ли / гу|ск|и / та|кий хл|і|б / та|к ка|ч|ели / тут го|ло|вочка / тут та|кий х|во|стик |р|ізали і к|рил|ц|атка ро|би|ли / то с|а на|зи|вали гу|ски (Сд).

Слово фіксують етнографічні джерела з Бойківщини від поч. XX ст.: *гу|скі, дві гу|скы тарчаны|ї* «два хлібы довговасты, стулены до купы», *гу|ска* «за корогвайчатъом печѹт дружці гуску» [Гнатюк 1908: 10, 14, 22], ‘хлібний виріб, у який наречений напихає гроші і хустку на подарунок для нареченої’ [Левинський 1908: 116].

У формі множини слово *гу|ск|и* позначає два хлібні вироби, стулені до купи й перев’язані стрічкою:

пек|ли гу|ски // то |би|ли та|к|і / |йак| два би|тон|чики / |але| щоб |бу|ли сту|лен|і / |разом| // то с|і| та|к| пек|ло / шо |йіх| та|к| с|а к|лало |ў| ка|стр|ул|у / шо|би с|а сту|лили / шо|би не |бу|ли ок|ре|мо // і то|д|і с|а за|ў|йа|зу|вало чер|во|ною |л|ен|то|у / ше кв|і|точку

насереди́ну поло́жили / і то с та́кими гуска́ми / ко́ли ўже́ ма́ло весі́лл'а їти до молодо́й / на́перед ішли́ два чо́лов'і́ки с тими́ гуска́ми (Вч)¹; – Як виглядала «гуска»? – так // пак за́пхала кама́чок / і на́ купу // с по́л'і́на пати́чок / і так ў́куп'і́ били́ і л'е́нтоў пере́ўї́азували // їа́ д́рушчила / то к'і́сто ви́пл'і́тено і́ гуски́ бил'і́ так'і́ чо́рн'і́ / с чо́рного к'і́ста / і так спек'лас'а / зйе́д'налас'а // їак ма́ло ўже́ їти́ моло́ди́ за моло́доў / поси́лайут дво́х чо́лов'і́к'іў і ў́ни с тими́ гуска́ми ї́дут до моло́дой // ну там ї́їх стр'і́чайут / то́ргуйуц'а на тих гуска́х / по́тому ўже́ с'і́да́ют за с'т'іў / да́йут го́р'іўки́ тим чо́лов'і́кам / шо́ з гуска́ми при́шли / а по́тому ўже́ ї́дут моло́ди́ з моло́доў // і́ дуже́ зазі́рала / шо́б не шч'і́пну́ли / і́ так зазі́рала / ма́ти за́бирала́ т'і́ гуски́ // ну бо́ л'у́ди ў́м'і́ли воро́жити ко́лис' // шчо́б моло́д'а́т'і́м не вадити́ (Вч).

Назва *гуска* (*гуск(а)*) в бойківських говірках номінує:

- ‘весільне печиво, яке наречений дарував свахам за виплетений барвінковий вінок’:

того́ са́мого ве́чора при́ходиў моло́ди́ з гуска́ми до моло́дой // то́ було ў́ п'я́тниц'у і́ в'і́даваў́ т'і́ гуски́ ї́її́ тим с'ва́хам / шо́ плели́ в'і́нок // прино́сиў ц'і́лу с'умку́ чи ко́шик гу́сок тим с'ва́хам // а́ моло́да в'і́дава́ла со́рочку шл'у́бну / то́гди́ ко́лач / гро́ш'і́ / і́ со́рочку (Бг);

- ‘випечена оздоба у вигляді пташки на короваю, усередині обрядового хліба – запечене сире яйце’ (розподіляючи по шматку короваю між усіма весільними гостями, дружба мав вирізати таку гуску разом із яйцем):

і́ було́ п'ї́ет' гу́сок на коро́гва́йу зро́блених / дехто́ зна́чиў і́ по́казуваў д́ружб'і́ / де́ їа́їц'і́ // їак си́д'ет за сто́лом / ма́йе д́ружба́ ви́р'ізати́ гуску́ / і́ їа́їце // шка́ралупу́ по́р'ї́жут моло́дим на та́р'і́лку і́ во́ни ма́йут' то́ їі́сти // їак при́шли в'і́д с'л'у́бу / си́д'і́ли за сто́лом / то́ р'і́зали то́гди́ коро́ваї́ // р'і́зали на та́к'і́ ку́сочки́ / то́ д́ружба́ / і́ так ў́с'і́м го́с'ц'а́м да́вали / по́кушати́ коро́гва́йу // то́ маў́ ви́р'і́зуати́ гуску́ з їа́їц'о́ма // ку́харка́ на́значит' / де́ їа́їце // си́р'і́ їа́їц'а́ / ў́ пе́ч'і́ с'а́ зва́рит (Глбк); ва́рен'і́ їа́їц'а́ і́ ро́били́ гуски́ / шо́би́ д́ружба́ не знаў́ / чи́ по́паде́ роз'р'ізати́ // їак по́паде́ на ту́ гуску́ / їак роз'р'і́же́ / то́ шос' [...] к'ла́ли́ три́ їа́ї́ка і́ три́ гуски́ (Бг);

- ‘невеликий спеціально випечений весільний хліб із запханими грішми, який дружба дарував дружці за те, що виконувала обов'язки подружки нареченої на весіллі’:

а́ле́ д́ружба́ і́ д́рушка́ му́с'і́ли с'а́ розпо́латити ў́ моло́дой // ко́ли д́рушчила́ з д́ружбоў́ / то́ди́ браў́ д́ружба́ ї́ї в'і́дгу́л'ували́ коло́мї́ку і́ д́ружба́ ї́ї да́риў́ гуску́ та́ку пе́чену́ / хл'і́б пе́чений / гуску́ / і́ на́пхано́ було́ гро́ш'і́ ў́ ту́ гуску́ // а́ ше́ їак буў́ бо́гати́ / д́рушку́ л'у́биў́ / та́ ше́ даў́ ї́її́ папе́ров'і́ гро́ш'і́ // а́ д́рушка́ ї́о́му да́вала́ ху́стку́ (Дн); д́ружка́ / ко́ли во́на́ д́ружчила́ / з д́ружбоў́ розпо́лачу́ец'а ў́ моло́дой // в'і́н зни́маў́ з не́її́ ка́п'тур то́ї́ / і́ да́ваў́ ї́її́ та́ку гуску́ /

¹ Тут і далі: записи зі с. Вовче Турківського р-ну Львівської області (липень, 2008 р.) // Фольклорний архів кафедри української фольклористики ім. акад. Філарета Колесси Львівського національного університету ім. Івана Франка.

а ў т'ї гус'ц'ї ўс'о були грош'ї позап'инан'ї // таку випечену гуску / такий хл'їб / та гуска так побац'кана // були коп'їлки / йакш'чо дружба буў багатїї / то даў ше паперов'ї грош'ї // то дружка то'то в'їт'а'гала / і то'то (Дн).

Слово зафіксоване й у говірці с. Доброгостів Дрогобицького р-ну на початку ХХ ст.: у випечену гуску з тіста запихали гроші та хустку як подарунок для нареченої від нареченого [Левинський 1908: 116].

У результаті перенесення за суміжністю відбувається розширення семантичної структури аналізованої лексики: гуска 'оздоба на короваю' → гуска 'коровай': *д'ругий ден' г'ос'т'ат'с'а і тої коро'вай розр'їзайут' / так шо то гуска // ўже кажут' / йак прийїж'али / то гусочки шукали // пот'їм розр'їзайут' і тим коро'вайом г'ос'т'ат'с'а // тої коро'вай гускойу називайут' // йак с'вати ше ход'ат' / то шукали гусочки / то наўпо'доб'ї тоїї гусочки* (Рп); лексема входить до складу фраземи: *шукати гусочки* 'розподіляючи коровай між усіма учасниками весільного обряду, вирізати гуску разом із яйцем' (Рп).

Мотиваційними ознаками творення аналітичних назв є 'сорт (якість) муки': гуски чорн'ї (Вч), гуска побац'кана (Дн) (бойк. *бацькати* 'каляти', 'мазати', 'бруднити' [Онишкевич І: 46]); 'кількість' та 'спосіб виготовлення': *дв'ї гуски з'їеднан'ї до'купи* (Б), *дві гуски печені* [Дем'ян 1960: 108].

Хліб із вівсяного борошна, який пекли на щодень і на весілля, у бойківських говірках називають *ош'чипок*, *ош'чипчики* (Оп, Рк, Тх): *ка'пуста / бул'ба / хл'їб / йак ка'зали ко'лис' / ош'чипок / пекли ош'чипки // не було так / шо'би б'їла мука і мо'гли напек'ти Бог зна с'к'їл'ки б'їлого хл'їба / шо'би л'уди мо'гли доз'волити со'б'ї* (Кр) (бойк. *ош'чипок* 'хліб, пляцок з вівса' [Грицак 1938: 109], *вош'чипок*, *ош'чипок* 'бездріжджовий вівсяний хліб' [ЕБ: 32], 'хліб з вівсяного борошна' [Матіїв 2013: 328]; слово *ош'чипок* пов'язане з дієсловом *щипати*; псл. *ščipati* 'щипати' [ЕСУМ IV: 246; VI: 509]). Такий хліб використовували в барвінковому обряді: *перишу ко'сиц'у р'їзали до хл'їба // кл'али на с'катерт' на ош'чипок і несли до х'иж'ї // бар'в'їнок кл'али на ош'чипок у ко'мор'ї* (Нв). У говірці с. Лавочне на Стрийщині на поч. ХХ ст. лексема *ош'чипок* називала хліб, яким накривали коновку, ставлячи її «в кут за "сьців" на лавку» [Кузеля 1908: 122].

Назву *баба* фіксуємо на позначення білого хліба, який приносили весільні гості: *А що гості дарували нареченим? – не / несла а'бо булок / а'бо бабу пекла / а'бо миску з'б'їж'а йа'кого // і то так'е було б'їд'нен'ке ве'с'їле* (Ул); *баба печена* – головного весільного хліба (СНб): *на д'ругу не'д'їлу ше с'ї зби'рали / то'ди коро'вай к'райали // то'то ўже були коро'вайї та'к'ї печен'ї ве'лик'ї / та'к'ї йак ў нас ка'зали / та'к'ї ба'би печен'ї // друж'би то'то несли / йак до шл'убу нав'їт' ішли* (СНб); див.: літ. *баба* 'рід печива з пшеничного борошна' [СУМ I: 75] (псл. *baba* 'галушка, кругле печиво'; від псл. *bab* 'надувати, розбухати' [ЕСУМ I: 103]).

За бойківським звичаєм, як записав польський дослідник Юзеф Шнайдер у с. Ясень Рожнятівського району, наречена пригощала дітей, які приходили на весілля, маленькими булочками: [...] *pozem młoda rozdziela pomiędzy rodziców młodego przywiezione «sztrucle», rodzeństwu zaś daje bułki, a drobnym dzieciom sąsiadów, które się poschodzą, małe bileczki* [Schnaider 1911: 159]. Традиція збереглася до сьогодні; у сучасних говірках Рожнятівщини із семантикою 'спеціально спечений невеликий хліб, яким наречена обдаровує дітей на весіллі' виявлено лексему ¹бул(у)ка (булоч'ки(е)): ^у *Пе'рег'ін'с'ку ше'нав'ім' і ти'пер бул'ки пе'чут / і моло'да кола'ч'і розда'їє і булоч'к'е да'їє моло'да* (НБ); *буу'ки // як при'везут моло'ду до моло'дого / тог'ди йїх да'їє // тог'ди д'їтеї ба'гато нас'ходи'ї / бо ўни д'їс'танут' буу'ку в'ід моло'дойї // то та'к'і ма'ц'он'к'і булоч'ки / ўни то чимо'дан' добрий // то на-на / в'ід моло'дойї* (КЗ). Слово ¹булка номінує також обрядовий хліб, зверху змащений медом, який розподіляли між усіма весільними гістьми: *ну і моло'да ў'ходит / ма'ти ви'ходить ў ко'жу'ху / об'русом та'ким т'каним / не та'ким ку'пованим / та'ким с'воїм т'каним за'вита / ма'ти моло'дойї // то'то'булка'била / не хл'їб / булка пок'райана і з'гори' медом помаи'чена і то моло'дого і сваи'ки / там го'р'їу'ки да'вали / там йїх ч'єсту'вали / там на под'в'їрїу* (Вч).

Спороадично в бойківських говірках фіксуємо слово ¹балец' 'весільний круглий хліб, який наречена розламувала й розподіляла між родичами нареченого разом із подарунком' (Гл, Кр) [дет. див.: Хібеба 2013]. Перед частуванням весільним хлібом матір нареченого, тримаючи ¹балець на голові, танцювала зі старостою: *а ко'лис' буу'балец' // тан'ц'увала с'ваха с'ватом // мала тої'балец' і накри'вали та'к'ім полот'ном' б'їлим і так тан'ц'увала с'ваха с'ватом // балец' то хл'їб та'киї к'руглий / і за тим хл'їбом ў'бал'ц'ї у'с'ї с'а р'вали // то так'є було за'рад'ї с'м'їху // то хл'їб / на хл'їб' було полот'но так накри'вала і тан'ц'увала // було а'би за'баву за'бавити // ти'пер'ки ни'ма'бал'ц'а* (Кр).

У записі перегінського весілля (Рожнятівщина) початку минулого століття засвідчено назву ¹обаранок 'круглий обрядовий хліб з отвором посередині, який наречена закладала на руку': *Następnie młody bierze te dwa bochenki chleba z dzierzy na rękę, młoda na rękę zakłada dwa obarzanki i trzymając się ze sobą tudzież družbą i starostą za chustki, obchodzą dzierzę trzy razy dookoła, a potem idą przed rodziców i rodzinę – najpierw młody, za nim młoda – i stanąwszy przed każdym, kłaniają się trzy razy i całują z nimi* (Прр) [Schnaider 1912: 147]. Фонетичний варіант ¹у'бар'анок виявлено в говірці с. Осмолода на позначення округлих хлібин із діркою посередині, які кладуть одна на одну перед нареченими, а пізніше забирають до церкви: *у моло'дого коро'г'ваї / а моло'д'її пе'кли у'бар'анку // перет моло'дойї сто'їм у'бар'анок / а в у'бар'анку д'ї'ра та'ка'їє / можи'бачили // у'бар'анок то'перет моло'дойї сто'їат та'к'і ба'пки'фаїн'ї / в'їроблен'ї с'косич'ками / хл'їб к'руглий'фаїний'печений' / коло*

моло́дой сто́ят два у́бар'анки / о́дин на д́ругому // і так йак ви́вод'ат с хати / то да́йут о́дин у́бар'анок моло́дому / о́дин моло́д'її (Ос).

О. Мисевич записав слово *обарянець* на позначення бублика, який прив'язували до стрічки як подарунок від нареченого для нареченої на заручинах. Після заручин ці бублики наречена роздавала дітям [Мисевич 1937: 11] (діал. *обар'анок* 'бублик', очевидно, запозичення з білоруської мови [ЕСУМ IV: 126]).

Лексема *бубличок* функціює із семантикою 'бублик, прив'язаний до оздобленої квітами палиці, якою дружба охрещував двері': *д́ружба ма́йє та́ку з'їлочку с ко́сичкоу́ ў́брану / і та́кий бубличок приу́йзаний с хл'їба до то́йї палочки і х́рестит та́ко во́двер'ї // в'їн ма́йє п́росто та́ку паличку / в'їн со́б'ї з'ро́біє / бо то т́реба до́ церкви їти / то паличка на к'їнчику чу́т'-чу́т' кв'їто́чок // і в'їн тоу́ паличкоу́ х́рестит або́ кола́чем* (Мж).

У говірках с. Красне та с. Слобода-Небилівська Рожнятівського району круглий весільний хліб нареченої з отвором, у який клали в'язку штучних квітів, називають *на́ручники*(*'е*): *моло́дой ве́с'їл'ний хл'їб на́ручник'е // хл'їб ма́йє ф́орму ќруглий / обоу́йаско́во ќруглий // ў́се́редин'ї з'ди́рочко-йу / шчо́б ќласти пу́чок к'в'їт'їу́ / су́ц'їл'ний пу́чок к'в'їт'їу́ ў́се́редин'ї // к'в'їти не жи́в'ї / ш'тучн'ї // моло́дого ве́с'їл'ний хл'їб коро́ваї // коро́ваї ў́же ў́би́рау́с'а не так // коро́ваї ў́би́рау́с'а ба́р'в'їно́чком ў́ни́зу / а́ дал'ше к'в'їти та́к'ї до́го́ри на та́к'єх палочках / за́ти́кайес'ї ц'їлії // ли́ше коро́ваї в'їп'їкау́с'а йа́к'їс'є к'їста́ листочки / к'в'їточки* (СНБ). Зауваж-мо, що етнограф С. Ципишев вважає *на́ручники* «специфічно бойківським весільним випіком» [Ципишев 2012: 590]. Спостерігаємо руйнування мотиваційного зв'язку лексем *на́ручники*(*'е*) ← *рука*, адже втрачено безпосереднє призначення виробу – пропихати через нього руку: такий хліб лежав на діжі, біля якої сиділа наречена, коли її одягали до шлюбу, а батьки благословляли наречених на щасливе подружнє життя: *на ќришку кла́дуть на́ручник'ї моло́дой / о́т'ї кола́ч'ї / шо ў́моло́дой / не ў́моло́дого коро́ваїї / а ў́моло́дой на́ручник'е кла́дуть // на́ручник'е кла́дуть на д'ї́жу с тим бу́кетчиком к'в'їт'їу́ / і кла́дуть д'ї́жу посере́дин'ї к'їм'нати // і йа́кшо ў́би́райут до шл'убу моло́ду / моло́да с'ї́дає п́еред то́йї д'ї́ж'ї* (СНБ).

Окрім головного обрядового хліба, на весілля пекли різні пироги з начинками, зокрема *книш* (Лс, Яв): *книш'ї пе́кли / так з'найі́те / було́ ч'їсто // так книш'ї бу́ли і хл'їб* (Яв); *то пе́кли книш'ї / хто шо м'ї́з го́товити на т'ї ча́си // книш'ї / то ро́скачу́ють та́кий ве́ликий кори́ш // на н'ого да́йут карто́пл'у / йак ми да́ємо у ва́реники // зал'ї́н'ля́ють це́ї кори́ш з'верху / і на ве́ликих та́ких ско́во́р'їтках пе́чуть з одної́ сторо́ни і з д́ругой // або́ у пе́чах на лист'ках ка́пусти // не було́ оќремих страу́ ў́моло́дого і моло́дой // коро́ваїу́ на́в'їт' не́ було́ / хл'їб* (Лс); літ. *книш* 'вид білого хліба з загорнутими всередину краями та змазаного салом або

олією' [СУМ IV: 198] (одностайної думки щодо походження слова немає; можливо, запозичення із грецької мови [ЕСУМ II: 474]). У «ладканці» відзначаємо назву *книшії рогаті* [Зборовський 2013: 55], *книшок масний*: «Під зеленою, під ялиною Староста обідає. Має він ножик ясний, Крає він книшок масний» [Дем'ян 1960: 103].

Спородично фіксуємо слово *баники* 'круглий пиріг переважно із сиром або картоплею, який готували на весілля': *баники колис' пекли і хліб та'киї зви'чайні* // *баники то та'киї к'руглії буў* / *сира да'вали ўсере'дину* // *так тонко рос'качували хліб і сиру ўсере'дину да'вали* / *з'верху зноў та'ким тон'ким при'крили* (Мт); *пие'ниці'ї ў нас не'було* / *то буў'жити'її хліб* / *а ў ко'го с'купо'було* / *то ва'рили бул'бу* / *м'йали і ро'били баники* // *нас'под'і'було рос'ка'чали бул'бу і там за'вили то'то* / *і так пекли баники* // *а ти'пер йе коро'ваї* / *торт* (ЛБ). Діалектна лексема *ба́ник* 'смажений пиріжок, сирник' – результат спрощення давнішого **збаник* < *гъбанікъ*, *gybanica*, пов'язаного з псл. **гъбь*-/*губь*-, тим самим, що і в дієслові *гнути* [ЕСУМ I: 134].

Весільні хлібні вироби в бойківських говірках репрезентують лексеми, що мотивовані дією: *завивати* → *за'виван'ці*: *н'ї ка'ви* / *н'ї пл'ацк'іў* / *за'виван'ці пекли і хліб* // *ти'пер то'го ни'ма* / *ў'сак'ї са'лати* (Ур); *не ви'п'їкали* / *наїб'їл'ше'було печиво* / *пончики* / *ї за'виван'ці* (Кр); *стулити* → *стульники* 'великі пироги, начинені бульбою, які матір нареченої складала в обрус разом із двома хлібами та четвертиною короваю' [Мисевич 1937: 41]; *пекти* → *печиво*: *с'воє печиво* / *мало'бути с пие'ничної му'ки* (Ям); *хлопці за'тан'ці'ували* / *їх по'гостили* / *да'ли їм печива чи там по'гостили й'акогос' ви'на і д'їти п'їшли* (Мл).

Сучасною номінацією кондитерського виробу, яким частують гостей під час обдаровування наречених, є *торт*: *колис' буў коро'ваї* / *ти'пер торт* (Лс); – Як обдаровували молодих? – *брали ве'ликого та'рел'а* / *ло'жили ку'сочок хл'їба* / *моло'да р'їзала* // *то 'ран'ше буў коро'ваї* / *те'пер торт* // *коро'ваї р'їзала на ку'сочки і на 'чисту та'р'їлку с'тавили ку'сочок коро'вайу* / *ти'пер торта* // *пила до то'го / ко'го нази'вали за пода'рунком* (Лс); *то'то йак пере'п'її* / *то'то дру'жба на'лиў* / *ко'жен іде йї'ден за дру'гим за о'черед':у* / *п'їд'ходе* / *ме'че з'рош'ї* / *а моло'да да'їе ку'сник торта за'ку'сити* // *коро'ваї на гостин'ї р'їжут* / *ўже аж ў не'д'їл'у на гостин'ї коро'ваї* // *на вес'їл'у не р'їжут* / *йак йе гостина ўже* // *колис' не торт* / *кусник хл'їба да'вали* (Вч), *пл'ацки, печен'е* (Тр): – Пекли хліб? – *пекли* / *а ти'пер пл'ацки* / *печен'е ў'с'аке* // *кара'ваї буў* / *ст'руцн'ї ран'ше і да'рувати несли* (Тр). У говірці с. Доброгостів Дрогобицького району слово *пл'ацки* називає подарунок від нареченої для хлопчика, який під час весілля виконує різні обов'язки: нарізає барвінок, упродовж весільного застілля сидить у нареченої на колінах, розплітає нареченій косу.

Аналіз номінацій весільного печива в обстежених бойківських говірках ілюструє відсутність спеціальних лексем з обрядовою семантикою (окрім

локальної – *на¹ручники*), наявність назв, які належить до тематичної групи кулінарної лексики (*бу¹лка, ка¹лач, книш* та ін.). Спостерігамо часткову архаїзацію слів як наслідок утрати обрядового значення печива (*ба¹лець, у¹бар'анок*) та появу нових, суголосних часові (*торт, п¹л'ацок, пе¹чен'є*). За походженням зафіксовані назви питомі (*ба¹ба, ка¹лач, за¹виван'ц'ї, ош¹чипок*) та запозичені (*ст¹руцен', ба¹лець, о¹бар'анок, п¹л'ацок*); інші виникли в результаті вторинної номінації (*гуска*). Відзначаємо дедемінутивацію назв *ка¹лачик, бу¹бличок*. Аналізовані лексеми ілюструють розгалужену семантичну структуру (*ка(о)л¹ач, ст¹руцен'*) та виявляють варіативність на фонетичному (*ко¹л¹ач – ка¹л¹ач, о¹бар'анок – у¹бар'анок, гу¹с'к'и – гу¹с'ки, бу¹лка – бу¹ўка*), акцентуаційному (*гу¹с'ки, ст¹руц'н'ї, ош¹чипок, п¹л'ац'ки*), словотвірному (*ст¹руцен' – ст¹руцник, о¹бар'анок – о¹бар'анец'*) рівнях.

СПИСОК НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

Б – Бабино Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Бг – Богрівка Івано-Франківської області
 ВСт – Верхня Стинава Сколівського р-ну Львівської обл.
 Вч – Вовче Турківського р-ну Львівської обл.
 Гл – Головецько Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Глбк – Глибока Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
 Дб – Доброгостів Дрогобицького р-ну Львівської обл.
 Дн – Дністрик Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Кз – Кузьминець Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
 Км – Комарники Турківського р-ну Львівської обл.
 Кр – Коростів Сколівського р-ну Львівської обл.
 Лб – Либихора Турківського р-ну Львівської обл.
 Лк – Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
 Лп – Лопушанка Турківського р-ну Львівської обл.
 Лс – Лосинець Турківського р-ну Львівської обл.
 Мж – Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.
 Мл – Мельничне Турківського р-ну Львівської обл.
 Мт – Матків Турківського р-ну Львівської обл.
 Мш – Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Нб – Небилів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
 Нв – Новоселиця Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
 Оп – Ополе Сколівського р-ну Львівської обл.
 Ос – Осмолода Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
 Прг – смт Перегінське Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
 Рк – Рекіти Міжгірського р-ну Львівської обл.
 Рп – Ріп'яна Старосамбірського р-ну Львівської обл.
 Сд – Саджава Богородчанського р-ну Івано-Франківської області
 Сл – Сливки Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
 СНб – Слобода-Небилівська Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
 Тр – Труханів Сколівського р-ну Львівської обл.

Тх – Тухолька Сколівського р-ну Львівської обл.
Тхл – Тухля Сколівського р-ну Львівської обл.
Ул – Уличне Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Ур – Урич Сколівського р-ну Львівської обл.
Яв – Явора Турківського р-ну Львівської обл.
Ям – Ямельниця Сколівського р-ну Львівської обл.
Яс – Ясень Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.

ДЖЕРЕЛА

- Гнатюк 1908 – Гнатюк В. Бойківське весіле в Мшанци (Старосамбірського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*. 1908. Т. X. С. 1–29.
- Грицак 1938 – Грицак Є. Лексика с. Сушиці Рикової у Старосамбірщині. *Літопис Бойківщини*. 1938. Ч. 10. С. 99–112.
- ЕБ – Енциклопедія Бойківщини: люди, мова / за ред. Р. Дяківа. Київ. 2014. 296 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Наук. думка, 1982–2012 (видання не завершене).
- Кузеля 1908 – Кузеля З. Бойківське весіле в Лавочнім (Стрийського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*. 1908. Т. X. С. 121–150.
- Левинський 1908 – Левинський В. Бойківське весіле в Доброгостові (Дрогобицького повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*. 1908. Т. X. С. 101–120.
- Матіїв 2013 – Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь: Ната, 2013. 602 с.
- Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наук. думка, 1984. Ч. 1–2.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. / гол. редкол. І. Білодід. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
- Schnaider 1911 – Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich. Wesele w Jasieniu. *Kwartalnik etnograficzny. Lud*. 1911. T. XVII. S. 151–161.
- Schnaider 1912 – Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich. Wesele w Perehińsku. *Kwartalnik etnograficzny. Lud*. 1912. T. XVIII. S. 141–153.

ЛІТЕРАТУРА

- Гузар 1995 – Гузар О. Спостереження над обрядовою лексикою у бойківських говірках. *Бойківщина: історія та сучасність*: матеріали Міжнародного історико-народознавчого семінару. Львів–Самбір, 1995. С. 161–163.
- Дем'ян 1960 – Дем'ян Г. Традиційне бойківське весілля. Народна творчість та етнографія. 1960. № 1. С. 100–110.
- Зборовський 2013 – Зборовський П. Бойківські латканки. Львів: Укр. акад. друкарства, 2013. 198 с.
- Кміт 1934–1939 – Бойківський словарець зі села Гвіздця. Літопис Бойківщини. 1934–1939. Ч. III–XI.
- Коваль 1998 – Коваль В. Обряд «плесання дружки» у міжріччі Лімниці та Бистриці-Надвірянської. *Наукові записки Тернопільського державного*

- педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер.: Музичне мистецтво. 1998. № 1. С. 51–57.
- Леньо 2013 – Леньо Т. Традиційна весільна обрядовість бойків Закарпаття: міжетнічні паралелі. Етнічна історія народів Європи. 2013. Вип. 40. С. 49–60.
- Леньо 2015 – Леньо Т. Традиційна весільна обрядовість бойків Закарпаття середини ХХ – початку ХХІ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Київ, 2015. 238 с.
- Мисевич 1937 – Мисевич О. Український весільний обряд у Бойківщині. Львів, 1937. 89 с.
- Хібеба 2013 – Хібеба Н. Слово *балець* як етнолінгвістичний феномен обрядової лексики Бойківщини. *Діалектологічні студії. 10: Традиції та новаторство в сучасних діалектологічних студіях*. Львів, 2013. С. 270–283.
- Хібеба 2016 – Хібеба Н. Бойківські весільні фразеологізми: етнокультурне прочитання. *Słowiańska frazeologia gwarowa* / pod redakcją M. Raka i K. Sikory. Kraków, 2016. Т. 23. С. 137–153.
- Ципишев 2012 – Ципишев С. Традиційні хлібні вироби східної частини Бойківщини. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*. Львів, 2012. Кн. 2. С. 583–593.
- Tomaszewska 1888 – Tomaszewska M. Obrzędy weselne ludu ruskiego we wsi Winnikach powiatu Drohobyskiego. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. 1888. Т. XII. Dział III. S. 60–80.

SUMMARY

The wedding vocabulary of Boikivsky dialects is a unique layer of the vocabulary of the language, which represents the notion of culture, the traditions of this ethnic group.

The topicality of the proposed research is conditioned by the fact that the names of ritual bread in Boikivsky dialects have not been explored yet, and their analysis will help to trace the evolution of the names of the wedding vocabulary and to solve some problems of the genesis of the dialect in general. Folklore and ethnographic materials from different time periods and own expeditionary records from the Boikivshchyna enable us to find out that the rituals associated with the use of bread have been functioning for a long time.

Besides the main bread – bride-cake, bread, other types of ritual bread and biscuits of various shapes are used in Boikivsky wedding ceremony. The names typical only for the studied region and not typical for other linguistic-cultural territories have been revealed. We fix a series of attribute word combinations with the word bread, descriptive names in Boikivsky dialects.

The analyzed names prove the richness of Boikivsky dialects, fill some gaps in the reproduction of the linguistic picture of the world of Boiky, and the illustrative material enables us to reveal the internal form of nominations.

Keywords: lexeme, wedding vocabulary, nomination, Boikivsky dialects, ritual bread

Dorota Krystyna Rembiszewska¹,
Janusz Siatkowski²
Warszawa

Z PROBLEMATYKI NAWIĄZAŃ I ZAPOŻYCZEŃ NA POGRANICZU POLSKO-WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIM

*From the Problems of Imposenings and Borrowings
on the Polish-East Slavonic Borderland*

Nawiązania i zapożyczenia na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim to zagadnienie szczególnie istotne dla dialektologii słowiańskiej, o czym świadczy nie tylko spora liczba tekstów podejmujących tę kwestię [por. m.in. Czyżewski 1990; 1995a; 1995b; 1998; 1999; Czyżewski, Warchoł 1995; Nowowiejski 1992, Pelcowa 1997, Smułkowa 1984, Zdancewicz 1966], ale również różnorodność podejścia do tego problemu metodologicznego.

Przedstawimy tu kilka polskich wyrazów (niektóre będą omówione osobno bardziej szczegółowo), gdzie trudno rozsądzić, czy mamy do czynienia z wpływem wschodniosłowiańskim lub z zachowanym rodzimym reliktem, jedynie nawiązującym do wschodniej Słowiańszczyzny.

Przy rozstrzyganiu tego problemu decydujące znaczenie mają obce elementy fonetyczne i morfologiczne, które szczegółowo omówił np. Czyżewski przy przedstawieniu zapożyczeń ukraińskich pod Włodawą [Czyżewski 1986]. Pośrednictwo języków ruskich przyjmujemy też w wypadku pożyczek z języków orientalnych, z którymi nie mieliśmy bezpośrednich kontaktów, a także w wielu wypadkach przy przejmowaniu lituanizmów (za pośrednictwem białoruskim). Przy braku obcych cech formalnych w pewnym stopniu decydować może ograniczony zasięg terytorialny tych wyrazów gwarach polskich oraz ich historia. Trzeba uwzględnić jednak możliwość wtórnego upowszechnienia się pożyczek w

¹ Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk.

² Uniwersytet Warszawski.

gwarach, zwłaszcza przy ich znajomości w języku pisanym i ogólnym, a historia wyrazów wyłącznie gwarowych zazwyczaj jest nieznana.

Za jeden z przykładów może posłużyć wyraz *szczoka*. Brückner stwierdził, że pojawiająca się w XVII wieku *szczoka* zamiast pol. *szczeka* ma proveniencję ruską [Brückner SE: 545]. Wyraz *ščeka to dialektizm prasłowiański o pierwotnym znaczeniu ‘dolna część twarzy’, znany w językach wschodniosłowiańskich oraz w języku polskim, a samogłoska nosowa w pol. *szczęka* jest wtórna [por. Boryś SE: 597–598].

W językach wschodniosłowiańskich *ščeka występuje powszechnie w znaczeniu ‘policzek’, poza tym we wtórnych znaczeniach ‘boczna strona czegoś’, ‘wysoki, skalisty brzeg rzeki’. Najwcześniejsze znane jej poświadczenie to ukr. *щюка* ‘policzek’, ‘szczęka’ z 1562 r. [Tymčenko II: 508].

Również w języku polskim wyraz ten pojawia się dosyć późno. Dopiero w kartotece SPXVI znajdujemy kilka jego poświadczeń: dominuje pierwotna *szczeka*, natomiast brak zupełnie formy *szczoka*.

Częściej odnotowano go dopiero w kartotece SXVII–XVIII i to w trzech formach. Formy *szczeka* i *szczęka* ‘szczęka’ występują tu już powszechnie, natomiast *szczoka* ma tylko kilka poświadczeń: w «Metamorfozach» Owidiusza w tłumaczeniu Jakuba Żebrowskiego (1636) *Szczoki Cerberskiey śliny* w znaczeniu ‘pysk’, u Pawła Guldeniusza (Onomasticum 1641) w znaczeniu ‘Unterkinne = podbródek’ oraz ‘szczęka’ w Archiwum Radziwiłłowskim *szczoka jednorozcowa* z 1647 r., u Jana Biernackiego *Szczoka, ein Kienbacken* [Biernacki 1753], w Dziariuszu Hieronima Radziwiłła z ok. połowy XVIII wieku i w «Moraliach» Wacława Potockiego (1688).

Linde ma powszechnie *szczęka* w znaczeniu ‘szczęka’ [Linde V: 561], a także *szczoki* ‘szczęki’ z «Pocztu herbów» Wacława Potockiego «Bóg... lwom zamykał *szczoki*» (1696) oraz obok *szczęki* ze «Zwierząt domowych» Krzysztofa Kluka «Koza dzika *szczoki* ma białe» (1779). Te dwa ostatnie przykłady powtarza [SW VI: 590] oraz dodaje *szczoki imadła*, przyjmując tu wpływ ukraiński.

W gwarach polskich *szczoka* ‘szczęka’ i pl. *szczoki* ‘szczęki’, jak na zakładaną pożyczkę ruską, mają zasięg szczególnie duży. Według [MAGP VI, m. 272: 84] *szczoka* znana jest na Mazowszu z Mazurami aż po Malborskie, a także w Augustowskim i na Suwalszczyźnie oraz w części Lubelszczyzny, wyjątkowo raz w Żywieckiem. Zaskakujący jest zwłaszcza brak tej formy w całej północnej części pasa nadgranicznego aż nieco na południe od Białej Podlaskiej. Do granicy Polski *szczoka* sięga tylko koło Chełma i częściowo koło Włodawy. Sformułowanie w [AGM VIII, m. 387: 97–98], że *szczoka* występuje też w Wielkopolsce, w Kieleckiem i rzadko na Kaszubach, to raczej nieporozumienie, skoro SGPK [SGPK V: 290] dla Wielkopolski powołuje się na niewiarygodny słownik Milewskiej, a w Dejny [AtlKiel II: 208] *szczoka* jest poświadczona tylko pod Garwolinem na środkowym Mazowszu, natomiast pod Kielcami występuje jedynie *sceka*, zaś

w AJK [AJK, m. 152: 42] forma *szczoka* została zapisana wyłącznie poza Kaszubami (ma podobny zasięg jak w MAGP): pod Malborkiem (Mątowy Wielkie – p. 117), Sztumem (Koślinka – p. 119, Nowa Wieś – p. 120) i koło Kwidzyna (Tychnowy – p. 134) [MAGP].

W tej sytuacji trudno z przekonaniem skonstatować, że w wypadku formy *szczoka* za wpływem ruskim przemawia jej rozmieszczenie terenowe w gwarach polskich. Jak wpływ wschodniosłowiański mógł sięgnąć aż tak daleko pod Sztum i Malbork, skoro forma ta na samym wschodzie ma tylko niewielki bezpośredni kontakt z językami ruskimi?

Trzeba więc stwierdzić, że pojawienie się formy *szczoka* ‘szczeka’ jest jednak zagadkowe. Nie można wykluczyć jej rodzimości również w języku polskim, chociaż jej powstanie na gruncie polskim trudno wyjaśnić, ponieważ nie ma tu warunków do tego typu wyrównania.

Z pewnym wahaniem wpływowi języków wschodniosłowiańskich można natomiast przypisać pojawiającą się na północnym wschodzie Polski *szczokę* w znaczeniu ‘policzek’, gdyż brus. *уцѣка*, ukr. *уцѣка* oznaczają właśnie tę część ciała.

Kolejny wyraz, który może dostarczać argumentów w dyskusji nad traktowaniem nawiązań i pożyczek to *człowieczek* (*człowieczko*) ‘żrenica’. Nazwy ‘żrenicy’ mają w językach słowiańskich wiele naturalnych podstaw motywacyjnych, m.in. przez wyrazy oznaczające obraz odbijający się w żrenicy (‘mały człowiek’, ‘dziewczynka’, ‘lalka’ (zabawka) itp.). Motywacja ta tworzy w dialektach słowiańskich dwa większe zwarte arealy: jeden w językach zachodniosłowiańskich i w zachodniej części języków wschodniosłowiańskich oraz drugi we wschodniej części języków południowsłowiańskich, a poza tym występuje w rozproszeniu w całej niemal Słowiańszczyźnie [por. OLA IX, m. 8b: 47 (Rembiszewska)]. Taka motywacja znana jest również w innych językach indoeuropejskich i nie-indoeuropejskich [por. Śmieszek 1914; SP II: 130].

Na południu rozległy areal, obejmujący południową część Bułgarii, znaczną część Macedonii oraz dialekty słowiańskie w Grecji i Turcji stanowią formy *čELoVěčę, *čELoVěčьcbь, *čELoVěčьblę (EL > ø; V > ø) [por. OLA IX, m. 8b: 46 (Rembiszewska, Siatkowski)].

Drugi areal tworzą w OLA postaci *čelověčьkь, *čelověčikь i *čelověčьko we wschodniej Słowiańszczyźnie, do którego nawiązuje kilka punktów na terenie Polski.

Dokładniej zasięg nazw *człowieczek*, *człowieczko* ‘żrenica’ wyznacza MAGP [MAGP I, m. 42: 119–122; MAGP XII, m. 598: 188–189] za pomocą izoleksy w wąskim pasie na wschodzie Polski: *człowieczek* w Rubcowie pod Augustowem, w Wierzchjedlinach koło Sokółki, w Bańkach (tu w postaci z pełnogłosem *čelowieček*) i w Budach koło Bielska Podlaskiego, w Żukach pod Białą Podlaską, w Moniatyczach pod Hrubieszowem i w Posadowie koło Tomaszowa Lubelskiego, *człowieczko* zaś w Rybnikach koło Białegostoku, w Mszannie pod Chełmem Lubelskim, w Majdanie Niepryskim koło Zamościa i w Pławowie pod Lubaczowem.

wem. Poza tym w MAGP podano nazwę *człowieczek* na zachodzie Polski z kilku punktów przesiedleńczych spod Lwowa, Równego, Kowla. Znane są też dalsze przykłady z polskich dialektów kresowych: *človčėček* z Boryczówki i Sorocka pod Tarnopolem [Tarnopol 2007: 249 (nr 1867)] oraz z Kołtowa pod Lwowem [Lwów 2015: 223 (nr 1867)]. Natomiast Cechosz-Felczyk [Cechosz-Felczyk 2004: 49] z Oleszkowiec na Podolu ma *człowieczyk* i *zraczyk*.

SGPA [SGPA V: 134] ma **čelověčbьkь* w znaczeniu ‘żrenica’ w całym pasie wschodnim od krańców północno-wschodnich pod Augustowem aż po południowo-wschodnią część Polski w okolicach Lubaczowa blisko granicy z Ukrainą i wreszcie z dawnych polskich dialektów kresowych na terenie Ukrainy i Białorusi.

Lokalizacje ze słownika gwarowego potwierdzają inne publikacje. Pelcowa [Pelcowa 1994: 68, 89; Pelcowa 1997: 194; Pelcowa 2001: 52, 53, 66, 68, 71, 99, 107 (m. 1); Pelcowa 2015: 92] pokazuje, że *człowieczek* (w części północnej) i *człowieczko* w części południowej – znane także na Białostocczyźnie [por. Rembiszewska 2007: 137] – tworzą zwarty areal na wschodzie Lubelszczyzny od Białej Podlaskiej aż po samo południe powiatów biłgorajskiego i tomaszowskiego.

Nazwy **čelověčbьkь*, **čelověčbьko* w znaczeniu ‘żrenica’ na wschodnich peryferiach Polski ściśle nawiązują do dialektów ukraińskich i białoruskich. Tak szerokie ich występowanie w gwarach polskich przy nieznamości w języku pisanym (ogólnym) oraz znana wielu językom podstawa motywacyjna skłaniają do przyjęcia dawnego rodzimego nawiązania na pograniczu. Zagadkowe są charakterystyczne dla języka polskiego formy *człeczek* i *człeczko*.

Pelcowa [Pelcowa 1997: 194] stwierdza, że wspólnota ta w polszczyźnie i językach wschodniosłowiańskich wynika wyłącznie z sąsiedztwa terytorialnego, ale później mówi jednak o wyrazach genetycznie lub geograficznie obcych [np. Pelcowa 2001: 68].

Rozstrzygnięcie nie jest łatwe: ze względu na pojawiający się w wielu wypowiedziach pełnogłos oraz ukraińskie ukanie i ikawizm może należy mówić nie tylko o łączności terytorialnej, lecz może raczej o pożyczce leksykalnej ze Wschodu.

Szczególnie interesujące są wpływy wschodniosłowiańskie w nazwach ‘mrówki’ i ‘mrowiska’. Stanowią one różne przekształcenia rdzenia opartego na pełnogłosie **morv-j-* pod wpływem wyrazu *murava* ‘murawa, trawa’. Powstałe w ten sposób nazwy *muracha*, *muraszka* ‘mrówka’, *murasznik* ‘mrowisko’ i liczne pochodne przeniknęły do gwar polskich. Jako rzadsze zostały przejęte też związane z tym rdzeniem formacje z rozszerzoną podstawą *murav-* (*murawel*, *murawla*, *murawia*, *murawka* ‘mrówka’, *murawelnik*, *murawnik* ‘mrowisko’). Okazuje się, że pożyczki te nie weszły natomiast w ogóle do języka pisanego, co świadczy chyba, że prezentują stan bardzo dawny. Poza tym na pograniczu pojawiły się też liczne innowacje.

Wpływowi ruskiemu należy najpewniej przypisać rzadką polską formę gwarową *murawka* ‘mrówka’, przejętą z ukr. dial. *мыпáвка* ‘mrówka’ lub z brus. dial. *мыпáйка* ‘mrówka’ [SiPogr II: 84]. W Polsce zapisano nazwę *murawka*

w kilku punktach na Lubelszczyźnie. Poza tym *murawka* ‘mrówka’ odnotowano z polszczyzny gwarowej na Wileńszczyźnie [Rieger, Masojć, Rutkowska 2006: 269] oraz z okolic Wiłkomierza na północ od Wilna (w punkcie przesiedleńczym w MAGP [MAGP IX, m. 421]).

Mającą szerszy zasięg w gwarach polskich formę *murówka* ‘mrówka’ należy natomiast uznać za kontaminację wspomnianej pożyczki *murawka* z polską *mrówką*. Można tu zaliczyć zapisy formy *murówka*, zanotowane na północy Wileńszczyzny [Rieger, Masojć, Rutkowska 2006: 269] oraz na wschodzie Polski pod Tykocinem [z Glogera SGPK III: 193], a także w innych miejscowościach na Podlasiu, Lubelszczyźnie i dalej na południu (Podkarpacie) przy granicy z Ukrainą [MAGP IX: m. 421; Pelcowa 2015: 252].

Zapisy z wtórną samogłoską w nagłosowej grupie *mr-* występują jednak w dialektach polskich również bardziej na zachód. Naszym zdaniem w polskich dialektach zachodnich wtórna samogłoska pojawiła się tu niezależnie od przekształceń wschodniosłowiańskiego pełnogłosu i tłumaczy się fonetycznym rozbięciem połączenia dwóch spółgłosek płynnych. Dotyczy to takich form podawanych przez MAGP [MAGP IX, m. 421], jak *murówa* w jednym punkcie w północnej Wielkopolsce, *murówka* na północy – w jednej miejscowości na Kaszubach oraz na Warmii [por. także Steffen; SW 1984: 86; SOWM IV: 194], *morówka* w pojedynczych punktach w Polsce północnej na Kaszubach, Pomorzu, Borach Tucholskich oraz w Polsce centralnej i na południowym wschodzie.

Również niezależnie od omawianych wpływów wschodniosłowiańskich powstały z wtórną samogłoską w nagłosowej grupie *mr-* występujące na Śląsku nazwy *murowaniec* i *murowiec*, przez analogię do wyrazu *mur*, chyba przez nawiązanie do mrówek faraona. Nazwa *murowaniec*, pl. *murowańce*, będąca zresztą najpewniej zapożyczeniem czes. *mravenec*, została zanotowana pod Głubczycami i Raciborzem, *murowiec*, pl. *murowcy*, *murowce*, mający poza tym na Śląsku postać *mrowiec*, występuje zresztą szerzej pod Głubczycami, Raciborzem, Rybnikiem, Gliwicami, Tychami i Bielskiem Białą [Dejna PLPJ: m. 25–26; AJŚ IV: m. 600; MAGP IV: m. 421], por. Rembiszewska, Siatkowski [Rembiszewska, Siatkowski 2017^a: 261–271].

Na szczególną uwagę zasługują nazwy słowiańskie niemające obcych cech formalnych. Jak wspomnieliśmy, rozróżnieniu tu pożyczek od ewentualnych dawnych nawiązań decyduje zasięg nazwy w gwarach polskich, jej historia, jej znajomość w innych językach słowiańskich oraz wiele innych czynników. Okazuje się, że często rozróżnienie to nie jest łatwe, a uwarunkowania są bardzo różnorodne.

Szczegółowy przegląd poświadczeń wydaje się wskazywać, że wpływ ruski należy przyjąć w wypadku takich nazw, jak *koleśnik* ‘kołodziej’ i *odliga* ‘odwilż’ [Rembiszewska, Siatkowski 2017^b: 32–35, 46–48].

W przypadku wyrazu *koleśnik* ‘kołodziej’, m.in. ważnych argumentów za przyjęciem wpływu ruskiego dostarczają pochodzące od *koleśnik* ‘kołodziej’ słu-

żebne nazwy miejscowe. Na Białorusi występuje kilka nazw *Kalesniki* w rejonie witebskim i na Grodzieńszczyźnie. Znane są też *Koleśniki* w Polsce i na Litwie na terenach sąsiadujących z Białorusią [NMP V: 50] oraz miasteczko *Koleśniki* na Litwie w rejonie solecznickim w pobliżu granicy z Białorusią.

W gwarach polskich *odliga*, *otliga*, *otliha* ‘odwilż’ ma układ geograficzny charakterystyczny dla pożyczek wschodniosłowiańskich. U Kupiszewskiego [Kupiszewski 1969, m. 12: 108-109] występuje na krańcach wschodnich oraz w dialektach przesiedleńczych na zachodzie i północy Polski. Mianowicie mamy tu *odliga*, *otliga*, *otliha* oraz w kilku punktach z przesiedleńcami z Wileńszczyzny i w jednym spod Chełma. Na ten peryferyczny układ nazwy *odliga*, *otliga*, *otliha* w gwarach polskich zwraca uwagę również ESBM [ESBM I: 86], ale o wynikającej z tego możliwości pożyczki wschodniej nie wspomina. *Odliga* ‘odwilż’ z Litwy miał też SGPK [SGPK III: 400]. Dalsze przykłady użycia nazwy *odliga* ‘odwilż’ z tych terenów przynosi kartoteka SGPA: z północnego Podlasia oraz z okolic Białej Podlaskiej, *odliga* i *otliga* z kilku punktów pod Siemiatyczami oraz Słownik podlaski także z północnego Podlasia i z Suwalszczyzny [por. RóżnSłów 2015: 171]. W języku pisanym pol. *odliga* ‘odwilż’ pojawia się zupełnie sporadycznie.

Należy zwrócić uwagę na trudności z dokładnym określeniem zakresu wpływów wschodniosłowiańskich w wypadku takich dubletów fonetycznych, jak obce *brechać* ‘szczekać’, *bołtać* ‘mącić, mieszać’, przen. ‘mówić bez sensu’ i pochodne i ich odpowiedników polskich *brzechać*, *bełtać* i pochodne [Rembiszewska, Siatkowski 2017: 271-280].

Interpretacja faktów językowych, do jakich należą nawiązania i zapożyczenia na pograniczach różnych systemów językowych wymaga wielostronnego spojrzenia (w tym uwzględnienia zjawisk pozajęzykowych), a także szczegółowej analizy licznych poświadczeń rozpatrywanych wyrazów.

SKRÓTY

- AGM – Atlas gwar mazowieckich. T. I / opr. H. Horodyska-Gadkowska. A. Strzyżewska-Zaremba; T. II–X / opr. A. Kowalska. A. Strzyżewska-Zaremba. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971–1992.
- AJS – Zareba A. Atlas językowy Śląska. Kraków. T. I–VIII. Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969–1996.
- Biernacki 1753 – Biernacki J. Najużyteczniejsze słowa polskie i niemieckie, alfabetywnym porządkiem zebrane, 1753 (rękopis).
- Boryś SE – Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005.
- ESBM – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / рэд. В. У. Мартынаў. Мінск: Навука і тэхніка, 1978–.

- Dejna AtlKiel – Dejna K. Atlas gwarowy województwa kieleckiego. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1962–1968. T. I–VI.
- Dejna PLPJ – Dejna K. Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski. I–II. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1951–1953.
- Lwów 2015 – Słownictwo gwarowe przesiedleńców z Ukrainy. Słownik porównawczy kilku wsi we Lwowskim / z materiałów zebranych pod kierunkiem W. Paryła; oprac. przez K. Czarnecką, D. A. Kowalską, E. Rudolf-Ziółkowską; pod red. K. Czarneckiej, D. A. Kowalskiej. Kraków: Wydawnictwo IJP PAN, 2015.
- MAGP – Mały atlas gwar polskich / opr. przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie pod kier. K. Nitscha; od t. III pod kier. M. Karasia i Z. Stamirowskiej; od t. IX pod kier. M. Karasia. T. I–XIII. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957–1970.
- NMP – Nazwy miejscowe Polski / red. K. Rymut. Kraków: Wydawnictwo IJP PAN, 1996–.
- OLA IX – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 9. Человек. Ogólnosłowiański atlas językowy. Seria leksykalno-słotowórcza. T. 9. Człowiek / red. J. Siatkowski, J. Waniakowa. Kraków: Wydawnictwo IJP PAN, 2009.
- RóżnSłow 2015 – Maryniakowa I., Rembiszewska D. K., Siatkowski J. Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2015.
- S XVII–XVIII – Słownik języka polskiego XVII w. i 1. połowy XVIII wieku / Instytut Języka Polskiego PAN. Kraków, 1999–.
- SGPA – Słownik gwar polskich / opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia; od t. II pod kier. J. Reichana; od t. VI pod kier. J. Okoniowej. Wrocław, 1977–.
- SGPK – Karłowicz J. Słownik gwar polskich. T. I–VI. Kraków: Akademia Umiejętności, 1900–1911.
- SiPogr – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / рэд. Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск, 1979–1986.
- SOWM – Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur. / opr. przez Pracownię SGOWM Zakładu Językoznawstwa PAN w Warszawie; red. Z. Stamirowska i H. Perzowa. Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo IJP PAN, 1987–.
- SP – Słownik prasłowiański / opr. Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN; red. F. Sławski. Wrocław, 1974–.
- SP XVI – Słownik polszczyzny XVI wieku / red. M. R. Mayenowa, F. Peplowski, K. Mrowcewicz. Wrocław, 1966–.
- SW – Słownik języka polskiego / ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego. Warszawa, 1908–1927. T. I–VIII. (tzw. Słownik warszawski).
- Tarnopol – Słownictwo gwarowe przesiedleńców z Ukrainy. Słownik porównawczy kilku wsi w Tarnopolskim / z materiałów zebranych pod kierunkiem W. Paryła; oprac. przez K. Czarnecką, D. Kowalską, E. Rudolf-Ziółkowską; red. J. Rieger. Kraków: Wydawnictwo Lexis, 2007.

LITERATURA

- Brückner SE – A. Brückner. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957.

- Cechosz-Felczyk 2004 – Cechosz-Felczyk I. Słownictwo gwary Oleszkowiec i Hreczan (Greczan) na Podolu. Kraków: Lexis, 2004.
- Czyżewski 1986 – Czyżewski F. Zapożyczenia ukraińskie w gwarach b. powiatu włodawskiego. *Studia nad polszczyzną kresową*. 1986. T. IV. S. 81–107.
- Czyżewski 1987 – Czyżewski F. Polonizmy w ukraińskich gwarach Pobuża. *Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny* / red. S. Warchoł. Lublin: UMCS, 1987. S. 87–132.
- Czyżewski 1990 – Czyżewski F. Zapożyczenia w ukraińskich gwarach okolic Włodawy. *Slavia Orientalis*, 1990. Nr 3/4. S. 289–294.
- Czyżewski 1994 – Czyżewski F. Gwary polskie na obszarze gminy Wola Uhruska w województwie chełmskim. *Slavia Occidentalis*, 1994. T. 51. S. 15–28.
- Czyżewski 1995a – Czyżewski F. Ukrainizmy w polskich gwarach bieszczadzkich. *Studia z językoznawstwa słowiańskiego*. Seria: Rozprawy Sławistyczne 10 / red. M. Łesiów i M. Sajewicz. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1995a. S. 165–184.
- Czyżewski 1995b – Czyżewski F. Zróżnicowanie leksykalne polskich gwar bieszczadzkich. *Ann. UMCS. Sect. FF*. 1995b. Vol. 11. S. 161–197.
- Czyżewski 1998 – Czyżewski F. Z metodyki badań gwar polskich na obszarach dwujęzycznych. *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii* / red. S. Gała. Łódź: Wydawnictwo UŁ, 1998. S. 169–176.
- Czyżewski 1999 – Czyżewski F. Z problematyki badań gwar polskich na obszarach dwujęzycznych północno-wschodniej Polski. *W zwierciadle języka i kultury* / red. J. Adamowski, S. Niebrzegowska. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1999. S. 514–522.
- Czyżewski 2003 – Czyżewski F. Paralelizm w badaniach gwar pogranicza polsko-ukraińsko-białoruskiego. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*. 2003. T. 48. S. 5–12.
- Czyżewski, Sajewicz 1992, Czyżewski F., Sajewicz M. Polsko-ukraińskie paralele leksykalne w gwarach b. powiatu włodawskiego. *Między Wschodem a Zachodem*. Cz. 4. *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim* / red. J. Bartmiński, M. Łesiów. Lublin. Wydawnictwo Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. S. 121–132.
- Czyżewski, Warchoł 2005 – Czyżewski F., Warchoł S. Z zagadnień leksykograficznych polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza językowego. *Słowiańskie słowniki gwarowe* / red. H. Popowska-Taborska. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1995. S. 101–115.
- Kupiszewski 1969 – Kupiszewski W. Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 1969.
- Linde – Linde M. S. B. Słownik języka polskiego. I–VI. Lwów: Zakład Ossolińskich, 1854–1860. wyd. 3. fotoofsetowe. Warszawa 1951.
- Nowowiejski 1992 – Nowowiejski B. Z metodologii badań pogranicza językowego północno-wschodnio-polskiego. *Słowiańskie pogranicza językowe: zbiór studiów* / red. K. Handke. Warszawa: Polska Akademia Nauk Instytut Słowianoznawstwa, 1992. S. 103–108.
- Pelcowa 1994 – Pelcowa H. Mazowizmy leksykalne w gwarach Lubelszczyzny. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1994.
- Pelcowa 1997 – Pelcowa H. Słownictwo wschodniosłowiańskie w gwarach Polski środkowo-wschodniej w świetle związków językowych polsko-ukraińskich. *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce* / red. F. Czyżewski, M. Łesiów. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1997. S. 189–211.
- Pelcowa 2001 – Pelcowa H. Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001.

- Pelcowa 2015 – Pelcowa H. Słownik gwar Lubelszczyzny. Tom 3. Świat zwierząt. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2015.
- Rembiszewska 2007 – Rembiszewska D. K. Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego. Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe, 2007.
- Rembiszewska, Siatkowski 2017^a – Rembiszewska D. K., Siatkowski J. Pograniczne wpływy wschodniosłowiańskie w nazwach ‘mrówki’ i ‘mrowiska’. «Prace Filologiczne». T. LXXI. S. 261–271.
- Rembiszewska, Siatkowski 2017^b – Rembiszewska D. K., Siatkowski J. Nawiązania czy pożyczki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim? Cz. II. *Rocznik Slawistyczny*. T. LXVI. S. 27–63.
- Rembiszewska, Siatkowski 2017^c – Rembiszewska D. K., Siatkowski J. Jak szczekają nasze psy na wschodniej granicy Polski: po rusku czy po polsku?. *Białostockie Archiwum Językowe*. T. XVII. S. 271–280.
- Rieger, Masojć, Rutkowska 2006 – Rieger J., Masojć I., Rutkowska K. Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie. Warszawa: DiG, 2006.
- Smułkowa 1984 – Smułkowa E. Uwagi do metody badań nad leksyką gwarową pogranicza językowego. *Studia nad gwarami Białostocczyzny. Morfologia i słownictwo* / red. E. Smułkowa, I. Maryniakowa. Białystok: Białostockie Towarzystwo Naukowe, 1984; przedruk: Taż. Białoruś i pogranicza. *Studia o języku i społeczeństwie*. Warszawa: Wydawnictwo UW, 2002. S. 288–292.
- Steffen 1984 – Steffen W. Słownik warmiński. Wrocław: Ossolineum, 1984.
- Śmieszek 1914 – Śmieszek A. Pol. człowieczek ‘żrenica’ i kilka semicko-indoeuropejskich analogii znaczeniowych. *Język Polski*. 1914. T. II. S. 123–128.
- Тимченко – Є. Тимченко. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. Т. I–II / підг. до вид. В.В. Німчук та Г. І. Лиса. Київ; Нью-Йорк: Інститут української мови НАН України, 2002–2003.
- Zdancewicz 1966 – Zdancewicz T. Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam. Poznań 1966.

SUMMARY

The article raised the problem of impositions and borrowings on the Polish-East Slavic borderland. This is a particularly important issue for Slavonic dialectology, as evidenced not only by the large number of texts addressing this issue, but also by the diversity of approaches to this methodological problem. Interpretation of the linguistic facts, which include impositions and borrowings on the borderland of various language systems, requires a multilateral approach (including non-linguistic phenomena), as well as a detailed analysis of the words being considered.

Several Polish words are discussed (*szczoka* ‘jaw’, *człowieczek* (*człowieczko*) ‘pupil’, *muraszka* ‘ant’, *koleśnik* ‘wheelwright’, *odliga*, *otliga*, *otliha* ‘thaw’), where it is difficult to find out whether we are dealing with East-Slavic influence or with a preserved native relic, which is only referring to the Eastern Slavdom.

Keywords: Slavonic dialectology, Polish-East Slavic borderland, language contacts, dialect vocabulary.

ДИНАМІКА НАЗВ ТРАДИЦІЙНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ В ГОВОРАХ ІВАНО-ФРАНКІВЩИНИ

*Dynamics of Traditional Economic Activity Nominations
in the Dialects of the Ivano-Frankivsk Region*

Як відомо, Прикарпаття – одна з архаїчних зон Славії, що належить до тих історико-етнографічних регіонів, де тісно взаємодіють самобутні етнографічні масиви: Бойківщина, Гуцульщина, Опілля, Покуття. Як наслідок – на цих теренах виробилися специфічні етнокультурні особливості, які віддзеркалюються в лексиці цього полідіалектного ареалу.

Явища взаємодії сільськогосподарської лексики говірок цього регіону з лексикою української літературної мови проаналізовано у статті Я. Вакалюк [Вакалюк 1982]; поодинокі назви сільськогосподарських знарядь, поширені в наддністрянських говірках, описано в монографії З. Бичка [Бичко 1997]. Народнорозмовні назви традиційного господарювання в говірках Прикарпаття були об'єктом дослідження в монографіях Я. Закревської [Закревська 1976], Т. Ястремської [Ястремська 2008]. Дієслова лексико-семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» в говорах Карпатського регіону є предметом аналізу у статтях Р. Познанського [Познанський 2012; 2013]. Поодинокі лексеми діалектного аграрного дискурсу Прикарпаття відображені також на картах атласів [див.: АУМ II; LA; AGB].

Динаміка, структурна та семантична організацію назв на позначення дій та процесів, пов'язаних з обробітком землі, із доглядом за посівами та зі збиранням урожаю на прикладі дієслівних номенів досліджуваного регіону вже були об'єктом нашого дослідження [Бігусяк 2015]. У пропонуваній статті наголошуємо на динамічних процесах, що відбуваються у семантиці говіркових назв на позначення знарядь праці, здійснюваних робіт та їх виконавців, допоміжних предметів, пов'язаних із заготівлею сіна.

Такий аспект дослідження цієї тематичної групи лексики говірок Івано-Франківщини вперше запропоновано увазі читачів, що, на нашу думку, посилює актуальність роботи.

Джерелами студії слугували зібрані польовим методом діалектний матеріал у 33 селах Івано-Франківщини та лексикографічні праці.

Зазначмо, що природно-географічні умови поділяють досліджуваний регіон на три частини: гірську, передгірську, або підгір'я, та низинну. Відповідно до цього й розвивалося сільське господарство та його різновиди: у гірських районах Гуцульщини та Бойківщини переважає скотарство, у низинних – на Опіллі та Покутті – землеробство. Цим головним заняттям краян були підпорядковані й інші види господарської діяльності. Серед них важливою та особливо відповідальною працею була й залишається досі заготівля сіна, яку здійснюють на царинках, на сіножатях біля хат, віддалених ділянках у полі чи на полонинах, призначених для вирощування трав і для заготівлі їх на сіно.

За нашими спостереженнями у структурі цієї тематичної групи можна виокремити кілька ЛСГ: назви реманенту та знарядь, назви процесів та дій, назви виконавців тощо.

Можемо констатувати, що більшість назв цього виду сільськогосподарських робіт є літературними, які часто адаптовані до фонетико-морфологічних, синтаксичних та акцентних умов говірок. Зокрема серед ЛСГ назв реманенту та знарядь (для заготівлі сіна) такими є *коса, кісся, бабка, косарка, граблі, вила* тощо. На позначення держална коси у досліджуваних говірках функціують у різних фонетичних варіантах лексеми: *к'іс'и^е, к'іс'а* (б.н.п.), бойк. *ку^с'а* (ВС, НС, Лп, Яс). Відзначмо, що в карпатському регіоні використовують переважно короткі кісся із двома ручками, однак спеціальної назви для них не зафіксовано. Аналогічні держакі використовують серби, хорвати, болгары та прибалтійські народи [Гуцульщина 1987: 116]. Косу з'єднують із кіссям за допомогою металевого кільця, яке в більшості говірок номінують *обручка, ^пе^прсте^п'н', ^перст'ін'* [АУМ II: к.309], що є метафоризованими назвами від нормативних лексем. На Гуцульщині для міцнішого кріплення коси з кіссям застосовували друге металеве кільце – *за^к'іўку* [ГГ: 75]. Етимологія назви затемнена. Зауважмо також, що назв *обручка, ^пе^прсте^п'н'* із такими значеннями не зафіксовано в нормативних словниках української мови.

Виступ на п'ятці коси в бойківських говірках має назви *орішок, зерня, зуб* [Бойківщина 1983: 100]. Ці метафоричні утворення не увійшли до реєстру словника бойківських говірок, як і їхні гуцульські відповідники – *нагупец, нагупенчак* [Гуцульщина 1987: 116], що не відзначені в діалектних словниках; етимологія їх потребує з'ясування. Косу притискають до кісся *клином, пл'ішкоў* (Бб, БО, Вк, ВС, Злн, Кв, Км, НС, ПД, РВ, РП,

СМ, Стр, ЯС). Назви функціують у покутських та наддністрянських говірках [Шило: 208], а в бойківських і гуцульських засвідчено *паск'лином*, *паск'л'іном*, *паск'вином* (ВС, НС, Рп, Рв, Лп, Зр, Рз, Шш). Назва *п'аск'лин* відома також у закарпатських та інших українських говорах [Дзендзелівський 1959: 57; Гриценко 1990: 120]. Її утворення пов'язують із префіксом *па-* та іменником *clin*, хоча нез'ясованим залишається походження елемента *-с-* [ЕСУМ IV: 306]. Клепають косу молотком на залізній *бабц'і* ('коваделко') (Вв, БО, Зб, Злн, Зр, Кв, Км, Лоп, Лп, Пд, Пр, Пт, Рв, СМ, Стр, Яв), яку гострою частиною забивають у дерев'яну основу – *баб'чир'* [ГГ: 19]. У бойківських говірках від респондентів ми зафіксували назву *бабк'іуниц'і* (ВС, НС, Лп), яка, можливо, є сучасною, оскільки її не задокументовано у словнику М. Онишкевича. На Наддністрянщині поряд зі словом *бабка* уживають синонім *п'лискаўка* [Шило: 2008].

Косу гострять *брусом*, *брус'ком*, ці словотвірні варіанти поширені в усіх досліджуваних говірках, а також в інших українських і є літературними [ВТССУМ: 64]; пор.: бойк. *ко'с'аник*, *остр'іу'ник*, *остр'іу'чик* 'брусок гострити косу' [Онишкевич I: 381; II: 28], а також зафіксовану нещодавно назву *к'іс'ник* (Лп, Пр, Яс). Ці знаряддя косар носить на поясі у дерев'яній або бляшаній посудині, яку іменують у досліджуваних говірках *кушка* (Бб, Вв, БО, Вк, ВС, Зб, Зл, Злн, Зм, Зр, Км, Кр, Лп, Нб, НС, Пд, Пр, Пс, Пт, Рз, Рп, СМ, ЧП, Яв, Яс), у бойківських функціює також синонім *к'іс'ниц'а*, який використовують і на позначення сіножатея [Онишкевич I: 354]. Із семантикою 'залізний прут для вирівнювання коси' виявлено назви: гуц., пок. *но'сак*, *гу'сак* (ЧП, Зл, Зр, Рз, Пс), бойк. *в'ідте'рач* (Рв, Лп), які не зафіксовані в реєстрах відомих нам діалектних словників.

Для згрібання сіна майстри виготовляли переважно дерев'яні граблі, а в сучасних селах використовують пластикові або з металевими зубцями. Погано, недбало виготовлені граблі чи інший реманент називають *валоба* (БО, Зл, Зр, Кр, Рз, СМ). Це вторинна назва, яка в гуцульських говірках відома зі значеннями 'коротка розколена дошка', 'зневажл. важка, грубо зроблена лопата, сапа, граблі' [ГГ: 33]. Слово *валоба* засвідчене також зі значенням 'товста дошка' (Лп, ВС, НС) [ЕСУМ I: 326].

Держакі до грабелів і зараз селяни виготовляють самі; на їх позначення домінують назви *де'р'жак*, *де'р'жало*, *де'р'жино*, *де'р'ж'іу'но* (Бб, Вв, ВС, Зр, Кв, Лп, Пд, Пт, СМ, Стр), які на досліджуваній території вживаються і на позначення держаків до інших знарядь праці (вил, лопат, сап тощо). У бойківських, наддністрянських, покутських говірках відомі назви *грабе'уно*, *граб'лиско*, *грабе'ло*, *грабе'л'но*, *грабел'ник*, *ро'жен*, *ро'ск'ін* (Вв, Вк, Вс, Зб, Злн, Км, Лп, Нс, Пд, Пт, СМ). Лексема *ро'жен* 'держак до грабелів' є, мабуть, асоціацією до *ро'жен* 'довга палиця із загостреним кінцем' [пор.: ВТССУМ: 1039; щодо етимології див.: ЕСУМ V: 103]. Друга

назва виникла шляхом перенесення назви кінцевої частини держака на цілий предмет, адже *роск'ін* у місцевих говірках має значення 'розколина', у бойківських – *роск'ін* 'вила для снопів', *роскоп'и* 'грабилно' [Онишкевич II: 190–191], що утворилося від *ск'іна* 'тріска' [див. також: ЕСУМ V: 124, 273]. Як бачимо, останні назви в досліджуваних говірках мають ширшу семантику, ніж у літературній мові.

Під час обмолоту та збирання зернових, заготівлі сіна використовували дерев'яні дворогі або чотирирогі вила – *вила(и)*, *вилиц'и* (Кв, Пд, Вк, Пт, СМ, Стр, Яс), згодом ці роботи почали виконувати залізними вилами, які спеціальних назв не мають, однак засвідчено гуц. *суло* 'держак залізних вил', що пов'язане із *сула* 'спис, піка' [Негрич: 179; пор.: ЕСУМ V: 471].

Увесь процес заготівлі сіна в більшості говірок іменують *робити* *с'іно*, пок., наддн. *заробл'ити* *с'іно* (Злн, Км, Стр, СМ, Пр, Зб, Вв); про.: бук. *с'іно* *кос*, *косо* *виц'и(и)*, *кош'ін'и(а,и)*, рідко *кіс'ба* 'пора косіння; процес косіння' [СБГ: 99]. Усі назви мають прозору мотивацію.

Рядок скошеного сіна в обстежених населених пунктах переважно називають *пок'іс*, а в гуцульських – *вал*, *валок* (Зл, ЧП, Зм) [ГГ: 33; Негрич: 31]. На Гуцульщині поширена низка локальних назв процесів обробітку сіна: гуц. *робити вали* 'косити на покоси', *бити вали* 'розтрясати сіно для просушування', *гребс'ти у вали* 'громадити сіно' (Зл, Зр, ЧП, Кв, Кр); У наддністрянських говірках відомі також: *скидати* *с'іно у вали*, словосполучення з компонентом *баба* 'свіже сіно двох покосів, скошене із двох боків до одного'; також розрізняють способи косіння: *косити до валу*, *в'ідбити бабу*, *покласти бабу* 'покосити два покоси в один'; *косити в'ід баби* 'косити так, щоб кожний наступний покіс лягав у протилежний бік від двох покосів, скошених із двох боків до одного'; *косити до баби* 'косити так, щоб кожний наступний покіс лягав у бік двох покосів, скошених із двох боків до одного' (Злн, Бб, Пр, Км, Стр) [див. також: Шило: 39]. Серед способів косити сіно відомі назви: гуц. *бри'тити* 'гладенько косити', наддн. *голити*, *в'іголити* у цьому ж значенні (Рч, Яв, ЧП, Зр, Стр).

На всій досліджуваній території на позначення пропуску в косінні переважають назви *борода*, *зрива*, які відомі також у літературній мові [ВТССУМ: 60, 197]. У гуцульських, покутських і перехідних до наддністрянських переважає назва *сказ*, *сказа* 'огріх під час оранки, косіння' (Зл, Зр, Зм, Кр, Кв, Пс, Шш, Пд, Вв) [див. також: ГГ: 171; пор.: ВТССУМ: 1131]. Назва в цьому значенні постала від псл. **kaziti* 'псувати, каструвати', на що вказує місцева назва *казител* 'той, хто псує' [Жел. I: 330; див. також: ЕСУМ II: 342].

У бойківських говірках також засвідчено назви *греб'інка*, *музика* 'великий огріх при косінні' [Онишкевич I: 196, 456]; у покутських та

перехідних до гуцульських, буковинських говірок – *ʎogr'ix, gr'ix* ‘пропуск при оранці, косінні’ (Кв, Пс, Шш, Пд, Вв, Вк, Пт), семантика яких указує, мабуть, на особливість цих процесів, оскільки недбале виконання «вважається гріхом»; пор.: наддн. *броўка, воўки, гал'ева, жан'дар'і, жид, к'линчик, ко'за, коза'ки, мичка, об'миўка, ст'рига* [Шило: 56]. Деякі з них мають прозору мотивацію, інші постали на основі відповідних асоціацій, поодинокі мають суто народну етимологію, уживаються локально та потребують детальних студій.

У мовленні гуцулів із семантикою ‘уся скошена трава’ засвідчено слово *пол'у(i)г'* [Негрич: 139; ГГ: 153], яке також уживають зі значенням ‘сінокіс, косовиця’: *заўтра ўс'і й'демо на пол'иг'* (Зл, Зр, ЧП, Кр, Зм, Яб) [ГГ: 153]. У наддністрянських, покутських говірках траву, що відросла на місці скошеної, називають *отава, д'руге'с'іно* (Злн, Пр, Км, Стр, СМ, Пд, Вв) [пор.: ВТССУМ: 688], у гуцульських говірках ця назва набуває ще обрядової семантики – ‘сіно, яке кладуть під обрус на Святий Вечір’ [Негрич: 127]. Назва має праслов'янське походження [ЕСУМ IV: 231]. Окрім цих номенів функціують ще гуцульські ендемізми на позначення різновидів скошеної трави: *пере'коти* ‘сіно, нагромаджене в один ряд із кількох валів’, *н'с'енка* ‘сіно, зібране на багні’ (ЧП, БО, Зр), остання назва, очевидно, є вторинною номінацією від місцевої назви трави біловус (*Nardus stricta*) – *н'с'инка* [ГГ: 159].

Після косіння покоси *роз'тр'ісайут, в(о)бер'тайут, не"ре"ве"р'тайут, про'сушуйут* (Вв, Вк, Км, Лп, Пд, Пр, Прг, Рв, Стр, Яс), а потім *б'йут (у) вали, валуйут, ват'куйут* (БО, Зр, СМ), тобто згрібають. Цей процес ще іменують *гре"б'с'ти, г'рабати, гро'мадити'с'іно* (Бб, Вк, ВС, Злн, Кв, Кн, Нб, НС, Пд, Пр, Рп, Стр, Яв, Яс), гуц. *грабл'увати* (СМ, Рз).

Залишки незгромадженого сіна в гуцульських говірках називають *ʎogr'іби* [ГГ: 137], а процес поспішної заготівлі сіна передають дієсловом *валайку'вати* [ГГ: 32], що, можливо, пов'язано з гуц. *ваваліговатий* ‘незграбний, повільний (про людину)’ [Негрич: 31].

Складають сіно тимчасово в копиці, які гуцули та покутяни називають *плоск'и"н'ки, пласт'е"н'ки* (< *пласт*), тобто сіно складають пластами, які слугували основою для утворення назв процесів *ро'бити плас'ти, клас'ти плас'ти, с'кинути плас'к(т)енку* (СМ, Пс, Шш, Пд, Вв, Зр). Отаву або друге сіно складають в копиці *в'іш'інки*. Можливо, назва походить від способу складання – *в'іш'іти* – ‘вилами зачіпляти один клопот сіна за інший’ (СМ, ЧП, БО, Зр). Для довшого зберігання сіна в полі його складають на *остреву* – ‘забитий у землю кіл із хвойного дерева з обрізаними до половини гілками, на якому сушать сіно чи конюшину’, на позначення якого зафіксовано варіанти *остр'и"ва, остро'ва, остроуї'єнки, остроуї'єниц'і, ост'роўки* та ін. Назва *остр'и"ва* та її фонетичні варіанти покривають

увесь гуцульський, бойківський і покутський ареали; наприклад, бойк. *остроў* «сіно, сушене на колі» [Онишкевич II: 28]. Етимологи вказують на праслов'янське походження номена: *osъv 'стовбур із суками', що пов'язане з *ostrъ 'гострий' [ЕСУМ IV: 227].

Зі значенням 'завершувати копицю' засвідчено назви в *'i(u)вершувати копиц'у*, *зак(т)и'гати вер'х'* (Вв, Вк, Кв, Км, Лп, Пт, Пр, Пт, СМ, Стр, ЧП, Яв); а 'обсмикувати сіно, що звисає' – *ви'ч'ісувати, обгр'ібати* (Вв, Вк, Кв, Км, Лп, Пт, Пр, Пт, СМ, Стр, ЧП, Яв); пор. також гуц. *пид'копувати* 'підбивати ногами навколо копиці, щоб не замокав низ' (ЧП, БО, Зр, СМ, Зм).

Для перевезення сіно *розкладають на 'ф'іру, драби'ни* (Вв, Вк, Кв, Км, Лп, Пт, Пр, Пт, СМ, Стр, ЧП, Яв), (*'ф'іра, драби'ни* 'спеціальний віз із боковими стінками у формі драбини') [Негрич: 65, 175; ГГ: 62, 197], *рубл'у'йт (рубел' 'довга жердина, якою притискають сіно чи снопи на возі'* [Шило: 231]); пор.: бойк. *на'вузити* 'притискати рублем' (*на'вуз 'рубель'*) [Онишкевич II: 33], *об'фашити* 'обв'язати на возі сіно так, щоб воно не розтрясалось' [Ibid. II: 23]. Назва жердини, очевидно, пов'язана із *руб, рубати* [див.: ЕСУМ V: 130–131], *навуз* – запозичення зі словацької [Ibid. IV: 249]. Назва дії *об'фашити* має у своїй основі *фа'шина* 'туго скріплена в'язка хворосту як будівельний матеріал', що є запозиченим з італійської мови [Ibid. VI: 81].

Привезене сіно зазвичай складають біля господарських будівель на спеціально відведене місце або у споруджене приміщення, яке має назву гуц. *сте'ж'ір' (у)* [ГГ: 177], що походить від давнього *сто'жар* 'місце, де стоять стоги сіна' < старослов. *сте'жєрь* 'стовп, опора' < *stozarъ < *stogъ 'стіг' [ЕСУМ V: 424]. У наддністрянських, бойківських говірках поширені назви *сти'ж'ар* 'довгий кіл, навколо якого кладуть сіно' [Шило: 245–246]; пор.: літ. *стожарня* 'будівля для зберігання сіна, збіжжя' [ВТССУМ: 1198].

У деяких населених пунктах сіно складають в *обо'роги* (Бб, Вв, Бо, Вс, Зл, Зм, Зр, Кв, Кр, Лп, Пс, Рз, Рч, СМ, ЧП, Шш, Яб, Яв, Яс), які будують із чотирьох вбитих у землю колів (*обо'рожин*) та накриття. У наддністрянських, частково бойківських і покутських говірках ці назви функціують у фонетичних варіантах *вобо'р'іх, вбо'ріг, вобо'рожна, бур'ожина, убо'рожина* (ВС, НС, Лп, Рв, Яс, ЧП, БО, Зр, Кв, Шш, Злн, Пр, Км).

Сіно складають на задалегідь підготовлену із хмизу чи дощок основу, яку називають *по'ден'и(i), по'денок, по'дина, по'дин'і* (б.н.п.). Походження назви етимологи пов'язують із псл. *dъlo [див.: ЕСУМ IV: 476; II: 95–96]. У наддністрянських говірках відомі назви *сто'жиско, сто'жириско* [Шило: 246], мотивація яких прозора. У гуцульських говірках мовці вживають ще синонім *'в'іднишче, уднишче* [ГГ: 37].

Серед назв виконавців робіт, пов'язаних із заготівлею сіна, відомі в досліджуваних говірках назви *ко'сар' (') (б.н.п.)* та *ко'си'ц'у*, яка відома

переважно в західноукраїнських діалектах [Дзендзелівський 1964: 72]. Лексема *ко'сар* має в гуцульських говірках широку семантику, зокрема репрезентує значення 'міра площі, яку косар може викосити за один день': *йа 'майу 'кош 'ін 'і ше на два коса'р 'і* [Негрич: 99; ГГ: 102]; пор. також: *гуц. ко'сарити* 'бути косарем'; 'брати участь у косовиці; косарювати' (Бо, Зм, Зр, Рч, Чп, Шш) [див. також: ВТССУМ: 457].

Жінку, яка громадить сіно, у гуцульських та в гуцульсько-покутських говірках називають *громад'іл'і*, *громад'ілниц'і(є")*, *громад'ін'іц'і* [ГГ: 49]; пор. також значення 'норма виробітку під час *громадж'ін'і*': *йа 'майу по'логу на ш'тири громад'ілниц'і* [Негрич: 54]. У мовленні носіїв цих говірок поширена назва *громад'ільник* 'чоловік, який громадить' [Ibid.], яка в інших говірках відсутня тому, що цю роботу виконують тільки жінки.

Серед вербативів, що номінують процеси завершення робіт із заготівлі сіна, відзначмо у покутських та наддністрянських говірках *обко'ситиси(і)*, словосполучення *з'ве"сти с'іна до сто'доли*, *с'іно(а) ўже ў сто'дол'і*, *ў ко'пниц'о(і)х* (Кв, Пс, Шш, Км, Стр, Зб, Пд) та ін.

У комплексі традиційного господарювання Прикарпаття заготівля сіна та процеси, пов'язані з його зберіганням, посідали й досі посідають важливе місце. Цей вид сільськогосподарських робіт і сьогодні в гірських районах краю виконують переважно вручну, оскільки техніку застосовують тільки на рівнинах. Дотримуючись хронології виробничих процесів та логіко-предметних зв'язків у межах аналізованого сегмента лексики традиційного сільського виробництва можна окреслити таку її структурно-семантичну організацію: 1) ЛСГ назв знарядь для заготівлі сіна та їх частин; 2) ЛСГ назв процесів обробітку сіна та способів косіння; 3) ЛСГ назв пропуску під час косіння; 4) ЛСГ назв площ та приміщень для зберігання сіна; 5) ЛСГ назв виконавців. У межах кожної ЛСГ виокремлюються семантичні підгрупи та мікрогрупи. Зв'язок між елементами ЛСГ є до деякої міри умовним, оскільки деякі складники системи досить важко згрупувати на підставі семантичних ознак.

Такий системний опис цього пласту діалектного словника дає змогу відобразити весь репертуар номінацій, зокрема назви первинні і похідні, питомі і запозичені, прості і складені, вузьколокальні й літературні.

За нашими спостереженнями, ця група назв традиційного сільського господарювання – відкрита динамічна система, яка під впливом історичних, економічних, географічних умов краю, реагуючи на цивілізаційний поступ та зрушення в мовній свідомості діалектоносіїв, зазнає змін. Однак тенденції до збереження специфічних говіркових рис та загалом структури діалектного мовлення сприяють стійкості, сталості номінативних одиниць цієї групи лексики.

Стійкість формальної структури й семантики виявляють назви основних дій та процесів, назви знарядь праці, частково назви місць та спо-

собів зберігання сіна, які властиві не тільки мовленню досліджуваного регіону, а й іншим українським говіркам, а також поширені в літературно-нормативному мовленні.

На тлі стабільності традиційних вербальних засобів під час номінації цієї ТГЛ виразнішими стають динамічні процеси, зумовлені різноманітними екстра- та інтралінгвальними чинниками. Розширення номінаційного репертуару окресленої групи пов'язуємо з неологізацією лексикону завдяки словотвірним варіантам, запозиченням, розширенню семантичних обсягів відомих назв. Цим процесам сприяє метафоризація, метонімізація та різні асоціативні зміни.

Перспективи подальших студій вбачаємо в дослідженні інших тематичних груп дієслів та в поглибленні наукових прийомів аналізу конкретного мовного матеріалу.

СПИСОК ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

б.н.п. – більшість населених пунктів
Бб – с. Бабухів Рогатинського р-ну
БО – с. Білі Ослави Надвірнянського р-ну
Вв – с. Вовчківці Снятинського р-ну
Вк – с. Вікно Городенківського р-ну
ВС – с. Вехній Струтинь Рожнятівського р-ну
Зб – с. Збора Калуського р-ну
Зл – с. Зелена Надвірнянського р-ну
Злн – с. Заланів Рогатинського р-ну
Зм – с. Замагора Верховинського р-ну
Зр – с. Заріччя Надвірнянського р-ну
Кв – с. Ковалівка Коломийського р-ну
Км – с. Комарів Галицького р-ну
Кр – с. Криворівня Верховинського р-ну
Лоп – с. Лоп'янка Рожнятівського р-ну
Лп – с. Липовиця Рожнятівського р-ну
Нб – с. Небилів Рожнятівського р-ну
НС – с. Нижній Струтинь Рожнятівського р-ну
Пд – с. Підгайчики Коломийського р-ну
Пр – с. Перевозець Калуського р-ну
Прг – с. Перегінське Рожнятівського р-ну
Пс – с. Пістинь Косівського р-ну
Пт – с. Поточище Городенківського р-ну
Рв – с. Рівня Рожнятівського р-ну
Рз – с. Розтоки Косівського р-ну
Рп – с. Ріпне Рожнятівського р-ну
Рч – с. Річка Косівського р-ну

СМ – с. Середній Майдан Надвірнянського р-ну
Стр – с. Стриганці Тисменицького р-ну
ЧП – с. Чорний Потік Надвірнянського р-ну
Шш – с. Шешори Косівського р-ну
Яб – с. Яблунця Верховинського р-ну
Яв – с. Яворів Косівського р-ну
Яс – с. Ясень Рожнятівського р-ну

ДЖЕРЕЛА

АУМ – Атлас української мови: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1988. Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. 520 с.
ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
ГГ – Гуцульські говірки: короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
Жел. – Желеховський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар: у 2-х томах. Львів, 1885.
ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. I–VI.
Негрич – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів, 2008. 224 с.
Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ, 1984. Ч. I–II.
СБГ – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці, 2005. 688 с.
СУМ – Словник української мови / ред. кол. І. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. 1–11.
Шило – Шило Г. Ф. Наддністрянський регіональний словник. Львів; Нью-Йорк, 2008. 288 с.
AGB – Rieger J. Atlas gwar bojkowskich. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1981–1986. Т. 1–7.
LA – A Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language / compiled by J. Rieger. Warszawa, 1996. 390 s.

ЛІТЕРАТУРА

Бичко 1997 – Бичко З. М. Діалектна лексика Опілля. Львів: Фенікс, 1997. 136 с.
Бігусяк 2015 – Бігусяк М.В. Динамічні процеси в аграрному дискурсі говірок Прикарпаття. *Волинь. Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир 2015, №26. С. 18-28.
Бойківщина 1983 – Бойківщина: історико-етнографічне дослідження: монографія / відп. ред. Ю. Г. Гошко. Київ: Наукова думка, 1983. 304 с.
Вакалюк 1982 – Вакалюк Я. Ю. Взаємодія діалектної сільськогосподарської лексики з лексикою української літературної мови (на матеріалі українських говірок Прикарпаття). *Лексика української мови в її зв'язках*

- з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: тези. Ужгород, 1982. С. 75–76.
- Гриценко 1990 – Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики: монографія. Київ: Наукова думка, 1990. 272 с.
- Гуцульщина 1987 – Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження: монографія / відп. ред. Ю. Г. Гошко. Київ: Наукова думка, 1987. 471 с.
- Дзендзелівський 1959 – Дзендзелівський Й. О. Назви сільськогосподарських знарядь та їх частин у говорах Закарпатської області. *Наукові записки Ужгородського державного університету. Філологія*. Ужгород, 1959. Т. 37. С. 41–69.
- Дзендзелівський 1964 – Дзендзелівський Й. О. Сільськогосподарська лексика говорів Закарпаття (лексика, пов'язана з обробітком землі, вирощуванням сільськогосподарських культур та збором урожаю). *Studia Slavica Hungarica*, 1964. Т. X. С. 33–97.
- Закревська 1976 – Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті: монографія. Київ: Наукова думка, 1976. 163 с.
- Познанський 2012 – Познанський Р. В. Дієслова лексико-семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» в гуцульських говірках. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2012. Вип. 32–33. С. 335–340.
- Познанський 2013 – Познанський Р. В. Дієслова лексико-семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» в говорах Карпатського регіону. *Формування особистості в контексті сталого розвитку гірських регіонів: матеріали II міжн. спільн. укр.-амер. наук.-практ. конф., «Карпати-Аппалачі»* (Івано-Франківськ, 24–26 вересня 2013 р.). Івано-Франківськ, 2013. С. 165–168.
- Ястремська 2008 – Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування: монографія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 424 с.

SUMMARY

The article on the material content of the vocabulary of «hay» which is an organic component of the lexical system of agricultural discourse in the dialects of Ivano-Frankivsk region, systematic analysis of dynamics in the vocabulary of logically interrelated segments defined by the thematic group lexemes: the nominations of implements and tools; nominations of processes and actions; nominations of performers. The research involved the materials of two time slices: synchronistic and diachronic. Extralingual and intralingual factors that affect the evolution of language and determine changes in agronomic vocabulary are identified, regularities of dynamic processes in this TGL. The relationships of analyzed nominations units with other dialect areas of the Ukrainian language, Slavic and non-Slavic languages.

Keywords: lexical-semantic group, static and dynamic processes, vocabulary, associative changes.

**ЕВФЕМІЗМИ ЯК ЧИННИК ЛЕКСИЧНОЇ ВАРІАТИВНОСТІ
У СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ
(НА МАТЕРІАЛІ ДІЄСЛІВНОЇ ЛЕКСИКИ)**

*Euphemisms as a Factor of Lexical Variability
in the Eastern Polissian Dialects (Based on Verb Lexicon)*

Варіативність закладена в мовній системі як спосіб існування і функціонування всіх без винятку одиниць мови та виявляє специфічні риси в межах кожного рівня [Солнцев 1984: 31]. Діалектне явище як елемент мовної системи нерідко має в різних говірках співвідносні відповідники, варіанти [Дзензелівський 1966: 10].

Одним із чинників лексичної варіативності говірок є наявність і відмінна реалізація табуїзації в різних діалектних зонах. Саме табу є джерелом появи евфемізмів, які вживають для непрямого позначення предметів, явищ, дій замість прямої їх назви [Тараненко 2004^а: 168], що в конкретній мовленнєвій ситуації є небажаною, неможливою. Також виділяють дисфемізми, за допомогою яких замінюють неприйнятну пряму назву грубим, вульгарним словом чи висловом [Тараненко 2004^б: 143]. Чітко визначити межу між евфемізмами і дисфемізмами часом буває складно, тому інколи – «згідно з традицією» (В. Ужченко) – їх аналізують у межах евфемізмів [Мілева 2010: 10]. Незважаючи на те, що явища евфемізації й дисфемізації тісно пов'язані, вони водночас протиставлені одне одному. Об'єднувальним чинником є їх функційне призначення – замінювати пряму назву негативного явища; диференціює їх оцінка асоціата і ступінь експресії.

Евфемістичну лексику в українській діалектології принагідно фіксують лексикографічні праці [ЛЛ; Астаф'єва; Ужченко 2005 та ін.], однак у працях Г. Аркушина [Аркушин] та І. Мілевої [Мілева 2005; 2010] діалектні евфемізми є спеціальним об'єктом дослідження.

У діалектах зазнавати табуїзації можуть назви об'єктів живої і неживої природи, міфічні, демонічні істоти, а також назви, пов'язані зі смертю, подружнім життям, фізіологічними процесами, вадами і вчинками людини, непривабливими рисами людини чи її інтелектуальними здібностями [Гриценко 1990: 144–148; Бойківщина 1983: 207–213; Гуцульщина 1987: 250–254; Дзендзелевський 1984; Ужченко 2003: 78–104; Хобзей 2004; Конобродська 2007; Жвава 2009; 2010; Мілева 2005; Руснак 2010; Зеленин 1929; Гура 1997; Цивьян 1979; *Krawczyk-Turpa 2001 та ін.*] тощо. За словами П. Гриценка, «репертуар цих семіотично цінних денотатів кінечний, варіюється у межах традиційної духовної культури народу» [Гриценко 1990: 145]. Мовні табу на позначення сфери смерті, надприродних істот, чародійства, хвороб, природи вважають історично первинними поряд із сучасними, до яких відносять назви вад, пороків, вчинків тощо [Krawczyk-Turpa 2001: 15–19]. Саме тому «урахування репертуару об'єктів, що табуїзуються, а також моделей евфемізації, можливих їх формальних заміन є однією з вимог до реконструкції давнього індоєвропейського шару лексики, а також при оцінці причин лексичної диференціації діалектних континуумів» [Гриценко 1990: 144].

Щоб виявити лексичну дієслівну варіативність, спричинену евфемізацією, до аналізу залучено номінацію значення 'померти' у східнополіських говірках. Матеріалом дослідження слугували власні польові записи говіркового мовлення на Східному Поліссі.

Процес переходу до іншого світу становить основу поховального обряду, який є одним із важливих складників духовного життя і культури народу. Поряд із родильним та весільним поховальний обряд входить до складу родинних обрядів, лексика яких є давньою за часом формування і цінною як джерело інформації про історію мови, про диференціацію діалектного ареалу.

Поліський поховальний обряд, його номінації досліджували В. Конобродська [Конобродська 2007], Н. Гаврилюк [Гаврилюк 1985], О. Гура [Гура 1997], О. Седакова [Седакова 1983; 1990] та ін.

Номінативні одиниці описують табуйовані поняття, пов'язані зі смертю, метафорично й метонімічно. Відтак у лексиці виявляється загальна тенденція поховального обряду – заміна реальної смерті смертю ритуально оформленою, перетвореною, що пов'язане із прагненням приховати реальну подію смерті за його обрядовим переживанням, тому й номінація, що стосується обряду, повинна «похоронити» небезпечну, смертноносну назву [Седакова 1983: 204] та знайти «безпечну», оскільки в основі такого табу – віра в те, що вимовлене слово, яке називає небезпечний об'єкт, може викликати його появу, небажаний вплив.

За уявленнями поліщуків, смерть настає тоді, коли душа виходить із тіла. У східнополіських говірках значення 'померти' реалізоване дієсловами, утвореними від кореня *-мер-* (*-м'ер-*, *-м'ір-*, *-м'ор-*): *умерти*

(Бл, Врт, Гж, Дг, Др, Жд, Жк, Івн, Кп, Крп, Кс, Кч, Лнн, Лт, Од, Пч, Рт, Сл, Ств, Тл, Уш, Фс, ЧР, Яд, Яц), *у'м'ерт'* (Кр, Лс, Чр, Шл), *у'м'ерт'і* (Шп), *ум'ірат'* (Вв, Ів, Лс, Уб), *у'м'ерла* (Вр, Мв), *у'м'орла* (Вв, Кр, Лс, Мв, Шп, Яц), *по'мерти* (Жк, СД, Тл), *па'мерти* (Кс, Ств), *па'м'орл'і* (Кр).

Аналізуючи походження дериватів від кореня *-мер-*, дослідники виявили його етимологічний зв'язок зі значеннями 'зникати', 'ніч', 'тьма', 'туман', 'мряка', 'холод', 'отрута', 'хвороба', 'потемніння, помутніння, випадіння із зору', 'деформація, розпад, припинення фізичного існування матерії у своєму звичайному вигляді', 'потемніти, почорніти' та ін. [Седакова 1983: 205; Иванов 1987; Топоров 1990; Конобродська 2007: 82–84], що дає підстави прагнення до евфемізації [Конобродська 2007: 84]

Аналіз сукупності репрезентантів певного значення часто засвідчує реалізацію відмінних мотивів номінації, які спричинюють складну мінливу картину лексичної реалізації значення в діалектному ареалі [пор.: Гриценко 1990: 139]. Лексика на позначення досліджуваного значення переважно прозора за своєю внутрішньою формою. Часто для того, щоб витлумачити мотиви утворення номінацій потрібно брати до уваги слов'янську язичницьку модель світу, оскільки аналізована лексика здебільшого виявляє систему язичницьких уявлень про смерть.

Мотив «переходу» та «відходу» до іншого світу відображають одиничні дієслова й конструкції з дієсловом *іти* + обставина місця: *пайшла* (Дг, Дм, Лнн, Фс), *одишоў* (Кс, Крп, Ств, ЧР, Чр), *одишоў* (Др, Гж, Од), *у'в'ічнос'ц' одишла* (Гж, Лт, Рт), *по'шоў у'в'ічн'іс'т'* (Мк), *пайшла на тої св'ет* (Кр), *пайшла на теї св'іт* (ЧР). Дорога співвідноситься із життєвим шляхом, шляхом душі до загробного життя [СД II: 124]; вона є ніби «проміжним» етапом шляху до потойбіччя. Для поховального обряду такий етап є особливо важливим, оскільки здійснюється подолання опозиції життя / смерть [Седакова 1983: 206].

Частина номінацій засвідчує реалізацію міфологічного мотиву, пов'язаного зі *світовим деревом*, яке у слов'ян переважно асоціюється з дубом. За допомогою образу дуба моделювалося уявлення про смерть і відхід людини з життя [СД II: 144]: *дуба даў* (Дг, Жк, Кч, СД, Уб, Яц), *дуба ўр'ізаў* (Ос, Пч, Сп, Уш), *заду'б'іў* (Івн), *заду'б'еў* (Вв, Ів). Дослідники розглядають можливість етимологічного зближення слів *дерево* і *дорога* (пор.: **der-* і **dor-gu-*) [Топоров 1995: 167], що репрезентує уявлення про світове дерево як про дорогу, яка з'єднує два світи. З іншого боку, традиційний матеріал для виготовлення домовини у слов'ян – дуб або липа (пор.: 'домовина' – поліс. *дуб*, смол. *поддубена*) [СД I: 553], що могло слугувати мотивом для номінації.

За своєю символікою та структурою поховальний обряд має багато спільного з родильним та весільним обрядами [СД IV: 84], зокрема, на думку

вчених, подібно до весільного поділу на «партію нареченої» та «партію нареченого» низка діалогів, що реалізується в поховальному обряді, ділить усіх його учасників на дві групи: «з боку померлих» і «з боку живих» (на відміну від весільного, поховальний обряд виражає свою дуальну структуру приховано: належати до «партії померлих» дуже небезпечно). Діалог із померлим, який багаторазово повторюється в обряді, може бути схарактеризований як зустріч цих двох сторін, що моделює зустріч померлого «на тому світі». Завдання учасників – віддати або прийняти, брати або давати [Седакова 1990: 58–59]: *Богу* *душу ад:ала* (Кс, Кр, Лнн, Ств), *Богу* *душу од:ала* (Пч, Яд), *в'ід:ала* *Богу* *душу* (Жк), *Бог при'н'аў* (Дг, Мв, ЧР), *Бог забраў* (Жк). Назви відображають уявлення про існування надприродної істоти; під час номінації діалектоносії завжди вказують на суб'єкт або адресат дії.

У свідомості діалектоносіїв частина номінацій пов'язана з іншими надприродними силами, при цьому суб'єкт дії може бути названий або, навпаки, є знеособленим, зневизначеним, імовірно, у зв'язку з табуванням його назви в минулому як представника померлих предків чи пізнішого їх переосмислення – нечистої сили: *забрало* (Мк, Рт, Сл), *заду'шило* (Дг, Пч), *ў чорни'є бланки зати'сали* (Бл), *чорт забраў* (Врт, Жд, Крп, Ст), *чорт у'з'аў* (Крп, Од, Пр), *куци у'же ах'вормили даку'менти* (Бл), *смерт' при'шла* (Бл, Кс, Сп, СР, Уш), *смерт' забрала* (СД).

У межах поняття «померти» зафіксоване протиставлення «померти (про звичайну людину)» і «померти (про ворожку)», яке реалізують назви: *Богу* *душу аддала* (ЧР) : *чорту* *душу аддала* (ЧР), що водночас виявляє іншу опозицію – «верх / низ», «верхній світ / нижній світ»: небо, «верхній» світ – оселя Бога, який приймає, забирає душу і співвідноситься з «верхом» [СД ІІІ: 377]; «низ» асоціюється з чортом, дідьком, що забирає грішні душі; «нижній» світ розташований під землею і населений нечистю [СД І: 94].

Номінації помирання амбівалентні: з одного боку, смерть лиха й згубна щодо життя, а з іншого – вона позитивна й рятівна щодо «нового» життя (відродження), яке без неї неможливе [Топоров 1995: 48]; це є виявом суб'єктивності оцінки, відносності критеріїв кваліфікації таких моральних категорій, як добро і зло, суперечливого ставлення, зокрема до смерті. Загальна опозиція «життя / смерть» співвідноситься із протиставленнями «земля / небо» як тимчасовий притулок людини, місце постійного перебування душі, що репрезентовано назвами: *па'шоў да'дому* (Бл, Кс, Уш, Фс, Шл), *до'дому по'шоў* (Гж, Мк), *ў'же дома* [при цьому діалектоносій спочатку веде очима, а потім показує рукою на цвинтар, розташований через дорогу] (Рт), *то жо'го до'миўка* [показує очима наверх] / *а це ў'гос'т'ах* (Мк).

Міфологізована свідомість сформувала модель потойбічного світу, яка має на меті забезпечити життя, здоров'я, захистити людину від його смертоносного впливу шляхом протиставлення світу мертвих світові

живих. Характерною ознакою потойбічного світу є його зворотність, перевернутість, що стало підставою для багатьох обрядових дій, магічних актів, звичаїв, прикмет, номінацій. Перехід покійника до іншого світу позначений дією перевертання самого покійника або предметів, які з ним пов'язані [СД III: 679–681]. При цьому під перевертанням мають на увазі різні просторові обертання: по вертикалі (зверху вниз, з ніг на голову і под.) і по горизонталі (справа наліво, із заходу на схід і под.) [Толстой 1990: 119]. У поховальній народній традиції перевертання предметів – дія однократна, зазвичай моментальна, унаслідок якої відбувається зміна однієї ознаки на протилежну («прямий» – «перевернутий») [Ibid.: 127]. Архаїчний мотив «перевертання» є базою творення дієслів: *кув'ірк'нуўс'а* (Лс, Чр), *у'же пака'т'уўс'а* (Блс), *пере'кинуўс'а* (Кпт) (пор.: поліс. *перекида́ться*, *прекину́ться* 'перетворюватися, обертатися на кого-, що-небудь' [Лисенко: 156]). За міфопоетичними уявленнями давніх слов'ян, кругове перевертання через себе, перекидання призводить до нової форми буття.

Назва *вине́сли ўпе́ред на́гами* (Кс, Уш, Шп) умотивована необхідністю запобігти поверненню покійника додому [СД IV: 87].

Підґрунтям номінацій *приш́ло j'ij'і ў'р'ем'а* (СР, Уб, Уш), *ў'рем'а приш́ло* (Шл), *приш́оў j'ij'і ден'* (Жк, Од, Уш), *приш́оў j'o'го час* (Уш, Яд) є уявлення про конечність життєвої потенції, вичерпність відміряного людині життя.

Евфемістичні словосполучки *спус'тити дух* (Врт, Дг, Лт), *ду'ша па'кинула 'тіло* (Жд, Ос, Фс, ЧР), *ду'ша на 'небо пале'т'іла* (Дм) відображають вірування про співіснування духу (душі) й тіла.

Мотив ритуального обрядження покійника передає номінація *уб'раўс'а* (Др, Мк, Ус, Чр, Яд), мотив ритуального складання рук померлого – *рук'і зла'жиў* (Кс, Лс, Чр), *лапи зга'р'нуў* (Дг). Здійснення дії закопування покійника в землю реалізують номінації: *у'же паха'вали* (Уш), *у'же зака'пали* (Кч, СР), *за'сипали зем'л'ої* (Дм).

Одним із способів творення евфемізмів є заміна назви ситуації лише вказівкою на неї, зокрема використання відзайменникового прислівника, яке супроводжує жест-вказівка наверх: *ме'н'і с'коро 'може ту'да* (СД).

Частина евфемізмів описує смерть через зовнішні ознаки фізичної кончини. Зокрема у свідомості носіїв діалекту стійкими є асоціації з діями та процесами на позначення зникнення, припинення мовленнєвої і фізичної діяльності, розривання, зупинки, удару та ін.: *у'же не'ма* (СД, Ств), *у'же ўсе* (Мк), *ўс'о – не'ма* (Од, Уш), *не от'ха'jali* (Тл) (пор.: *отха́ювать*, *отха́ювать* 'приводити до свідомості, оживляти кого-небудь' [Лисенко: 142]), *упо'ко'їўс'а* (Врт), *ка'п'ец на'стаў* (Кс), *ка'п'ец на'стаў* (Уш), *ка'п'ец у'же* (СР), *у'же не га'моне* (Бл), *ле'жит' у'же не'жи'ва* (Ств), *ле'гла спат'* – *і ўс'о га'това* (Бл),

леґла, зас^анула і не пра^аш^анулас' (См), л'а^агла і не ўс^атала (Сп), стаў ма^атор, і ўс'о – с^атала (Лс), ^асерце с^атало і ўсе (Кс), у^апаў і га^атовий (Дг).

Лексеми ска^ац'убилас' (Уш), са^агнуўс'а (Чр) репрезентують не лише передсмертні судоми, а і спосіб поховання тіла в ямі. Деякі номінації за-свідчують вульгарне, зневажливе ставлення до смерті і навіть насміхання з неї; це є одним із проявів ідеї домінування життя над смертю [Конобродська 2007: 88].

Як уже було зазначено, номінації переважно мають прозору мотивацію, проте мотивація деяких назв є затемненою. Наприклад, можемо припустити, що ака^ачуритис' 'померти' (Пр) – похідне від псл. *obkočuriti (se) – суфікально-префікального утворення, похідного від слов'ян. *kočera із семантикою кривизни [ЭССЯ XXVII: 127; X: 105]. Для лексеми виявлено відповідники в говірках інших мов, зокрема рос. твер., пск. ко^ач^аурить 'зводити судомами, пересмикувати, корчити (про хворобу)' [СРНГ XV: 135–136], олон., калуз., смолен., сиб. ко^ач^ауриться, кач^ауриться 'бути при смерті, помирати' [Ibid.: 136], белг., курск., ряз., пенз., пск., яросл., волог., сиб., забайкал., тул. око^ач^ауриться 'померти від нещасного випадку (холоду, чаду тощо)' [Ibid. XXIII: 159], блр. могил. ака^ачурьіца 'померти, здохнути' [Бялькевіч: 50], турів. око^ач^аурьіца груб. 'здохнути' [ТС III: 253].

Дієслово ви^ашкуритьс'а (Лнн) має паралель у говірках білоруської мови: гродн. вы^ашкурьіць 'насилу дістати' [Сцяшковіч: 101]. Номінація, можливо, пов'язана з віруванням про співіснування духу (душі) й тіла, власне про вихід душі з тіла (основним просторовим значенням префікса ви- є напрям руху зсередини назовні [Соколова 2003: 200]); пор.: укр. діал. шк^аура 'шкура, шкіра' [Грінченко IV: 503], зх.поліс. шк^аура 'шкіра людини'; 'шкіра тварини' [Аркушин СЗГ II: 269], бойк. шк^аура 'шкіра на барані' [Онишкевич II: 385], закарп. шк^аура 'назва для шкіри – зовнішнього покриву' [Дзендзелівський II: к. 144]. Лексема škura у різних фонетичних варіантах зі значенням 'шкіра людина' поширена в говірках української, білоруської, російської, польської, чеської і словенської мов [ОЛА IX: к. 22]. Водночас ви^ашкуритьс'а можна пов'язувати з укр. літ. ви^ашкірятися, шкі^аритися 'ставати видним, оголеним при розсунутих, розтулених губах (про зуби)' [СУМ I: 542; XI: 476], шкі^арити зуби 'розсуваючи губи, показувати зуби' [Ibid. XI: 476], ви^ашкіряти зуби 'посміхатися, осміхатися; сміятися' [Ibid. I: 542]; пор.: полт. скі^аритися 'зло, хижо усміхатися, сміятися' [Сизько: 81], зх.поліс. шкі^арити з^ауби 'сміятися без видимої причини' [Аркушин: 65], бойк. шкі^аргатися '(зуби) шкірити' [Онишкевич II: 384], бойк. ви^ашкіряти '(зуби) скалити' [Ibid. I: 114], бойк. шкі^аритися згруб. 'показуючи зуби, ехидно сміятися' [Матіїв: 521], львів. шкі^арити з^ауби 'сміятися; усміхатися' [ЛЛ: 629], карпат. шкі^аритися 'ехидно усміхатись' [СугКр: 101], гуц. вішк^аір'ітис'и 'глумливо, зневажливо сміятися' [Піпаш: 28], гуц. шкі^аритис'и 'зло насміхатися; скалити зуби' [Піпаш:

226], гуц. *вишкірѣти си, вишкірѣти си* ‘вишкіряти, скалити зуби (про собаку, вовка)’; *зневажл.* вишкірятися, сміятися, показуючи зуби’ [Астаф’єва: 260], закарп. *ушкір’ятися, ушкір’юватися, ушкір’итися* ‘вишкірятися’; *зневаж.* сміятися’ [Сабадош: 395], лемк. *вишкір’атися* ‘вискалюватися’ [Панцьо: 25], лемк. *шкір’итися* ‘фам. сміятися’ [Турчин: 344].

Очевидно, дієслово *згирдиўс’а* (Лнн) походить від псл. **gьrditi* ‘гордитися’, ‘нехтувати’, ‘бути бридким’ [ЭССЯ VII: 202–203], що як похідне на *-iti* від **gьrdь* своєю чергою законсервувало імовірну вихідну семантику: значення ‘чопорний, гордий’ могло розвинутися в **gьrdь* із раннього ‘застиглий, малорухомий’ [Ibid.: 207]; пор.: укр. поліс. *згірджуваще, згірджуваться* ‘здохати, гинути (про тварин)’ [Лисенко: 82], блр. гродн. *згёрдзіцца* ‘померти’ [Сцяшковіч: 171], брест. *здырдзіцца* згруб. ‘тс.’ [ДСБ: 77] говірках.

Від псл. **čekьlda* [Шульгач 2008: 43], можливо, походить дієслово *чикул’дихнуўс’а* (Лс); пор.: укр. зх.поліс. *чикінда* ‘людина, яка кульгає’, *чикунда* ‘крива нога’ [Аркушин СЗГ II: 251], блр. турів. *чыкільда* ‘кульгавою людина’ [ТС V: 305], *чыкында* ‘тс.’ [Шульгач 2008: 43], рос. краснаяр. *чекунда* ‘жінка, яку залишив чоловік’ [Ibid.: 43]. Потенційність реконструкції підтверджує аналогічне за структурою псл. **čekьrda / *čekьrta* [ЭССЯ IV: 37].

У свідомості діалектоносіїв деякі назви є згубілими, наприклад: *здох* (Вв, Дг, Ів, Кр, Крп, Мк, Мв, Од, Пр, Уш, Фс, Шл, Шп), *па’дохла* (Шл), *пра’наў* (Др, Чр, Шл), *од’ла’анаўс’а* (Мк, Пч, Рт, СД, Ус, Яд), *ад’ла’анаўс’а* (Ів, Кр, Лс, МБ, Ос), *скоп’итиўс’а* (Др), *ска’питиўс’а* (Чн), *ска’п’ім’іўс’а* (Чр), *кан’к’і ат’к’інуў* (Крп), *ка’п’ита ат’к’інуў* (Крп), *од’ла’аскалос’* (СД), *ад’ла’аскалас’* (Кр), *у’же луснула* (Рт), *чорт заб’раў* (Крп), *лапи згар’нуў* (Дг); їх уживають переважно, коли сердяться. Проте діалектоносії відзначають, що їх не бажано використовувати у спілкуванні: *как’ хочеш’ можна ска’зат’ і што’ хочеш’ ма’гут’ ска’зат’ / но’ ета’ ш гр’ех // так же н’ е’з’ :а // н’ е’на-ав’ іс’ц’ на л’ у’д’ е’ї / н’ е’з’ :а //* (Шл).

Отже, аналізовані евфемістичні й дисфемістичні номінації на позначення табуїзованої дії ‘померти’ формують широкий пласт стійких вторинних найменувань, підґрунтям яких є архаїчні мотиви. С. Ульман зазначає, що табу, які виникли завдяки прояву відчуття страху чи «священного жаху», з розвитком цивілізації будуть траплятися нечасто [Ульман]. Дослідження виявило протилежну тенденцію: лексика на позначення табу щодо дії ‘померти’ є не лише невід’ємною частиною мовної картини світу діалектоносіїв, а й засвідчує варіативність та релевантність у говірках Східного Полісся.

Діалектоносії вдаються до однослівної та полікомпонентної номінації значення ‘померти’; назви функціонують як лексичні дублети в говірці

або як міжговіркові відповідники в межах досліджуваного ареалу. Репрезентанти виявляють різну активність: від поодинокого вживання лексем до суцільного покриття всіх обстежених говірок.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в розширенні репертуару табуїзованих денотатів та в аналізі їхньої номінації в східнополіських говірках, що дасть змогу доповнити інформацію про лексичну дієслівну варіативність у досліджуваному діалектному ареалі.

СПИСОК ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

Бл – с. Блистова Менського р-ну Чернігівської обл.
Вв – с. Вовна Шосткинського р-ну Сумської обл.
Вр – с. Вороніж Шосткинського р-ну Сумської обл.
Врт – с. Вертіївка Ніжинського р-ну Чернігівської обл.
Гж – с. Гужівка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
Дг – с. Дягова Менського р-ну Чернігівської обл.
Дм – с. Домашнин Корюківського р-ну Чернігівської обл.
Др – с. Дорогинка Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
Жд – с. Жадове Семенівського р-ну Чернігівської обл.
Жк – с. Жуківка Куликівського р-ну Чернігівської обл.
Ів – с. Івот Шосткинського р-ну Сумської обл.
Івн – с. Іваниця Ічнянського р-ну Чернігівської обл.
Кп – с. Кіпті Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Кр – с. Кренидівка Середино-Будського р-ну Сумської обл.
Крп – с. Карпилівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Кс – с. Киселівка Менського р-ну Чернігівської обл.
Кч – с. Кучинівка Щорського р-ну Чернігівської обл.
Лнн – с. Ленінівка (від 2017 року – Сахнівка) Менського р-ну Чернігівської обл.
Лс – с. Лісне Середино-Будського р-ну Сумської обл.
Лт – с. Литвиновичі Кролевецького р-ну Сумської обл.
Мв – с. Мовчанів Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Мк – с. Макіївка Носівського р-ну Чернігівської обл.
Од – с. Одинці Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Ос – с. Осьмаки Менського р-ну Чернігівської обл.
Пр – с. Перемога Глухівського р-ну Сумської обл.
Пч – х. Пручаї Прилуцького р-ну Чернігівської обл.
Рт – с. Реутинці Кролевецького р-ну Сумської обл.
СД – с. Салтикова Дівиця Куликівського р-ну Чернігівської обл.
Сл – с. Слоут Глухівського р-ну Сумської обл.
См – с. Смичин Городнянського р-ну Чернігівської обл.
Сп – с. Спаське Сосницького р-ну Чернігівської обл.
СР – с. Стара Рудня Щорського р-ну Чернігівської обл.
Ств – с. Ставиське Козелецького р-ну Чернігівської обл.
Тл – с. Тулиголове Кролевецького р-ну Сумської обл.
Уб – с. Убіжичі Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

Ус – с. Усок Ямпільського р-ну Сумської обл.
Уш – с. Ушня Менського р-ну Чернігівської обл.
Фс – с. Феськівка Менського р-ну Чернігівської обл.
ЧР – с. Чорний Ріг Семенівського р-ну Чернігівської обл.
Чр – с. Чернацьке Середино-Будського р-ну Сумської обл.
Шл – с. Шалигіне Глухівського р-ну Сумської обл.
Шп – с. Шептаки Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.
Яд – с. Ядути Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
Яц – с. Яцине Путивльського р-ну Сумської обл.

ДЖЕРЕЛА

- Аркушин – Аркушин Г. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся та західної частини Волині. Луцьк–Люблін: Вид-во Волинської обласної друкарні, 2005. 198 с.
- Аркушин СЗГ – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: в 2 т. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
- Астаф'єва – Астаф'єва М. Словник гуцульських говірок Річки та Яворова: у 4 т. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014. Кн. 1: А–Ж. 516 с.
- Бялькевіч – Бялькевіч І. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мінск: Навука і тэхніка, 1970. 512 с.
- Дзендзелівський – Дзендзелівський Й. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Ужгород, 1958–1993. Ч. I–III.
- ДСБ – Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад. М. М. Аляхновіч і інш. Мінск: Навука і тэхніка, 1989. 294 с.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова РАН. Москва, 1974–2012. Вып. 1–38.
- ЛЛ – Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 672 с.
- Матіїв – Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ–Сімферополь: Ната, 2013. 602 с.
- ОЛА – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 9. Человек / Под. ред. Я. Сятковского, Я. Ваняковой. Краков, 2009. 218 с.
- Онишкевич – Онишкевич М. Словник бойківських говірок: в 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984.
- Панцьо – Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика). Тернопіль: Джура, 2009. 108 с.
- Піпаш – Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.
- Сабадош – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 478 с.

- СД – Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / Рос. акад. наук. Ин-т славяноведения и балканистики; Под общ. ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995–2009. Т. 1–4.
- Сизько – Сизько Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського держ. ун-ту, 1990. 100 с.
- Лисенко – Лисенко П. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1974. 260 с.
- СРНГ – Словарь русских народных говоров. Л.–СПб.: Наука, 1965–2007. Вып. 1–41.
- СугКр – Словник українських говірок Карпатського регіону: пояснення та походження слів / уклад. Д. Савчук; передм. М. Павлюка. Київ–Косів: Писаний Камінь, 2012. 154 с.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- Сцяшківіч – Сцяшківіч Т. Слоўнік Гродзенскай вобласці. Мінск: Навука і тэхніка, 1983. 671 с.
- ТС – Тураўскі слоўнік: у 5 т. / склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін. Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987.
- Турчин – Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. Львів: Українська академія друкарства, 2011. 384 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Бойківщина 1983 – Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1983. 304 с.
- Гаврилюк 1985 – Гаврилюк Н. К. Традиционная погребальная обрядность Полесья в сравнении с Карпато-Буковинской зоной // *Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд*. Москва: Наука, 1985. С. 28–30.
- Гриценко 1990 – Гриценко П. Ареальне варіювання лексики. Київ: Наукова думка, 1990. 272 с.
- Гура 1997 – Гура А. Символика животных в славянской традиции. Москва: Издательство «Индрик», 1997. 912 с.
- Гуцульщина 1987 – Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1987. 472 с.
- Дзендзелівський 1966 – Дзендзелівський Й. Конспект лекцій з курсу української діалектології: Вступні розділи. Ужгород: [б.в.], 1966. 96 с.
- Дзендзелевский 1984 – Дзендзелевский И. Запреты в практике карпатских овцеводов. *Славянский и балканский фольклор. Этногенетическая общность и типологические параллели*. Москва, 1984. С. 256–277.
- Жвава 2009 – Жвава О. Лексика поховального обряду у говірках наддністрянсько-буковинсько-подільського суміжжя. *Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті*. Тернопіль, 2009. Вип. 27. С. 135–140.
- Жвава 2010 – Жвава О. Лексика родинних обрядів подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя: автореф. дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01. Київ, 2010. 22 с.

- Зеленин 1929 – Зеленин Д. Табу слов у народов восточной Европы и северной Азии. Часть I. *Сборник Музея антропологии и этнографии*. Л., 1929. Т. VIII. С. 1–151.
- Иванов 1987 – Иванов В. Лингвистические материалы к реконструкции погребальных текстов в балтийской традиции. *Балто-славянские исследования*. Москва, 1987. С. 3–10.
- Конобродська 2007 – Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди. Етнолінгвістичні студії. Житомир: Полісся, 2007. Т. 1. 356 с.
- Мілева 2005 – Мілева І. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Луганськ, 2005. 19 с.
- Мілева 2010 – Мілева І. Матеріали до евфемістичного фразеологічного словника східнословобожанських і східностепових говірок. Луганськ: Альма-матер, 2010. 112 с.
- Руснак 2010 – Руснак Ю. Лексика гуцульського поховального обряду. *Вісник Прикарпатського національного університету: зб. наук. праць*. Івано-Франківськ, 2010. Вип. XXV–XXVI: Філологія. С. 254–258.
- Седакова 1983 – Седакова О. Метафорическая лексика погребального обряда. Материалы к словарю. *Славянское и балканское языкознание: Проблемы лексикологии*. Москва: Наука, 1983. С. 204–221.
- Седакова 1990 – Седакова О. Тема «доли» в погребальном обряде (восточно- и южнославянский материал). *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд*. Москва: Наука, 1990. С. 54–64.
- Соколова 2003 – Соколова С. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ: Наукова думка, 2003. 283 с.
- Солнцев 1984 – Солнцев В. Вариативность как общее свойство языковой системы. *Вопросы языкознания*. 1984. № 2. С. 31–42.
- Тараненко 2004^a – Тараненко О. Евфемізм. *Українська мова: Енциклопедія* / редкол.: В.М. Русанівський (співгол.), О.О. Тараненко (співгол.) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2004. С. 168–169.
- Тараненко 2004^b – Тараненко О. О. Дисфемізм. *Українська мова: Енциклопедія* / редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2004. С. 143.
- Толстой 1990 – Толстой Н. Перевоорачивание предметов в славянском погребальном обряде. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры: Погребальный обряд*. Москва, 1990. С. 119–128.
- Топоров 1990 – Топоров В. Н. Заметки о двух индоевропейских глаголах умирания. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд*. Москва, 1990. С. 47–53.
- Топоров 1995 – Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. Москва: Издательская группа «Прогресс», 1995. 624 с.
- Ужченко 2003 – Ужченко В. Східноукраїнська фразеологія: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2003. 362 с.
- Ужченко 2005 – Ужченко В. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ: Альма-матер, 2005. 348 с.
- Ульман – Ульман С. Семантические универсалии. URL: <http://www.philology.ru/linguistics1/ullman-70.htm>

- Хобзей 2004 – Хобзей Н. Вияви мовного табу в гуцульських говірках. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*. Łódź, 2004. Т. 49. S. 89–96.
- Цивьян 1979 – Цивьян Т. К мифологическим обоснованиям одного случая табу: ласка (*mustela vulgaris*). *Проблемы славянской этнографии (к 100-летию со дня рождения чл.-кор. АН СССР Д. К. Зеленина)*. Л., 1979. С. 187–193.
- Чабаненко 2001 – Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 2001. 201 с.
- Шульгач 2008 – Шульгач В. Нариси з праслов'янської антропонімії. Київ: Довіра, 2008. Ч. 1. 413 с.
- Krawczyk-Tyrpa 2001 – Krawczyk-Tyrpa A. Tabu w dialektach polskich*. Bydgoszcz: Wydaw. Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, 2001. 345 s.

SUMMARY

One of the factors of dialectal lexical variability is the presence and different implementation of tabooization in different dialects. In dialects a small number of objects undergoes tabooization, among which linguistic taboo to name the scope of death, supernatural beings, witchcraft, diseases, nature are considered by scientists as historically primary. The article analyzes euphemistical names for action 'to die' in the Eastern Polissian dialects that form a broad stratum of stable secondary names. It was found different motives of names and was revealed that most of the names were mainly clear to its internal form, the motivation of them reached pagan ideas about death. To explain the darkened motivation of lexemes the data of lexicographical, descriptive and lingvogeographical sources was involved. It was observed that representatives of some 'to die' had different activity: from cases of single usage to continuous coverage of all dialects. Prospects of further research was highlighted in particular expanding the repertoire of taboo denotations and analysis of their nomination in the Eastern Polissian dialects to identify lexical verb variability in researching area.

Keywords: lexical variability, taboo, euphemism, dysphemism, the Eastern Polissian dialects.

БУДІВЕЛЬНА ЛЕКСИКА В ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПРАЦЯХ ІЗ БОЙКІВЩИНИ

*Construction Vocabulary in Lexicographic Works
from the Boykivshchyna*

Детальне вивчення складу, семантичної структури та географії лексики говорів – актуальне завдання сучасної діалектології. Діалектна лексика належить до найбільш змінних сегментів мови. Особливо динамічно зміни відбуваються в групі лексики традиційного сільського будівництва, адже розвиток і трансформація технологічних процесів призводить до втрати не тільки народних будівельних традицій, а й лексики, пов'язаної з ними. Зберегти слова, які втрачає говірка, передати культурні традиції, що відображаються у мовленні говірконосців, покликані діалектні словники.

Будівельна лексика вже була об'єктом зацікавлення науковців [Євтушок 1989; Никончук 1990; Дорошенко 1996; Глуховцева 1997; Поліщук 2015; Тодер 2012; Бігусяк 2015; Бігусяк 2015–2016; Файник 2007 та ін.]. Однак будівельна лексика в бойківських говірках ще не досліджена. Мета пропонованої розвідки – виявити склад і семантику назв тематичної групи будівельної лексики в діалектних словниках із Бойківщини.

Вагомими для вивчення будівельної лексики бойківських говірок є лексикографічні джерела з терену, а саме: «Словник бойківських говірок» М. Онишкевича (реєстр близько 17 тисяч словникових статей, із яких 830 пов'язані з будівельною лексикою) [Онишкевич], «Словник говірок центральної Бойківщини» М. Матіїва (налічує 8211 мовних одиниць, із яких 166 лексем традиційного сільського будівництва) [Матіїв] та етнологічний словник Т. Файника «Народна будівельна термінологія українців Карпат і Прикарпаття» (85 бойківських лексем) [Файник].

Дібрані з аналізованих лексикографічних праць мовні одиниці поділяємо на такі лексико-семантичні групи (ЛСГ): назви житлових будівель та їх частин; назви підсобних господарських приміщень; назви приміщень для утримання тварин; назви процесів будівництва; назви виконавців будівельних робіт; назви будівельних матеріалів; назви будівельних інструментів та назви малих архітектурних споруд.

ЛСГ назв житлових будівель у «Словнику бойківських говірок» М. Онишкевича репрезентують такі загальні назви житлового будинку: *хата* (*хатиц'а*, *хат'а*, *хатишче* – згруб., *хашчина* – зм.) ‘хата’ [Онишкевич II: 337–338], *дім* ‘мурована хата, вкрита, черепицею’ (тут і далі занчення подано за пршоджерелом) [Ibid. I: 221], *камениц'а* ‘кам'яна будівля’, ‘мурований будинок’ [Ibid.: 337]. Ці ж лексеми зазначені у словнику Т. Файник [Файник: 94, 147, 148]; пор.: літ. *хата*, *дім*, *камениця* ‘тс.’ [СУМ XI: 29; II: 306; IV: 86]. М. Матіїв фіксує назву *квандрат'їука* ‘хата квадратної форми’: *Квандратівки стіли будувати по війні, у нас онá бо́ла пёрша в селі* [Матіїв: 208]. Зазначмо, що на початку ХХ ст. у бойків переважали будинки прямокутної продовгуватої форми – «найхарактерніша зовнішня ознака бойківської хати – поздовжня протяжність будівлі» [Файник 2007: 9], відтак поширюється будівництво квадратної форми.

Зі значенням ‘стара, нужденна хата’ у досліджуваних словниках відзначено такі назви: *халупа* [Онишкевич II: 336], *кужде́леба* [Ibid. I: 393], *бурди́гарн'а* [Ibid.: 77], *куча* [Матіїв: 249], *розва́л'уха* [Ibid.: 408], *та́расова хата*, *шев'ченкова хата* (метафоричне перенесення) [Ibid.: 494], а також *лу́пан'а* (*ло́пан'а*, *лу́панишче*) ‘стара, обдерта, запущена хата’ [Онишкевич I: 419].

До цієї ж ЛСГ належить назва *чере́пан'а*, зафіксована зі значенням ‘хата, яка під час дощу затікає’ [Онишкевич II: 366]; пор.: літ. *черепок* ‘невеликий, переважно старий, надбитий, поганої якості горщик, чашка, миска і т. ін.’ [СУМ XI: 307].

Оскільки бойки проживають на гористій території, а сільські будинки були розташовані здебільшого на берегах річок, то переважно корму для вигодовування домашніх тварин бракувало, тому якнайближче до полонин будували сезонне житло для пастухів і для тварин. У лексикографічних працях на позначення таких будівель зафіксовано назви: *лаз* ‘хата на сіножатах, житло далеко від села, використовуване під час літніх робіт’ (літ. *лаз* – із ремаркою «діалектне» – ‘лука’ [СУМ IV: 436]), *зимівка* ‘хата і хлів далеко в полі’, ‘клуна за селом, де багато паші і легко взимку прогодувати худобу’ [Онишкевич I: 309], *колиба* ‘тимчасове житло для пастухів – пастуший курінь’ [Ibid. I: 366], *ко́марник* ‘хата для пастухів на полонині’ [Ibid.: 370].

Виділено також групу назв приміщень у житловому будинку та їх конструктивних частин. Із семантикою ‘чиста, парадна кімната’ засвідчено лексему *світлічка* [Онишкевич II: 208]; літ. *світлічка* ‘чиста, світла, парадна кімната

в будинку' [СУМ IX: 92]. Меншу, бічну кімнату в бойківських говірках номінують слова *ван'кер*, *ван'кир* [Онишкевич I: 83], *яккір*, *янкір* [Файник: 414].

Назва *сіни* 'сіни' [Онишкевич II: 218–219] функціює і в літературній мові на позначення приміщення, що з'єднує житлові кімнати з ганком чи ділить будинок на дві половини [СУМ IX: 225].

Приміщення для зберігання продуктів сільського господарства репрезентує лексема *ко'мора* [Онишкевич I: 371]. Синоніми *'прибік* (зм. *'прибічок*) [Ibid. II: 135] та *'присінок* (зм. *'присінець*) [Ibid.: 144] в аналізованих говірках мають значення 'комора позаду хати'.

Прибудову зі східцями та покрівлею біля дому в досліджуваних лексикографічних працях позначають назви: *лавоч'ка*, *лавіч'ки* 'доріжка з дощок уздовж хати' [Онишкевич I: 401], *лавічка* 'підлога вкритої галереї', 'відкрита галерея' [Файник: 186], *вер'анда* 'закрита, заклена частина дому' [Онишкевич I: 89], *'танок* 'доріжка, відкрита галерея з дощок вздовж фасаду хати', 'ганок' [Ibid.: 82], *гал'ерка* 'мала галерея' [Ibid.: 158], *під'ганче* 'доріжка з дощок', 'галерея з перилами вздовж хати' [Ibid. II: 67], *тал'аріа* 'ганок, веранда' [Матіїв: 113].

У ЛСГ назв підсобних господарських приміщень виділено лексикосемантичні підгрупи (ЛСП): 'приміщення для зберігання реманенту', 'приміщення для зберігання сіна, соломи, снопів', 'приміщення для утримання тварин'.

ЛСП 'приміщення для зберігання реманенту' komponують лексеми із семантикою: *во'зіун'а* 'приміщення для возів' [Онишкевич I: 139], *ко'леши'а* «возовня», 'повітка' [Ibid.: 366], *'притвар* 'кімната, приміщення, де стоїть січкаря' [Ibid. II: 146], *'шопа* 'приміщення для зберігання сільськогосподарського реманенту' [Ibid.: 386].

ЛСП назв приміщення для зберігання сіна, соломи, снопів репрезентують синоніми *'вишкі'* [Онишкевич I: 114], *'підр'е* [Ibid. II: 70], *'по'дин'е* [Ibid.: 94], *'падок* [Ibid.: 42], *'по'динок* 'місце над сіньми, хлівом чи клунею, де кладуть соломі, сіно' [Ibid.: 94]. Із семантикою 'поміст із жердок у клуні для сіна, снопів' засвідчено *герин'дин'а* [Ibid. I: 166], *'пат* [Ibid. II: 44], *'банта* [Матіїв: 24].

На позначення приміщення для зберігання сіна, соломи, снопів домінують назви *сто'дола* [Онишкевич II: 254], *'бойіско* [Ibid. I: 63], *'бошча* [Ibid.: 68]. Лексема *'бойішче* засвідчена також зі значенням 'тік' [Ibid.: 63].

Полісемічними є лексеми *за'гата* [Онишкевич I: 266], *полов'ник*, *пел'евник*, *тилів'ник* [Ibid. II: 106] 'приміщення для зберігання сіна, соломи, снопів' та 'приміщення для будь-якого реманенту'. Слово *перило* реалізує значення 'повітка, клуня для сіна' та 'перегородка, куди зсипають сіно, соломі в хліві', 'перегородка в коморі для зерна' [Ibid.: 56]; *ам'бар*, *ко'мора*, *шти'кл'ар*, *шти'хлір*, *'шопа* – 'приміщення для зерна' [Ibid. I: 36; II: 388].

Із-поміж загальних назв приміщень для утримання тварин, хліва словники фіксують *'стайн'а* (*стай'енка*, *стайен'чина*, *стай'нейка*, *ста'ниця*, *стай'ничка*, *стайе'ночка*) [Онишкевич II: 247–248], *ка'йута* [Ibid. I: 344].

Назва *куча* ‘приміщення для овець’ [Ibid.: 399] відома й у літературній мові: *куча* ‘приміщення для птахів і тварин’ [СУМ IV: 442] (демінутив *кучка* в бойківських говірках демонструє розгалужену семантику: ‘хлівець для свиней’, ‘хлів для овець’, ‘місце під піччю, де сидять кури’ [Онишкевич I: 400]). Слово *хліў* [Ibid. II: 340], *клів* [Ibid. I: 358], *свин’арник* (*свинарник*, *свин’ар’н’а*) [Ibid. II: 207] у словниках бойківських говірок номінує приміщення для свиней; *машт’арн’а* – ‘приміщення для коней’ [Ibid. I: 435]; *царок* [Ibid. II: 350], *вів’чарник*, *вів’чарн’а* [Ibid. I: 116] – ‘приміщення для овець’, а також *хлівець* [Файник: 372], *ко’марник* [Онишкевич I: 370], *о’кіў* ‘курінь для овець на полонині’ [Ibid. II: 17].

Лексема *царок* у бойківських говірках номінує відгороджене місце в хліві для телят і ягнят, для овець, для свиней, а також в хаті або сінях для картоплі [Онишкевич II: 350]; диференційною ознакою є суб’єкт загородини.

Зі значенням ‘місце під припічком, де сидять кури’ зафіксовано слово *потич* (*потач*, *потача*, *потачка*) [Онишкевич II: 124], ‘приміщення для курей’ – *кучка*, *царок* [Ibid.: 350], ‘місце під полицею, де несуться кури’ – *шим’барок* [Ibid.: 382].

ЛСГ назв процесів будівництва у лексикографічних працях репрезентують назви: *бор’тити* ‘робити пази’ [Онишкевич I: 68], *врубл’ати* ‘кріпити кути замками’ [Файник: 63], *ла’дити* ‘заготовляти матеріал’ [Матіїв: 252], *забор’тити по’валу* ‘вставити’ (про стелю) [Онишкевич I: 260], *за’мишити*, *ом’шити*, *ім’шити*, *мишити*, *ем’шити*, *им’шити* ‘забивати щілини мохом’ [Ibid. I: 325; Файник: 124], *ла’тити* ‘прибивати рейки до крокв’ [Онишкевич I: 404], *грасу’вати* ‘покривати поверхню стіни, стелі шаром штукатурки’ [Матіїв: 117], *наміс’тити* ‘зробити підлогу у стайні’ [Онишкевич I: 470], *мазати* ‘білити, змазувати шви у зрубі глиною’ [Файник: 200], *оча’пити*, *оча’йати* ‘установлювати очапи на хату’ [Матіїв: 327; Онишкевич II: 31], *чо’пити* ‘просвердлювати та забивати дерев’яні кілки в дерево’ [Матіїв: 512], *вибор’тити* ‘зробити гнізда на крокви’ [Онишкевич I: 96], *бити пець* ‘будувати піч з глини й дерева’ [Ibid.: 53], *вйа’зати* (*стіни з дерева*), *зси’лити* ‘з’єднувати’ [Ibid.: 153, 320], *запо’валити* ‘покласти стелю’ [Ibid.: 281], *зни’мати* ‘ставити крокви’ [Ibid.: 320], *на’точувати хижу* ‘вбивати підвалини під колоди’ [Ibid.: 479], *на’т’агувати* (*дві’р’і*) ‘закладати двері на петлі’ [Ibid.: 479], *тринко’вати* ‘штукатурити’ [Ibid. II: 301], *шпару’вати* ‘рівно обтесувати дошку або колоду, щоб щільно прилягали одна до одної’ [Ibid.: 387], *шал’увати* ‘обшивати хату дошками’ [Ibid.: 378], *грасу’вати* ‘покривати поверхню стіни, стелі шаром штукатурки’ [Матіїв: 117].

Назви виконавців будівельних робіт зазвичай є похідними від назв виконуваних дій чи інструментів, якими вони працюють. Зокрема *буд’івенник*, *будоўн’ічій* ‘майстер, що будує з дерева’ [Онишкевич I: 74], *гран’* ‘тесляр, сокирник’ [Ibid.: 190; Матіїв 2013: 117 (із позначкою *заст.*)], *ма́йшитир* (та його фонетичні варіанти: *ма́йшитир*, *ма́йшитер*, *ма́йшитер ма́йшитёр*, *ма́йштер*)

[Онишкевич I: 427], *тісл'а* (та фонетичні варіанти: *тєсл'а*, *ц'єсл'а*, *тєсл'е*, *тєсл'ар'*, *тєсл'ар'*, *тєсл'ар'*) 'тєсляр' [Ibid. II: 286; 289], *мáрл'ар* 'мáляр' [Ibid. I: 431], *шибáр'* 'скляр' [Ibid. II: 381] та ін.

ЛСГ назв будівельного матеріалу komponують узагальнені назви матеріалів, що застосовуються у будівництві, та назви виробів у конструкції частин будівель. Загальні назви матеріалів представлені лексемами: *дiрво* 'дерево (як будівельний матеріал)' [Ibid. I: 216], *дерев'я́та* 'дерев'яний будівельний матеріал' [Ibid.: 208], *запiн* 'будівельний матеріал' [Ibid.: 280], *кант'ї́ука*, *канц'ї́ука*, *тєсани́ц'а*, *тєсанка* 'гострокутна дошка, гострокутний брус' [Ibid. I: 338; II: 286], *л'ї́га* [Ibid. I: 413], *тєнци* 'довга колода, з якої тешуть бруси' [Ibid. I: 166], *шпiн'*, *шпiна* 'поліно, з якого тешуть дранки для перекриття даху' [Ibid. II: 388], *шкáўка* 'дранка, дощечка' [Ibid.: 383], *кругл'áк* 'кругла неотесана колода' [Ibid. I: 390], *брус* 'обтєсана чотиригранна колода' [Ibid.: 73], *вiбл'áк* 'кругле, неотєсане дерево' [Ibid.: 54].

Будівельні матеріали в конструкції частин будівлі репрезентовані:

– назвами, яким властива полісемічність: *пiдлiгa* 'пiдвалина', 'пiдлога з дощок у хаті', 'тiк з дощок у клуні', 'будь-який тiк' [Ibid. II: 68], *сўмец'* 'пластина в стiні', 'курті дерева в стiні', 'пластина між вікнами', 'стовп у вікні або дверях' [Ibid.: 265], *очáп* 'брус над одвiрком', 'крайня верхня балка', 'балка, на якій лежить стеля', 'балка на поздовжній стiні хати' [Ibid.: 31], *жолобни́ц'а* 'дiра у балці, на яку кладуть повалу', 'останній вiнець у зрубi' [Ibid. I: 254];

– назвами, яким властива однозначність: *пли́нц'а* 'пластина в стiні хати' [Ibid. II: 81], *борт* 'балки в стiні, на яких лежить стеля' [Ibid. I: 67], *перепўсник* 'брус у будiвлi, на якому лежить запора' [Ibid. II: 54], *запiра* 'поперечна обтєсана балка, на якій лежить платов' [Ibid. I: 282], *ст'илєц'* 'пiдпори на горищi пiд кроквами' [Ibid. II: 253], *пiдостр'їшник* 'брус, на який спирається «острішник»' [Ibid.: 69], *пiдсуфiтка* 'дошки з внутрішнього боку стелі, які штукатурять' [Ibid.: 71], *перетўсн'ї* 'поперечні бруси, в які входить «грагарь»' [Ibid.: 56];

– назвами, які вступають у синонімічні зв'язки: *плáтоў* (*плáтва*, *плáтоўц'а*), *вiні́ц'* 'горішня платва в стiні, на яку ставили крокви' [Ibid. I: 129; II: 79], *устр'їшник*, *пўтанєц'*, *пўто*, *увiázка* 'поперечна балка, на яку спираються причiлкові крокви' [Ibid. II: 162; 311; 322], *кiзлi* [Ibid. I: 351], *крóл'ї* [Ibid.: 390], *рогi* [Ibid. II: 176] 'крокви', *лáта* [Ibid. I: 404], *р'áнда*, *р'áнд'áчка*, *р'áнтишче* [Ibid.: 199], *бўкарт* [Ibid. I: 74] 'рейка на кроквах', *шчитни́ц'а* [Ibid. II: 395], *пáриш'ки* [Ibid.: 41], *притўсниц'а*, *притўстниц'а* 'бiчна щитова кроква' [Ibid.: 143], *бантiна*, *бáнти*, *бáнтиц'а* 'поперечка на кроквах' [Ibid. I: 44].

Оскiльки глину, пiсок i камiнь у будiвництвi бойки використовували рiдко, що пов'язано iз природними умовами проживання в лiсистiй мiсцевостi, у лексикографiчних працях зафiксовано небагато назв будiвельних матерiалiв, до яких вони входили: *кал* 'сумiш глини з кiнським гноєм для мазання до-

лівки' [Ibid.: 335], *крі́ц'а* 'туга, масна глина' [Ibid.: 389], *жи́виця* 'жирна глина жовтого кольору, добра і рідка' [Файник 2010: 109], *ма́л'та* 'вапно з піском для штукатурення', 'розчин цементу з камінням' [Онишкевич I: 428].

На Бойківщині основним будівельним матеріалом для покриття будинків була житня солома [Могитич 1987: 102; Данилюк 2004: 25]. Відповідно зафіксовано низку слів на позначення цього покрівельного матеріалу: *кі́тиця'а* 'в'язка снопів для покрівлі' [Онишкевич I: 350], *око́лот* 'китиця для пошивання стріхи' [Ibid. II: 18], *пласка́чка* 'китиця, жмут соломи, зв'язаний на товщому кінці для ушивання стріхи' (а також синоніми *жмі́н'а*, *жмі́нка*, *плаский сніпо́к*, *пло́щики*) [Ibid.: 69], *ру́чка* 'жмут соломи зв'язаний на товщому кінці, яким пошивають стріху' [Ibid.: 198], *рогі́ўниця'а* 'китиця соломи для прошивання рогів стріхи' [Ibid.: 180], *муд'ї́й* 'китиця соломи, зв'язана в тоншому кінці, для пошивання рогів хати' [Ibid. I: 455].

Для покрівлі використовували спеціальний матеріал у вигляді випалених глиняних і цементових жолобчастих пластинок, який у бойківських говірках номіновано *дахі́ўка* [Ibid.: 205], *чере́ўця'а* [Ibid. II: 367], *чі́рип* [Ibid.: 384].

Зрідка покрівельний матеріал був дерев'яним: *тонт*, *то́нта*, *то́нт'а* 'покрівельні колоті дощечки, загострені з одного боку, а з другого – мають вирізані заглибини для втискання одну в одну' [Матіїв 2013: 116]; *дра́нця'а*, *драні́ўця'а* 'тонка дерга дошка для покриття даху' [Онишкевич I: 232].

Оскільки дерево є основним будівельним матеріалом на Бойківщині, ЛСГ назв будівельних інструментів представлена номінаціями різних видів сокири: *манар'і́на*, *марику́та* 'сокира (з тонким лезом і довгим топорищем)' [Ibid.: 429], *барді́га*, *барт* 'тесло з коротким топорищем' [Ibid.: 44, 45], *тра́нс'кий топі́р* 'тесло на довгому топорищі' [Ibid.: 191], *пленка́ч*, *планка́ч*, *пл'анка́ч* 'топір, яким тешуть колоди з широким вістрям' [Ibid. II: 80], *тесли́ця'а*, *тесл'е*, *тісл'е* 'широка сокира' [Ibid.: 286]. Використовували будівничі й пилу із простими зубами, що мала завужену з одного кінця основу і два дерев'яних держакі, яку називають *тра́чка* [Файник 2010: 348], *трач* [Онишкевич II: 299], а також різні ножівки – *шті́осик*, *сто́сик* [Ibid.: 390], *йеннору́чка* [Ibid. I: 299], *гебанок*, *гладівник*, *фуганок*, *гибанок*, *гимбанок*, *гембель*, *рубанок*, *фільбанок* [Файник 2010: 68], *ил'і́хтак* 'рубанок' [Онишкевич II: 385]; *вісній н'і́ж*, *двіру́шній н'і́ж* 'дворучний ніж' [Ibid. I: 131; 207], *гі́пка* 'кривий ніж' (для дроблення паги в гонтах) [Ibid.: 172]; свердел: *вертл'у́г*, *коловоро́т* [Ibid.: 92], *шруб* [Ibid. II: 389], *грабе́ўник*, *грабі́ўн'а* [Ibid. I: 210].

Аналіз будівельної лексики бойківських говірок на підставі лексикографічних праць – «Словника бойківських говірок» М. Онишкевича, «Словника говірок центральної Бойківщини» М. Матіїва, «Народної будівельної термінології українців Карпат і Прикарпаття» Т. Файник – засвідчує багатство цієї тематичної групи лексики. У діалектних словниках із Бойківщини за-

свідчено мовні одиниці різних лексико-семантичних груп. Частина зафіксованих лексем є полісемантичними; деякі з них архаїзуються – переходять у пасивний фонд чи виходять з ужитку.

ДЖЕРЕЛА

- Матіїв – Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь: Ната, 2013. 601 с.
- Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. I–II.
- Файник – Файник Т. Народна будівельна термінологія українців Карпат та Прикарпаття: етнологічний словник. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2010. 416 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Бігусяк 2015 – Бігусяк М. В. Динаміка семантичної структури назв будівельних процесів, дій та їх виконавців у говірках передкарпатського ареалу. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. Івано-Франківськ: Плай, 2015. № 2(30). С. 76–85.
- Бігусяк 2015–2016 – Бігусяк М. В. Динаміка семантичної структури назв помешкань та їх елементів у говірках Івано-Франківщини. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. 2015–2016. Вип. 44–45. С. 3–8.
- Глуховцева 1997 – Глуховцева К. Динаміка складу назв господарських приміщень у східнослов'янських говірках. *Український діалектологічний збірник. Книга 3: Пам'яті Тетяни Назарової / упоряд., ред., передм. П. Ю. Гриценка; редкол.: П. Ю. Гриченко (відп. ред.) та ін. Київ: Довіра, 1997. С. 177–194.*
- Данилюк 2004 – Данилюк А. Народна архітектура Бойківщини. Житлове будівництво: монографія. Львів: НВФ «Українські технології», 2004. 168 с.
- Дорошенко 1996 – Дорошенко Л. І. Номінація традиційних сільських будівель у східнополіському діалекті. *Полісся: мова, культура, історія: матеріали міжнар. конф. Київ [б. в.], 1996. С. 118–126.*
- Євтушок 1989 – Євтушок Н. А. Лексика сільського строiteľства в українських западнополеских говорах: автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Інститут мовознавства ім. А. А. Потебни АН УРСР. Київ, 1989. 19 с.
- Могитич 1987 – Могитич І. Р. Будівельна техніка. *Народна архітектура Українських Карпат XV – XX ст.*: монографія / Ю. Г. Гошко, Т. П. Кіщук, І. Р. Могитич, П. М. Федака. Київ: Наукова думка, 1987. С. 88–110.
- Никончук 1990 – Никончук М. В., Никончук О. М. Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов: монографія. Житомир: РВВ облполіграфвидаву, 1990. 369 с.

- Поліщук 2015 – Поліщук Л. Б. Структурна організація та географія назв традиційного будівництва в східноpodільських говірках: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2015. 424 с.
- Тодер 2012 – Тодер Д. Д. Будівельна лексика українських говорів Закарпаття як предмет наукового дослідження. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. праць. Ужгород: Ужгородський нац. ун-т, 2012. Вип. 17. С. 63–67.
- Файник 2007 – Файник Т. М. Житло та довкілля: будівельні традиції українців Карпат: монографія. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. 204 с.

SUMMARY

An analysis of the construction vocabulary of boyko's dialects on the basis of available lexicographic works – M. Onyshkevych's "Dictionary of boyko's dialects", M. Matiyev's "Dictionary of dialects of the Central Boykivschyna", "National construction terminology of ukrainian Carpathians and Prykarpattya" T. Fainyk – confirms the wealth of this thematic group of vocabulary. In dialectal dictionaries from Boykivschyna language units of different lexico-semantic groups are certified. Some of the fixed tokens are polysemantic; some of them are archaic and marked "obsolete". A thorough analysis of the building vocabulary of boyko's dialects requires special scientific research.

Keywords: building vocabulary, boyko's dialects, lexico-semantic group, lexeme, seme, meaning.

ROZWARSTWIENIE SŁOWNICTWA Z ZAKRESU POLA TEMATYCZNEGO STUDNIA

Stratification of the Lexis from Subject Field WELL

Rozwarstwienie słownictwa od lat zajmuje badaczy języka polskiego. Swoje propozycje podziałów przedstawiali między innymi: Zenon Klemensiewicz, Stanisław Urbańczyk, Antoni Furdal, Teresa Skubalanka, Aleksander Wilkoń [Wilkoń 1987: 12–23, 27] czy Stanisław Grabias [Grabias 1997: 127]. Choć podziały te różnią się od siebie, mają cechę wspólną: rozwarstwienie na polszczyznę ogólną i inną. Określam ją «inną», ponieważ właśnie w tym zakresie różnią się zaproponowane schematy, a badacze uwzględniają tu bardzo różne kryteria, takie jak: socjolekty, regionalizmy, język mówiony czy poetycki. Na potrzeby tego artykułu dokonałam podziału zgromadzonych leksemów dotyczących pola tematycznego STUDNIA na ogólnopolskie i gwarowe (wśród którego wyróżniam słownictwo z dialektów: małopolskiego, wielkopolskiego i mazowieckiego) [np. Wilkoń 1987: 27]. Poruszona zostanie tutaj także frekwencja słownictwa, sprawdzam bowiem, które leksemy są (posługując się nomenklaturą S. Grabiasa, choć w odniesieniu tylko do mieszkańców badanego regionu, a nie, jak w przypadku schematu tego lingwisty, całej polszczyzny) powszechne i niepowszechne [Grabias 1997: 127]. Moi informatorzy wskazali też określenia nienotowane w źródłach, z którymi je konfrontowałam (źródła te wymienię w dalszej części artykułu), a także leksemy wymagające pewnych komentarzy. Pole tematyczne, jak wskazuje T. Skubalanka, to układ haseł związanych z przedmiotem prowadzonych badań [Skubalanka 1966: 16]. Władysław Miodunka zaznacza natomiast, że nie wszystko, co badacz uzna za pole, jawi się jako pole w świadomości społecznej, a zatem jest ono wyznaczane arbitralnie na zasadzie wycucia badacza. Podkreślić więc należy, że dla hiperonimu (czyli pojęcia nadrzędnego) STUDNIA jako hiponimy (pojęcia podrzędne; Miodunka 1980)

uwzględniam takie zagadnienia, jak: rodzaje studni, budowa studni, naczynia na wodę, metody wydobywania i wyszukiwania wody, akweny, z których pobierano wodę, urządzenia doprowadzające wodę do gospodarstwa, naczynia na wodę dla zwierząt, a nawet dawne sposoby mycia się i prania. Te ostatnie uwzględniam dlatego, że pewne nazwy naczyń do prania czy mycia były takie same jak tych na wodę (np. *wanienka* jako ‘naczynie, w którym dawniej się myto’ oraz ‘naczynie na wodę dla zwierząt stojące przy studni’).

Analizie została poddana mowa mieszkańców małej wsi Zalesie w gminie Wartkowice, powiecie poddębickim (województwo łódzkie). Miejscowość ta znajduje się na pograniczu trzech dialektów: małopolskiego, w obrębie którego jest położona, wielkopolskiego oraz mazowieckiego. Wieś leży ponadto na granicy gwar łęczyckich i sieradzkich [Karaś 2017, według podziału S. Urbańczyka].

Badania prowadziłam metodą kwestionariuszową [Karaś 2017]. Jej wybór umotywowany jest tym, że w ten sposób można zbadać znajomość i nieznanomość konkretnych leksemów oraz synonimiczność, ponadto przy prowadzeniu rozmów istnieje możliwość poznania kontekstów użycia danych wyrażen. Kwestionariusz składa się ze 140 pytań. Utworzyłam go, opierając się na: *Kwestionariuszu do badań słownictwa ludowego. Technika ludowa* Witolda Doroszewskiego [Doroszewski 1958], *Atlasie gwar polskich. Kwestionariuszu – notatniku* Karola Dejny [Dejna 1987], *Wyposażeniu domu wiejskiego w Polsce* Tomasza Czerwińskiego [Czerwiński 2009] oraz kwestionariuszach opracowanych przez Jerzego Sierociuka.

Jak podkreśla J. Sierociuk, przy przeprowadzaniu analizy istotne jest kryterium wieku informatorów. Wyróżnił on pięć grup pokoleniowych: I – osoby urodzone przed 1920 rokiem, II – urodzone w latach 1921–1945, III – 1946–1970, IV – 1971–1995, V – urodzone po 1996 roku [Sierociuk 2003: 133–134]. Badacz zaznacza również, że: «Powyższy podział zasadniczo ma ułatwić dobór reprezentacji pokoleniowej użytkowników badanej gwary. Przestrzeganie zasady, że każdy zapis opatrzone jest informacjami socjolingwistycznymi (głównie rok urodzenia oraz trzyliterowe inicjały respondenta), daje możliwość śledzenia specyfiki procesów zachodzących w badanym środowisku (a także ich tempa)» [Sierociuk 2016: 72].

Moi informatorzy należą do trzech grup pokoleniowych: po dwie osoby z II i IV oraz trzy z III. Oto szczegółowe dane na ich temat:

[LaZ]: kobieta, ur. 1936, zm. 2018, miejsca zamieszkania: do 1956 Konopnica, od 1956 Zalesie, zawód: rolnik.

[ŁuJ]: kobieta, ur. 1942, miejsca zamieszkania: do 1954 Karnice, od 1954 Zalesie, zawód: rolnik.

[FeE]: kobieta, ur. 1962, miejsca zamieszkania: do 1992 Konopnica, od 1992 do chwili obecnej Zalesie, zawód: pracownik administracyjny ZOZ-u w Poddębicach, żona [FeJ].

[ZaT]: kobieta, ur. 1964, miejsca zamieszkania: do 1982 Zalesie, 1982–1983 Poddębice, 1983–1984 Świeradów-Zdrój, 1984–1986 Szczecin, 1987–1989 Pod-

dębice, od 1989 do chwili obecnej Zalesie, zawód: 1982–1985 kucharka (zawód wyuczony), 1987 sprzedawca w sklepie, 1989–1990 siostra PCK, 1996–2012 sprzątaczką/salowa w ZOZ-ie (do 2000 w oddziale w Wartkowicach, od 2000 w Poddębicach), od 2012 do chwili obecnej rencistka, matka [ZaM], teściowa [ZaA].

[FeJ]: mężczyzna, ur. 1966, miejsce zamieszkania: od urodzenia do chwili obecnej Zalesie, zawód: mechanik (wyuczony), rolnik, w latach 1995–2012 sołtys Zalesia, mąż [FeE].

[ZaA]: kobieta, ur. 1983, miejsca zamieszkania: do 2012 Uniejów, 2012–2015 Bronów, od 2015 Zalesie, zawód: technik handlowiec, synowa [ZaT], bratowa [ZaM].

[ZaM]: kobieta, ur. 1987, miejsca zamieszkania: do 2012 Zalesie, od 2012 Gdańsk (z wyłączeniem wakacji, w okresie letnim Zalesie), zawód: ekonomistka (wyuczony), od 2012 studentka biologii na Uniwersytecie Gdańskim, córka [ZaT], szwagierka [ZaA].

Do przeprowadzenia analizy wykorzystałam następujące źródła: *Słownik języka polskiego* PWN (*SJP*), *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego (*Dor.*), *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączyskim* Mieczysława Szymczaka (*SGD*), *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski* pod redakcją Zenona Sobierajskiego i Józefa Burszty (*AJKLW*), *Atlas gwar mazowieckich (AGM)* Aliny Strzyżewskiej-Zaremby i innych, *Słownik gwary miejskiej Poznania* pod red. Moniki Gruchmanowej i Bogdana Walczaka (*SGMPoz.*), *Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza (*SGP*) oraz *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego* Hieronima Łopacińskiego (*Przycz.*).

Mieszkańcy Zalesia wskazali 222 leksemy ogólnopolskie, to jest takie, które występują w *SJP*. Do powszechnie znanych, czyli wskazanych przez co najmniej cztery osoby, a zatem z minimum dwóch pokoleń, należą: *balia*, *bielizna* ‘ubrania, pościel itp. zazwyczaj koloru białego’, *ceber*, *cembrowina*, *ciągnąć* (wodę ze studni), *ciek wodny*, *cieknąć*, *czerpać*, *czerpak*, *czierpanie* ‘nabieranie wody’, *dekiel* ‘przykrycie studni’, *deszcz*, *deszczówka*, *dzbanek*, *dziura* ‘otwór we wiadrze’, *echo* ‘to, co można usłyszeć, krzycząc nad studnią’, *garnek* ‘naczynie do gotowania bielizny’, *głębinowa* ‘rodzaj studni’, *haczyk* ‘uchwyt, za który przyczepiało się wiadro do łańcucha, linki itp.’, *hak* ‘uchwyt, za który przyczepiało się wiadro do łańcucha, linki itp.’, *hydrofor*, *klepka*, *kocioł* ‘naczynie do gotowania bielizny’ ([LaZ] też w formie *kocień*), *konewka* ‘naczynie do podlewania’, *kran*, *kręcić* ‘to, co się robi korbą u studni’, *kubel*, *kubelek* ‘wiadro, garnuszek’, *kwarta* ([ZaT] i [ZaM] też *kworta*), *lecieć* (o wodzie z wiadra; w *SJP* z kwalifikatorem *potocznie* [pot.]), *linka*, *lutować*, *łańcuch* ‘do wyciągania wiadra z wodą ze studni’, *miednica*, *miska*, *mydło*, *nabierać/nabrać* (wody), *niecka*, *ocembrowanie*, *okrągły* ‘kształt studni’, *pałak* ‘uchwyt do trzymania wiadra z wodą’, *plusk*, *plytka* ‘niegłęboka’, *podstawka* ‘to, na czym stawia się

wiadro z wodą', *pompa* 'ulewa' (w *SJP* z kwal. *pot.*), *pompa* 'urządzenie do pompowania wody', *pompować*, *przerębel*, *rączka* 'korba', *różdżka* 'pręt do wykrywania wody pod ziemią', *rura*, *rzeczka*, *statki* (w *SJP* z kwal. *dawne* [*daw.*]), *stągiew* (w *SJP* z kwal. *daw.*), *stołeczek* 'to, na czym stawiano wiadra z wodą', *studnia*, *tara*, *ucho* 'uchwyt do trzymania wiadra z wodą', *walek* 'to, na co nawija się łańcuch u studni', *wanienka* 'to, w czym zmywano', *wanna*, *wiadro*, *woda*, *wodociąg*, *wyciągać/wyciągnąć* (wiadro ze studni), *wylecieć/wylatywać* (o wodzie z wiadra, w *SJP* z kwal. *pot.*), *zaczepnąć* 'nabrać wody', *źródlana*, *źródło*, *żuraw* 'rodzaj studni' oraz *żyła wodna* 'cienki pas wody płynący pod ziemią', co daje 71 leksemów.

Są też takie określenia ogólnopolskie, które wskazały jedynie informatorki z II pokolenia: *ciężarek* 'to, co obciąża belkę żurawia', *faska* 'drewniane naczynie z klepek na wodę' (w *SJP* 'na artykuły spożywcze', w dodatku z kwal. *daw.*), *rosocha* 'słup przy studni z żurawiem', *szmer* 'odgłos szybko płynącej wody', *wytryskać*. Jest ich pięć, choć trudno uznać, by dwa ostatnie były rzeczywiście związane z przynależnością pokoleniową.

Leksemy podane wyłącznie przez osoby urodzone w latach 60. są tylko dwa: *wody gruntowe* i *zwój* 'zwiniony łańcuch u studni'. Najmłodsze badane jako jedyne wskazały również dwa określenia: *belka* 'walek u studni' oraz *studzienna* 'woda ze studni'.

Informatorzy z II i III pokolenia w prowadzonych rozmowach użyli bądź potwierdzili znajomość takich haseł: *drzewo* 'drewno' (według [ZaM] i [ZaA] *drzewo* rośnie, a *drewno* to 'materiał' z niego, osoby urodzone w latach 60. używają zamiennie tych dwóch leksemów), *kulka* 'kij służący do wyciągania wiadra ze studni', a także deminutyw *wiaderko*. Natomiast: *daszek* 'zadaszenie studni', *drewno*, *korba* oraz *szum* 'odgłos szybko płynącej wody' to leksemy wskazane przez informatorów z III i IV pokolenia.

Aleksander Wilkoń zwraca też uwagę na, ważne z punktu widzenia analizy wypowiedzi moich informatorów, style rodzinne: «(...) «style» rodzinne funkcjonują w zamkniętej grupie społecznej, jaką stanowi najbliższa rodzina. Wytwarza ona specyficzne formy ekspresji językowej, wiele okazjonalizmów, własne częściowe sposoby komunikowania, które mogą być zupełnie niezrozumiałe dla ludzi z zewnątrz, podobnie jak wypowiedzi zaszyfrowane» [Wilkoń 1987: 107]

Badacz dodaje ponadto, iż «Często jest tak, że inaczej się mówi w domu, a inaczej w gronie koleżeńskim: w domu kulturalnie, poprawnie, grzecznie, z szacunkiem..., poza domem – ulicznym slangiem» [Wilkoń 1987: 107]. Na wsi wygląda to nieco inaczej. To właśnie w domu można sobie pozwolić na większą swobodę językową, a gdy się z niego wychodzi, trzeba mówić poprawnie, a przede wszystkim – unikać gwary. Niektórych moich informatorów łączy więzi rodzinne, co, jak słusznie zauważa A. Wilkoń, wpływa na sposób komunikacji i tym samym na ich język. Do leksemów wymienionych wyłącznie przez mał-

żeństwo [Fe] należą: *ciągnięcie* (wody ze studni), *dziurka* ‘otwór we wiadrze’, *obmyć, rów* oraz *sprężynka* ‘element mocujący wiadro do łańcucha’. Określenia, które wskazały kobiety z rodziny [Za] ([ZaA] należy do niej od 2012 roku, a mieszka z [ZaT] i częściowo z [ZaM] od początku 2015 roku), to: *lug* ‘sodowy środek wybielający’, *popłukać, stółek* ‘stały na nim wiadra z wodą’, *umywalka*, a także *wodnisty*. [ZaM] i [ZaT] jako jedyne natomiast podały leksemy: *korbka, kranik, krochmalić, krzesło* ‘to, na czym stały wiadra z wodą’, *obręcz* ‘metalowy okrąg na drewnianym wiadrze’, *pompka* ‘urządzenie do pompowania wody’, *różdżkarz* ‘ten, kto wyszukiwał źródło wody różdżką’ i *wyżymaczka*. Są też takie hasła, które zostały wynotowane z rozmów z [ZaA] oraz [ZaT], a mianowicie: *garnuszek* ‘naczynie do nabierania wody z wiadra’, *pompa strażacka, szpara* ‘otwór we wiadrze’ oraz *wieko* ‘przykrycie studni’.

Pewne leksemy wymagają dodatkowego komentarza. *Drąg* ‘rozwidlony kij żurawia’ znają wszyscy z III pokolenia oraz [ŁuJ]. *Kijankę* ‘drewniany kij do prania bielizny’ wskazały dwie najstarsze kobiety oraz [ZaT], pozostali nie słyszeli nigdy tej nazwy, a dwie najmłodsze informatorki w ogóle nie znają tego desygnatu, odpowiedziały ponadto, że *kijanka* to ‘larwa żaby’. Te trzy badane podały również *stojak* ‘to, na czym stoją wiadra z wodą’, a także *szaflik* ‘dawne naczynie między innymi na wodę’, choć najmłodsza z nich zna to drugie określenie wyłącznie biernie, nie potrafi go odnieść do konkretnego desygnatu. Leksem *pralka*, znany z pewnością przez wszystkich, wskazały jedynie trzy najstarsze kobiety. Jest jeszcze *ultramaryna*, której nie znają informatorki z II pokolenia oraz [ZaA], natomiast [ZaM] wie jedynie, że jest ona niebieska, a zatem można by ją zaliczyć do słów znanych przede wszystkim osobom z III pokolenia.

Pozostałe 107 leksemów ogólnopolskich to te wskazane przez mniej niż czworo informatorów (z wyłączeniem sytuacji przedstawionych wyżej). Są to: *automat* ‘pralka automatyczna’, *baniak, bulgotać, ceberek, cembrowanie, chlupać, ciężar* ‘obciążenie żurawia’, *cynować* ‘naprawiać dziurawe wiadro cyną’, *deszczowa, drązek* ‘kij żurawia’, *dren, drenowana* (o studni), *drutować* ‘naprawiać wiadra drutem’, *dzban, dzbanuszek, gar* ‘duże naczynie do gotowania bielizny’, *głębia, głęboka* (o studni), *grzybek* ‘element pompy do studni’, *gwóźdź* ‘mocowanie przy żurawiu’, *kap* ‘odgłos uderzającej wody’, *kociołek* ‘naczynie do gotowania bielizny’, *konew, krąg* ‘dren’, *kręcenie* (korbą), *kropelka, krystaliczna* ‘o wodzie: przezroczysta, czysta’, *kubek* ‘naczynie do nabierania wody z wiadra’, *listwa* ‘metalowa obręcz drewnianego naczynia’, *lustro* (wody), *lutownica* ‘narzędzie, za pomocą którego naprawiano metalowe wiadra’, *ławka* ‘to, na czym stawiano wiadra z wodą’, *magiel, maglować, mydliny, nacierpać, nitować* ‘naprawiać wiadra metalowe za pomocą nitów’, *obciążnik* ‘obciążenie żurawia’, *obrączka* ‘metalowy okrąg na drewnianym wiadrze’, *obwódka* ‘metalowy okrąg na drewnianym wiadrze’, *odbicie* (w wodzie), *odkręcić* (kran), *odważnik* ‘obciążenie żurawia’, *ogrodzenie* ‘obudowanie źródła jako prowizoryczna studnia’,

oplukać, *orczyk* ‘drażek przy nosidle do wody’, *otwór* ‘szczelina w wiadrze’, *palik* ‘słup przy wałku u studni’, *pałeczek* ‘ucho przy wiadrze’, *pieniek* ‘to, na czym stawiano wiadra z wodą’, *płatki mydlane*, *plot* ‘obudowanie źródła jako prowizoryczna studnia’, *plyta* ‘zakrycie studni’ ([ZaM] podała, że jest to płyta wiórowa), *plytka* ‘zakrycie studni’, *podciśnienie*, *podkład* ‘belka używana na kolei’ ([ZaM] powiedziała, że słupy przy wale od studni mogły być zrobione z takich podkładów)¹, *podpora* ‘to, co podtrzymuje żurawia’, *podpórka* ‘to, co podtrzymuje żurawia’, *pojemnik* ‘naczynie na wodę’, *pomyje*, *powróż* ‘to, co służy do wyciągania wiadra z wodą ze studni’, *przeciwwaga* ‘obciążnik żurawia’, *przerębla*, *przylącze* (przy instalacji wodnej), *rączka* ‘uchwyt do trzymania wiadra z wodą’, *rynienka* ‘podłużne, płaskie naczynie’, *siatka* (w kotle do gotowania bielizny), *skroplic*, *słup* ‘to, do czego przymocowany jest wałek u studni’, *ślupek* ‘to, do czego przymocowany jest wałek u studni’, *smok* ‘urządzenie przy pompie wodnej’, *spawać* ‘naprawiać metalowe wiadro poprzez stopienie’, *staw*, *stojąca* (woda; w *SJP* w l. mn.), *strumyk*, *studzienka* ‘mała studnia’, *szambo*, *szczelina* ‘otwór we wiadrze’, *szumiec* (o wodzie), *taborecik* ‘to, na czym stały wiadra z wodą’, *taboret* ‘to, na czym stały wiadra z wodą’, *tafla* (wody), *łtok* ‘element pompy’, *trójnóg* ‘podstawkę trójnożny do stawiania na nim wiadra z wodą’, *tyczka* ‘żerdź żurawia’, *uchwyt* (przy konwi, wiadrze itp.), *uchwyt* (przy pompie), *uchwyt* ‘korba’, *uciekać* (o wodzie z dziurawego wiadra), *ulewa*, *utyłany* (w *SJP* z kwal. *pot.*), *wąż* ‘rura do wody’, *wyciąganie* (wody ze studni), *wyciekać* / *wycieknąć* (o wodzie z dziurawego wiadra), *wypływać* (o wodzie z dziurawego wiadra), *wypompowywać*, *wypuścić* (wodę z naczynia), *zaczepnięcie*, *zadaszenie* (studni), *zakręcić* (wodę), *zakrycie* ‘przykrycie studni’, *zasysać*, *zlew*, *zrąb* ‘obudowa studni’, *źródelko*, *żerdź* ‘kij przy kulce’.

Należy mieć też na uwadze, że badani sami mogli podawać nazwy wielu desygnatów, dlatego istnieje duża rozbieżność między nimi. Zatem wskazanie na przykład tylko przez małżeństwo [Fe] *rowu* albo przez najstarsze panie *szmeru* nie musi świadczyć o tym, że jedynie ci informatorzy znają dane słowo (chyba że od pozostałych uzyskałam poświadczenia negatywne), ale skoro to je wskazywali, można wnioskować, iż jest dla nich naturalniejsze i żywsze w ich mowie.

Leksemy, które w polszczyźnie ogólnej są już archaiczne, to jest występują w *Dor.*, ale nie ma ich w *SJP*, to: *czerpacz* ‘czerpak’ (z kwal. *przestarzał* [przestarz.]; [ŁuJ]), *esik* ‘haczyk w kształcie litery s’ (w *Dor.* ‘zdrobnienie od litery s’; [LaZ]), *garczek* ‘garneczek’ ([ZaM], [FeJ], [FeE], [ŁuJ], [LaZ]),

¹ W domu [ZaM] były podkłady kolejowe, czyli duże drewniane belki w kształcie wydłużonego prostopadłościanu używane do budowy torów, ponieważ jej dziadek, który był kolejarzem, otrzymywał przydział na nie (tzw. deputat), dzięki czemu mógł je odkupować po niższych cenach. W gospodarstwach wykorzystywano takie podkłady jako opał lub materiał do budowy studni, szop i innych konstrukcji.

zaczepać ‘zaczepnąć’ (z kwal. *przestarz.* [ŁuJ]). Ponadto w słowniku W. Doroszewskiego odnotowane są formy rzeczownikowe czasowników, co jest stosunkowo rzadkie we współczesnych słownikach języka polskiego. Do takich form należą: *farbkowanie* (ultramaryna; [FeE]), *kapanie* ([FeJ]), *crochmalenie* (wszystkie ankietowane z rodziny [Za]), *nabieranie* ([ZaT]), *pompowanie* ([ZaA] i małżeństwo [Fe]), *pukanie* ‘odgłos uderzającej o coś wody’ ([ŁuJ]) oraz *wypompowywanie* ([ZaA]).

Wielu badaczy, którzy przedstawiali schematy rozwarstwienia języka, uwzględniało gwary lub język ludowy ewentualnie dialekty. Te trzy terminy (w szczególności pierwszy i ostatni) zazwyczaj były jednak stosowane zamiennie [Wilkoń 1987: 12–23]. Toteż w kontekście tego referatu najtrafniejszy wydaje się podział zaproponowany przez T. Skubalanę. Badaczka wprowadzie gwary i dialekty stawia na jednej linii, ale nie stosuje ich synonimicznie, ponadto uwzględnia język rodzinny, któremu również poświęcam wiele miejsca [Skubalanek 1976: 261]. Badaniu poddane zostało słownictwo z zaledwie jednej wsi, dlatego nieogólnopolskie leksemy dzielę właśnie na dialektalne, a nie gwarowe. Jak już wspominałam, Zalesie leży na ternie dialektu małopolskiego. Z niego odnotowałam siedem określeń. Wszyscy podali *drynę* ‘dren’ notowaną w *SGD* oraz *obtoknąć* ‘opłukać’ – czasownik ten znany był na Lubelszczyźnie (*SGP* i *Przycz.*) i nie występuje on w żadnym ze współczesniejszych źródeł. *Żurawie* ‘żuraw’ (rodzaj nijaki; *SGD*) wskazały dwie najstarsze informatorki. [LaZ] używa niemal wyłącznie tej gwarowej formy. Nieznane tylko kobietom z IV pokolenia jest *jarzmo* ‘nosidło do noszenia wody na ramionach’; w *AGM* odnotowano je na terenach południowej i północno-wschodniej Małopolski, zaś w centrum dominują *szońdy*, ale nikt z ankietowanych zalesian nie zna tej nazwy; według *Przycz.* na ‘nosidło’ mówi się *jarzmo* w powiecie sandomierskim. Osoby z III pokolenia oraz [ŁuJ] wskazały *wodniarkę* ‘szafka, na której stały wiadra z wodą’ (*SGD*). *Drybus* ‘dren przy studni do pojenia bydła’ (*SGD*) to określenie znane [ZaM], [FeJ] i dwóm najstarszym kobietom, co ciekawe, w *AGM*, *AJKLW* i *SGP* leksem ten oznacza ‘drewniane naczynie z klepek’. Ostatnie określenie małopolskie to *potoknąć* ‘opłukać’. Znaleźć je można w *SJP* z kwalifikatorem *regionalne* (*reg.*), w *SGP* odnotowane jest w Krakowie, a w *AGM* to nazwa sporadyczna, występuje tylko w okolicach Mławy, natomiast w *SGD* pojawia się forma *potoknąć*.

Najwięcej określeń pochodzi z dialektu wielkopolskiego. Nie bez znaczenia jest tu fakt, że formy deminutywne traktuję jako osobne jednostki leksykalne, ponieważ niektóre zdrobnienia odnotowano tylko w wielkopolskich źródłach. Każdy zna *graty* ‘brudne naczynia’, choć [ZaA] tylko biernie, a według [ŁuJ] jest to archaizm (*SGD*, *AJKLW*, *SGP* w Poznaniu i *Słownik dwudziestowiecznej Łodzi*). Osoby z II i III pokolenia używają leksemu *korbel* ‘korba’ (*AJKLW*, *SGD*, co ciekawe, w *Dor.* i *SGP* to ‘przyrząd do łowienia raków’). [ZaM] i [ŁuJ] podały

też formę *korbelka* (AJKLW), a starsza z nich również *korbla* (AJKLW). Wszyscy spoza rodziny [Za] wskazali określenie *wodnity* ‘wodnisty’ (SGD, SGMPoz., SGP na Kujawach). Przyrostek *-ity* (zamiast *-isty*) jest charakterystyczny właśnie dla dialektu wielkopolskiego [Karaś 2017]. Kobiety z II pokolenia oraz [ZaT] podały też leksemy *kopanka* ‘wyżłobione naczynie do wyrabiania ciasta, mycia naczyń’ (AJKLW, SGMPoz. z kwal. *przest.* ponadto w formie *kopónka*, SGD, AGM w Łowiczu) i *klapka* ‘klepka’ (SGD, SGMPoz.), najmłodsza z nich oraz [FeE] wskazały też deminutyw *klepeczka* (SGD). [FeJ] natomiast podał określenie *pienek* ‘pieniek; stały na nim wiadra z wodą’ (AJKLW).

W mowie mieszkańców Zalesia z zakresu omawianego pola tematycznego jest tylko jeden leksem mazowiecki. To *balej* ‘balia’, w AGM notowana w okolicach Grajewa i Łomży, w SGP podane zostały Litwa i Mazowsze, ale w formie *baleja*. Wskazali ją wszyscy z rodziny [Za] oraz [FeE] i [ŁuJ].

Leksemy, które trudno przyporządkować do danego dialektu, to: *wazówka* ‘łyżka wazowa’ (SGD, AJKLW, AGM, na zachodzie Mazowsza to określenie popularne; w Zalesiu znają je wszyscy), *miałki* ‘płytki’ (w Dor. archaiczne, dziś *reg.*, SGD, AGM, AJKLW, [ZaM] nie zna tego znaczenia, a [ZaA] tylko ze słyszenia), *drzewniany* ‘drewniany’ (SGD *drzewiany*, SGP *drzewnianny* z Litwy, w Dor. z kwal. *gwarowe* [gw.]; wskazały go informatorki z II pokolenia oraz [FeJ]), *konwia* (w AJKLW *konwa*; w AGM jako ‘naczynie na mleko’ popularne na zachodzie Mazowsza, znana wszystkim moim informatorom), *okraka* ‘rozwidlony słup przy studni z żurawiem’ (AGM w Gostyninie i Sochaczewie, SGP w Łęczycy jako ‘pokraka’ i SGD ‘rozwidlone drzewo’, leksem ten wskazało małżeństwo [Fe], mężczyzna podał też formę *okraczka*) i *socha* ‘słup przy studni z żurawiem’ (SGD, AJKLW, w AGM: w znacznej części Polski, znają je [FeJ] oraz [LaZ], ale biernie).

Są też określenia nienotowane w wykorzystanych przeze mnie źródłach. Należą do nich nazwy handlowe [Rada Języka Polskiego 2017]: *frania* ‘elektryczna pralka silnikowa’ (wszystkie kobiety z rodziny [Za] [Ac/kd 2014]) oraz *lutlampa* ‘rodzaj opalarki, ogrzewano nią zamrożnięte rury’ ([ZaT]). [FeJ] podał też takie formy deminutywne, których nie ma w słownikach, są to: *haczyczek* ‘zakończenie tyczki do wyciągania wiadra z wodą’, *klepeczka* ‘klepka’, *pieneczek* ‘pieniek’, *ślupeczek* ‘słup przy wałku u studni’. Zdaje się, że mamy tu do czynienia z cechą idiolektalną tego informatora [Pieczyńska-Sulik 2002]. Jeśli chodzi o różnicowanie pokoleniowe, to kobiety z IV pokolenia jako jedyne wskazały określenie *zadaszona* ‘studnia z zadaszeniem’ (brak przymiotnika w źródłach), trzy najstarsze informatorki – *lug* ‘woda po praniu’, a osoby z II pokolenia podały ponadto leksem *kręcona* ‘studnia z korbą’. W kwestii relacji rodzinnych warto nadmienić, że na pytanie, «Czym jest *pomyjorz*?», małżeństwo [Fe] odpowiedziało, że są to ‘pomyje’. *Kopciuch* ‘szmatka do udrożniania rur’ – takie znaczenie tego nienotowanego leksemu podali: [ZaM], [ZaT] i [FeJ], natomiast [LaZ] powiedziała, że *to było ... takie było pudeleczo ... tam*

były takie dziurki ... w tym pudeleczku na wierzku ... i tam lały rope ... czy czy naftę ... i to sie po^dpałało i ... sie ... podgrzewało dzieciom mleko. Małżeństwo [Fe] zna biernie określenie *popłuknąć* ‘opłukać’ wskazane również przez [ŁuJ]. Wszyscy oprócz [LaZ] znają leksem *gary* ‘brudne naczynia’. Do nienotowanych jednostek znanych tylko pojedynczym informatorom należą: *cembrowinki* ‘dawne wiadra’ ([LaZ]), *cebrzyk* ‘drena przy studni do pojenia bydła’ ([ZaT]), *comber* ‘wiadro’ ([FeE]; notowane w *SJP*, *Dor.* i *SGP*, ale w innych znaczeniach, w *SGP* jako ‘zabawa w tłusty czwartek’), *cymbrowana* o studni: ‘obmurowana’, *dążka* ([ZaT] podkreśla, że jej mama tak mówiła), *klapkowane* ‘zrobione z klepek’ ([ŁuJ]), *ocembrowana* o studni: ‘obmurowana’ ([ŁuJ]), *studniiana* ‘o wodzie ze studni’ ([ZaT]), *sztyc* ‘słupy przy studni trzymające wałek’ ([ZaM]), *wysięg* ‘miejsce, z którego wypływa woda’ ([ZaM]) oraz *wytachnąć* ‘opłukać coś’ ([ŁuJ]). [ZaT] wspomniała, że według wierzeń w studniach były *utopki* ‘straszące stwory’. Są one znane w śląskich legendach [Ochojska 2015]. [ŁuJ] podała formę *faszka* ‘faska’. Prawdopodobnie jest to hiperyzm, czyli «błędna forma językowa utworzona na skutek niewłaściwie pojętej normy językowej, głównie w wyniku unikania wymowy gwarowej, i niesłusznie uważana przez mówiącego lub piszącego za poprawną» [Karaś 2017]. Tutaj jest to szadzenie, czyli wymawianie spółgłosek *s, z, c, dz* jako *sz, ż, cz, dż* w celu wyzbycia się mazurzenia [Karaś 2017]. *Nosidelko* ‘nosidło do wody’ wskazała [LaZ]. Występuje ono wprawdzie w *SJP*, ale tylko w znaczeniu ‘plecak lub torba przeznaczone do noszenia małego dziecka’.

Informatorzy z Zalesia wskazali łącznie 284 jednostki leksykalne, z czego aż 77,89% to hasła ogólnopolskie odnotowane w *SJP* i *WSO*. Drugą grupę pod względem liczebności stanowią leksemy nienotowane, jest ich bowiem 27. Wypisałam też 5 archaizmów i 7 form rzeczownikowych czasowników niewystępujących we współczesnych słownikach języka polskiego. Najwięcej leksemów dialektalnych pochodzi z dialektu wielkopolskiego (9), a nie, jak można by przypuszczać ze względu na położenie badanej wsi, małopolskiego (7 jednostek). Zaskakiwać może obecność zaledwie jednego określenia z dialektu mazowieckiego. Jest też sześć haseł, które trudno przyporządkować dialektalnie. Można przypuszczać, że dwa z nich – *wazówka* i *miałki* – są charakterystyczne dla centralnej Polski.

Istotny jest również podział ze względu na przynależność pokoleniową. W ten sposób można zbadać, które jednostki są bliższe młodszemu pokoleniu (*belka*, *stuzienna*, *zadaszona*), które osobom urodzonym w latach 60. (*ultramaryna*, *wody gruntowe*, *zwój*), a które należą do archaizmów (*ciężarek*, *faska*, *kręcona*). Jak widać, dialektyzmy nie są obce najmłodszym informatorom, ale znają ich mniej niż osoby z II i III pokolenia. Takie rozróżnienie pozwala pokazać historyczny rozwój słownictwa, a ponadto zwraca uwagę na leksemy wychodzące już z użycia i tym samym warte odnotowania dziś, dopóki są jeszcze informatorzy, którzy mogą potwierdzić ich obecność na danym terenie.

Ważnym kryterium przy badaniu języka mieszkańców Zalesia jest także więź rodzinna między informatorami, gdyż jej uwzględnienie uzupełnia informacje na temat rozwarstwienia słownictwa ankietowanych osób. Widząc adnotację o pokrewieństwie [FeE] i [FeJ], staje się jasne, dlaczego tylko oni wskazali *rów*, *sprężynkę* oraz *okrakę*. Podobnie jest z podaniem przez [ZaM], [ZaA] i [ZaT] leksemów: *wodnisty*, *popłukać* i *stolek*.

Te trzy czynniki dają pełny obraz rozwarstwienia słownictwa zalesian z zakresu pola tematycznego STUDNIA. Pozwalają ponadto pokazać, jak na przestrzeni kilkudziesięciu lat rozwijał się język mieszkańców tej wsi, co jest istotne przy prowadzeniu badań dialektologicznych.

ŹRÓDŁA

- AGM – Kowalska A., Strzyżewska-Zaremba A. Atlas gwar mazowieckich. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971–1992. T. 1–10.
- AJKLW – Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski / red. Z. Sobierajski, J. Burszta. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979–1991. T. 1–6; / red. Z. Sobierajski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. T. 7; / red. Z. Sobierajski. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1994–2005. T. 8–11.
- Czerwiński 2009 – Czerwiński T. Wyposażenie domu wiejskiego w Polsce. Warszawa: Muza, 2009.
- Dejna 1987 – Dejna K. Atlas gwar polskich. Kwestionariusz – notatnik. Łódź: Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, 1987.
- Dor – Słownik języka polskiego / red. W. Doroszewski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna, 1958–1962; Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1963–1969.
- Doroszewski 1958 – Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego / red. W. Doroszewski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958. Z. 3. Technika ludowa.
- Przycz – Łopaciński H. Przyczynki do nowego słownika języka polskiego. *Prace filologiczne* / wyd. J. Baudouin de Courtenay, J. Karłowicz i A. A. Kryński. Warszawa, 1899. Nr 5. S. 681–976.
- SGD – Szymczak M. Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawn. Polskiej Akademii Nauk, 1962–1973. Cz. 1–8.
- SGMPoz – Słownik gwary miejskiej Poznania / red. M. Gruchmanowa, B. Walczak, 2017. URL: <http://www.poznan.pl/mim/sloownik/> (data dostępu: 25.07.2017).
- SGP – Karłowicz J. Słownik gwar polskich. Kraków: Akademia Umiejętności, 1900–1911. T. 1–6.
- SJP – Słownik języka polskiego PWN, 2007. URL: <https://sjp.pwn.pl/> (data dostępu: 25.07.2017).
- Słownik dwudziestowiecznej Łodzi – Bieńkowska D., Cybulski M., Umińska-Tytoń E. Słownik dwudziestowiecznej Łodzi. Konteksty historyczne, społeczne, kulturowe. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2007.

LITERATURA

- Ac/kd 2014 – Frania – babcia wszystkich pralek. *Polskie Radio*. Czwórka, 2014. URL: <http://www.polskieradio.pl/10/481/Artykul/1195935,Frania-babcia-wszystkich-pralek> (data dostępu: 17.08.2017).
- Karaś 2017 – Dialekty i gwary polskie / red. H. Karaś, 2017. URL: <http://www.dialektologia.uw.edu.pl> (data dostępu: 11.08.2017).
- Grabias 1997 – Grabias S. Język w zachowaniach społecznych. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997.
- Miodunka 1980 – Miodunka W. Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania. *Prace Językoznawcze*. Kraków, 1980. Z. 67.
- Ochojska 2015 – Ochojska M. Jak to kiedyś utopki ludzi straszły. *Nowiny.pl*, 2015. URL: <https://www.nowiny.pl/107705-jak-to-kiedys-utopki-ludzi-straszly.html> (data dostępu: 21.08.2017).
- Pieczynska-Sulik 2002 – Pieczyńska-Sulik A. Przekład – idiolekt – idiolektura. *Przekład. Język. Kultura* / red. R. Lewicki. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2002. S. 53–59.
- Rada Języka Polskiego 2017 – Rada Języka Polskiego. Podstawowe kryteria wyróżniania nazw własnych i nazw handlowych, 2017. URL: http://www.rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=93:definicje-poj-nazwa-wasnaq-nazwa-handlowaq&catid=45&Itemid=55 (data dostępu: 26.07.2017).
- Sierociuk 2016 – Sierociuk J. Dynamika przeobrażeń języka mieszkańców wsi i możliwości jej badania. *Gwary Dziś*, 2016. URL: <http://www.ptpn.poznan.pl/Wydawnictwo/czasopisma/gwary/gwary.html> (data dostępu: 8.08.2017).
- Sierociuk 2003 – Sierociuk J. Założenia metodologiczne badań języka wsi. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze* / red. Z. Krążyńska, Z. Zagórski. Poznań, 2003. T. 11. S. 131–136.
- Skubalanka 1966 – Skubalanka T. Słownictwo poezji miłosnej Juliusza Słowackiego na tle tradycji. Toruń: Wydawnictwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966.
- Skubalanka 1976 – Skubalanka T. Założenia analizy stylistycznej. *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa* / red. H. Markiewicz, J. Sławiński. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976. S. 250–273.
- Wilkoń 1987 – Wilkoń A. Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1987.

SUMMARY

Article presents the lexis from subject field WELL. The research was performed in a village Zalesie, which is located in a municipality of Wartkowiec, Poddębice county, Łódź voivodeship. The material was garnered using a questionnaire – 7 informants answered to 140 questions. All conversations were recorded. The most important criterion in material analysis was the division of collected lexemes into national, archaic, unlisted and dialectal. The last of these was divided into dialects to which they belong. Sociological factors were also significant, especially generational differences. Besides, family relationships were considered. Inhabitants of Zalesie indicated 222 national lexemes, 27 unlisted, 16 dialectal and 12 archaic. This analysis will allow to develop a dictionary in the future.

Keywords: well, Małopolska, Wielkopolska and Masovian dialects, Zalesie, generational affiliation, family relationships

ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ІСТОРИЧНИМИ СЛОВНИКАМИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Some Remarks on the Historical Dictionaries of the East Slavic Languages

Історичні словники східнослов'янських мов, які були видані у другій половині ХХ ст. або ж видаються і донині, багато в чому полегшують роботу дослідників історії лексики та етимології цих мов. В історичних словниках іноді навіть очевидні помилки або замовчування можуть бути корисними для етимолога. Наприклад, словникова стаття *доходъ* у СДР [СДР III: 76] інформує про те, що у джерелах цей іменник засвідчено 13 разів та словникова стаття проілюстрована чотирма прикладами із західноруської грамоти Владислава Ягелла 1387 року. Якщо перевірити ці цитати, то виявиться, що, справді, слово *доходъ* зафіксоване в них 13 разів [Грамоти: 74–77], однак, на жаль, у словниковій статті не конкретизовано, що зазначене слово у його величезній базі джерел засвідчено лише однією грамотою, яка вийшла із литовської великокняжої канцелярії, та упродовж XI–XIV ст. жодного разу не засвідчено в російських пам'ятках.

У російській мові *доход* уперше засвідчено в документах митрополичої канцелярії 1451 року. У цих грамотах про призначення митрополичих намісників для Києва і Литви останній митрополит Київський і всієї Русі – Іона – звертається до своїх намісників, щоб вони управляли церквою «по доволу всяко божественныхъ и священныхъ правилъ и церковнаго правильного нашего *дохода*», а також до православного населення: «Вы же [...] князи и *панове*, и архимондриты и протопопове, и игумены и *мѣстичи* [...]. А также сынове, благославляю васъ всѣхъ *посполно*, чтобы тѣтъ нашъ намѣстникъ въ *доходѣхъ* и въ пошлинахъ церковныхъ ни отъ кого не обиженъ былъ» [РИБ VI: 572].

Переважає переконання, що рос., укр., болг., мак. *доход*, пол. *dochód*, чес. *důchod* ‘дохід, прибуток’ є континуантами **dochodъ*, що нібито функціювало вже у праслов’янській мові [ЭСРЯ I/5: 180; БЕР 1: 415–416; SPraśl 4: 29]; з обережністю до цього слова поставився О. Трубачов, який не тільки не виділив слова *dochodъ* в окрему статтю, а й не згадав його у словниковій статті *dochoditi* [див.: ЭССЯ 5: 52]. Однак уже на підставі матеріалу, зібраного в зазначених словниках, виникають деякі сумніви в достовірності цієї позиції. Передусім це дуже хитка аргументація щодо південнослов’янського матеріалу. У болгарському та російському етимологічних словниках проігноровано вказівку С. Младенова (процитовано в: [SPraśl]) на те, що болг. *доход* у цьому значенні є пізнім русизмом; не звернено уваги й на те, що в сербсько-хорватській мові в цьому значенні відоме здебільшого не слово *доход* (яке, окрім поодиноких пізніх випадків, засвідчено тільки в конкретних значеннях), а *доходак* (уже від XIII ст.). Нагадаймо, що с.-х. *доходити*, на відміну від відповідних за структурою східно- та західнослов’янських дієслів, має значення ‘приходити’, а отже, с.-х. *доходак* – це ‘те, що приходить’, і тому не є найкращим відповідником для слів на кшталт рос. *доход*, пол. *dochód*, які, на думку авторів цих словників, є віддієслівними іменниками дієслова *dochoditi*, що має у східно- та західнослов’янських мовах інше значення – ‘доходити до якої-небудь межі’. Пізні (від XIX ст.) та рідкісні форми с.-х. *доход*, словен. *dohod* ‘прибуток’ варто вважати запозиченнями з інших слов’янських літературних мов; те ж можна сказати і про мак. *доход*, у якому вже наявність -х- указує на книжний характер слова. Отже, південнослов’янський матеріал, наведений у зазначених словниках, радше суперечить праслов’янському характерові цього слова, аніж підтверджує його.

Усе це дало б змогу ще розглядати **dochodъ* ‘proventus, tributum’ як праслов’янський діалектизм (північно-західний, на відміну від південного **dochodькъ*). Однак виявляється, що *доходъ* у цьому значенні не можна вважати навіть загальносхіднослов’янським, оскільки фіксація давньоруського *доходъ* із XIV ст., яке наводить SPraśl за СРЯ [СРЯ IV: 345], ґрунтується на непорозумінні. Справа в тім, що слово *доходъ* у вказаному значенні дійсно фіксує Никонівський літопис 1342 року. («Нѣции же рустии челоувѣци оклеветаша Феогнаста митрополита къ царю, яко “много безчислено иматъ дохода, и злата, и сребра и всякаго богатства”» [ПСРЛ X: 215], але цей літопис був укладений лише в XVI ст. (у новітніх дослідженнях цей період уточнено – 1526–1530 роки [Клосс 1980: 51]). Приклади, подані в МСДЯ з російських перекладів ханських ярликів 1267 і 1379 років для російських митрополитів [МСДЯ I: 719], також не можуть свідчити про популярність слова *доходъ* у російській мові XIII–XIV ст. через те, що воно не засвідчено в ранніх перекладах, які збереглися у списках із середини XV ст. [ППП 3: 465–491], але тільки у так званих «розлогих» і «змішаних» колекціях ханських ярликів,

котрі виникли шляхом переробки і доповнення (тобто фальсифікація) так званої «короткої колекції» з метою доказу, що вже татарські царі гарантували імунітет церковних маєтків. Переробка відбувалася у зв'язку із собором 1550 року [Приселков 1916: 47–50]; слово *доходъ* наявне в одному зі списків «змішаної колекції» [Ibid.: 110]. Отже, вживання слова *доходъ* у списках цих двох пізніших редакцій за відсутності його в початковій редакції свідчить лише про популярність цього слова під час складання зазначених редакцій, тобто в I половині XVI ст. Приклад І. Срезневського із грамоти 1425 року узятий також із пізнього списку (XVII ст.); це не викликає жодних сумнівів у відображенні сучасного датування вживання слова *доходъ* і скеровує до дарчої грамоти Ягайла своєму братові Скірігайлу 1387 року, виданої на підставі оригіналу [див.: Грамоти: 74–79]. Ця грамота належить до пам'яток не російської, а західноруської ділової мови.

Усе це підтверджує наші роздуми про те, що слово *доход* російська мова запозичила із західноруської не раніше як у XV ст. [Золтан 1984: 19].

Як бачимо, до грамоти митрополита Іони 1451 року немає достовірних відомостей про наявність слова *доходъ* у російській мові; є лише інформація, що свідчить про поширення цього слова у старобілоруській і староукраїнській мовах, починаючи від останньої чверті XIV ст. [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 323]. У діловій писемності XIV–XV ст. Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) слово *доходъ* є найчастішим членом синонімного ряду *доходъ* (457 фіксацій у джерелах СУМ¹⁴⁻¹⁵ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 323]) – *приходъ* (76 фіксацій [Ibid. II: 249]). Натомість у російській писемності до кінця XV ст. випадки вживання цього слова були спорадичними і при цьому вперше воно зафіксовано в документі канцелярії митрополита, пов'язаного з Литвою. Зазначмо, що слово *доходъ* до цього часу закріпилося в діловій мові ВКЛ як загальна назва різного типу суперечок не тільки на користь світських феодалів, а й церкви, зокрема і православної, як це відображено, наприклад, і в дарчій статутній грамоті київського удільного князя Олександра (Олелька) Володимировича 1414 року, яку дав попередникові Іони на київській кафедрі митрополітена Ісідору: «есмо отдали г(осподи)ну отцоу своему сидору [...] села вся ц(е)рк(о)вьяная, и земли, и съ всѣми *доходы*»; «а так же воиводы [...] не вступали бы ся оу ц(е)рк(о)вныя земли и воды, и в люди и въ вси *доходы*, и въ все пошлыны, и ни въ что»; съ всѣми *доходы* [...] и съ всѣми пошлынами» [Щапов: 180].

Слово *доходъ* часто засвідчено в пам'ятках дипломатичних відносин Московської держави з Польсько-Литовським князівством і характеризує дипломатичні заяви польсько-литовської сторони: «нашимъ предкомъ и намъ дани шли и *доходы* съ тѣхъ волостей и наши многи пошлыны [...] а нынѣ намъ отъ колка лѣтъ даний и *доходовъ* нѣтъ съ тыхъ нашихъ волостей» (1488) [ПДП I/4: 15]; «абы наши данники тыи дани и *доходы* исполняли намъ по давному» (1490) [ПДП I/12: 48].

Закріплення слова *доходъ* у російській діловій мові датоване останнім десятиліттям XV ст.; пор., наприклад, в угоді рязанського великого князя Івана Васильовича із князем Федором Васильовичем 1496 року: «и Мещерские волости с оброки и з *доходы* по старинѣ» [ДДГ: 339]; численні випадки вживання слова *доходъ* зафіксовано в Новгородських актових (писцових) книгах 1495–1501 років: «и всего *дохода* деньгами пол-шеста рубля ноугородская»; «и принимает к старому *доходу* денгами три рубли»; «а мелкого *дохода* тринадцать боранов» и т. д. [Кочин Пам.: 107; Кочин Сл.: 103].

До середини XVI ст. слово *доходъ* стає широковживаним у російських документах: «а жити Третьяку в той моей вотчине и пашня пахати и *доход* всякой со крестьян имати» (1546–1547) [АФЗХ II/194: 195]; «пожаловал есми теми селы и деревнями [...] со всеми угоды [...] и з *доходом* з денежным и с хлебным» (1555) [АФЗХ II: 260]. Поширення цього слова в дарчих, закладних та в інших грамотах XVI ст. не залишає сумнівів у тому, що до цього часу воно засвоїлося і в розмовній мові. Уже в першій половині XVI ст. слово могло вживатися і в церковнослов'янській мові; зокрема у промові митрополита Данила, виголошеній на соборі 1531 року проти пуританських поглядів Максима Грека: «Да ты же, Максим, святые божия соборныя апостольския церкви и монастыри укоряеши и хулиши, что они стяжания, и люди, и *доходы*, и села имеют» [цит. за: Клосс 1980: 97]. Відзначмо, що слово *доход* в російських говорах представлено лише в конкретному просторовому значенні 'закінчення, наближення до кінця'; відомі тільки поодинокі записи похідних від *доход* 'прибуток': *доходка* 'прибуток' (Московская губ., 1908) і *доходный* 'прибутковий, що становить чий-небудь прибуток' («Доходных денег у дьякона в месяц рублей 60» (Владимирская губ., 1912) [СРНГ 8: 160–161]).

Повертаючись до питання про походження російського *доход*, можемо констатувати, що наведений матеріал доволі переконливо свідчить про те, що в російській мові воно є запозиченням зі старобілоруської і/або староукраїнської, а не безпосередньо з польської [пор.: Witkowski 2006: 45]. Іменник *доходъ* не мотивовано дієсловом *доходити* також у старобілоруській і староукраїнській. У староукраїнських пам'ятках XIV–XV ст. дієслово *доходити* засвідчене лише двічі – в обох випадках у конкретному просторовому значенні [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 322–323]. У зв'язку із цим можемо припускати, що старобілоруське і староукраїнське *доходъ* були запозичені із давньопольської, у якій, щоправда, *dochód* засвідчено дещо пізніше (1428) [SSP II: 906]), як і у староукраїнській. Однак, якщо взяти до уваги виняткову перевагу латинки в польському діловому письменстві в середньовіччі, ця обставина не може заперечувати можливості існування слова *dochód* у давньопольській набагато раніше, аніж його задокументовано в пам'ятках. Зазначмо, що в науковій літературі є інформація про значну кількість очевидних полонізмів, які зафіксовано в західноруських пам'ятках раніше, ніж у пам'ятках польської мови [див.: Гумецкая 1969: 219–

228; 1971: 113–918; Zoltán 1978: 215–296]. Однак, оскільки дієслово **dochoditi* в давньопольській також не засвідчене зі значенням, яке слугувало б підставою для творення іменника *dochód*, що позначає прибуток [пор.: SSP II: 105–106], видається цілком імовірним, що це слово і в давньопольській було запозичено у готовому вигляді із давньочеської, у якій *dóchod* засвідчено в первинному значенні ‘результат’, що мотивоване давньочеським значенням дієслова *dochoditi* / *docházěti* – ‘досягати’ [пор.: Gebauer I: 282–283], яке в давньопольську могло перейти в більш вузькому значенні ‘результат економічної діяльності, користь від неї, прибуток’. Саме тому сучасне загальнослов'янське поширення цього слова зумовлене не його праслов'янською давністю, а пізнішою його міграцією («ланцюговою передачею», за словами А. Шенкера) з однієї слов'янської мови в іншу [див.: Шенкер 1983: 257].

Отже, вплив канцелярської мови ВКЛ на московську канцелярську мову не лише є важливим фактом історії культури, він має не останнє значення для слов'янської етимології у широкому аспекті.

Не зайвим буде звернутися до першоджерела – СУМ¹⁴⁻¹⁵, у якому наведено заголовне слово *кма* зі знаком оклику – **кма** <имат> – із єдиною цитатою зі Статуту Владислава Ягелла за білоруським списком кінця XV ст.: «и(ж) пенезеи на кма(т) (!) да(т)» [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 478] (літери у круглих дужках у рукописі є виносними). Укладачі Словника припускали, що *кма* – некоректне написання замість *имат* від дієслова *имати*, яке було залучено до списку форм цього дієслова як форма 3 особи множини [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 436]. Така реконструкція (**имают дати*), де **имат* сприймається як форма допоміжного дієслова майбутнього часу, навряд чи підходить за змістом через те, що цитована фраза є заголовком статті статуту, де очікувано форму теперішнього часу. Окрім цього, ця реконструкція не пояснює функції прийменника *на*, який у цьому випадкові залишається взагалі без функції, але дає підстави дійти висновку, що цей прийменник «опинився» в пропонуваному контексті через помилку переписувача.

Можемо припустити, що *кма(т)* є формою іменника. Але якого?

Деякі видавці тексту західноруського перекладу підозрювали тут некоректне написання слова *кметь*: *на кмети дают* ‘мужикам дають’ (про різночитання до цього місця тексту у виданні див.: [Roman: 100]). Незвичайність цієї синтаксичної конструкції у східнослов'янській ставить, однак, під сумнів правильність такого тлумачення цього місця тексту.

Укладачі Словника не висловлювали міркувань щодо правильного прочитання цього місця пам'ятки. Їхню невпевненість підтверджує також те, що слово *кма(т)* відсутнє в покажчику словоформ до західноруського тексту, який уклали А. Вандас [Ibid.: 181–233].

Західноруський переклад (рукопис ГИМ, збірник Уварова №702) є білоруським списком кінця XV ст. з більш раннього південноукраїнського (галицького) тексту, який виник, як припускають, у 1423–1434 роках, у

зв'язку із запровадженням польського права в приєднаній до Польщі Галицькій землі. Лінгвістичний аналіз пам'ятки свідчить, що переклад було виконано з латинської мови, хоча латинського тексту, який є відповідником західноруського, – поки не виявлено [Wandas 1966].

Нашу увагу привертає заголовок (**В жїде^х иж пенєси на кма^т да^т**) і, зокрема, слово **кма^т**, яке з погляду мов Південно-Східної Європи, звичайно, не можна вважати загадкою: «некоректність» написання, на нашу думку, полягає у пропущенні літери *a* у першому складі, тобто **кма^т** – на місці іменника **к[а]ма^т** ‘лихва, відсотки’.

Наша реконструкція – **В жїде^х и* пенєси на к[а]ма^т да[ю]^т**, тобто «**Про євреїв, які гроші під проценти дають**» – усуває як семантичні, так і синтаксичні труднощі, які залишилися невирішеними у пропонованих дотепер тлумаченнях. Якщо переклад виник у Галичині, обізнаність перекладача зі словом *камат* не є дивною, оскільки цей грецизм (*κάματος*) поширений у балканських мовах та в угорській (болг. діал. *камато* ‘борг’, макед. *камата* ‘відсотки’, алб. *kamatë* ‘те саме’, с.-х. *kamata* ‘тс.’, уг. *kamat* ‘тс.’, рум. *sătătă* ‘пихва’) [ЕСУМ II: 357], слово *камата* ‘відсотки’ фіксує і Словник Грінченка [Грінченко II: 212]. У формі *камато* слово засвідчено також у церковнослов'янській мові руської редакції [СРЯ VII: 41], де воно, очевидно, походить із грецького оригіналу. На Галичині в I третині XV ст. слово **к[а]ма^т** могло з'явитися радше як усне запозичення із сусідніх мов – румунської чи угорської. Якщо написання **к[а]ма^т** відображає вимову *камат* (без кінцевого голосного), то у функціюванні цього слова на Галичині можна вбачати сліди угорського впливу (утрату кінцевого голосного *-a* спостерігаємо тільки в угорській мові, де слово було запозичено із сербської чи хорватської мов). Отже, можемо припустити, що сучасний український діалектизм *камата* є вторинним запозиченням з румунської мови [Zoltán 2003: 154–156].

Цілком курйозний випадок виявлено у Словнику мови Ф. Скорини, присвяченому власним назвам [СМС III: 145], де прикметник *польский* (*польскый*) потлумачено як «які адносіўся да Польшчы», тобто як сучасне рос. *польский*; це має викликати нашу підозру вже тому, що Польща через хронологічні межі не входить до «біблійної географії». Імовірно, таких сумнівів укладачі словника не мали, оскільки заголовне слово *польский* вони ілюструють цитатами із Псалтиря: «Насытятся *дрѣва польская*», «Вся покоришь еси под нозе его, овьца и волы еще же и *скоты польскыя*».

ДЖЕРЕЛА

АФЗХ – Акты феодального землевладения и хозяйства. Т. I–III. / под ред. Л. В. Черепнина. Москва, 1951–1961.

БЕР – Български етимологичен речник / съст. В. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. За-

- имов, Ст. Илчев. София: Издателство на Българската академия на науките, 1971–2002. Т. 1–6.
- Грамоти – Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. ст., комент. і словники-показчики М. М. Пешак. Київ: Наукова думка, 1974. 255 с.
- Грінченко – Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина» / ред. Б. Грінченко. Киев, 1907–1909. Т. 1–4.
- ДДГ – Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. / подгот. к печ. Л. Б. Черепнин; отв. ред. С. В. Вахрушин. Москва, 1950.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / ред. О. С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
- ЭСРЯ – Этимологический словарь русского языка. Т. I. / под ред. Н. Шанского. Москва, 1963–.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. Москва, 1974–.
- Кочин Пам. – Памятники истории Великого Новгорода и Пскова / подгот. к печ. Г. Е. Кочиным. М.; Л., 1935. 193 с.
- Кочин Сл. – Материалы для терминологического словаря древней России / сост. Г. Е. Кочин. М.–Л., 1937.
- МСДЯ – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. СПб., 1893–1903. Т. I–III.
- ПДП I – Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. *Сб. РИО*. Т. 35. СПб., 1882. Т. I.
- ПРП – Памятники русского права. Москва, 1952–1959. Т. 1–5.
- ПСРЛ X – Патриаршая или Никоновская летопись. Изд. 2-е. *Полное собрание русских летописей*. Т. X. Москва, 1965.
- РИБ VI – Памятники древнерусского канонического права. Ч. I (Памятники XI–XV вв.). Изд. 2-е. СПб., 1908. (Русская историческая библиотека, т. VI.)
- СДР – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): в 10 т. / под ред. Р. И. Аванесова. Москва, 1988–.
- СМС III – Слоўник мовы Скарыны. Мн., 1994. Т. 3. Анамастыка і тапаніміка.
- СРНГ – Словарь русских народных говоров. Вып. 1–48. / гл. ред. Ф. П. Филин. М.; Л.: Наука, 1965–.
- СРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва, 1975–.
- СУМ^{14–15} – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / укл.: Д. Гринчишин, У. Єдлінська, В. Карпова, І. Керницький та ін. Київ: Наукова думка, 1977–1978.
- Щапов – Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / изд. подгот. Я. Н. Щапов. Москва, 1976.
- Gebauer – Gebauer J. *Slovník staročeský. Díl I–II (A–netbalivost)*. Praha, 1903–1916.
- Roman – *Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego / opracowali i wydali S. Roman i A. Vetulani; index wyrazów i form opracował A. Wandas*. Wrocław; Kraków, 1959. *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki. Seria II: Pomniki Prawa Polskiego. Dział I: Prawo ziemskie*. Т. I.
- SPrasł – *Słownik prasłowiański* / red. F. Sławski. Т. 1–7. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974–2001.
- SSP – *Słownik staropolski*. Т. 1–11. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1953–2002.
- Witkowski – Witkowski W. *Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*. Kraków, 2006.

ЛІТЕРАТУРА

- Гумецкая 1969 – Гумецкая Л. Л. К истории украинско-польских языковых связей. *Исследования по польскому языку*. Москва, 1969. С. 219–228.
- Гумецкая 1971 – Гумецкая Л. Л. Заметки об украинско-западнотрадиционных связях древнего периода. *Проблемы истории и диалектологии славянских языков*: сборник статей к 70-летию чл.-корр. АН СССР В. И. Борковского. Москва, 1971. С. 113–118.
- Золтан 1984 – Золтан А. Западнорусско-великорусские языковые контакты в области лексики в XV в. (К вопросу о западной традиции в деловой письменности Московской Руси): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Москва, 1984.
- Клосс 1980 – Клосс Б. М. Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков. Москва, 1980.
- Приселков 1916 – Приселков М. Д. Ханские ярлыки русским митрополитам. Пг., 1916.
- Шенкер 1983 – Шенкер А. Главные пути лексических заимствований в славянских языках (на материалах чешского, польского и восточнославянских языков X–XVI вв.). *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists*. Columbus, 1983. Vol. 1. P. 255–267.
- Wandas 1966 – Wandas A. Język staroruskiego przekładu polskich statutów ziemskich Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.
- Zoltán 1978 – Zoltán A. Wczesne zapożyczenia polskie w języku rosyjskim a polska leksykologia historyczna. *Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. Sectio Linguistica. Budapest, 1978. T. IX. P. 211–219.
- Zoltán 2003 – Zoltán A. Dwie zagadki etymologiczne z XV wieku. *Ukraina – między językiem a kulturą* / pod red. A. Fałowskiego i B. Zinkiewicz-Tomanek. Kraków: Universitas, 2003. S. 154–159.

SUMMARY

The historical dictionaries of the East Slavic languages significantly facilitate the work of researchers studying the history of the vocabulary and the etymology of these languages. Sometimes, even obvious errors or concealments in historical dictionaries can be useful to the etymologist. Thus, for example, the dictionary entry *доходъ* ‘income’ in the Old Russian Dictionary (11th–14th centuries), in spite of the obvious disinformation, helps to shed some light on the borrowed character of the word in Russian. The Old Ukrainian Dictionary of the 14th–15th centuries does not save us from turning to the original source, either. Behind the incorrectly read word *кма(м)* from the Statute of Władysław Jagiełło in the Belarusian copy of the end of the 15th century, hides, apparently, a noun *к[а]мать* ‘percentage, interest’. The dictionary of the language of Francisk Skorina gives the word *польский* in the meaning ‘Polish’, illustrating its use by quotations from the Psalter: “Насытятся дрѣва польская”, “Вся покоришь еси под нозе его, овъца и волы еще же и скоты польскыя”. Clearly, it is not the modern East Slavic adjective *польский* ‘Polish’ but the Church Slavonic *польскій* ‘of the field’ that is attested here.

Keywords: East Slavic languages, historical dictionaries, etymology, Russian *доход* ‘income’, Old Ukrainian *к[а]мать* ‘лихва, відсотки’.

СУФІКСАЛЬНІ ДЕРИВАТИ З КОРЕНЕМ -БРАТ- У «СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ»

*Suffixal Derivatives with the Root -brat- in the Vocabulary of the
Ukrainian Language in the 16th – the First Half of the 17th Century*

Корінь *-брат-* є основною значущою частиною слова *брать*¹, що є мотиваційною базою для багатьох похідних слів, зокрема для суфіксальних утворень, зафіксованих у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» [СУМ¹⁶⁻¹⁷]. Вивчення дериваційних мікросистем, що ґрунтуються на частиномовній спільності твірних основ, дає змогу виявити системні явища словотвору [Грещук 1995: 19].

Більшість суфіксальних дериватів, безпосередньо мотивованих іменником *брать*¹ (*братръ*), належить до різних частин мови – іменників, прикметників, дієслів.

Мета статті – виявити та охарактеризувати семантико-словотвірні особливості суфіксальних іменників, утворених від слова *брать*¹, які фіксує «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.»

Похідні суфіксальні іменники мають різну словотвірну структуру та виявляють різну семантичну близькість до твірного слова *брать*¹. Члени словотвірної парадигми дублюють певний набір вихідних значень (будь-яке значення основи проходить по всій парадигмі), а в дериватах словотвірних гнізд, вершинами яких є полісемічні слова, одні значення можуть вибірково відображатися і не відображатися інші. Важко передбачити, які зі значень вершини будуть реалізовані в похідних [ИИС 1994: 45].

Лексема *брать*¹ містить шість основних значень: «1. (рідний, двоюрідний) брат. 2. (переважно у звертанні між людьми одного суспільного прошарку) брат. 3. (особа, рівна іншій у якому-небудь відношенні) брат,

побратим, приятель, друг. 4. (духовно близькі особи) брат, ближній. 5. (член монастирської общини) брат, монах. 6. (член братства, релігійно-національного об'єднання) брат, братчик; (член цехового братства) братчик» [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 65–66]; а також зафіксоване вживання у функції власної діалектної назви: «Вл. н.: *Ярема Братъ* (1649 РЗВ 407)» [Ibid.: 66].

Семантично найближчим до твірного *братъ*¹ є лексема *братаишъ* «діал. Браташ ‘брат, друг’ Вл. н.: *Васи(л) Братаишъ* (1649 РЗВ 379 зв.)» [Ibid.: 53]. Словник ілюструє функціонування іменника *братаишъ* винятково в значенні антропоніма і обмежує його вживання діалектним мовленням.

Апелятив *братаиш* у значенні ‘братъ, товарищъ’ фіксує словник Дмитра Яворницького [Яворницький 1920: 50]. У сучасних словниках української мови зафіксована лише власна назва – прізвище *Братаиш*, «утворене за допомогою суфікса *-аиш* від апелятива *братъ*; мало зменшено-фамільярний відтінок» [Редько: 96], а його локалізація обмежена трьома областями – Сумською, Львівською та Запорізькою [Ibid.: 96].

За спостереженням науковців, у праслов'янський період формант *-аиш* вживався для творення передусім скорочених особових імен, інколи творив експресивні відіменникові деривати, субстантивізував прикметники. У пам'ятках XI–XIII ст. цей суфікс не зафіксовано, а в найдавніших українських пам'ятках задокументовано лише власні особові назви на *-аиш*. Однак від XVI ст. до пам'яток дедалі активніше потрапляє апелятивна лексика. У сучасній українській мові цей формант частіше фіксують у діалектному мовленні [Білоусенко 1993: 158–159].

Відсутність апелятива *братаиш* у словниках сучасної української мови [ВТСУМ; СУМ] можна пояснити вузьким ареалом його вживання подібно до десубстантивів на позначення осіб за родом діяльності, наприклад, *дудаиш, постолаиш, гуртаиш*. Антропонім *Братаиш* закріпився в парадигмі сучасних українських прізвищ, однак порівняно з патронімами тотожної структури (*Григораиш, Петраиш, Урюкаиш*) відзначається давністю походження та своєрідністю семантики, що засвідчує СУМ¹⁶⁻¹⁷.

Формальну та семантичну близькість до твірного *братъ*¹ простежуємо в похідних *братаничъ, братаничъ, братеничъ*, а також *братеникъ, братанокъ* у значенні ‘(син брата) небіж, племінник, діал. Братанич’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 51–52]. Вони пов'язані з первинним значенням базового слова *братъ*¹: «1. (рідний, двоюрідний) брат» [Ibid.: 64]. Структура похідних іменників ускладнена формантами *-аничъ / -аничъ, -еничъ; -еникъ; -анокъ*, які за походженням є складними і, очевидно, виникають на основі елементарних суфіксальних морфем *-ичъ / -ичъ; -икъ; -окъ*.

Досліджуючи історію суфікса *-ич*, Петро Білоусенко вказує на різні зміни у функціонуванні цієї морфеми протягом XIV–XVIII ст. і серед відіменникових дериватів лексико-словотвірного типу ‘назви осіб по батькові’

називає іменник *братанич(ом)*, який фіксують історичні джерела XV ст. [Укр.гр.¹⁵]. Очевидно, ідеться про словотвірний зв'язок з іменником *братан*, «який активно вживався в текстах часів Русі» [Мойсієнко 2016: 131], але вже в пам'ятках XVI – I половини XVII ст. не засвідчений. Відсутність твірного *братан* свідчить про словотвірну активність похідної морфеми *-анич/ -янич*. Підтвердженням цього може слугувати лексема *каштелянич*, яку фіксують пам'ятки I половини XVII ст.: «тамъ осадилъ каштелянича Стефана Потоцкого» [ЛС: 8]. Ототожнюючи значення похідних *каштелянич* і *каштелян*, П. Білоусенко припускає, що «тут *-ич*, мабуть, зайвий елемент» [Білоусенко 1993: 144]. Натомість, на нашу думку, іменник *каштелянич* утворений додаванням єдиного похідного суфікса *-янич*.

Дослідники зазначають, що словотвірний тип іменників із суфіксом *-ич* у сучасній мові є непродуктивним і його репрезентують утворення зі значенням 'син особи, названої мотивуючим словом' (наприклад: *гетьманич, княжич, королевич, попович, царевич*) [цит. за: Словотвір: 100]. Саме таку семантику реалізує лексема *брати́чич*: «**Брати́чич, ча** племянникъ по брату. Лѣтопись по Лаврентіевському списку, Спб, 1872, 328» [Яворницький 1920: 50]. Редуплікація суфікса лише підсилює значення 'син брата' і підтверджує самостійність вихідної морфеми *-ич-*, що, приєднуючись до основи назв осіб, творить в українській мові найменування сина особи, названої твірним словом.

Серед варіантів морфеми *-ич* називають суфікс *-ович/ -евич* [Суф. словообр. 1974: 38]. Як бачимо, тут немає місця для морфів *-анич/ -янич, -енич*. Їх творення можна порівняти з походження суфікса *-ник*, який пов'язують із прикметниковим або дієприкметниковим суфіксом та іменниковим суфіксом *-ик > -(ь)н+ик*, що «вже в XIV–XV ст. виявив велику продуктивність при творенні дериватів, зокрема назв осіб від іменників» [Словотвір 1979: 76], і на базі якого «постали згодом його варіанти, зокрема рідкий *-аник (-яник)*» [Ibid.]. М. Балій подає перші фіксації похідних із суфіксом *-аник/ -яник* зі староукраїнських пам'яток XVI ст. [Baliј 1976: 387].

На думку дослідників, суфікс *-н/ик* ще в давньосхіднослов'янський період міг субстантивізувати пасивні дієприкметники минулого часу на *-н-, -ен-*. Утрата мотиваційних зв'язків утворених іменників з історичними твірними основами зумовили виокремлення суфікса *-ен/н/ик*. Таких похідних у староукраїнських текстах було небагато, наприклад: *солєник(и), съвоенник(ѡ)*. Їх фіксують тексти, датовані 1545 р. та 1627 р. [Білоусенко 1993: 92]. Іменник *братеникъ*: на ... дворищи три братєники... тые на работѣидѣт, где каѣжѣт (Луцьк, 1558 AS VI, 38) [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 53] – містять тексти пам'яток XVI ст.

Суфікс *-анокъ* оформляє дериват *братанокъ* «те саме, що **братаничъ**» [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 52]. Дослідники історії суфіксальної системи українського іменника вказують, що в період формування української народності суфікс *-ок* був живим і продуктивним. Однак попри те, що більшість слів, яка увійшла

до словникового складу української мови XIV–XVI ст., було утворено за участю суфікса *-ок*, в українській мові з'являється низка нових структур із цим суфіксом [Токар 1955]. Про появу не лише нових структур із суфіксом *-ок*, а і про динаміку лексичних значень можуть свідчити іменник *братанокъ* 'брат сестри' [СлЛекс: 430] та найменування *братенькъ*, яке кваліфіковано як давнє відприкметникове утворення з характеризуючим значенням, що поступово вийшло з ужитку [Білоусенко 1993: 99]. На відміну від зафіксованого найбільшим староукраїнським словником церковнослов'янської та української лексики середини XVII ст. іменника *братанокъ*, співзвучний із ним субстантив, який зберегли українські говірки, має давню не лише форму, а й лексичне значення, пор.: *братанок* 'племінник по братові' [Горбач Р: 27].

Українські пам'ятки, лексикографічні праці, зокрема діалектні словники, пізнішого часу та сучасні джерела фіксують деривати із суфіксами *-ан*, *-унок*, *-ичич*, які є словотвірними синонімами до вміщених у «Словнику XVI – першої половини XVII ст.» похідних *братаничъ*, *братаничъ*, *братеничъ*, *братеникъ*, *братанокъ*, наприклад: *братан* [Желехівський І: 42; СУМ І: 227], *братунок* [Верхратський 1902], *братичич* [Яворницький 1920]. Їх треба відрізняти від структурно близьких іменників із суфіксами *-анець*, *-няк*, *-ок*, зв'язок яких з іменником *брат* опосередкований семою 'двоюрідний', пор.: *братранець*, *братняк* 'син дядька чи тітки' [ЕСУМ І: 246], *браток* 'двоюрідний брат' [Лисенко: 35].

Назви осіб жіночої статі з тотожною семантикою в пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. представлені лексемами *братанка*, *братанька*, *братанька* 'дочка брата' небога, племінниця, діал. *братаниця*' [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 52] та *братанна* «те саме, що **братанка**: *А братанна моя дѣтъ своихъ еще не маєтъ...* (Вільна, 1516 *АЮЗР* I, 52)» [Ibid.]. Відсутність у СУМ¹⁶⁻¹⁷ іменника *братан* унеможливорює безпосередній зв'язок фемінативів із семантично та формально близьким мотиватором. Отже, ці похідні встановлюють словотвірний зв'язок з іменником *братъ*¹ і утворюються за допомогою складних суфіксів *-анк(а)* / *-аньк(а)* / *-аньк(а)* та *-анн(а)*. Дослідники словотвору сучасної української мови допускають словотворчу спроможність похідного суфікса *-анк-а* як самостійної морфеми для творення «назв жіночого роду за національністю» [Словотвір 1979: 96]. Характеризуючи сучасну західнополіську систему словотворення, Г. Аркушин подає похідні *братанець*, *братанка* як утворення із суфіксами *-анець* та *-анк(а)*, оскільки волиняни ці слова вже не пов'язують із мотиватором *братан*, а тільки із *брат* [Аркушин 2004: 52]. У XVI ст. жителям Західного Полісся, очевидно, слово *братан* 'небіж, син брата' також не було відоме [див.: Мойсієнко 2016: 131].

У староукраїнській мові функціювала назва *братанича* у значенні 'дочка брата' племінниця, небога' [СУМ¹⁴⁻¹⁵: 119], яка співвідноситься з

іменником *братаничъ, братанич* ‘(син брата) племінник, небіж’ [Ibid.]. Словотвірний зв’язок іменників зі значенням осіб жіночої статі з іменниками чоловічого роду є звичайним для української мови. Дискусійним залишається питання вибору словотворчого форманта для похідних іменників жіночого роду на зразок *кума – кум, онука – онук, Богдан – Богдана*. Наявність співвідносних іменників жіночого роду *братанича* та чоловічого роду *братанич* у староукраїнській мові свідчить про можливість флексійного способу творення.

Порівняння з іменниками **братана і братанна** «ж. 1. *Дочь брата; племянница*. 2. *Двоюродная сестра*. – Ср. **братанична**» [СРЯ¹¹⁻¹⁷: 319], співвіднесеними з іменником **братань** «м. 1. *То же, что братаничъ*. (1132): *И рече Георги и Андрѣй: се Яропѣлкѣ, братѣ наю, по смерти своей хоцетъ дати Кыевъ братану своему*. Новг. I лет., 126» [Ibid.], вживаними в пам’ятках XII–XIII ст., та з дериватом **братанична** «ж. *Дочь брата, племянница*» [Ibid.], співвіднесеним з іменником **братаничъ** «м. *Син брата; племянник*» [Ibid.], який фіксують пам’ятки російської мови початку XVI ст., змушують визнати словотворчу активність фемінітивного суфікса *-н(а)*.

Дериват *братовая, братоваа* ‘(жінка брата) братова’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 61] виявляє формально-семантичний зв’язок з іменником *братъ*¹ у первинному значенні «(рідний, двоюрідний) брат» [Ibid.: 64]. У сучасній українській мові дериват *братова* кваліфікують як похідне слово, що належить до непродуктивного словотвірного типу назв жіночого роду з суфіксом **-ов-а (-ев-а)** [Словотвір 1979: 98]. Аналізуючи спосіб творення цього іменника в поліських текстах, В. Мойсієнко вказує на його неморфологічне словотворення, яке представлене морфолого-синтаксичним способом, наприклад, іменник *братовою*, зафіксований в «Актах Житомирського гродського уряду» від 1635 року [Мойсієнко 2016: 132]. Для називання дружини брата українські лексикографічні джерела фіксують також іменники *братѡва, братіна, братіця, братіха* [ЕСУМ I: 246]. На відміну від них, дериват *братѡва* має подвійний наголос та поєднує два значення ‘дружина брата’ і ‘дружна компанія’ [Ibid.].

Порівняння з дериватом жіночого роду *сині́ха, синовá* ‘невістка’ [ЕСУМ V: 233] та *синові́ця* ‘племінниця (дочка брата)’ [Ibid.], а також з іменниками чоловічого роду *синові́ць* ‘племінник (син брата)’ [Ibid.], *синовéць* ‘син, племінник (син брата)’ [Ibid.] і *синові́й* ‘син’ [Ibid.] спонукає до висновку про морфологічний спосіб творення іменника *братѡва*, хоча наявність у структурі іменника *братовая, братоваа* прикметникової флексії *-ая* може свідчити про його безпосередній зв’язок із прикметником. Структурна подібність аналізованих похідних назв осіб за своєю суттю зумовлена не лише їх семантичною близькістю і традиціями творення українських фемінативів та маскулізмів, а й етимологією, пор.: *брат* «іє. *bher-, *bhra- ‘нести, родити’» [ЕСУМ V: 246] та *син* «іє. *seu-, sū- ‘народжувати’» [Ibid.: 233].

Зокрема дослідники стверджують, що в XVI ст. жителі Західного Полісся, очевидно, слова *братан* ‘небіж, син брата’ уже не знали, а засвідчений у пам’ятці «Луцька замкова книга 1561 року» [ЛК 2013] дериват на *сыновца* ‘син брата’ вони активно вживають і тепер [Мойсієнко 2016: 131].

Деривати з модифікаційним значенням пестливості *братець*; *братонко*, *братонько* безпосередньо мотивовані іменником *брать*¹. Похідний іменник *братикь* у СУМ¹⁶⁻¹⁷ зафіксований лише як власна назва: «**братикь** ч. Братик. Вл. н.: *Івань братикь* (1648 РЗВ 173 зв. Див. ще **братець**)» [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 59]. Взаємозв’язок похідних іменників *братець* і *братикь* зумовлений генетичною близькістю суфіксальних морфем *-ець* та *-ик*. Суфікс *-ець*, успадкований із праслов’янської мови (псл. *-ьсь* < **-ik*), «належить до ряду спільних для всіх слов’янських мов морфем, які, однак не відзначаються продуктивністю» [ИТСС 1986: 59]. За висновками науковців, іменники із суфіксами *-ок*, *-ик*, *-ець*, *-к-а* «були початково утворені як демінутиви» [Словотвір 1979: 85], однак згодом їх семантика розширюється, пор.: *братець* ‘брат, член братства’ [Онишкевич: 70]. Суфікс *-ець* мав «велику активність у староукраїнській мові порівняно з попереднім етапом її розвитку» [Майборода 1957: 7], але більшість похідних із цим суфіксом – це назви осіб за родом діяльності [Білоусенко 1993: 122].

Спеціалізованим словотворчим засобом для вираження значення пестливості є суфікс *-онк- /-оньк-* у дериватах *братонко*, *братонько* ‘пестл. братець, братко’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 62]. Утворення з цим суфіксом первинно виражають модифікаційне значення пестливості [Словотвір 1979: 107]. Маючи ідентичне із суфіксами *-ик*, *-ець* семантико-словотвірне значення, вони відзначаються вищим ступенем експресивності, тому поступово витісняють їх, хоча в «українській загальнонародній мові варіантність засобів словесного вираження надзвичайно розвинена і становить одну з найголовніших рис її національної специфіки» [Чабаненко 1985: 111].

Безпосередньо з іменником *брать*¹ пов’язаний дериват *братя* (*братя*, *братия*, *братіа*, *братія*, *братіа*, *братъя*, *братья*). У СУМ¹⁶⁻¹⁷ лексема *братя* засвідчена як багатозначне слово, у семантичній структурі якого поєднано поняття «множинності» та «сукупності», пор.: **братя** «1. (рідні, двоюрідні) браття, брати; 2. (рідня, родичі) браття; 3. (люди одного суспільного прошарку) брати, браття; 4. (духовно близькі особи) братія, брати; 5. (члени монастирської общини) братія, монахи; 6. (члени братства, національно-релігійного об’єднання) братчики, браття» [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 66–68]. Цю двоїстість семантики, на нашу думку, відображають дві форми – *братя* (*братя*) та *братия* (*братіа*, *братія*, *братіа*, *братъя*, *братья*), яким відповідають у сучасній українській мові іменники *браття*, *братія* і *брати*. СУМ¹⁴⁻¹⁵ фіксує омоніми *братіа*¹, *братя* (збірний іменник) [СУМ¹⁴⁻¹⁵: 120] та *братіа*², *братіа* (Н. мн.) [СУМ¹⁴⁻¹⁵: 121–122]. Окрім цього, суперечливою є форма **браташа** «мн. <брати, браття?>» [Ibid.: 119].

Серед мовознавців немає єдності щодо оцінки попередності / наступності категорії збірності та граматичної форми множини. Деякі дослідники стверджують, що збірність передувала розмежуванню однини і множини, інші говорять про «пристосування» словоформ зі значенням збірності до функції множини, а кінцевий елемент форми Н./З. мн. на *-ā* — це не флексія, а суфікс збірних іменників жіночого роду на *-ā* (типу слов'янських *братіа, господа*) [ІУММ 1978: 65]. За визначенням О. Потебні, збірні іменники, зафіксовані в давньоруських пам'ятках, засвідчують «суцільну множинність, сприйняту як одиниця або множинність» [Ibid.]. Мовознавці допускають можливість творення форм множини у збірних іменників і переконують, що форми *каменя, кореня, коля, листя* є формами Н. мн. відповідних збірних іменників *камениє, колює, листює* [Марков 1974: 69–80]. Історична типологія слов'янських мов засвідчила, що в українській мові іменники на зразок *пір'я* належать до типу збірних, але в інших слов'янських мовах (болгарській, македонській) ці назви включено в парадигму множини (болг. *зеле* 'зельє') [ИТСС 1986: 69]. Такі оцінки науковців серйозно впливають на визначення словотвірної структури іменника *брата* (*братя, братія, братіа, братія, братїа, братъя, братья*) як деривата зі значенням збірності чи граматичної форми множини іменника *братъ*¹. Визначити спосіб і засіб творення похідного іменника *брата* (*братя, братія, братіа, братія, братїа, братъя, братья*) можливо лише, зважаючи на специфіку значення, і відповідно до форм його вираження.

Значення збірності закладено в семантиці іменника *братство* (*братство, братъство, братьство, брацтво, брацъство*), який одночасно містить абстрактне значення: «1. Товариство, братство, побратимство. 2. (братерське почуття, ставлення, дружні відносини) братство, приязнь, злагода. 3. (культурне і національно-релігійне об'єднання, організація) братство. 4. Зб. (члени братства або його представники) братство, братчики». 5. (об'єднання ремісників) цех, братство» [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 63–64]. Відомо, що суфікс *-ств(о)*, окрім творення збірних назв осіб, вживався вже у праслов'янській мові для творення іменників з абстрактним значенням [Мейє 1951: 285]. Семантика похідного іменника *братство* формується як сума значень словотворчого форманта *-ств(о)* та вторинних значень твірного слова *братъ*: «3. (особа, рівна іншій у якому-небудь відношенні) брат, побратим, приятель, друг. 4. (духовно близькі особи) брат, ближній. 6. (член братства, релігійно-національного об'єднання) брат, братчик; (член цехового братства) братчик» [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 65–66].

Словотвірний синонім *братерство* утворений за допомогою суфікса *-ер/ств(о)* від іменника *братъ*¹ > *брат+ер/ств(о)*. Історично його можна кваліфікувати як похідне слово від іменника *братръ* > *братер+ств(о)*, який є варіантом етимона *братъ*, пор.: «др. *братъ, братръ*; стсл. *братръ*,

братъ; посл. *bratrъ, bratъ*» [ЕСУМ I: 246]. Українська мова не зберегла іменника *братръ*, який функціонував в XI ст. і слугував базою для творення похідного збірного іменника, пор.: **братръ** ‘брат’ [СРЯ¹¹⁻¹⁷: 325] і **братрия** ‘собр. к *братръ*’ [СРЯ¹¹⁻¹⁷: 325]. Не фіксує іменника *братръ* СУМ¹⁶⁻¹⁷, тому словотвірні зв’язки з ним встановити неможливо. Звук [p] у результаті перерозкладу відходить до суфікса *-ств(о)*, а поява голосного звука [e] зумовлена милозвучністю, пор.: *братерник* ‘старший брат церковний’ [Ibid.], але *братранець* ‘син дядька чи тітки’ [Ibid.]. Дериват *братерство* дублює перші три значення іменника *братство*: «1. Те саме, що **братство** у 1 знач. 2. Те саме, що **братство** у 2 знач. 3. Те саме, що **братство** у 3 знач.» [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 54]. Про поступову втрату зв’язку з давньою формою іменника *братръ* свідчить заміна звука [e] звуком [и] у прикметникові *братирьский* [Ibid.: 53].

Семантична близькість похідних *братство* і *братерство*, однак, не поширюється на спектр синтагматичних відношень. Лише іменник *братство* вступає у зв’язки з дієсловами *заховувати*, *имѣти*, *держати* та утворює стійкі словосполучення: *братство заховувати* ‘підтримувати дружні зв’язки’; *братство имѣти* ‘перебувати в дружніх взаєминах’; *держати братство* ‘підтримувати дружні стосунки’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 64].

Від іменника *братъ* утворений дериват *братишко* ‘(член церковного братства) братчик, брат’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 60]. У сучасній українській мові подібну структуру має іменник *товаришок* «розм., рідко пестл. до **товариш** 1, 2» [СУМ X: 162]. Співвідносний іменник *товариш* вважають непохідним словом, тому в його структурі не виділяють морфеми *-иш* [Сікорська: 179]. Історично лексему *товариш* кваліфікують як запозичення з тюркських мов, де вона є складним словом: «тур. чаг. *tavar* ‘майно, худоба, товар’, *eş* (iş) ‘приятель, товариш’» [ЕСУМ V: 586]. Менш переконливими видаються спроби «пов’язати з чув. *tavra* ‘по колу’ та *iş* ‘супутник’ або з др. *товаръ* у значенні ‘військовий табір’, а також довести слов’янське походження слова» [Ibid.].

На підставі порівняльно-історичного вивчення відповідного матеріалу споріднених мов, стверджує І. Ковалик, можна виявити первинне і вторинне (пізніше) значення суфіксів [Ковалик 1964: 56]. Зіставлення з похідними іменниками подібної структури в російській мові виявили значно вищу активність проміжної морфеми *-иш-* у процесі побудови нових слів, пор.: *мальч-иш/к(а)*, *дел-иш/к(а)*, *товар-иш/к(о)*, а також **братишка**, **братишко** «уменьш.-уничиж. к **братъ**¹ (в знач. 1)» [СРЯ¹¹⁻¹⁷: 322]. На думку В. В. Лопатіна, можна говорити про формування субморфа суфіксальної морфеми *-ок* або про інтерфікс *-иш* (пор. *мальч-иш-еский*) [Лопатин 1977: 59]. Українські лексикографічні джерела підтверджують здатність лексеми *товариш* ділитися на морфеми, пор.: *товáрист* ‘товариш’ [ЕСУМ V: 586].

СУМ¹⁶⁻¹⁷ функціонування іменника *братишокъ* обмежує пам'яткою XVI ст.: *От тыхъ братишковъ будуватися была зачала* (Вільна, 1598 Ант. 935) [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 60]. Спорідненого слова *братиш* не зафіксовано, тому доречно виділяти суфікс *-ишок* як варіант суфіксальної морфеми *-ок*.

Дериват *братицикъ* (*братъцикъ*) '(член національно-релігійного об'єднання, братства) братчик' [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 60] близький за значенням до іменника *братишокъ* і засвідчений у багатьох пам'ятках того часу, пор.: ... *тотъ листъ братъцикомъ даный* (Вільна, 1599 Ант. 829–831) [Ibid.]. Можна припустити, що він витіснив лексему *братишокъ*. На думку мовознавців, поява іменників із суфіксом *-цик* у пам'ятках української мови помітна лише від XVI ст. у вигляді запозичень із російської мови [Токар 1958: 84]. На малопродуктивність суфікса *-цик* (*-чик*, *-овицик*) в українській мові та на обмежене його вживання в запозичених із російської мови назвах осіб за родом діяльності та професією (*бакеницик*, *барабаницик*, *псаломцик*, *табельцик*, *табуницик*; *валютчик*, *газетчик*, *кладовицик*, *крановицик* та ін.), вказує Л. Родніна [Словотвір 1979: 79].

Походження іменникового суфікса *-цик* в українській мові трактують по-різному. Припускають, що історично суфікс *-цик* (*-чик*) виник на базі суфікса *-ик* в давньоруський період [Ковалик 1963: 5–6]. У сучасній українській мові його кваліфікують як складений суфікс *-цик* (*барабан-цик*, *гон-цик*), який має звуковий варіант – морфему *-чик* [Клименко 1998: 121–122]. У сучасній українській мові дериват *братчик* з варіантним суфіксом *-чик* витіснив словотвірний синонім *братицикъ* і функціонує як самостійне утворення із видозміненою семантикою, пор.: «1. Член товариства, компанії; товариш. 2. Член братства (в 1 знач.). 3. *іст.* Заможний ремісник, повноправний член цеху. 4. *діал.* Братик» [СУМ I: 231].

Отже, іменник *братъ*¹ у пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. мав значну кількість спільнокоренових похідних суфіксальних іменників – назв осіб чоловічої і жіночої статі за ознакою спорідненості та свояцтва (*братишъ*; *братаничъ* / *братаничъ*, *братеничъ*, *братєникъ*, *братанокъ*; *братанка* / *братанъка* / *братанъка*, *братанна*, *братовая* / *братоваа*) чи належності до церковного братства, національно-релігійного об'єднання (*братишокъ*, *братицикъ* / *братъцикъ*); деривати також виражають значення збірності / множинності чи абстрактності (*братя* / *брата* / *братия* / *братіа* / *братія* / *братіа* / *братъя* / *братъя*; *братство* / *брасство* / *братъство* / *братъство* / *брацство* / *брацтво* / *брацьство*; *братерство*), пестливості (*братецъ*, *братикъ*, *братонко* / *братонько*). Утворені за допомогою різноманітних словотворчих формантів (*-аш*, *-аничъ* / *-аничъ*, *-еничъ*, *-еникъ*, *-анокъ*; *-анк(а)* / *-анък(а)* / *-анък(а)*, *-анн(а)*, *-ов(а)*; *-ецъ*, *-ик*, *-онк-* / *-оньк-*; *-ств(о)* / *-ерств(о)*; *-ишок*, *-цик*), усі суфіксальні деривати переймають різні значення безпосереднього мотиватора – іменника *братъ*¹.

ДЖЕРЕЛА

- ВТСУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
- Горбач Р – Горбач О. Північно-наддніпрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області / Відбитка з «Наук. зап.» Українського Технічно-господарського інституту в Мюнхені. 1965. Т. VII /X/.
- Желехівський – Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар: у 2 т. Львів, 1886. Т. 1.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ: Наук. думка, 1982. Т. 1. 632 с.
- СлЛекс – Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот., передм. В. В. Німчук; відп. ред. К. К. Цілуйко; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Київ: Наук. думка, 1973. 541 с.
- ЛС – Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. Москва, 1873.
- Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ: Наук. думка, 1974. 260 с.
- ЛК – Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Поліщук; відп. ред. В. В. Німчук. Луцьк: [б. в.], 2013. 733 с.
- Онишкевич – Онишкевич М. Г. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наук. думка, 1984. Ч. 1. 494 с.
- Редько – Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Львів: ТОВ «Простір-М», 2007. Т. 1. 720 с.
- Сікорська – Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник. Київ: Рад. школа, 1985. 188 с.
- СРЯ¹¹⁻¹⁷ – Словарь русского языка XI–XVII вв. / гл. ред. С. Г. Бархударов; Ин-т рус. яз. РАН. Москва: Наука, 1975. Вып. 1 (А–Б). 375 с.
- СУМ¹⁴⁻¹⁵ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. Київ: Наук. думка, 1978. Т. 2. 592 с.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Київ: Наук. думка, 1970–1980 Т. 1. 799 с.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1996. Вип. 3. 251 с.
- Укр. гр.¹⁵ – Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступ. ст. і коментар В. М. Русанівського. Київ: Наук. думка, 1965. 164 с.
- Яворницький 1920 – Яворницький Д. І. Словник української мови. Катеринослав: Слово, 1920. Т. 1. 415 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Аркушин 2004 – Аркушин Г. Л. Іменниковий словотвір західнополіського говору: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волинський державний інститут ім. Лесі Українки, 2004. 746 с.

- Бевзенко 1960 – Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни і словотвору. Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1960. 416 с.
- Білоусенко 1993 – Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). Київ: Київський держ. педінститут ім. М. П. Драгоманова, 1993. 215 с.
- Верхратський 1902 – Верхратський І. Про говір галицьких лемків. Львів, 1902.
- Грещук 1995 – Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ: Плай, 1995. 208 с.
- ИИС 1994 – Исследования по историческому словообразованию / отв. ред. И. С. Улуханов. Москва: РАН; Ин-т русского языка, 1994. 190 с.
- ГУММ 1978 – Історія української мови: морфологія / С. П. Бевзенко та ін.; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Київ: Наук. думка, 1978. 539 с.
- ИТСС 1986 – Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / под ред. А. С. Мельничука. Київ: Наук. думка, 1986. 286 с.
- Клименко 1998 – Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. Київ: УкрДНІПКСЮ, 1998. 161 с.
- Ковалик 1963 – Ковалик І. І. Особливості іменникового словотвору східнослов'янської мовної групи. *Питання слов'янського мовознавства*. Львів, 1963. Кн. 9. С. 3–17.
- Ковалик 1964 – Ковалик І. І. Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. Львів, 1964. 96 с.
- Лопатин 1977 – Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика. Москва: Наука, 1977. 315 с.
- Майборода 1957 – Майборода А. В. Из истории украинского словообразования существительных на материале украинских грамот XVI ст. : автореф. ... канд. филол. наук. Харків, 1957.
- Марков 1974 – Марков В. М. Историческая грамматика русского языка. Именное склонение: монография. Москва: Высшая школа, 1974. 143 с.
- Мейе 1951 – Мейе А. Общеславянский язык / под ред. С. Б. Бернштейна. Москва, 1951. 492 с.
- Мойсієнко 2016 – Мойсієнко В. Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2016. 284 с.
- Словотвір 1979 – Словотвір сучасної української літературної мови / Г. М. Гнатюк та ін.; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – Київ: Наук. думка, 1979. 406 с.
- Суф. словообр. 1974 – Суффиксальное словообразование существительных в восточнославянских языках XV–XVII вв. / Е. Н. Прокопович и др.; отв. ред. В. И. Борковский; Ин-т рус. яз. РАН. Москва: Наука, 1974. 224 с.
- Токар 1958 – Токар В. П. Із історії суфікса -щик (-чик) в українській мові. *Наук. зап. / Дніпропетр. ун-т: Зб. праць іст.-філол. фак.*, 1958. Т. 64. Вип. 15. С. 81–91.
- Токар 1955 – Токар В. В. Из истории украинских суффиксов: автореф. ... канд. филол. наук. Львов, 1955.
- Чабаненко 1985 – Чабаненко В. А. Дериваційна варіантність слова і мовна експресія. *Дослідження з словотвору та лексикології*. Київ: Вища школа, 1985. С. 110–116.
- Balić 1976 – Balić M. Sufiksy -ik, -ok, -ko, -uk / -juk w języku ukraińskim. *Slavia orientalis*, 1976, n. 3.

SUMMARY

The historical dictionaries of the East Slavic languages significantly facilitate the work of researchers studying the history of the vocabulary and the etymology of these languages. Sometimes, even obvious errors or concealments in historical dictionaries can be useful to the etymologist. Thus, for example, the dictionary entry *доходъ* ‘income’ in the Old Russian Dictionary (11th–14th centuries), in spite of the obvious disinformation, helps to shed some light on the borrowed character of the word in Russian. The Old Ukrainian Dictionary of the 14th–15th centuries does not save us from turning to the original source, either. Behind the incorrectly read word *кма(т)* from the Statute of Władysław Jagiełło in the Belarusian copy of the end of the 15th century, hides, apparently, a noun *к[а]мать* ‘percentage, interest’. The dictionary of the language of Francisk Skorina gives the word *польскый* in the meaning ‘Polish’, illustrating its use by quotations from the Psalter: «Насытятся дрѣва польская», «Вся покорилъ еси под нозе его, овъца и волю еще же и скоты польскыя». Clearly, it is not the modern East Slavic adjective *польскый* ‘Polish’ but the Church Slavonic *польскѣй* ‘of the field’ that is attested here.

Keywords: East Slavic languages, historical dictionaries, etymology, Russian *доход* ‘income’, Old Ukrainian *к[а]мать* ‘лихва, відсотки’, церковнослов’янське *польскѣй* ‘польовий’.

**ДАВНІ ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ
В ДІАЛЕКТНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ
(ЗАГАЛЬНІ НАЗВИ НАТУРОГЕННИХ ОБ'ЄКТІВ)**

*Ancient Geographical Names in the Dialectical Lexicography
(General Names of Natural Objects)*

Українська діалектна лексикографія на сучасному етапі набуває популярності, адже в діалектах можна віднайти сліди колишніх лексичних, семантичних і словотворчих зв'язків. Українська діалектологія набула широкого розмаху і досягла значних результатів і щодо фактичного опису системи (систем) наших говорів, і щодо теоретичних узагальнень, однак Й. Дзендзелівський вказує і на прогалини у розвитку лексикографії: «різні ланки сучасної української діалектології розвиваються надто нерівномірно, деяким з них у нас приділяють недостатню увагу (лінгвістична географія, діалектна лексикологія, дослідження діалектного синтаксису, словотвору та ін.), деякі взагалі занедбані (історична діалектологія, дослідження соціальних діалектів, діалектна лексикографія, дослідження генетичних питань окремих діалектних груп тощо). Як відомо, загальний стан наукового вивчення національної літературної мови значною мірою залежить від широти і рівня дослідження її діалектів» [Дзендзелівський]. У розвідці «Сучасне українське діалектне словництво» Н. Хобзей зазначає, що «суттєвою вадою всього українського діалектно-лексикографічного поступу є його раритетність. Праці публікують, але вони, на жаль, не потрапляють до широкого кола зацікавлених осіб. Однак усупереч цьому з поширенням української наукової книги взагалі, а діалектологічної зокрема, відчутне зацікавлення діалектологічними і діалектографічними працями» [Хобзей 2006–2007: 826].

У пропонованій статті йтиметься не про українську діалектну лексикографію як про таку, а як про важливий елемент для дослідження географічних апелятивів в історії мови та про надійну джерельну базу під час укладання лексикографічної праці.

Особливу увагу варто звернути на специфіку роботи з джерелами української мови XVI–XVIII ст. Пам'ятки, безперечно, є найважливішою підставою дослідження мови. Проте робота з ними створює значні труднощі для історика мови. Насамперед ідеться про реконструкцію минулого, так званої «прихованої реальності», яка, за словами Наталі Яковенко, «проявляє себе лише в непрямий спосіб – у характерних для певного часу й середовища вербальних кліше» [Яковенко 2002]. Щоби виявити та витлумачити географічну назву чи вираз, доводиться використовувати *метод інтерпретації*, а також постійно залучати діалектні матеріали, адже їх зібрано від реальних носіїв говірки – інформаторів, чого позбавлений історик мови.

Дослідження української географічної лексики має тривалу історію. Існує чимало ґрунтовних праць про географічні найменування в українській літературній мові та в діалектах, зокрема із залученням етимологічного й ономастичного матеріалу (І. Верхратський, С. Грабець, К. Галас, С. Рудницький, Й. Дзензелівський, М. Толстой, В. Німчук, М. Никончук, Д. Бучко та ін.).

Для аналізу географічних апелятивів важливим, зокрема, є дослідження С. Рудницького «Причинки до географічної термінології» [Рудницький 1913]. Автор так обґрунтував причину появи словничка: «Воно подиктоване подібно як і “Начерк” чисто практичними потребами. Прикінці першого десятиліття ХХ-го віку розширилась фізіографічна система Уілема Морріса Девіса по всій європейській географічній науці, так сильно і скоро, що прямо годі знайти в цілій історії нашої науки аналогічно швидкого розросту якоїсь ідеї. [...] Коли нині найвизначніші представники географічної науки на найперших світових катедрах займають ся докладним перероблюванем та інтерпретацією девісівської системи, то думаю не від річи буде дати й нашим adeptам географії спробою покористуватись сею системою і її термінологією. [...] Причинки суть таксамо як “Начерк” словарцем німецько-українським, лиш деякі питомі Девісу терміни подав я також в прямім переводі з англійського» [Ibid.: 1–2].

Словник Рудницького в перекладній частині містить численні народні українські назви натурогенних об'єктів: *бережина, гребінь, хребет, звір, яруга, дебра, межиріччя, долине болонє* та ін.

Апелятивну географічну лексику репрезентують кілька діалектних словників, а саме: «Географічні назви Гуцульщини» С. Грабця, «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» Т. Громко, Т. Поляруш, В. Лучика, «Словник народних географічних термінів Волині» О. Данилюк,

«Географічні назви Бойківщини» Я. Рудницького, «Народна географічна термінологія Чернігівсько-Сумського Полісся» Є. Черепанової.

Усі словники є тематичними, у них представлено апелятиви на позначення географічних об'єктів у межах окремих ареалів, які – хоч і нерівномірно – охоплюють територію всієї України. Важливість дослідження географічної лексики як специфічної групи зумовлена насамперед здатністю зберігати в собі цілісну лінгвістично-географічну картину певної території, тому її відображення у словниках є обов'язковим.

«Словник народних географічних термінів Волині» О. Данилюк репрезентує близько 1500 географічних термінів, зафіксованих на території сучасної Волині [Данилюк 1997].

«Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» Т. Громко, Т. Поляруш, В. Лучика – найповніше лексикографічне видання географічних загальних назв, засвідчених на території сучасної Кіровоградщини. У словнику проаналізовано понад 1700 лексичних одиниць, що репрезентують основні фонетичні, лексико-семантичні, словотвірні й морфологічні особливості місцевого мовлення. У Словникові «представлені факти та явища взаємодіючих північностепових, східноподільських і середньонадніпрянських говірок, а також вкраплення з мов переселенців різних часів. Окрім багатой лінгвальної, в семантиці поданих лексем відбита цінна природничо-географічна та історична інформація» [Громко 1999].

Останнім на сьогодні укладеним словником географічних апелятивів є словничок С. Личук як додаток до її дисертації «Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини» [Личук 2015]. Специфічність географічних назв регіону проявляється в їх діалектній неоднорідності, для якої характерне функціонування «гуцульських, бойківських, покутських і надністрянських говірок; крім того, на лексичному складі зазначеної тематичної групи лексики Івано-Франківщини позначилися безпосередні контакти з румунською мовою» [Ibid.: 8]. У словникові С. Личук проаналізовано й систематизовано близько 2500 слів на позначення рельєфу та гідрооб'єктів із 439 населених пунктів [Ibid.].

Продемонструємо важливість діалектного матеріалу для історії функціонування української лексики на прикладах лексико-семантичної підгрупи «назви великих природних об'єктів»: *берег, волока, ґрунтъ* (кґрунты), *дѣлянка, добра, загонъ, займище, застенокъ, земли, клинь, куть, купля, мѣсто, мѣсце, островъ, пляць, угодия*.

Слово *берегъ* на позначення земельного угіддя, розташованого переважно біля річки, озера, ставка або прибережної низовини, луку (< псл. *berg походить з індоєвр. прамови, як стверджує більшість учених [ЕСУМ I: 170]), у сучасному українському лексиконі перебуває в активному вжитку фактично без змін [Гр. I: 50; СУМ I: 158]. Увагу мовознавців привертає

багатий діалектний ілюстративний матеріал, який відображає розгалужену значеннєву базу цієї назви: гуц. *берег* ‘берег річки’, ‘круча, стрімкий схил’, ‘гористе місце, пасовисько’ [КСГГ: 23]; бойк. *беріг* ‘берег’, ‘неврожайна, непридатна для обробітку земля’, ‘узгір’я’ [Он. I: 50]; зх.поліс. *берех* ‘берег озера’, ‘сінокіс’, *берих* ‘пасовище в низині’ [Арк. I: 14]; закарп. *берег* ‘край річки, озера’, ‘горб, підвищення, гірка, пагорб’ [Сабадош: 22]; поліс. *барег* ‘берег біля річки’, *бариг* ‘луг, де випасають корів’, ‘мокра заболочена низина’, берег ‘низина біля річки’, ‘болото біля річки’, ‘луг, що заливається водою’ [Данилюк: 8–9]; пд.степ. *берег* // *бериг* // *беріг* ‘берег’, ‘луг’, ‘рівнина, поросла травою’, ‘луг заливний’, ‘пасовище’, ‘низина’, ‘яр’ [Громко: 22–23]; у «Словникові народних географічних назв Івано-Франківщини» слово *берег* має 16 значень, *беріг* – 17, *бериг* – 6 [Личук: 246–248].

Давнє за походженням слово *волока* (псл. **velkti* ‘волокти, тягти’ [ЕСУМ I: 420]) не має чітко окресленого значення. Словник Грінченка так тлумачить термін *волока* щодо об’єкта природного ландшафту: «Въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ Стародубскаго и Сосницкаго уу. участковъ, на которомъ нажинають отъ 80 до 100 копенъ ржи (слѣдовательно 8–10 десятинь) съ равнымъ количествомъ земли въ другихъ двухъ смѣнахъ съ извѣстной частью сѣнокоса и даже лѣса или заросли называется четверкою, а четыре такихъ четверки – волокою» [Гр. I: 250], пор.: *волока* ‘міра землі (30 моргів)’ [Тимч. I: 298]¹.

У сучасному українському лексиконі назву *волока* кваліфікують як застарілу, а її значення формулюють так: ‘в Україні, а також у Польщі, Литві, Білорусії в другій половині XV–XVII ст. – ділянка землі площею близько 16,8 га’ [СУМ I: 729]. У говорах, зокрема поліських, слово *волока* має значення ‘площа землі від 8 до 10 десятин’ і ‘вузька смуга землі’ [Лисенко: 11].

Назву *грунтъ*, запозичену з німецької мови [ЕСУМ I: 606], українські лексикографічні джерела кінця XIX – початку XX ст. подають із значенням ‘наділ землі, маєток’ [Гр. I: 351] та ‘невелика ділянка землі в місті чи селі, з будинком, садом, городом’ [Біл.-Нос.: 108]. СУМ маркує назву *грунт* ‘земельний наділ’ та похідну *грунтець* як застарілі [СУМ II: 181]. Слово *грунт* // *грунт* активно вживане в діалектах: зх.поліс. ‘міра площі землі’ [Арк. I: 121], поліс. ‘ділянка польової землі розміром 6, 9, 12 і т.д. десятин, залежно від місцевості’ та ‘садиба’ [Лисенко: 60], а також ‘повний земельний наділ’ і ‘оброблене поле’ [Данилюк: 30]; пн.степ. ‘земельна ділянка’

¹ На користь цього свідчить похідне *волочний*, okazіonalно засвідчене в пам’ятках: *границы стародавние звечыстые отъ именей нашихъ, ... панъ отецъ мой, при помере волочной назначилъ и кождому селу отграничилъ межи волоками Белевскими и Персотьницкими лава, або стена учинена* (Клевань, 1595 АрхЮЗР I/І, 474).

[Громко: 65]; гуц. 'грунт'; 'поле, земельний наділ'; 'місце, на якому знаходиться хата' [КСГГ: 54]; бук. 'наділ землі, поля'; 'господарство, хата з господарськими будівлями та городом'; 'земля, грунт', а також *грунтарь* 'син, що залишається на господарстві батька' [СБГ: 87]; бойк. 'земля, поле', *домашній грунт* 'земля, яку повністю отримує найстарший син після смерті батька або матері'; *купчий грунт, побічний грунт* 'земля, куплена, а не успадкована після смерті батька або матері' [Он. I: 196].

Слово *дільнянка* зафіксовано в сучасному лексиконі зі значенням 'окрема частина земельної площі, використовувана з якоюсь метою, виділена за якою-небудь ознакою', пор.: пам'ятки української мови XIV–XV ст. фіксують часто вживану назву *діль* у двох значеннях: 'поділ спадщини' і 'частина спадщини, маєтку, поділених між спадкоємцями; ділянка, діляниця, уділ' [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 338–339], у пам'ятках XVI–XVIII ст. девербатив *діль* стосувався насамперед поділу земельного угіддя на частини, тобто паювання, а також мав значення 'частина земельного угіддя; пай, наділ, ділянка' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX: 17]. У діалектах функціують обидві назви в різних варіантах: поліс. *ділянка* 'ділянка (частина) поля', *діляниця* 'невелика частина земельного наділу', *ділянка* 'оброблене поле' [Данилюк: 32–33]; пн.степ. *ділянка* 'поле (в загальному значенні)', 'частина земельної ділянки' і *діляниця* 'земельна ділянка' [Громко: 70]; пор. також: бойк. *дільниця* 'гора, яка є межею села' та 'гора, яка розділяє дві долини' [Личук: 286].

Праслов'янське за походженням слово *добро* [ЕСУМ II: 98] упродовж тривалої історії загалом не змінювало своєї значеннєвої бази. На підставі давніх пам'яток історико-лексикографи виділяють у назві *добро* значення, пов'язане із природним ландшафтом: *добро* 'маєток' [МСДЯ I: 674], *добро* 'майно, власність, маєток' [Тимч. II: 733], *добро* 'добро' (хоча в поданих ілюстраціях ідеться і про земельне угіддя) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 305], *мн.* 'майно, власність; маєток' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII: 50–51]². Словник Грінченка тлумачить *добра* у множині як 'маєтки' [Гр. I: 398–399], хоча в сучасному українському лексиконі форма з таким значенням не закріпилася [СУМ II: 323].

Девербатив *загонь*, утворений від *загонити* (< псл. *gъnati 'гнати (перев. худобу)') [ЕСУМ I: 534–535], писемні джерела XVI–XVIII ст. засвідчують часте використання зі значенням 'смуга, ділянка поля, пасовища і т.д.; загін'. Словники української мови XIX – початку XX ст. по-різному

² Словник, проте, не виділяє окремого значення 'об'єкт природного ландшафту, земельні угіддя', яке, на нашу думку, варто виокремити з огляду на високу частотність використання слова власне з таким значенням: *Коморникъ ниѣ тоѣ именѣ земли нашиѣ, ѣако властныѣ добра нашиѣ, взят и Горышковскому итдати хотѣтъ* (Мальборк, 1577 ДБВ 203); *ишовязѣмьста... Красносельские добра наши непорѣшно, можно держати* (Вінниця, 1600 ДБВ 778) та ін. [детально див.: УК¹⁶⁻¹⁸: 99]; пор.: В. Німчук трактує слово *добра* як 'маєток, землеволодіння' [ЗСЗЮТ: 326].

тлумачать часто вживану назву *загонъ (загинъ)*: ‘загороджене місце для худоби’ [Біл.-Нос.: 143]; ‘загін, смуга орної землі’ [Гр. II: 26]. У сучасній українській мові слово *загін* функціює із двома значеннями: ‘смуга, ділянка поля, пасовища і т.ін.’ та ‘огороджене місце, куди заганяють худобу на ночівлю, відпочинок і т.ін.; велика загорода’ [СУМ III:77]. Активно вживане воно в діалектах: бойк. *загін* ‘стара міра землі шириною в 1 метр’ [Он. I: 266]; зх.поліс. *загони* (мн.) ‘місце, віддалене від села, де випасали худобу’ [Арк. I: 165]; поліс. *загін* ‘частина поля’ і ‘ділянка поля’ [Данилюк 1997: 36]; пн.степ. *загін* ‘розворот на полі’, *загінка* ‘клин поля’ і ‘частина поля для вирощування певної культури’ [Громко: 76].

Девербатив *займище* ‘угіддя (перев. земельне), набуте правом першого зайняття; займанщина, займище’ зафіксовано доволі пізно – від II половини XVII ст. «Словник української мови» П. Білецького-Носенка тлумачить слово *займище* як ‘простір землі, загороджений нашвидкуруч для випасання худоби’ [Біл.-Нос.: 144], пор.: *займанщина* ‘земля, набута правом першого зайняття’, *займище* ‘тс.’, *займина* ‘тс.’, а слово *займище* позначало вже на той час загальне поняття «зайняте місце взагалі» [Гр. II: 43–44]. У лексиконі сучасної української мови збереглися назви *займище* ‘зайняте ким-небудь місце, ділянка землі; займанщина’, *займанщина* ‘земельна власність, придбана правом першого зайняття вільної землі’, *займанка* ‘тс.’, *займань* ‘тс.’ і фіксуються без будь-яких ремарок, проте ілюстрації до них вибрано переважно із творів авторів XIX ст. [СУМ III: 133–135]. Діалектна лексикографія фіксує, зокрема, *займиско* // *займище* // *займа* ‘садиба, обкопана ровом’ із ремаркою *заст.* [Москаленко 1949: 34].

Назву *застїнокъ* доволі часто документують пам’ятки XVI–XVII ст.; історики мови тлумачать її по-різному: ‘земельне угіддя, відділене природною або штучною межею’ (і наводять паралель – ст.пол. *zaścianek*) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X: 229] та ‘земельне угіддя, відділене природною або штучною межею’ [УК¹⁶⁻¹⁸: 132–133]. У сучасному ж українському лексиконі назва не закріпилася, вона функціює в діалектах, зокрема на Поліссі: *застінок* ‘дорога між полями’ [Лисенко: 81]; *стінка* ‘межа між полями, по якій можна проїхати возом’ [Арк. II: 174].

Слова *земля* – ‘земельне угіддя, землеволодіння; земля’ – уже не фіксують лексикографічні джерела кінця XIX – початку XX ст. Сучасне полісемічне слово *земля* та демінутив *землиця* ‘грунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин’ засвідчені лексикографічно [СУМ III: 557–558]. Проте назва *земля* активно вживана в сучасних діалектах: зх.поліс. *земля* ‘грунт’, ‘поле, нивка’, ‘долівка’ [Арк. I: 188]; поліс. *земля* ‘долівка в хаті’ [Лисенко: 83] і *земня* ‘поле, підготовлене для обробітки’ [Данилюк: 41]; пн.степ. *земля* ‘земельна ділянка’ та ‘острів на болоті’ і *земляк* ‘острів на болоті’ [Громко: 85]; закарп. *земня* ‘земля’

[Сабадош: 126], бойк. *земля* ‘земля’, *земля вільхова* ‘урожайна земля’, *земля ялівцьова* ‘неврожайна земля’ [Он. I: 307]; бук. *земля* (*земня, зимля, зимле*) ‘земля, угіддя, ґрунт’ [СБГ: 162; 165]. Цінними є діалектні матеріали І. Верхратського, де на позначення типу земель та ґрунтів можна виділити окрему групу назв, як-от: *буківка* ‘букова земля, чорнява, ліпша’, *вільхованя* ‘земля жовта, просипкаста; ліпша на ній трава для коний, вільшина’, *голобиця* ‘земля, що не родит’, *леланя* (*делавка*) ‘білава земля, не родит’, *піскованя* ‘пісчата земля’, *порохниця* ‘сипка землі чорна, легка; до роботи легка, на пожиток не конечне’, *смереківка* ‘земля білава, що має солуди (пліснявину); пусте се поле, низка на ній трава, деколи росте смечина’, *спудзянка* ‘рідка земля, порхка; у слоту застрягне худоба по коліна’, *спурдзянка* ‘земля не урожайна, рідка, пісковата’ та ін. [Верхратський 1908: 80–84].

Сучасна українська мова зберегла слово *клин* ‘частина земельного угіддя, що виділяється за певною ознакою (за родом посіву тощо)’ та ‘ділянка землі взагалі’ [СУМ VI: 182], пор.: первісне значення слова *клинъ* (псл. **klīnъ* < **kolti* ‘колотити’) формулюють як ‘загострений з одного кінця шматок дерева чи металу’ [ЕСУМ II: 460–461]; унаслідок метафоризації витворилося значення ‘частина земельного угіддя, клин’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV: 121; УК¹⁶⁻¹⁸: 158]. Слово часто вживане в діалектах: пн.степ. *клин* ‘земельна ділянка, поле’, ‘клин поля’, ‘узлісся, клин лісу’, *клинок* ‘невелика земельна ділянка’, ‘клин поля’ [Громко: 93–94]; поліс. *клин* ‘ділянка поля’, ‘край лісу’ [Данилюк: 44]; гуц. *клин* ‘виступ на горі’, ‘край поля, городу’, ‘невелика площа землі’, ‘ліс клиноподібної форми’ [Личук: 315].

Слово *купля* ‘купівля’ (< псл. **kupiti* запозичене з герм. мов [ЕСУМ III: 147–148]) часто вживане у значенні ‘придбана земля, землеволодіння’, хоч у текстах пам’яток XVI–XVII ст. воно багатозначне [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV: 188–189]. Сучасне українське слово рідко вживане [СУМ IV: 404]. У бойківських говірках засвідчені вирази *купчий ґрунт* ‘земля куплена, а не успадкована після смерті батька або матері’ (пор.: *побічний ґрунт*) [Он. I: 196].

Назва *кутъ* (< псл. **kŏtŭ* споріднене з лат. *campus* ‘поле’ і зводиться до іє. **kam-* ‘згинати’ [ЕСУМ III: 161–162]) як географічний апелятив мала 2 значення – ‘частина села; куток’ і ‘частина поля; кут’ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 531], – які витворилися за аналогією до первинного значення. Також зафіксовано демінутиви *кутикъ* та *кутокъ* із тим же значенням [УК¹⁶⁻¹⁸: 168–169]. Словник П. Білецького-Носенка подає слово *кутъ* так: «Уголь. Уединенное мѣсто въ городѣ или селѣ и проч. Закоулокъ. Сторона. Край» [Біл.-Нос.: 201]. Словник Грінченка тлумачить *кут*, зокрема, і як «пространство земли въ углѣ, образованномъ двумя сливающимися рѣками» [Гр. II: 332]. Сучасне слово *кут* зберегло значення ‘частина якої-небудь території, місцевості’ [СУМ IV: 417]. У діалектах функціують такі назви:

на Поліссі – *кут* ‘рукав річки’, ‘поворот річки’, ‘край лісу’, *кути* ‘край лісу, клин лісу’ [Данилюк: 52]; на Прикарпатті – *кут* ‘відліг гори чи нависла гора’, ‘виступ на горі’, ‘земельна ділянка клиноподібної форми’, ‘ліс клиноподібної форми’; *куток* ‘виступ гори, скелі’ і ‘ділянка клиноподібної форми’; *кутяки* ‘кінець села’ [Личук: 327].

Часто вживаним в українській мові досліджуваного періоду є слово *мѣсто* (*место*). ЕСУМ виводить слово *місто* ‘(заст.) місцевість, місце’ (ст.сл. *мѣсто*) від псл. **město* ‘місце’ (давніше – ‘накидане на землю покриття для розташування’) < **metati* ‘кидати’ [ЕСУМ III: 484], а поява форми *місце* (поряд із *місто*) ‘простір, місцевість’, на думку авторів цього словника, в українській мові «могла бути підтримана впливом польської мови» [Ibid.]³. Аналізоване слово було багатозначним: ‘визначена частина простору; місце’, ‘ділянка землі; місце’, ‘землеволодіння; масток’, ‘торгова площа; базар’, ‘великий населений пункт; місто’ [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 586–587]. Назва *месцо* теж була багатозначною, проте менш уживаною в активній мові XIV–XV ст.: ‘визначена частина простору; місце’, ‘пристановище’, ‘земельна ділянка; місце’, ‘угіддя; місце’ [Ibid.: 586–587].

Різножанрові та різностильові пам’ятки XVI–XVIII ст. дають змогу дійти висновку про синонімічність слів *мѣсто* та *мѣсце* (*мѣстце*), які вживалися зі значеннями: ‘місцевість; місце’, ‘земельна ділянка, частина земельного угіддя; місце’ (із значною перевагою за частотністю слова *місце*), ‘межовий знак; пункт’ [УК¹⁶⁻¹⁸: 214–215].

«Словник української мови» П. Білецького-Носенка розмежовує аналізовані назви: *місто* ‘городъ, ринокъ, торгъ’, *мистеско* ‘городокъ’ і *місце*, *міщина*, *міщинка* ‘небольшое пространство’ (син. *плець* та *грунтъ*) [Біл.-Нос.: 225]. Словник Грінченка фіксує весь ряд однокореневих назв *місто*, *місце*, *містина*, *міщина*, *місцевість* [Гр. II: 432–433]. У сучасній українській мові закріпилися назви *місце* та *місцевість* без зміни значення [СУМ IV: 752–753]. Відомі вони й у діалектах, хоча частково втратили значення земельної ділянки: бойк. *місто*¹ ‘місто’, ‘місто під будову хати’ [Он. I: 445]; поліс. *мѣсто*, *м'ѣсто*, *м'ѣсце*, *місто* ‘місце’ [Лисенко: 125]; бук. *місто* заст. ‘базар’, ‘адміністративний, промисловий і культурний центр’ [СБГ: 291]; *место* ‘місце’ [Ibid.: 287].

Давня українська назва земельного угіддя *островъ* (< псл. **ostrovъ* < псл. **o(b)-srovъ*, букв. ‘той, що обтікається’ [ЕСУМ IV: 227]) має основне значення – ‘земельне угіддя, розташоване окремо від основного наділу або

³ На думку Ж. Варбот, слово *место* «надежить до найбільш етимологічно складних і навіть (з огляду на кількість рівновіддалених версій) тих, які не можна переконливо витлумачити» [Варбот 2012: 57]. Детальний етимологічний аналіз цього слова див.: [Ibid.: 219].

вирізняється з-поміж інших угідь; острів' [УК¹⁶⁻¹⁸: 235], яке містить два підзначення: 'земельне угіддя, розташоване окремо від основного наділу' і 'земельне угіддя, яке вирізняється з-поміж інших угідь' (наприклад, галявина серед лісу або лісок на болоті чи на рівнині тощо). Виявлено також демінутивні назви *островець* 'острівець' та *островокъ* 'тс.' номінували невеликі за площею земельні угіддя, які розташовані окремо від основного наділу чи вирізняються з-поміж інших угідь [УК¹⁶⁻¹⁸: 231].

Словники Є. Желехівського і С. Недільського та за редакцією Б. Грінченка вже не фіксують слова *острів* на позначення розташованого окремо земельного угіддя. Назви *острів* та *острівець*, проте, без змін функціують у сучасній українській літературній мові [СУМ V: 789]. Їх фіксують діалектні словники: гуц. *острів* 'горб серед рівнинної місцевості' [Личук: 355]; пн.степ. *острів* // *остров* 'острів на річці' і 'острів на болоті', *острівець* // *островець* // *островок* 'тс.' [Громко: 135–136].

Запозичене з німецької мови слово *пляць* (ст.чес. і ст.пол. *plac*) (нвн. *Platz* 'місце, площа, плац' [ЕСУМ IV: 433]) було часто вживаним у діловодстві XIV–XV ст. зі значенням 'земельна ділянка, місце під забудову' [СУМ¹⁴⁻¹⁵ II: 154]. Однак пам'ятки XVI–XVIII ст. дають змогу дійти висновку, що слово *пляць* (*плец*, *плянц*) мало дещо ширше значення – 'місце, площа; земельне угіддя, земельний наділ'; пор.: загальне тлумачення слова *пляць* 'місце' (за В. Німчуком) [СЗСЗЮТ: 328].

Словники XIX – початку XX ст. фіксували це слово так: *плець* 'земельна ділянка в місті чи в селі' [Біл.-Нос: 283]; *плянц* 'площа', 'маєтність, маєток, садиба', *плець* 'маєтність, маєток, садиба' [Гр. III: 195; 199]. У лексиконі сучасної української мови слово *плянц* не закріпилося, однак активно функціонує в діалектах: наддн. *плянц* 'рівнина (у загальному значенні)'; поліс. *плянц* 'рівна місцевість', 'ділянка під забудову', 'місце, площа' [Данилюк: 73]; 'торговий майдан, торгова площа' [Лисенко: 163]; гуц. *плянц* 'місце' [Нерич: 137], 'обійстя' [КСГГ: 151]; наддн. *плянц* 'рівна місцевість', 'широка рівнинна місцевість', 'частина земельного угіддя для будівництва', 'площа, підготована на хату' [Личук: 366]; бойк. *плянц* 'площа', 'місце, на якому стоїть хата з господарськими будівлями', 'господарство' [Он. II: 83]; бук. *плянц* 'місце', 'наділ землі під забудову', 'базар' [СБГ: 432]; пн.степ. *плянц* 'рівнина на підвищенні', *плянцок* 'рівнина, пусте місце між двопами' [Громко: 152].

Назва *угіддя* походить від *годъ* (*годный*) < псл. **godъ* 'відповідний, придатний, гідний' [ЕСУМ I: 545; VI: 15]. Из-поміж усіх загальних назв природного ландшафту слово *угодия* має диференційний елемент 'придатний для господарського використання', а його значення викладають по-різному: 'ділянка орної землі; зручне, сприятливе для чого-небудь місце' [ЕСУМ VI: 15], хоча лексикографи не фіксували назви *угіддя* щодо

земельних володінь, зокрема Словник Грінченка тлумачить її як «приво-
лье, удобство» [Гр. IV: 313], пор: *угодия* (*угодиа, угодія*) ‘земля, придатна
для господарського використання; земельні угіддя’ [УК¹⁶⁻¹⁸: 324–326]: *всѣ
прежніе наданя на монастирь, меновите... село Спасское поле зо всѣми
пожитками, пущою и зо всѣми угодіи до више описанныхъ сель* (1668
Ак.мон.зем. 59 // КТ); *владѣти помененными селами зо всѣми угодіями...
позволяемъ* (1676 Ак.мон.зем. 63 // КТ); *пану Иосифу Борознѣ... четвер-
тую част з людми, из их осѣлостями и всякими до них принадлежащими
угодіями* (Батурин, 1702 ДГІМ: 85); *от нас, гетмана, наданние... грунт,
именуемый Черткувщина, поля пахатние, дуброви и сѣножати и иние
угодия* (Київ, 1707 ДГІМ: 113); *стверждаем..., всѣ огулом зкупленных
отчистих грунтов и до сел помененныхъ прислушающихъ добр и угодий
всякие пожитки* (Лукомль, 1709 ДГІМ: 345).

У сучасній українській літературній мові слово *угіддя* закріпилося із
прямим значенням ‘ділянка орної землі або частина природних багатств,
придатних для господарського використання’ та з переносним – ‘зручне,
сприятливе для чого-небудь місце (для життя людей, зростання рослин
і т.ін.)’ [СУМ Х: 375]. У діалектах, зокрема поліських, слово *угіддя* по-
значає оброблене поле і є синонімом до слова *ділянка* [Данилюк: 97].

Оскільки народна географічна лексика описана і представлена не-
рівномірно, важливими є лексикографічні дослідження всіх регіонів
України, які б дали змогу для створення повного словника географічної
апелятивної лексики.

Отже, для українського мовознавства діалектна лексикографія має
велике культурне та історико-лінгвістичне значення і є цінним джере-
лом для вивчення лексичного складу української мови загалом, адже
зафіксовані діалектні слова часто зникають під впливом літературної
мови чи втрачають свою специфіку, а діалектологія й історія мови тісно
переплетені та доповнюють одна одну.

ДЖЕРЕЛА

- Арк. – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Ред.-вид.
відділ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. Т. І–ІІ.
Біл.-Нос. – Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / підготув. до вид.
В. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 1966. 422 с.
Верхр. – Верхратський І. Нові знадоби до номенклатури і термінології природопис-
ної, народної. *Збірник математично-природописно-лікарської секції Науко-
вого Товариства імені Шевченка* / під ред. Івана Верхратського, д-ра Воло-
димира Левицького і д-ра Стефана Рудницького. Львів, 1908. Т. XII. С. 1–84.

- Гр. – Словарь української мови: у 4 т. / збір. ред. ж. «Кіевская старина»; упоряд. із дод. власного матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1958. Т. I–IV.
- Громко – Громко Т. В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Київ; Кіровоград, 1999. 224 с.
- Данилюк – Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині. Луцьк, 1997. 104 с.
- ДБВ – Документи Брацлавського воєводства (1566–1606) / упоряд.: М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008. 1217 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ, 1982–1989. Т. 1–7.
- Жел. – Желєхівський Є. Малоруско-німецький словар: у 2 т. Львів, 1885–1886. Т. I–II.
- КСГТ – Гуцульські говірки: короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів: 1997. 232 с.
- Лисенко – Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ: Наук. думка, 1972. 260 с.
- Личук – Личук С. В. Словник народних географічних назв Івано-Франківщини. *Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 2015. С. 238–427.
- МСДЯ – Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам: в 3 т. СПб., 1893–1912.
- Негрич – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березові. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 224 с.
- Он. – Онишкевич М. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ, 1984. Ч. I–II.
- Сабадош – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокиринця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / за ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
- СЗСЗЮТ – Словник застарілих слів і значень юридичних термінів. *Документи Брацлавського воєводства (1566–1606)* / упоряд.: М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008. С. 1039–1067.
- МСДЯ – Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам: в 3 т. СПб., 1893–1912.
- СУМ – Словник української мови: у 11 т. / гол. редкол. І. Білодід. Київ, 1970–1980. Т. 1–11.
- СУМ¹⁴⁻¹⁵ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / відп. ред. Л. Л. Гумецька. Київ, 1977–1978. Т. 1–2.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред. Д. Г. Гринчишин. Львів: 1994–2010. Вип. 1–15 (видання не завершене).
- Тимч. – Тимченко Є. Історичний словник українського языка. Харків; Київ, 1930–1932. Зощ. 1–2.
- УК¹⁶⁻¹⁸ – Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські краєвиди XVI–XVIII століть. Слово – текст – словник. Львів, 2015. 384 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Варбот 2012 – Варбот Ж. Ж. Исследования по русской и славянской этимологии. Москва; СПб: Нестор-История, 2012. 645 с.

- Данилюк 1997 – Данилюк О. «Словник народних географічних термінів Волині». Київ, 2013.
- Дзендзелівський – Дзендзелівський Й. О. Проблеми сучасної української діалектології. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=10229> (дата звернення: 05.12.2017)
- Громко 1999 – Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т. І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Київ; Кіровоград, 1999. 224 с.
- Личук 2015 – Личук С. В. Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 2015. 20 с.
- Москаленко 1949 – Москаленко А. А. Нариси з історії мови української народності XVI–XVII ст. *Сборник филологического факультета*. Одеса, 1949. Т. II. С. 111–129.
- Рудницький 1913 – Рудницький С. Причинки до географічної термінології. *Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імені Шевченка* / під ред. д-ра Володимира Левицького, д-ра Івана Раковського і д-ра Стефана Рудницького. Львів, 1913. Т. XV. Вип. II. С. 1–11.
- Топоров 2006 – Топоров В. Н. О понятии *места*, его внутренних связей, его контексте (значение, смысл, этимология). *Исследования по этимологии и семантике*. Москва: Языки славянских культур, 2006. Т. II: Индоевропейские языки и индоевропеистика. Кн. 2. С. 246–340.
- Хобзей 2006–2007 – Хобзей Н. Сучасне українське діалектне словництво. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. праць. Львів, 2006–2007. Вип. 15. 940 с. URL: www.inst-ukr.lviv.ua/files/23/760Chobzej.pdf (дата звернення 05.12.2017)
- Яковенко 2002 – Яковенко Н. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/yakovenko/yak.htm> (дата звернення: 17.01.2018)

SUMMARY

In the article there are arguments given why it is vital to conduct dialectical investigation of the Ukrainian language, since it is a valuable source for studying the lexical composition of the Ukrainian language in total. Attention was drawn to the peculiarity of working with sources of the Ukrainian language of XVI–XVIII c., since monuments are the most important grounds for a language research.

It was demonstrated the importance of the dialectical material for the history of Ukrainian vocabulary functioning on the examples of lexical-semantic subgroups “names of large natural objects” - *берег, волока, грунтъ (кзрунты), дѣлянка, добра, загонъ, займище, застенокъ, земли, клинь, куть, купля, мѣсто, мѣсце, островъ, пляць, угодия*.

Keywords: lexicography, dialects, appellatives, monuments of the Ukrainian language, geographical vocabulary.

ІСТОРІЯ НЕОПУБЛІКОВАНОЇ ЧАСТИНИ СЛОВНИКА ЗА РЕДАКЦІЄЮ ЄВГЕНА ТИМЧЕНКА

*History of an Unpublished Part
of the Dictionary Edited by Ye. Tymchenko*

Сучасні підходи та критерії укладання лексикографічних праць зазвичай ґрунтуються на досвіді лексикографів-попередників. Копітка робота над укладанням будь-якого лексикону практично не можлива без повернення до писемних пам'яток, «тому настільки важливими є лексикографічні праці історичного плану, серед яких – етимологічні, діалектні і насамперед історичні словники» [Войтів, Кровицька 2013: 34]. Історичний словник пояснює та документує лексику давніх писемних пам'яток [УМ: 214].

У повоєнні роки лексикографічним осередком став відділ історичних словників (сьогодні відділ української мови) Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, у якому від 1957 року у супереч несприятливим суспільним умовам історики мови під керівництвом Л. Л. Гумецької розпочали роботу над «Словником староукраїнської мови XIV–XV ст.», який «має важливе загальнослов'янське наукове і культурне значення, бо подає не лише семантику слів, варіанти термінів, виражених одним словом чи словосполученням, вперше так широко характеризує синтаксичні функції службових слів, а і перелічує всі фонетичні та графічні варіанти слів, які можна використовувати при вивченні історичної фонетики української мови» [Полюга 2000: 196].

У відділі української мови зберігається передана з Києва картотека «Історичного словника українського язика», укладена під керівництвом професора Є. Тимченка [КТ], яка «в до- і післявоєнні роки складалася в Інституті мовознавства АН УРСР» [ПЗСУМ^{14–15}: 2]. Лексична картотека

«Історичного словника українського языка» (ІСУЯ) – сукупність лексичних карток із заголовними словами, під якими наведено цитати текстів (речення, словосполучення), що ілюструють уживання їх з відповідним значенням, а в кінці подано скорочення, рік (чи століття), сторінку джерела, звідки взято ілюстрацію, окрім цього, збережено також окремі папки машинопису «Історичного словника українського языка» [детально див: Осінчук 2011: 494–503].

Зосередимо увагу на матеріалах машинопису з буквою **З**. На папці чорнилом написано, що цю букву укладено за алфавітом від **за** до **зять**. Папку підготовлено до друку окремими частинами машинопису, а саме:

- 1) нумерація 1–476 (**за** – **заячина**) – збережено повністю;
- 2) нумерація 1з – 83з (**збавенне** – **зволѣкати**) – втрачено (понад 90 аркушів машинопису). На додатковому листку записано, що фрагмент укладеного матеріалу на цю букву має містити нумерацію від 1з до 175з;
- 3) нумерація 1–52 (**зрбованье** – **зшумовати**) – збережено повністю;
- 4) нумерація 1–34 (**зь** – **зять**) – збережено повністю;
- 5) нумерація 1х – 36х (**зо** – **зшумовати**) – втрачено.

Отже, відповідно до записів на папці, вона мала б містити 963 аркуші на букву **З**, проте, на жаль, містить тільки 837 (утрачено 126 аркушів машинопису). Зауважмо, що в картотеці зі словами на букву **З** є скриньки №№ 29–39 (загалом 10 скриньок) [КТ].

Машинопис складається з подвійних аркушів 30х20 см, деякі аркуші – 34х22 см. На деяких аркушах не завжди дотримано алфавітного порядку, зокрема в «середині слова»; наприклад: слово **забивати** розміщене після слова **забити**; **заблудилый** – після **заблуждати**; **забудоватися** – після **забудовувати**; **забужанинь** – після **забуйца**; **забѣганье** – після **забѣгати** тощо.

Поодинокі аркуші машинопису містять різні виправлення (слів, букв, орфографічні і графічні поправки, перекреслення літер, виправлення джерел, дат у джерелах та ін.), надписи правки різним чорнилом, олівцем, очевидно, рукою Є. Тимченка (наприклад, *перевірити скорочення*). Отже, припускаємо, що людина, яка готувала машинопис, не мала чітких наукових і методичних навичок для роботи з історичним словником.

Неопублікована частина букви **З** ІСУЯ має велике практичне значення для історичних словників, зокрема для «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» (СУМ^{14–15}), «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (СУМ^{16–17}).

Зауважмо, що ІСУЯ охоплює період від XIV до XVIII ст. включно, подекуди у матеріалах машинопису натрапляємо і на ілюстрації з пам'яток XIX ст., наприклад: **заграда**, *рж. Загороджене, обгороджене місце, обор, обійся, двір, оселя*: Абисте... корена во заградахъ не копали (XIX ст.

Пам.укр.м. IV, 70 (Рк.Бач.)¹; **заяць**, *рм.* *Заяче хутро*: Зайцы старые под синимъ камлотомъ... 1 р. 50 к. (1804 Дѣло Слѣс. 1 б); **зруйнованье**, *рн.* *Чинність від «зруйнувати»*: По первомъ зруйнованню городка Бурулми през килка лет пусто было (XIX ст. Тр.Полт.Уч.Арх.Ком. VII, 132).

Порівнюючи неопубліковану частину ІСУЯ (буква **З**) зі СУМ¹⁴⁻¹⁵ і СУМ¹⁶⁻¹⁷, виявлено:

І. У матеріалах на букву **З** є значна частина лексем, які відсутні у двох словниках (зауважмо, що словникові статті зіставляємо за хронологічними рамками XIV – I половини XVII ст.) Машинопис фіксує такі слова із пам'яток ділового стилю, яких не містить СУМ¹⁴⁻¹⁵:

- **забой**, *рм.* *Забиття, забійство; бійка*: Имъ кривды и шкоды великій дѣются зъ твоее земли, отъ твоихъ людей въ татьбахъ и въ забоѣхъ и въ грабежахъ (1456 Ак.ЗР. I, 71).
- **забытье**, *рн.* *Забуття, непам'ять*: Абы блудъ забыття сталыхъ рѣчей, подъ часомъ оборочающихся, покрытъ не былъ шкодою (1499 Ак.ЗР. I, 195).
- **завтрѣс**, *присл.* *Наступний день*: Наши печати привѣсили есмы в недыщѣ в недѣлю на завтрѣс стго луки евнглста (1404 ЮРГр. 38).
- **завыйковый**, *прикм.* (ст.пол. *zawojkowy*) *Зроблений із хребтових частин лисячих хутер (шкурки)*: Шуба лисья завыйковая, сукномъ фрелиньскимъ крыта (1496 Ак.ЗР. I, 165).
- **завѣсистый**, *прикм.* *Той, що звисає, зависає, звішується, звислий, привішений*: у того листа печать на шнурѣ едвабномъ червономъ завѣсистая, одна (1443 Ак.ЗР. I, 58).
- **заграничье**, *рн.* *Краї, що лежать за границями даного володіння, чужий край, чужина*: а зъ заграничья, съ коруны, прыѣздживалъ въ нашу землю (1496 Ак.ЗР. I, 160).
- **запренье**, *рн.* *Чинність від «запрѣти»*: Тогды той Янь, по запренью того служебника, рекль свѣтки повесть, хто бы видѣлъ тыи раны (1347 Ак.ЗР. I, 7).
- **заслона**, *рж.* *Те, що заслонює, закриває яку річ, ховає її від ока, завіса, заслона, покрив, запона, покриття*: заслону отслонено, вишла панна ку отцу своему (1494 Ак.ЮЗР. II, 112).
- **засѣяться**, *дс.* (про вуса, бороду): *показуватися, пробиватися, починати рости*: усокъ тылько що засѣявся (1494 Ак.ЮЗР. II, 112).
- **заховатися**, *дс.* *Зберегатися, лишатися, утримуватися, затримуватися*: якіе звычаѣ, въ земляхъ помененыхъ, противные досѣля заховалися (1443 Ак.ЗР. I, 57).
- **зачѣпка**, *рж.* *Привід до звади, до суперечки, причіпка, напасть, завід, колотня; перешкода, затримка*: Отъ подданныхъ нашихъ въ Московскую

¹ Семантику, ілюстративний матеріал, скорочення джерел подано за машинописом без змін. Скорочення цитованих джерел див.: [ІСУЯ: IX–XXIII].

сторону никоторыхъ зачѣпокъ и обидѣ не становило (1494 Ак.ЮЗР. I, III); И вы бы ихъ безмытно вездѣ пропускали, доброволно, безъ каждоѣ зачѣпки (1500 Ак.ЗР. I, 209).

- **збирати**, *дс. Брати, згромаджувати по одному в більшу великість, скупчувати, складати, скласти до купи; накопичувати*: А дали бы имъ тую скрыню подѣ чотырма ключами, гдѣ тая помочь масть збирана быти (1456 Ак.ЗР. I, 72); Казали есмо имъ данъ нашу и тивуньщину зъ ихъ волости старцу ихъ збирати (1497 Ак.ЗР. I, 171).
- **збудовати**, *дс. Будуючи поставити*: И двори бы тии люди могли собѣ збудовати зъ огороды (1494 Ак.ЗР. I, 143); Тежъ мають збудовати къ ужитку мѣстскому лазню посполитую (1498 Ак.ЗР. I, 181).
- **звалчовати**, *дс. (ст.пол. zwalczyć) Побороти, перемогти, поконати*: Черезъ оныи валки были звалчоныє, але зъ доброю волею пристали (1492 Ак.ЗР. I, 120).
- **звитязство**, *рн. Перемога, подолання, тріумф*: Звитязство надѣ не-пріятели вашеє милости радѣ былѣ завжди слышать и видѣти (1492 Ак.ЗР. I, 122).
- **звлаща**, *присл. (ст.пол. zwłaszcza) Тим більше, особливо*: А звлаща въ справѣ разводѣ малженскихъ, отъ сего часу, ниякимъ способомъ не прекажали (1443 Ак.ЗР. I, 57) тощо.

Як бачимо, наведені вище лексеми репрезентують видані «Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Коммиссією» (1848, 1851, 1853 pp.), «Акты, относящиеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографической Коммиссією» (1863, 1867 pp.) та «Южно русскія грамоты. Собранныя В. Розовымъ» (1917 p.).

Незважаючи на те, що до СУМ¹⁶⁻¹⁷ увійшли політематичні джерела: пам'ятки ділової мови, пам'ятки полемічної, художньої, конфесійної та наукової літератури, літописи, пам'ятки перекладної літератури тощо [ПЗСУМ¹⁶⁻¹⁷: 9–10], його реєстр, на жаль, не документує слів із матеріалів машинопису ІСУЯ. Це, зокрема, такі:

- **заамбонный**, *прикм. Той, що за амбоном*: Свѣчъ вжиганіє и гашеніє... по заамбонной молитве всегда сѣтворяємы (1536 Арх.ЮЗР. I, VII, 9).
- **забажати**, *дс. Захотітися, забагнутися*: Розмаитыхъ, якіє са одно забажат... речи чиненья (Хр. Фил. Апокp. 1622).
- **заборговати**, *дс. Взяти або дати набір*: За заборгованіє книги, которые он самъ роздалъ на боргъ, – долгу з. 1754 (1647 Арх.ЮЗР. I, XI, 697).
- **забуркованя**, *рн. Покриття бруком*: Боркарови Яцкови от забуркованя на улицы подсѣня – з. 3 (1633 Арх.ЮЗР. I, XI, 438).
- **завеселитися**, *дс. Почати веселитися, звеселитися*: Только завеселилемъ ся на радѣ и писанью вашей княжеской милости былѣ барзо (1595 Ак.ЗР. IV, 119).

- **завидливь**, *прикм.* *Заздрісний, заздрий, завидливий, зависний, завидющий*: Которы sprawy съ чоловѣкомъ смертелнымъ завидлива старость посполу бы привлащила (1501 Ак.ЗР. I, 223).
- **завинутися**, *дс.* *Заподітися*: Гдѣ ся тые были привилья завинули, же о нихъ Григорій Великій безъ мала въ шестьсотъ лѣтъ по Христѣ, не вѣдалъ (Хр. Фил. Апокр. 1408).
- **завихляти**, *дс.* *Заплутати, змішати, сколотити*: Хемаримъ што значить помѣшати або завихляти (Кн. Рож. 206 б).
- **завозноє**, *рн.* *Побір за завезене до млина збіжжя*: Завозного по грошу (1589 Ак.ЮЗР. I, 229).
- **завстыданье**, *рн.* *Чинність від «завстыдати»*: А на завстыданье за таковый учинок его нас всѣх слуг его княжецкой милости (1602 Арх. ЮЗР. I, VI, 329).
- **загоряча**, *присл.* *Без одволоки, сразу після того, як щось сталося*: О тотъ кгвалтъ, бои и раны и шкоды оповѣдано тогды уряду тамошнему Замковому и митрополиту, и права у него на тыхъ кгвалтовниковъ, врьдниковъ и слугъ его, тогды жъ за-горяча... было прошено (1544 Ак.ЗР. II, 396).
- **загостити**, *дс.* *Вступити як гість, завітати куди; втиснутися*: Загостившы ту въ славній град Російскаго княства Львов... желаем, абым в книгу тогожъ брацтва вписаный братом зостал (1646 Льв. Ставр. 9).
- **заопачый**, *прикм.* *Що йде в розріз, навпаки чому, суперечить чому*: Не по предѣломъ старожитне отправованыхъ рахунковъ мандатъ пререченный заопачный у двору... вынесеный и до выконання доброволне чинечихъ рахунковъ братиямъ старшимъ отданый на то былъ (1599 Арх.ЮЗР. I, XI, 136).
- **запаяталость**, *ржс.* *Забуття, непам'ять*: Он часу повидить не хотель, неведомостю и запаяталостю ся вымовлял (1583 Арх.ЮЗР. VIII, III, 405).
- **запашность**, *ржс.* *Пахучість, пахощі*: Дом был напахнул от оной масти, велмі доброе запашности (Єв. Вол. 32).
- **заплюгавити**, *дс.* *Споганити, забруднити, закаляти, загидити, запаскудити*: Боже, пришли погане въ дѣдицтво твоє, заплюгавили церковь святую твою (Копист. Пал. 1023).
- **запоромъ**, *присл.* *Раптом, відразу*: Зима была мала, снежная, а предсе рано стало, запоромъ зишла (1598 Кул. Мат. I, 73).
- **зарадно**, *присл.* *Докладно, завбачливо, обачно*: Зарадно поговорилисьмы о разныхъ нашихъ интересахъ (1589 Ак.ЮЗР. II, 189).
- **заспа**, *ржс.* *Насип*: Заспу за замкомъ на перекопье сыпать повинни до млына (1594 Ак.ЮЗР. I, 252).
- **звездочоль**, *рм.* *Кінь з білою плямою на чолі*: Жеребец чалы(и) четвертакъ, белокопытъ на заднии ноги, звездочол (1573 Кн. Гродск. Волод. 82) тощо.

Важко пояснити, чому ті лексеми залишилися поза увагою укладачів СУМ¹⁶⁻¹⁷, адже один із авторів словника Р. Осташ відзначав, що «картотека Тимченка і зараз, при роботі над Словником української мови XVI – першої половини XVII ст., служить надійним джерелом для різноманітних довідок і уточнень» [Осташ 1996: 133]. Можливо, це можна пояснити тим, що укладачі Картотеки СУМ¹⁶⁻¹⁷ застосовували «принцип не суцільного розписування джерел» [Войтів, Кровицька 2013: 36].

II. У неопублікованій частині ІСУЯ (З) виявлено лексеми, що містять додаткову – нову – семантику, якої не репрезентує, наприклад, СУМ¹⁶⁻¹⁷ (див.: таб. 1).

Таблиця 1

Машинопис ІСУЯ (З)	СУМ ¹⁶⁻¹⁷
заарештовати, <i>дс.</i> 1. <i>Док. форма від «арештувати»:</i> Заарештовано за єго, позванного Івана, мелника, коня пна Костия Пригари (XVII ст. Акт. Старод.кн. 71); Отць Дорофей... художу Борохову заарештовал за позволенєм судей енералних (1670 Ак.Полт.Гор.Ур. I, 189); 2. <i>Перен. Забарити, забавити:</i> Должей мя снатъ тутъ хороба заарештуєть (1635 Ак.ЮЗР. II, 96).	заарештьовати, заарастовати <i>діссл. док. (що) (накласти арешт на майно)</i> заарештовати: Гєдиманъ..., того жита сє(м)десять и по(л)третя лашта за до(з)воле(н)ємъ пна бу(р)мистра заарастоваль (Володимир, 1580 ТУ 183); Томашъ солєнитєр именємъ пна своего протєстовальсє и ѡсведьча(л)с (!) на ..., жида позьна(н)ского, иж: ѡ(н),... товари пна єго заарештьоваль, же ихъ въ ярьмарькѣ спродати не могль (Володимир, 1613 ТУ 253) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX: 191].
заслуга, <i>рж.</i> 1. <i>Те, що хто заслужив:</i> Михель... маєть винныхъ... карати, кожного подлє ихъ заслуги (1514 Лит. євр. I, 84). 2. <i>Заплата, винагорода за службу:</i> Погинули... квиты за лєть шесть на заслуги по триста золотых на рок (1649 Арх.ЮЗР. III, IV, 225). 3. <i>Вчинок, діяльність гідні похвали чи відзнаки:</i> Такъ слава мира сегѡ, презъ заслуги и фавѡры людскіи ростєть (1676 Рад.Ог. 279).	заслуга ж. (<i>дія, діяльність, учинок, що гідні похвали, вискої оцінки</i>) заслуга: в¹ Цр̣(с)твѣ твоємъ богѣтєство непрєбрѣнное, // И з¹ заслугами нашими незровнѣнное (Чернігів, 1646 Перло 16–16 зв.); <i>справа, вчинок:</i> А прото, абы са Твоѡ Милость в том... заховал и тыхъ злодєєвъ, кгда са трафит, кожного водлугъ заслуги бєзъ жадного милосєрдѣя карал (Петрків, 1538 АС IV, 132) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X: 200–201].
збожье, <i>рн.</i> <i>Загальна назва рослин, що з їх зерен роблять борошно, як то пшениця, жито, ячмінь і інше; зерно тих рослин:</i> Хто займєть животину чюжую на своємъ збожю (1347 Ак.ЗР. I, II); Люди Наши... здавна давали на перевозъ збожа	збоже, збожєс, збожєс, збожя, збожа, збуже, збѣже, сбоже <i>с.</i> 1. (<i>хлібні злакові рослини</i>) збіжжя: иншоє збоже повозили, а иншоє жнѹт и жнѹчи на возы берѹт (Острог, 1546 АС IV, 503); Свато тежє третєє на схѡдѣ рѡкѹ, кгда зберєть вси збѡжѣя твои з полѡ (серед. XVII ст.

(1614 Лит.євр. I, 85); А збожа роз- маитого, озимого и яриногo... [Паш- кевич] самопустъ потравиль съ тымъ лотровствомъ, пошкодиль и въ нивецъ обернулъ (1611 Арх.ЮЗР. III, I, 156); Насланьцы... на кгрунты менованые Зазиремовскіе, Житомъ, пшеницею и инымъ розныхъ збожемъ засеяные... наехали (1630 Гол.П.М. I, 391). 2. <i>Майно, добро:</i> [Ярополкъ] духовнымъ десятины давалъ зо всего збожа своего (Рук.Хрон. 439).	<i>Хрон.</i> 100 зв.); ничего згола не заста(л) ве (д)воре: ани быде(л), ани збожъ, ани спрату домового (Житомир, 1650 <i>ДМВН</i> 197). 2. (зерно хлібних злаків) збіжжя: на пол- лѣрочѣ да(л) емъ ѣ мацѣ збѣжѣ на хлѣ(б) и мацѣ пшеницѣ (Одрехова, серед. XVI ст. <i>ЦДІАЛ</i> 37, 16, 20); пани тати- яна малы(н)ская при(с)лавши на торгъ збожа того(ж) (Львів, 1621 <i>ЛСБ</i> 1049, 1 зв.); видело(м)... збожа ро(з)ма(и) того: жита, пшеници, ѡ(в)са и и(н)ших рече(и) немало побрано (Житомир, 1650 <i>ДМВН</i> 209) [<i>СУМ</i>¹⁶⁻¹⁷ XI: 71].
---	--

III. Машинопис ІСУЯ (3) містить значну кількість ілюстративного матеріалу із джерел (зокрема пам'яток ділового, художнього, релігійного стилів), які відсутні у згадуваних історичних словниках; наприклад: «Актъ избранія Захаріи Копыстенскаго на Кіево-Печерскую Архимандрію» (*Зъсхалисмося*² мы вси обыватели до монастыра печерского киевско-го. – Ак. 1624), «Книга крѣпостей Монастыря Мгарскаго Лубенскаго в копіяхъ. Рукопис. Акти з 1619–1729 рр.» (*Отцу Ісаии... во всей маестности моей заднѣпрской... справу дховную злициламъ тепер.* – 1619 Ак.Мг.м. 16), «Вірши праздничные и обличительные на аріанъ конца XVI, начала XVII вв.» (*В зверцало покоры хсвы смотрѣте.* – Вірші праздн. 108), «Евангелія учительная 1604 р.» (*Голіяда... двѣ будоучи малымъ забил.* – 1604, Єв.Уч. 272), «Матеріали для історії взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахіи и Турціи въ 14–16 вв.» (*Слюбилы єсмо... не помянути... листовъ королевскихъ и панскихъ ко ишкоди королеви и къ завади и паномъ єго.* – 1435 Ул. Мат. 43) та ін.

IV. Матеріали машинопису інколи хронологічно доповнюють словникові статті ілюстративним матеріалом (див.: табл. 2).

Таблиця 2

Машинопис ІСУЯ (3)	СУМ ¹⁶⁻¹⁷
завдячно, присл. <i>Прихильно, ласкаво, зичливо, доброзичливо, ввічливо:</i> Посилаємо на роботу до цркви свето 200 червонихъ золотихъ, кторіи на тотъ часъ рачте ваша милость завдячно приневши, дѣло начатое робити (1601 Ак.ЮЗР. I, 272).	завдячно <i>присл.</i> Завдячливо, вдячно, з вдячністю: жалую же не машъ венце(и) лечъ вы то приимѣте завдячно пристоине вправдѣ мовишъ – к. XVI ст. <i>Розм.</i> 13 зв. [<i>СУМ</i>¹⁶⁻¹⁷ IX: 218].

² Підкреслення вказує на реєстрове слово в машинописі ІСУЯ (3), до якого подано цитату.

застѣнокъ, <i>рм.</i> Частина земельних володінъ якогось селища, відділена від нього природними границями: рікою, горою, болотом: На початку села, подле стины... есть застѣнокъ... альбо пляць немалый где есть два двора (1606 Арх.ЮЗР. VI I, 315); [Земля] лежитъ въ застѣнку, споручъ къ двору церковному... и межи земель его прилегла (1630 Ак.ЗР. V, 17).	застѣнокъ, застеноекъ <i>ч.</i> Частина землі, відділена від поселення природними або штучними границями: ктдымъ се проездчалъ по полю своємъ..., тамъ же, то есть застенками Жидичинскими, около гаю Жидичиньского (Луцьк, 1599 АрхЮЗР 1/VI, 269); Село Ружинъ; на початку села, подле стины, которая дѣли село одъ обышару дворного Кримна, есть застѣнокъ, альбо пляць немалый (Володимиръ, 1606 АрхЮЗР 6/I, 315) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X: 229].
звартовати, <i>дс.</i> (ст.пол. zwartować). <i>Переглянути тильно, передивитись:</i> [Пан Максим] хотечи умыслѣне тую справу звартовати, зникал, а сумы дей пенезей от пана Михаила не брал (1567 Арх.ЮЗР. VIII, VI, 204); Много «Соборниковъ» звартовавши, найти не моглисмо (1621 Копист.Пал. 613).	звартовати <i>дієсл. док. (що) (оцінити по-новому)</i> переглянути, змінити: але дей хотечи умыслѣне тую справу звартовати, зникал, а сумы дей пенезей от пана Михаила не брал (Володимир, 1567 АрхЮЗР 8/VI, 204) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XI: 95].

V. У неопублікованих матеріалах ІСУЯ (З) подекуди вміщене до рєстро-
вних слів раніше датування ілюстративного матеріалу (див.: табл. 3).

Таблиця 3

Машинопис ІСУЯ (З)	СУМ ¹⁴⁻¹⁵	СУМ ¹⁶⁻¹⁷
завжди, завжди <i>присл.</i> <i>Завсѣди, усе, раз-у-раз, щоразу, кожної хвилини, повсякчас; без перестан-ня, без перерви, віддавна:</i> Берегъ рѣки коли будетъ чєловѣчьскимъ чинєніємъ оборочєнь, завжди первѣйшій берегъ – гра-ница (1347 Ак.ЗР. I, 2).	завжды, заоужды, заоужды, заоужды <i>присл.:</i> завжди: Мы... Болри И Рада... Повынни Єсмы Єго Воли Пристати И Заоужды Вирнѣ Послушни Быти (Львів, 1436 Cost. II, 701–702) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 372].	
занеже, занежъ <i>зл.</i> <i>Через те що, тому що, бо:</i> Занеже не подлугъ часовъ судъ бываль: уставляємъ..., штобы зрана, до обѣда, а любо до полудня, о всихъ жалобахъ судьи сидили (1347 Ак.ЗР. I, 4).	зансжє, зансж, занжє, занъжє, занъжє <i>спол. (цєл. занєжє) (приєднує підрядні речення причини – у постпозиції)</i> тому що, через те що, бо: а не имаєтьои корьчмы о(т) не(г) отнати ни одинъ староста... занжє (так. – <i>Прим.вид.</i>) єсмъ дали ивану волошиновичю тую корьчму... до нашої волѣ (Медика, 1407 P 72) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 379].	

заставникъ, <i>рм.</i> Той що бере заставу, позичає гроші під заставу: Тогда тоє своє имѣньє зъ рукъ у заставника возметъ (1557 Ак.ЗР. III, 82).		заставъникъ <i>ч.</i> (той, хто приймає яку-небудь річ у заставу під видану позику) заставадержатель, кредитор: а скоро в того заставъника моего тоє именъє мое выкупивъши заразомъ того(ж) чѣсу въ моцъ и въ де(р)жан(є) ... воеводе менъскому... подати (Берестя, 1579 ЛНБ 103, 401/IIIc, 1563, 5 зв.) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X: 215].
заулокъ, <i>рм.</i> Вуличка без виходу, зазубень: А другою стороною [домъ братства купецкого] стоить къ заулку непрохожому, противъ дому (1581 Ак.ЗР. III, 269).		заулокъ <i>ч.</i> Заулок, завулок: площада, заґло(к) (1596 ЛЗ 69) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XI: 19].

VI. Хоч як укладачі СУМ¹⁶⁻¹⁷ намагалися «якнайповніше охопити фразеологічне багатство пам'яток досліджуваного періоду, беручи до уваги різностильові джерела» [Войтів, Кровицька 2013: 34], поза увагою залишилися фразеологічні одиниці та стійкі словосполучення, які фіксуємо у машинописі ІСУЯ (З); наприклад: **заводъ бігти** – *бігти навперегони, що духу що сили, чим дуж*: О корону нбснюю заводъ бѣжимо, о томъ, що на землі жадное не чинимо в'змѣнки (Лѣк. на осп. ум. 24); **на завтра, на завтрѣ** – *другого, наступного дня*: На завтрѣ въ Кієвѣ байдаковъ 50 и чолновъ безъ личби спалили (Льв.Літ. 244); **задворное право** – *королівське право*: Утяжени естесмо здесь въ Лвовѣ ярмомъ египетское неволѣ, невыповѣдимыхъ бѣдъ, с повлочанемъ до задворныхъ и сеймовыхъ уставичнымъ правъ и утисковъ вшелякихъ (1608 Пам.КК. III, 50); **затягати до права** – *притягати, кликати до права, до відповідальності правної*: Єнераловъ... до права того затягаємо (1630 Ак.ЗР. IV, 519); **въ зброю прибирати** – *озброювати*: Въѡружаю: Възброю прибираю (Бер. Лекс. 25); **быти звасненымъ** – *сердитись, гніватись*: И одъ оного часу зваснены были Кгрекове на костель Римъский (Берест.соб. 272); **обернутися въ зопсованье** – *зіпсуватися, піддатися зіпсуттю*: Що за пожитокъ с кровѣ моєи, кгдаыя оберну въ зопсованье (1618 Льв.Ставр. 53); **взяти на зубы** – *глузувати* (з кого): Если озмете ихъ [урядників] на зубы, явне все злое броити будутъ (Рук.Хрон. 197) тощо.

Аналізуючи машинопис ІСУЯ (3), звертаємо увагу на деякі огріхи і неточності.

I. У неопублікованих працях не розрізнено і не розділено омоніми на окремі словникові статті (див.: табл. 4).

Таблиця 4

Машинопис ІСУЯ (3)	СУМ ¹⁴⁻¹⁵	СУМ ¹⁶⁻¹⁷
запусть, рм. 1. <i>Запущеный, нерубаный лес, пралис, пуца, незайманий лес</i>: О Кметехъ, Которые держать борти въ запустѣ (1420 Ак.ЗР. I, 4). 2. <i>мн. Останній день м'ясницъ, переддень посту</i>: На запусты великие мясные князь... московский,... градъ славный великий Полоцко взяли (1563 Кул.Мат. I, 48); Перед запустами великими, трафилося (1583 Арх.ЮЗР. VIII, III, 403).	запусть ч. (ділянка непрорубаного, непрочищеного лісу) запуст: О кметѣ(х) которыи(ж) держать борти в запоустѣ (XV ст. СЯ 9 зв.) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 385]. запусты <i>мн. ◇ запусты великіи</i> (останній тиждень перед великоднім постом) запусты, масляна: И мы казали и тотъ листь очистити, и рокъ есмо положили тещи его передъ нами стати на запусты на наши великіи (б.м.н., 1498 АЛМ 169) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 385].	запусть¹ ч. (ділянка за-недбаного поля) запуст; (непрочищенный лес) зарість, зарості: Ино пан Аньдрей... ѳказал нам межѣ... посерединѣ болота мимо запѣсть и мимо крыницы (Звиняче, 1549 AS VI, 97) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X: 171]. запусть² ч. (частіше у.мн. запусты) (останні дні перед великим постом) запуст, запусты: Тежъ рыкѣни даю(ть) на масло діго(р)шковь великихъ а скоро запѣстивъ (1552 ОЛЗ 185 зв.) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X: 171].
застава, рж. 1. <i>Загін війська, що лишається в певному місці для його оборони, залога; військова охорона, засада</i>: Тежъ тїи боярове не мають быти повинни, а ни поступоватъ жадныхъ работъ замковыхъ, а ни тежъ къ выправеню земскому, то есть, на заставу (1492 Ак.ЗР. I, 121); Приижджал чоловик мої Осташко Никоновъ с Києва подманастиревскій на заставу (1604 Кул.Мат. I, 24). 2. <i>Застанова, застав, за-рука, порука, запорука, за-безпека</i>: И тежъ мого бы жидъ взяти именемъ заставы, всякіє речи, которе бы были єму заставлены (1388 Ак.ЗР. I, 23); Которому [пану] то [се-лице] первой заставою в	zastawa, ж (речове забезпечення одержуваної позички) застава: Też jestliby ... котораја by jemu była czerez złodejstwo або czerez khwałt wzięta, na tuju istenuju zastawu... ma-jet' prisiahnuti, jako ne we-dal' koli jemu wkradeno, або khwałtom wzięto (Луцьк, 1388 ZPL 104); (забезпечення боргового зобов'язання маємком, який передався в користування кредиторів) застава: Я, Степанъ Кунацковичъ, визнаю... симъ моимъ листомъ... которое имене отчина и дедина моя, на имя Кольнятичи, было въ заставѣ у пана Василя Семашковича въ чотырнадцати копахъ грошей (Луцьк, 1449 АЛМ 8) [СУМ¹⁴⁻¹⁵ I: 386].	застава¹, засътава ж. (матеріальне забезпечення боргового зобов'язання) застава: Продали есмо князю Андрею половицѣ Миркова, ѳтчизнѣ и дедизнѣ нашѣ, котораа была в заставѣ в сестры наше... в полтораста копахъ грошей (Камінь Коширський, 1539 AS IV, 227) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ X: 212]. застава² ж. 1. (варта, сторожа) застава: што ся дотычетъ посиленя на тотъ замокъ наш Киевский, ваша бы милость неколко поветовъ, которе ся вашей милости будутъ видети на то выбрали, абы застава тамъ была послана (Краків, Арх.ЮЗР 8/V, 7). 2. (вартування, сторожування) варт, сторожа:

руки пришло (1549 Arch. Sang. VI, 4); Тое имене Морозовичи не заставою отошло, але якобы вечностю (1571 Арх.ЮЗР. VIII, VI, 344).		А пашню нашу толокою два дни мають брати и два дни жати. А кь Берестью, вь заставу мають ходити водтѣ давного обычаю (Краків, 1507 АЗР II, 11) [СУМ ¹⁶⁻¹⁷ X: 212].
--	--	---

II. У машинописі ІСУЯ (З) дієслова недоконаного і доконаного видів подано в одній словниковій статті, натомість у сучасних історичних словниках української мови їх послідовно оформлено як окремі реєстрові слова; наприклад: **загравати, заграти**, *дс. Починати грати; одзиватися музикою, забриніти*: Почалисьмы спѣвати,... В пищалки весело собѣ заграваючи. Потом пѣсни... при музыцѣ пастырской корикговати (Бер.Вірші, 76); Кровь млада дѣвственная вь тѣлѣ ей заграла (Нов.Бокк. 291); **задавати, задати**, *дс. Заподіювати, робити, коїти, чинити кому що, спричинювати що, спричинятися до чого*: Єстли бы хрестьянинь жиду рану нѣкоторую задалъ, винный таковой масть вины заплатити (1388 Ак.ЗР. I, 24); И о томъ ниякихъ трудностей правныхъ вечными часы задавати не маємъ (1593 Арх.ЮЗР III, I, 51); **заноситися, занестися**, *дс. Замірятися, замахуватися, підносити на кого руку*: Панъ Шафранецъ также прискочивши занесъся былъ хотячи мя зъ верху ударити (1565 Arch.Sang. VI, 261); Здаръ, Христе Цару, конецъ потѣшний, нѣжъ на якій заносится видимо (Копист.Пал. 1070); **запалятися, запалитися**, *дс. Загоратися, займатися*: Огнь... запалѣется (О єд. вѣрѣ, 609); Отъ кого ся тыи бурды запалили (Хр.Фил.Апокр. 1060); Угонь ѿт лица его запалѣтъся и оуголіе распалѣлося ѿт него (О обр. 140) тощо.

III. Відсутні чіткі критерії викладу значень реєстрових слів (інколи значення подано надто розгорнуто, інколи – коротко); наприклад: **зарука**, *рж. Певна грошова сума, що її встановляли на гарантію виконання урядової постанови чи дотримання якої угоди; винний у порушенні даної постанови чи угоди, повинен був сплатити цю суму, як кару за порушення, грошова безпека*: Коли одинъ человекъ другому будетъ заручати подъ кольку копами на Насъ... а тотъ заруки не приметъ... вь томъ Єго Милость имъ вину и пересудъ отложилъ (1514 Лит.євр. I, 86); **збожъє**, *рн. Загальна назва рослин, що з їх зерен роблять борошно, як то пшениця, жито, ячмінь і інше; зерно тих рослин*: Мы выйдемъ на поле на збожъє и на вашей милости по веснѣ орати починати, такъ онъ намъ не дасть (1522 Ак.ЮЗР. I, 62); **загадка**, *рж. Здання, що в нім є лише натяки на якийсь предмет, на підставі подібності його до інших предметів, а його самого треба відгадати, — щось загадкове, непевне, невідоме; алегорія*: Гадание – загадка (Лекс. 5); **заспа**, *рж. Насип*: Заспу за замкомъ на перекопѣ сыпать повинни до млына (1594 Ак.ЮЗР. I, 252); **збойца**, *рм. (ст.пол. звбѣса). Роз-*

бійник: Тыхъ збойцовъ въ погоню, якъ ся рекло, выправивши... пустился до Замостя (Копист.Пал. 1060); **збоятися**, *дс. Злякатися*: Онѣ збоа́вшиа покóры и скрóмности мѹжа, и оузнáвшиа,... я́къ вели́кои шкóды всѣм причино́ю zostали, дó мѹжа з' покóрою и прóз'бою прихóдат (Тр.постн. 558); **зверховный**, *прикм. Зверхній*: Богъ не на зверховного смóтрѣтъ чéловѣка (1603 Вопр. 82).

IV. Деякі реєстрові статті містять різні граматичні варіанти; наприклад: **запясть**, *рж. запястье, рн. анат. Частина руки (manus) над п'ястю (metacarpus). Carpus*: Видилем руку правую одтятую прочь по самую запясть (1592 Арх.ЮЗР. I, VI, 92); В руку правую водле запясти задали (1651 Арх.ЮЗР. III, IV, 589).

В інших – неправильно визначено рід: **заступца**, *рж. (ст.пол. zęstepca)*. *Див. заступникъ*: Прóсимо милосéрдного Ба, абы сáмъ нашимъ застѹпцею и выбавителемъ былъ (О обр. 95); Який кольвекъ заступца з муниментъ показуе́тсе (1625 Арх.ЮЗР. I, VI, 560).

Часом не розрізнено форм вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників: **зносный**, *прикм. 1. Що його можна знести, витримати, витерпіти*: Обѣтъ... скороченный и зноснѣйшій, презъ терзнѣйшуюю братию отправо́ванный (1599 Арх.ЮЗР. I, XI, 147). **2. Який-такий, аби-який**: [Анголи] Язы́ка домо́вѣна, и о́уха дослы́шѣна непотребуют. но без' гóлосу и знóсного слóва, подаю́тъ е́динъ дроугóмоу рáзоумы своá, и порáду (Транкв.Зерц. 2–3).

V. У неопублікованій частині спорадично задокументовано слова з невідомим значенням: **зарабянка**, *рж. ?*: Кгузики туркусовые е́двабные є зарабя́нками – золотыхъ три (1649 Арх.ЮЗР. III, IV, 67); пор. в СУМ^{16–17}: **зарабя́нка ж.** Рельефна при́краса на гудзиках [СУМ^{16–17} X: 174]. **застолпникъ**, *рм. ?*: Вся братия монастыра Печерского, черныцы, крылошане и застолпники (1481 Арх.ЮЗР. I, I, 1); пор. в СУМ^{16–17}: **застолпникъ, застовпникъ ч. (чернець-самітник)** затворник [СУМ^{16–17} X: 224]. **засѣдка**, *рж. ?*: Дали е́смо [служъ церковъ св. Ап. Петра и Павла] сѣ по́емщинами и зъ засѣ́дками, и зъ розпусты (1465 Ак.ЮЗР. I, 293). **затулщина**, *рж. ?*: Затулщини отъ винниковъ зъ посполитихъ брано по золотому (Млр.Посп.Кр. 36). **заходище**, *рн. ?*: Конецъ Вепринского лѣска полоса Микитѣ, Семену, зъ доро́гою горо́довою Ивану, зъ заходищемъ О́едору (1592 Ак.ЮЗР. II, 193).

Подекуди сумнівне значення слова супроводжене знаком запитання; наприклад: **зарядъ**, *рм. Ворохобня, колотня?*: Што ся тычеть ябедниковѣ, которые ходѣчи по мѣсту людей соромотятъ, и боемъ клеплютъ, и зарядивають заряды великіє (1505 Ак.ЗР. I, 362); **заряживати**, *дс. Ворохобити, колотити?*: Што ся тычеть ябедниковъ, которые ходѣчи по мѣсту людей соромотятъ, и боемъ клеплютъ, и зарядивають заряды великіє (1505 Ак.ЗР. I, 362); **засушный**, *прикм. Висхлий?*: Продали его милости имѣнье

своє отчизное на имя Суско... и зъ рѣками, и зъ боборовыми гоны, и съ озера уступными, и зъ засушными (1526 Арх.ЮЗР. I, I, 4).

VI. На жаль, машинопис ІСУЯ (3) подає словникові статті, у яких некоректно подано чи оформлено реєстрове слово, узятє з пам'ятки-цитати: **заблуженье, рн.** *Чинність від «заблудити»:* Заблужения и поткнения явным Богъ каранем карает (Катех. 41); **забобонський, прикм.** *Див. забобонный:* [И] иные суть, окромъ тыхъ, забобоньские ѳальшивые сынагкокги и качеръства польные (Берест.соб. 302); **зверненье, рн.** *Чинність від “звернути”:* А тоє постановенє наше должей трывати не масть, єдно до звернення Єго Королевское Милости... до короны Полское (1593 Арх.ЮЗР. III, I, 65); **звизданье, рн.** (ст.пол. gwizdanie). *Свист, свистання:* Затыкайте уши свои от звиздана зводителного их голосу смокова (1607 Арх.ЮЗР. I, XI, 311); **звирь, рм.** *Див. звѣрь:* On hlanul jak zwir, wnet kryknul jak łew, na zolnizski je slowa (1648 Kron.terl. I, 116).

Отже, незважаючи на окремі недоліки машинопису «Історичного словника українського языка» за ред. Є. Тимченка (буква З), вважаємо його важливим і цінним надбанням українського історичного мовознавства. Сподіваємося, що з часом ці матеріали будуть опубліковані і ними користуватимуться не тільки дослідники-філологи, а й усі ті, хто цікавиться українською та слов'янською культурою.

ДЖЕРЕЛА

- КТ – Картотека «Історичного словника українського языка», укладена під керівництвом професора Є. Тимченка. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- ІСУЯ – Історичний словник українського языка / за ред. Є. Тимченка. Харків; Київ, 1930–1932. Т. I. Вип. 1–2.
- Машинопис ІСУЯ (3) – Машинопис «Історичного словника українського языка» (буква З). *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.*
- ПЗСУМ^{14–15} – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Пробний зошит / гол. ред. Л. Л. Гумецька. Київ, 1964. 189 с.
- ПЗСУМ^{16–17} – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Пробний зошит / відп. ред. Д. Г. Гринчишин. Київ, 1983. 158 с.
- СУМ^{14–15} – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / відп. ред. Л. Л. Гумецька. Київ, 1977–1978.
- СУМ^{16–17} – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2013. Вип. 1–16 (видання не завершене).

ЛІТЕРАТУРА

- Войтів, Кровицька 2013 – Войтів Г., Кровицька О. Критерії добору ілюстративного матеріалу в історичному словнику. *Мовні обрії: збірник пам'яті Левка Полюга* / відп. ред. О. Сімович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Історія мови»). С. 34–48.
- Осінчук 2011 – Осінчук Ю. Картотека «Історичного словника українського языка»: минуле і сучасне. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія* / відп. ред. І. С. Гнатюк. Київ, 2011. С.494–503.
- Осташ 1996 – Осташ Р. І. Порівняльна характеристика Картотеки «Історичного словника українського языка» і Картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць* / відп. ред. Д. Гринчишин. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. Вип. 3. С. 133–137.
- Полюга 2000 – Полюга Л. М. Українські історичні словники в контексті слов'янської лексикографії. *Проблеми слов'янознавства: збірник наукових праць*. Львів, 2000. Вип. 51. С. 195–198.
- УМ – Українська мова: Енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. Київ: «Українська енциклопедія», 2000. С. 214.

SUMMARY

The article provides information about the history of creation of «The Historical Dictionary of Ukrainian Language» edited by Ye. Tymčenko. The attention is focused on the unpublished typed materials of this dictionary beginning by the letter З, which are stored at the Ukrainian Language Department of the Kryp'jakevyč Ukrainian Studies Institute of National Academy of Sciences of Ukraine. The great practical significance of these materials for other historical dictionaries, especially for «The Dictionary of the Old Ukrainian Language of 14th – 15th Centuries» and «The Dictionary of Ukrainian Language of 16th – first half of 17th Centuries» was noted. It had been found out, that the unpublished part of «The Dictionary of Ukrainian Language» (letter З) can serve as a reliable source of various references and refinements for the mentioned lexicographic works. Some flaws and inaccuracies in typing of the «The Dictionary of Ukrainian Language» edited by Ye. Tymčenko were identified.

Keywords: meaning, historical dictionary, lexeme, typing, manuscripts.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТІВ ІЗ НАДДНІСТРЯНИНИ: НОМІНАЦІЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

*Lexical-Semantic Space of Dialectal Texts from
the Naddnistryanya: Nomination of the Spiritual Culture*

Лексичний склад говору традиційно досліджують у форматі діалектного словника, лексичного атласу чи монографічного опису. На сьогодні лексику наддністрянського говору фіксують лише «Наддністрянський регіональний словник» Г. Шила [Шило], який репрезентує весь регіон (проте мережу населених пунктів окреслено надто широко, вона охоплює також деякі надсянські, південноволинські, покутські, бойківські говірки), а також словник однієї говірки – с. Стриганці Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл. Романа та Любові Осташів [Осташ].

Діалектні тексти мають особливе значення, адже репрезентують не тільки особливості семантики і граматики лексем, їх функціонування, а й синтагматичні зв'язки, особливості лексичної сполучуваності та, що важливо, оцінні, емоційно-експресивні характеристики лексем, синонімії, антонімії чи родо-видові відношення [див.: Апресян: 216–248].

Лексико-семантичний простір – єрархічно структурована, упорядкована система лексичних одиниць та структур, які об'єднані на підставі спільної тематики і концептуального значення та репрезентують відповідну понятійну сферу. Записані тексти з Наддністрянщини фіксують лексику, що належить до різних тематичних та лексико-семантичних груп. Із-поміж номінацій духовної культури – назви, пов'язані з родинною обрядовістю; церковно-обрядові назви; назви божественних, біблійних осіб; назви, пов'язані із чудами.

Родинна обрядовість представлена в назвах: *хрест* ‘хрестини’, *к’рижмо* ‘біле полотно, що символізує безгріховність і чистоту, яке хрещені батьки дарують похресникові для обряду хрещення’ (*к’рижму да’йут на хрест/ ди’тин’і йак с’і хрести*), *ве’с’іл’а*, *похорон*; пор. також назви дій: *хрес’тити* (*крес’тити*) ‘1) здійснювати обряд хрещення; охрещувати’; ‘2) просити охрестити, вигукуючи «Христу!» (про душі нехрещених дітей, *б’і’з’ет*)’: *йїх [б’і’з’ет. – І.Р.] ўден’ни вид’іли али так’во/ і ўсе чули/ йак во’ни крис’тили/ во’ни крис’тили// Хрис’ту!! Хрис’ту!! Хрис’ту!! і во’ни /тато м’ї і стрик Іван/ ўдерли на два ка’валки тих лах’їў так’во/ пири’кинули чирис ту/ і во’ни з’лапали лахи і пу’лет’іли/ пу’лет’іли/ пу’лет’іли с тим до’неба// с тим// то тато с’т’риком крис’тили* (НС).

Церковно-обрядові назви поділяються на чотири підгрупи.

Назви осіб (святих, мучеників, духовних осіб, мирян): *стигма’тичка* ‘людина, на тілі якої з’явилися тілесні знаки, схожі на п’ять Ісусових ран’ (*а ше вам ро’с’кажу про тих стигма’тичок/ вони прийїх’зали до нас/ і йїм про /обрас і зирило с’нилис’ тоже сні// Нас’т’і то с’нило’с’ ўс’о йак було* (Чк)); *с’в’а’тиї*, *с’в’а’тец’* [ідеться про о. Піо. – І.Р.] ‘святий’; *про’рок*; *чудот’ворец’* ‘святий, який має дар творити чуда’ (*Николаї буў чудот’ворец’/ а Іл’а буў про’рок* (Лщ)); *Папа Римский*; *митропо’лит*; *отец’* || *с’в’аш’ченик* || *к’с’онз’* ‘священик, ієрей’, *насто’йател’* [‘церкви] || *парох* [с’іл’с’киї] ‘священик, призначений головою парафії; настоятель’; *йе’гумен* ‘настоятель монастиря; ігумен’; пор. також: *п’ім’п’іл’ники*, *п’ім’п’іл’н’і с’в’аш’ченики* (*шу’були ў п’ім’п’іл’у*) ‘священики, які служили в часи заборони УГКЦ’; *с’в’аш’ченик т’ретого чина* ‘священик, який належить до Третього Чину святого Василя Великого’; *брат’* (зб. *брат’а*) || *чер’нец’* (мн. *чен’ц’і*) || *монах* (ж.р. *мо’нахин’а*) ‘монах, чернець’; *новик* ‘монах після обряду постригу в монахи до перших тимчасових обітів’ (*бо ту йе брат’а новики// то так йак /д’іти/ з’найте* (Кр)); *пала’мар*; *параф’і’їани* ‘віряни конкретної парафії’; *цер’коўний ком’ітет, брацтво* ‘група людей, які добровільно зголошуються допомогти священикові у його служінні Богові та громаді’; *про’чани* ‘особи, які беруть участь у паломництві, прощі’.

Для окреслення загального поняття «церковні речі, об’єкти поклоніння» зафіксовано такі слова та словосполучення: *Боже*, *с’в’ате*, *С’в’атейе* *С’в’атих* (*На С’в’атейе С’в’атих// то’ни можна засу’вати/ ни можна валити/ ни можна н’і’чого ро’бити/ тому шо то йе с’в’ате; ми не по’вин’і Божого н’і’чого ниш’чити* (Брн)).

Із-поміж назв церковно-обрядових предметів, зокрема, виявлено такі:

- назви ікон, хрестів, фігур: *образ* (*буў ў л’у’деї йак прос’тий образ шо’ до /н’ого мол’ац’а*); *обра’зок*, *о’бра’зочо’к* ‘зменшена копія об-

- раза, ікони' (во|на з|дидала ста|рен'киї обра|зок |того |образу (Чк); куп|л'али обра|зочки/ ма|лен'к'і/ і так |в'ішали по с|т'інах// скр'іс'/ то |була |маїже ўс'а об|:ита |тими обра|зочками (Срд)); і|кона (і|конка); плашч'і|у|ниц'а (плашча|ниц'а) 'ікона із зображенням померлого Ісуса Христа; плащаниця'; русп'і|ат'а (Ісуса Хрис|та); хрест; ф'і|гура (ф'і|гурка); мошч'і 1) 'нетлінні останки тіла святого, що є предметом поклоніння' (то буў та|киї |в'ітпуст тут// бо то |були т'і |мошч'і |того Па|сиви́ка (Кр)); 2) 'тлінні останки' (там йе по|хований |турок// |може йо|го |мошч'і ўже ї забрали з|в'іц:и (Кр));
- назви богослужбових книг (пор.: бо|жествена л'ітера|тура 'релігійна література' (ж'іночка/ шо бо|жествену л'ітера|туру прода|є); Йе|вангел'і|а (мн. Йеван|гел'і|а) 'Євангеліє'; Б'іол'і|а 'Святе Письмо; Біблія';
 - назви священничого та монашого одягу, його частин: заб'ід 'монаший одяг; сутана' (во|ни ўже в'ід|були р'ік// полу|чили |заб'іди); р'аса 'ряса (верхній повсякденний священничий одяг)' (н'і|час С|лужби |Божойі/ ў|д'агнений ў |р'асу; на|р'азений в'ін буў не ў |р'ас'і і з |чашойу (Лг)); риза 'риза, шати' (йі|йі |бачиў/ ў |ризах так над'і мноў сто|йала (Лш)); омо|фор (во|на три|має над |нами с'в'іі омо|фор) – покров, символ опіки та заступництва; пойас '1) пояс (елемент монашого одягу)' (ти|пер в'ід|були |другий р'ік/ по|лучат |пойаси і ўже |н'ідут ў|читис'а); '2) пояс Пресвятої Богородиці (християнська реліквія)' (Ма|т'і|р |Бож|а |ни зй|авилас'і/ про|пала/ а полу|жила |пойас с'в'іі/ с|кинула (Срд));
 - назви церковного посуду: чаша 'Євхаристійна посудина; чаша';
 - назви церковних предметів: кро|пило (кро|пиў/ з кро|пилом йшоў// кро|пиў по|л'а); форен'т'ва (мн. форен'т'ви) 'хоругва'; виши|т'а 'вишиті рушники та обруси, якими прикрашено образи, вівтарі, тетрапод та ін.' (ўс'о зго|р'іло/ форен'т'ви/ виши|т'а/ ўс'о); о|ф'і|ра || с'в'ічка 'свічка, яку ставлять у церкві за здоров'я або за померлих' (при|везла во|на с'в'ічку/ вели|чезну/ |тона д|в'іс'т'і |важила/ та с'в'ічка// і во|на ка|зала/ шо во|на йак о|ф'іру |хоче по|ставити (Кр)); а також: ко|руна, ко|рона 'корона, якою увінчують чудотворну ікону Пресвятої Богородиці': при|несла [ікону Пресвятої Богородиці, яку переховувала. – І.Р.] ўже биз |золо|та/ биз н'і|чого/ во|на |була ў |золо|т'і ц'і|ла// та|// і ко|руна і ко|рал'і чир|вон'і |мала/ та|ка |файна |була (Ун); Ма|т'і|нка |Бож|а з Ісусиком/ три|має Ісусика на ру|ках// во|ни та|к'і з ко|ронами та|кими// і та|к'і/ шо с'в'іт'ац':а (Чк).
- Назви церковних обрядів, богослужінь (та їх частин), молитов:
- С|лужба |Бож|а, С|лужба, в'ітп|рава 'Служба Божа, літургія, богослужіння' (н'і|час С|лужби |Божойі/ ў|д'агнений ў |р'асу/ ўпаў

- к'рижмом на |земл'у(ЛГ); с'в'аш'ченик |п'ісл'а в'ітп|рави в'ідмоу'л'ейе за здо|роу'йе); пор.: п'равити 'здійснювати богослужіння (про священика)' (т'іх'т'ілі напе^лред п'равити і т'і (Мх); л'уди по^лчали хо|дити до^л кап'лички там/ мо^ллебени п'равили (Срд));
- При'час'т'а 1) 'Святе Таїнство Євхаристії; Причастя' (син до с'пов'ід'і п'ішоу' до При'час'т'а (Кр); йак ти визи'вайеш у со'б'і слези/ чи на При'час'т'і чи де/ то йак'рас то'б'і прои'чайуц':а у'с'і тво'їі гр'іхи (Срд)); 2) 'Святі Дари; Причастя' (с'в'аш'ченики с При'час'т'ами хо^лдили там); пор.: причаи'чати 'уділяти Святе Таїнство Причастя (про священика)'; причаи'чатис'а 'приймати Святе Таїнство Причастя';
 - С'пов'ід' 'Святе Таїнство Покаяння, Сповіді' (може ти шос' зата'йіла на С'пов'ід'і ни ска'зала); пор.: спов'ідати 1) 'здійснювати Таїнство Сповіді (про священика)'; 2) 'визнавати свої гріхи під час Сповіді' (во'ни спов'ідали л'у'деї// а так'во доу'кола ми ж'ін'ки поста'вали/ а во'ни у' граж'дан'с'кому та'кому |були/ ни йак с'в'аш'ченики/ а у' плаш'ч'і// і тут в'ін кл'ак'нуу' і у'же ж'інка йо'му |каже/ спов'ідає/ а тут в'ін рас у'с'тау' бо у'же каге'б'іст з'боку (Срд)); спов'ідатис'а 'те саме, що сповідати2' (син не |хоче до |церкви хо|дити/ причаи'чатис'а/ спов'ідатис'а (Кр));
 - |казан'а 'проповідь священика під час Служби Божої' (ка'зау' шо загор'ди-лис'а па'ни не |хочут' |б'ідним пома'гати/ а то йе не по христ'іянс'ки// і |виголосиу' в'ін о'тоту про'мову у' |церкв'і п'і'час' |казан'а (ЛГ));
 - мо'лебен 'молебень' (в'ітп'рау'л'али мо'лебени до |Мат'інки |Божойі; там ми мо'лебени в'ітп'рау'л'али на в'ітк'ритому |тому |пол'і (Срд));
 - ма'й'юка 'молебень до Матері Божої, який відправляють у травні' (ж'ін'ки прихо|дили на ма'й'юку там де с'тау'їа ос'тан':а/ де гр'іб |Ісуса (Кр));
 - С'в'іта Го'дина 'відправа вночі з четверга на п'ятницю, пошанування терпін'я Ісуса' (і йа по^лїїхала до^лЖоу'кви на С'в'іту Го'дину (Мд));
 - |в'ітп'уст 'церковний обряд масового відпущення, прощення гріхів' (на С'паса/ то буу' та'киї |в'ітп'уст тут//[...] на с'в'а'того' Нико'лая то буу' |в'ітп'уст/ то |ду'же зйіж'залис'а л'уди/ та'к'і і |б'ід'н'і і ка'л'іки у'с'ак'і; п'ісл'а |ц'ого' то |було тих |в'ідпус'т'іу' к'і'л'ка (Срд));
 - об'лечини 'обряд постригу в монахи' (будут' о'б'лечини/ на о'л'динау'ату го'дину Служба |Божя/ і |будут' о'б'лечини [...] |деу'ят' іїх у'род'і |буде/ б'рати поїа'си та'к'і/ т'і ши'рок'і у'же (Кр));
 - про'цес'їа 'молитовний похід': а йак |мама |були |д'іу'койу/ то |мама ка'зали/ шо |ду'жи ту'да йшли про'цес'її// з'і у'с'іх с'іл ту'да йшли (Кр); і так в'іт |того |часу там у'се про'цес'їа їде (ББ).

Особливе богослужіння, яке дає змогу відчувати біль, муки і терпіння Ісуса Христа, – *Хресна до^рога* (ос^тан^а не^діл^а м^іс^ац^а/п^ісл^а Служби Божой і про^цес^іїейу^ї ус^і ідут^і на Хресну до^рогу/ с^ваш^іченики/л^уди сп^івайут^і і ус^і с^тац^іїї пере^ход^ат (Кр)). Назва також позначає символічну дорогу страждань, трагічний хід Ісуса Христа на Голгофу, який складається із 14 етапів, зупинок – с^тац^ії, розставлених у церкві, уздовж дороги, на горі, у лісі (ї нас^і є Хресна до^рога по го^рі По^бїн^ії/коло^ї монасти^ра// і там^і є те^їпер^ї уже^ї роб^лат^і/ с^тац^іїї/ тих чу^тир^нац^іат^і с^тац^іїї/ а пер^ша с^тац^іїя то сто^їяла та^ка ка^плиц^іа/ і пос^лід^на с^тац^іїя то^же ка^плиц^іа де бу^ї уже^ї по^ховані Ісус Хрис^тос (Кр); с^тац^іїя ос^тан^а [...] Ісусик ле^жит^і/ гр^іб Ісуса; ремон^туєм^і церкву// а ти^пер Хресну До^рогу захо^тіли зро^бити; Хресна ду^рога прухо^дила ї т^ім л^іс^і; там та^ка ве^лика/до^їга Хресна до^рога є (БК)).

Зафіксовано такі назви молитов, як *Оч^іе наш* ‘Отче наш; Господня молитва’, *Бого^родице* ‘молитва до Пресвятої Богородиці «Богородице Діво»»; а також назви спеціальних молитов-прохань про здоров’я: *спе^ці^їал^ні мо^лит^иви*, *мо^лит^иви за здо^ро^їє*, *мо^лит^ива на виг^нан^а з^лого^ї ду^ха* (о^тец^і Воро^но^їс^ік^ії/ їак про^вади^ї мо^лит^иву на виг^нан^а з^лого^ї ду^ха/ то ус^і і л^уди по^вин^і: і бу^ї обер^ну^тис^а до дв^іре^ї (Кр)); пор.: *мо^лит^ис^я*, *мо^лит^иви чи^тати* <над кимось>, *за^пи^сати* ї с^вої мо^лит^иви ‘молитися <за когось>’ (тре^ї ду^же” мо^лит^ис^я; їак та^ї ма^ма с^тала с^і мо^лити/ на^рас то^та д^іїчина заго^вори^ла (Гр); і мо^лит^иви чи^та^ї над не^їу/ то спе^ці^їал^ні є; їа їо^го за^пи^сала ї с^вої мо^лит^иви// і де^коли їо^го так з^гаду^їу/ їак в^ін бу^ї та^кї з^на^їете^ї ўсе їс^мїх^нені (Срд)).

Підгрупа назв церковних споруд та їх частин охоплює назви з такими значеннями:

- ‘церква, храм’: греко-католицький, православний – *церква* (це^рко^їу^їа), *храм*, *храм* Бож^ії; римо-католицький – *ко^стел* (о^там ко^стел на При^вок^зал^ні ко^стел Ел^їж^іб^іети/ по^ї пол^іски/ а ти^перка там^і церкву зро^бели (Дл));
- ‘каплиця’: *ка^плиц^іа* (ка^пличка) (ту ка^пличка бу^ла та^ка ма^лесен^іка/ о^та^ка/ їак вер^теп ма^лен^іка (Бр); там^і бу^ла ка^пличка і л^уди мо^лилис^я; би ти зна^ї/ шо ти їми^їрайеш^і чи^рис ка^пличку// так/ так// то є/ то є та^ка церква (Мд));
- ‘дзвіниця’ (вир^ішили/ їак би то на^ї того^ї турка/ стр^іл^іати з зв^іни^ї (Кр));
- ‘монастир’: *монас^тир* (с^тала їїз^дити до же^рела/ мо^лилис^я ш^іче ї монасти^рі (Кр); їак монас^тир за^кри^ли/ мо^нах ї^ї ви^вез^ли; та^ї церк^ва ї нас ї К^рехов^і то є то^же з монасти^ра (Кр)), о^бител^і (во^їни ўсе ш^і та^ки д^іс^талис^я о^бител^і// монас^ти^р бу^ї зру^їновані (ЛГ));

– ‘житло ченців’, зокрема: *к'ел'йя* ‘келія’ (йім о'свобо|дили |пару |к'ел'йй|/ во|ни с'а там так му|чили); *скит* ‘скит’ (о| ше бу| скит на зо|р'і |тутка|/ йа ше по|казувала |тому |монахови|/ там |й'л'іс'і |е |йїх |в'интар| а тої [скит] п'ітпа|лили |були (Ун)), а також *печера* ‘печерний монастир’ (с'у|да приїш|ли два мо|нахи| Йо|іл і Сил|вестир|/ во|ни спо|чатку |жили |печер'і ка|м'ін':і| то ше |дос'і во|на там |е| то |можна |ти по|ди|витис' (Лг); ми п'іш|ли по|мо|лили то' та|ка була |печера ка|м'ін':а).

ДТ фіксують такі назви частин храму: *Царс'к'і ўра|та* ‘центральні двері іконостаса; Царські ворота’ (во|гон' [...] ста|ў |перет тим хрес|том|/ в'ін сто|йаў |перет |Царс'кими ўра|тами| до них |ўс'о зго|р'іло (Чк)); *іконо|стас* ‘стіна з іконами, що відокремлює вівтар від центральної частини храму; іконостас’ (ц|еркву [...] так рос|грабу|вали [...] по|зн'і|мали іконо|стас там то |ўс'о (Бб)); *в'іўтар* (пу|бочний) ‘вівтар (бічний)’ (ўс'о |було по|нищене|/ там |т'йї в'іўтар'і по|нищен'і |були [...] ше |йід'н'і |мали |бути в'іўтар'і пу|бочних| |йїх не|ма|/тоже по|з'нищили (Кр)); *прес'т'іл* ‘престол’; *Пре|с'т'іл* |Мат'інки |Божойі ‘престол, розташований у бічному вівтарі Богородиці’ (ку|тик/ так|ку|тик/ де |Мат'інка |Божя |була| Пре|с'т'іл |Мат'інки |Божойі (Гр)); *титра|под* ‘тетрапод’ (ти|пер та |іконка збер'і|гайе|ц':а |ў нас|/ |й'йї [...] на та|к'і ви|лик'і с'в'ата то ви|ста|ў|л'айут' на титра|под| шоб |л'уди |ц'ілу|вали); *хор*, *хори* ‘частина храму (перев. балкон над входом), призначена для хору’ (бис приїш|ла хоч по|трима|єш об|рус| на хор; йа на |хорах (Мх)); *зах'рис'т'йя* ‘допоміжне приміщення у храмі; частина храму біля вівтаря’ (йа од|ного |разу заїш|ла до зах'рис'т'йй|/ роз|казу|й| а |т'іл'ки бу|ў пала|мар (Кр); во|на нас во|дила туда до |того |обра|зу|/ то так |ў зах'рес'т'йй|/ бу|ў тої |обрас ви|соко (Мх)); *купол* ‘баня, купол (храму)’ (шо там |було [...] по|на|писувано [...] по с'т'інах|/ де то |вил'із|ло аш туда на |купол|ц|ерква ви|сока і там по|на|писувало (Кр)).

Записані діалектні тексти часто фіксують назви божественних осіб, істот духовного світу. Носії обстежених говірок на позначення Бога-Творця вживають кілька назв, серед яких домінує – *Бог* [добрий, мило|сердний, |милостивий, |йе|диний], *Гос|под*', *Гос|под' Бог*, *Їс|евишиний*. Виявлено також словосполучення із компонентами *Божий*, *Гос|подн'й*: *Божя* (*Гос|подн'а*)|вол'а, *Божя* |ласка, *Бож'і* |запов'ід'і, |д'іти |Бож'і, *Божя* |л'удина, *Божє* |слово (*Божим* |словом |добрим ска|зати (Кр)).

Особливого значення надають мовці словосполученням *Божє* |т'іло, |сила |Божя, що уособлює самого Бога-Творця, напр.: *а то |ўс'і ле|т'ат до|тойї кри|ниці|і |митис'| а то |Божє |т'іло скр'із'| то ж те|че с |тойї| то ж |є |сила |Божя (Зг); ми ту ма|лен'к'і| то |є |Божя |сила|то |є |Божя |сила| ми ни |ма|єм| |ще рас |кажу| |права|того |руш|ити (Дл); йа|кас'*

Божѣ сила ѡе таки на свѣтѣ/и/и/а/би то не^мбуло Божойѣ сили то^в так би тоїво (Брн).

Часто в текстах згадано Пресвяту Богородицю, на позначення якої зафіксовано здебільшого традиційні назви: Мат'інка Божѣ, Мат'ір Божѣ, Причиста Д'іва, Мати Божѣ, Прес'в'а^мта Бого^родиц'а, Божѣ Мати, Матка Божѣ, Прес'в'а^мта Д'іва, а також образні назви Йасна Пан'і (Йасна Пан'і чудесно оберегла чен'ц'а і у^зала його п'іт сво^юю о^п'іку (Лг)) та Цар'иц'а до^вл'удск'огу райу (за Уневом у^л'іс'і [...] с'тойіт' храм Цар'иц'і до^вл'удск'огу райу (Ун)).

Щодо імені Ісуса Христа, то домінує демінутив Ісусик, проте переважно в контексті Богородиці (Мат'інка Божѣ з Ісусиком нас л'ікуйт'; Мат'інка Божѣ з Ісусиком йїх спа^се; Мат'інка Божѣ з Ісусиком/три^має Ісусика на ру^ках// во^ни та^к'і з ко^ронами та^кими [...] то та^кий об^рас [...] бо Ісусик там в^ити^рає йї^й кро^у// то йак по^вдумаєш/в^ити^рає про^бите сер^це/ у^свейї ма^ми (Чк)), рідко вжито назви Ісус, Гос^под' Ісус Хри^стос, Божий Син (п'ісл'а до^угих ма^ндр'іу Божий Син дужє з^мучи^ус'а/ тож в^ир'іши^у в'іт^по^чити// бу^у Ісус ви^сокого ро^сту/ на^в'іт дужє ви^сокого (Лг)).

Оказіонально виявлено назву С'в'а^мта Тр'іц'а 'Пресвята Трійця'.

На позначення безтілесного духа, Божого провісника, ангела виявлено поодинокі назви ан^гел (Причиста Д'іва/ з не^у йд^ут ан^гели; то ш була з^начит' Мат'інка Божѣ з ан^гелами сво^йеми (Гр)) та ан^гел хо^ро^нител' (ву^ген' коло^внего/ в'ін бу^у би зго^р'іу// ну але^ман^гел хо^ро^нител' йїго збу^ди^у (Кр)).

Окрему групу формують назви, пов'язані з чудами, із чудесними об'явами, знаками. Поняття «чудо, диво» номінують лексеми ди^во, чудо, чуде^са (чуде^са с'і ро^били тут^ка), а також словосполучення чудо Божѣ, Бож'і чуде^са, пор. також: кара Божѣ, Гос^подн'ї гн'їу.

Виявом Божого чуда є різноманітні зна^ки, попередження, передбачення (то так у^бога заслу^жи^у/ шчо йо^му зна^к бу^у; то ѡе йа^ки^с' зна^к/ шос' з^начит'/ во^на на^м ка^же// ѡжиби по^кайалис' в^идно; то то во^на п^лакала// та то ѡе до^бри^й зна^к (Срд); йа до^бр'і зна^ки ба^чу/ йак Гос^под' Бог три^має ме^не у^с сво^йїй о^п'іц'і (Кр)), а також про^роцтво (то ш була з^начит' Мат'інка Божѣ з ан^гелами сво^йеми// чи мо^же зі св'а^тими йа^кими// йа у^же то ни з^найу// али то та^ке про^роцтво було йо^му (Кр)).

Зафіксовано назви сл'ози, ро^са, миро 'миро, яке з'являється у вигляді сліз на іконі, скульптурі' (у Мат'інки Божойї сл'ози те^чут [...] та^ке/ йак миро йак то бу^ває), кро^вав'і сл'ози, кро^у 'кров, яка з'являється у вигляді сліз на іконі, скульптурі'.

Свідченням чуда є особливі стани, властивості та надприродні дії, напр.: св'і^тін'а (с'в'і^тін'а того^вобра^зу [...] ну та^к'е

ʎ'ражен'а/ |через |в'ікна вигл'а|дало шо'н'іби там ву'гон' го'рит' (Гл));
 |йасн'іс'т'|велика(|йасн'іс'т' ви'лика ʎ |церкв'і/ бо |дуже |йасно [...] а
 то хрест/ самообно'ви'с'а/ та'киї/ ну золо'тиї і ʎс'о (Гл); с'і з'а'вила
 |Мат'ір |Божя на кор'ч'і |йасн'іс'т' і ʎ'іла ʎ |б'іл'ії о'деж'і |була (БК));
 |с'аїво [|дуже" велике] (по'бачили ʎ в'ік'ні |дуже"с'аїво велике// те
 с'в'ітло (Гл)); с'в'ітло [велике] (с'в'ітло велике/ над |церквою/ то так
 тої |образ |Мат'інки |Божойі с'в'ітиц':а (Гл)); пойа'ʎ'л'айуц':а ри'сунки
 (йа'к'іс' пойма'ʎ'л'айуц':а та'к'і ри'сунки на тих с'т'інах// ну йа так ни
 |дуже то зам'ічайу/ але йа'киїс'/ та'ке зображен'а в'ін'ку хрест'а (Гл));
по'ноʎ'л'уїуц':а, в'ід'ноʎ'л'уїуц':а хрест'и (сп'іт/ сп'іт |тойі/ по'б'ілки
 по'ноʎ'л'уїуц':а хрест'и/ т'і/ шо ко'лис' |були нама'л'ован'і/ [...] а чи то
 во'ни в'ід'ноʎ'л'уїуц':а із ласки |Божойі (Гл)); [і'кона] ро'сит'ь '[на іконі]
 з'являються краплі мира' (во'на [ікона. – І.Р.] ро'сила// шо ро'са ви'ходила/
 та/ йак п'лакала/ та і'конка// [...] а ʎже |дали до Махне'вецкойі/ тойі |церк-
 ви/ то та і'конка ʎже не ро'сила(Мх)); [ф'ігура, і'кона] п'лаче, п'лакала
 '[на скульптурі (напр. Пресвятої Богородиці), на образі] з'являються
 краплі перев. мира' (ф'ігура/ шо там |дал'і сто'їт/ то во'на п'лакала...
 то с'л'ози/ так те'чут ʎ нейі/ так во'на п'лаче/ та |наша |Мат'інка
 |Божя (Гр); йак обра'зи п'лачут'/ то |тоже не йе |добре// бо |можут'
 п'лакати та'ким |миром/ а йе і кроʎ/ кро'вав'і с'л'ози бу'вайут' (Кр));
кроʎ тек'ла (ʎ |Мат'інки |Божойі [...] |були ни та'к'і про'ст'і [сльози. –
 І.Р.] / чи то та'ке/ йак |миро .../ а то кроʎ тек'ла (Лг)); образ за'с'айаʎ
 (|дуже здиву'ва'с'а/ шо Прес'в'а'т'ії Бого'родиц'і та'кош спо'добалос'а
 це |м'ісце/обрас не те шчо не повер'ну'с'а/ а наʎпа'ки/ за'с'айаʎ (Лг));
образ |Мат'інки |Божойі с'в'ітиц':а (заїшли до |церкви/ а то так тої
 |образ |Мат'інки |Божойі с'в'ітиц':а (Кр)); о'б'йа'вилас'і |Мат'інка |Божя,
об'йава с'талас', |була о'б'йава (о'б'йа'вилас'і/ о так/ о'б'йа'вилас'і/ |пасли
 ку'рови д'і'ʎ'чатка/ і о'б'йа'вилас'і (БК); та об'йава с'талас' ʎже даʎно;
 о'дин рас |була о'б'йава// і з'найу шо' го'во'рили/ шо |Мат'інка |Божя/
 йшла/ ʎ'дарилас'і і то |вибухла во'да (БК)); с'і зйа'вила При'чиста |Д'іва,
|буде з'йава (йак с'і зйа'вила При'чиста |Д'іва// ну |али то шче |маїе |бути//
 ʎже |буде та йак |менше/ во'на шче |маїе с'і зйа'вити// то ʎ'писуїут' ʎ
 к'нигах |даʎних/даʎних; то ʎ'писували// то та'к'е |буде// то |буде з'йава/
 [Пресвятої Богородиці. – І.Р.] / шо то ʎ'ілії с'в'іт пе'реїде// а переїшло//
 та то бу'ло на'рода (Гр)); хрест самообно'ви'с'а 'хрест обнови'вся'
 (хрест/ самообно'ви'с'а/ та'киї/ ну золо'тиї і ʎс'о/ так йак в'ін бу'ʎ
 с'а'мого по'чатку/ йак йо'го |виготовили// то ти'пер/ то ʎже |церква
 |дуже стар'ен'ка/ і в'ін обно'ви'с'а тої хрест (Гл) та ін.

Як свідчать проаналізовані тексти, чимало людей зцілилося за допо-
 могою чудодійної, цілющої води, на позначення якої зафіксовано назви:

[с'в'а|та, с'в'а|чена, здуро|везна, л'і|чебна] во|да, складена назва, що вказує на джерело її цілющості – Пресвяту Богородицю, – во^в|дичка ¹Мат'інки ¹Божойі, чи уточнює місце – во^в|дичка з монасти'ра. При цьому домінують демінутиви во|дич'ка, во|диц'а; пор.: ¹йїхала мо'йа су|с'іда/ ту|да/ за во|дичкойу// ¹ўз'ала ¹тойі во^в|дички/ ¹Мат'інки ¹Божойі// і ¹йа ¹пила// і ¹йа за дв'і не^в|д'іли ўс|тала (Фн); на^в|тиўс'і ¹тойі во|ди і ме^н|і по^в|могло (Пл); по^в|йїхали/ во|дички ме^в|н'і при|везли// з монасти'ра/ з монасти'ра// і ўс'о// за дв'і не^в|д'іли ¹йа ўс|тала (Фн).

Отже, у ДТ досить повно представлені церковно-релігійні назви – назви церковних обрядів, богослужінь, назви божественних осіб тощо. Тексти дають змогу виявити, зокрема, семантичні діалектизми, наприклад, с'в'ітло 'рентген', п'іт'п'іл'ник 'священик, який служив у часи заборони УГКЦ', ро|са 'миро, яке з'являється у вигляді сліз на іконі, скульптурі' та ін., що не можливо зробити поза контекстом. Використання діалектних текстів під час дослідження лексики говору відображатиме її цілісну картину і в діяхронному (усталені компоненти значень; розвиток семантики), і в синхронному аспектах (поява нових значень чи конотаційних елементів).

СПИСОК ОБСТЕЖЕНИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ І ЇХ СКОРОЧЕННЯ

Бб – м. Бібрка Перемишлянського р-ну Львівської обл.
БК – с. Білий Камінь Золочівського р-ну Львівської обл.
Брн – с. Бориничі Жидачівського р-ну Львівської обл.
Гл – смт Глиняни Золочівського р-ну Львівської обл.
Гр – с. Грушів Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Дл – с. Дуліби Жидачівського р-ну Львівської обл.
Жл – с. Жуличі Золочівського р-ну Львівської обл.
Кр – с. Крехів Жовківського р-ну Львівської обл.
Лт – с. Літиня Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Лщ – с. Ліщини Жидачівського р-ну Львівської обл.
Мд – с. Майдан Жовківського р-ну Львівської обл.
Мх – с. Махнівці Золочівського р-ну Львівської обл.
НС – с. Нове Село Городецького р-ну Львівської обл.
Плг – с. Плугів Золочівського р-ну Львівської обл.
Срд – с. Середкевичі Яворівського р-ну Львівської обл.
Ун – с. Унів Перемишлянського р-ну Львівської обл.
Фн – с. Фійна Жовківського р-ну Львівської обл.
Чк – с. Чайковичі Самбірського р-ну Львівської обл.
Яс – с. Ясенівці Золочівського р-ну Львівської обл.
Лг – с. Луги Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.
Пдс – с. Підсухе Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.

ЛІТЕРАТУРА

- Апресян – Апресян Ю. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М.: Наука, 1974. 368 с.
- Осташ – Осташ Р. Словник говірки села Стриганці Тисьменицького району Івано-Франківської області. *Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2010. С. 347–410.
- Шило – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. 288 с.

SUMMARY

In this paper the role of dialectal text in language researches is discussed. The article presents the thematic group of vocabulary «Spiritual Culture». In its structure, the lexical-semantic groups are identified for the names associated with the family ritual, church-ritual names; names of divine, biblical persons, names related to miracles. It is noted that the dialect context makes it possible to reveal the meaning of words that are not fixed by descriptive studios and dictionaries.

Keywords: naddnistryanya dialect, dialectal text, thematic group of vocabulary, lexico-semantic group.

«ЕПІДИГМАТИЧНИЙ ДІАЛЕКТНИЙ СЛОВНИК»: ІДЕЯ, КОНЦЕПЦІЯ, ЗАСАДИ

*«Epidigmatic Dialect Dictionary»:
Idea, Conception, Strategies*

Словник – це не тільки «потужне слово», яке передає колосальну інформацію, репрезентуючи мову як систему знаків, «слово», яке «свідчить про авторитетність, науковість, точність» [Лендау 2012: 21], а й важливе джерело збереження і відтворення культури та світогляду етносу.

Розв'язанню проблем лексикології сприяє створення словників різних типів, які структурують мовну систему відповідно до засад і цілей словника.

Уявлення про лексику як систему конкретизує підхід до лексичних одиниць, семантику яких традиційно визначають парадигматичні і синтагматичні зв'язки, що відображають відношення слів у контексті. Однак не можна залишити поза увагою «третього виміру» лексики, третього типу системних відношень – епідигматичних [Кочерган 2006: 276; Шмелев 2002: 60]. Епідигматичні відношення існують у площині і смислових асоціацій (семантична мотивація, інтегральні відношення в межах семантичної структури слів), і словотвірних уподібнень (слово-твірна мотивація, зв'язок між дериватами) [Ястремська 2005: 221], які формують одну «вісь» значення слова – «глибинну» – як доповнення до «вертикальної» (парадигматична) і «горизонтальної» (синтагматична) [див.: Шмелев 2002: 69], та як відношення між дериваційно пов'язаними елементами одного значення, що відображають різні референти (предмети) чи денотати (класи предметів) дійсності [Огуй 1998: 34].

Епідигматичний аспект вивчення мовних одиниць є одним із домінантних для дослідження словотвірних гнізд (далі – СГ), адже СГ – це система

семантично об'єднаних дериватів, а тому визначальним є комплексне дослідження деривації, мотивацій та семантики похідних. За словами Івана Ширшова, «структурно-семантичні відношення реалізуються передусім у гнізді [СГ. – Т.Я.], а саме гніздо є природною структурованою системою мови», «структурно-семантичним цілим» [Ширшов: 3, 6].

У лексикографії досить вагоме місце посідають словники, які відображають різні проблеми словотворення, із-поміж яких: словотвірний, словотворчий, тлумачно-словотвірний, тлумачний словотвірний, історико-словотвірний, кореневий гніздовий та ін. [Сікорська; Карпіловська; ЛСІС 2012–2013; 2014; ШССУМ; Ефремова 1996; 2000; Камчатнов РД; Потиха; ССБМ; Тихонов 1985; 2014; Ширшов; ШССБМ; ШССРЯ; RDD; SGSWJO; SKMS та ін.; детально див.: Ястремська 2018: 589].

«Українсько-російський словотворчий словник» Зінаїди Сікорської [Сікорська] наводить словотвірні пари слів української мови та їхні відповідники в російській; «Кореневий гніздовий словник української мови» Євгенії Карпіловської [Карпіловська] містить словотвірні, кореневі та мішані (словотвірні-кореневі) гнізда слів із вершинами – омографічними коренями; «Шкільний словотвірний словник сучасної української мови» авторства Ніни Клименко, Євгенії Карпіловської та Лариси Кислюк фіксує деривати СГ, демонструє ступінчастий характер словотворення і послідовність формування словотвірних пар слів; словотвірні пари відображають послідовне мотивування одного слова іншим [ШССУМ: 6]. Чимало праць пов'язані з новотворами в сучасній українській мові, зокрема: словники Анатолія Нелюби, Євгена Редька [ЛСІС 2012–2013; 2014] подають таку інформацію: «1) дериват і його мотиватор (мотиватори), 2) словотвірне значення деривата [хоча це фактично лексичне значення, наприклад, «*в'атник* ← *в'ат(a)*. Особа, у якої вата в голові (про прихильників війни Росії проти України й учасників цієї війни на боці Росії)». – Т.Я.], 3) контекстовий зразок використання, 4) джерело» [ЛСІС 2014: 4, 35].

У зарубіжній лінгвістиці словотвірна лексикографія пов'язана з іменами багатьох учених, які запропонували увазі читачів різні типи дериваційних словників, серед яких «Russian derivational dictionary» Діна Ворта (D. S. Worth), американського лінгвіста, голови Міжнародного комітету славістів, Єндрю Козака (A. S. Kozak) та Дональда Джонсона (D. B. Johnson) [RDD]. Проте, хоча словник і названо словотвірним, він радше є морфемним, як і словник Зіновія Потіхи [Потиха].

Із-поміж «класиків» гніздового словотворення варто відзначити Олександра Тихонова: 1985 року опубліковано двотомний «Словообразовательный словарь русского языка», який було перевидано з доповненнями (1990); відтак – «шкільний словник» (1991). 2014 року запропоновано

«новий формат» і «нову» назву – «Новый словообразовательный словарь русского языка для всех, кто хочет быть грамотным», який називають радше не новим, а скороченим або шкільним. Важливо зазначити, що словник «втрачає» через брак семантики.

Наступним кроком у словотвірній лексикографії стала зміна «напрямку руху» в бік семантики. Як зазначив Іван Ширшов, аналіз СГ передбачає чимало аспектів дослідження, серед яких викликає зацікавлення семантика: «семантична мова опису гнізда у суті своїй тільки починає формуватися» [Ширшов 1999: 6]. На семантичних відношеннях у межах СГ між базовим і похідним словами ґрунтується праця Івана Ширшова «Толковый словообразовательный словарь русского языка» [Ширшов], який пропонує комплексний опис лексики і словотвору, «опис лексичної семантики похідного слова, її мотиваційний характер» [Ibid.: 3]. Цей словник виправдовує свою назву «тлумачний», а його автор цілком правомірно зазначає, що «основою тлумачного словника повинне бути гніздо» [Ibid.].

Відомі також два видання словника Тетяни Єфремової [Єфремова 1996; 2000], у яких зацентовано на семантиці реєстрових слів: саме «семантика є основним об'єктом опису Словника» [Єфремова 2000: I]; авторка – що дуже важливо! – виробила спосіб формулювання значень для різних частин мови, використовуючи тлумачення-формули; за допомогою семантики намагалася передати «усе, що можна передати через співвідношення первинного і похідного» [Ibid.], хоча, звичайно, це не завжди можливо. Саме ці тлумачення-формули базуються на зв'язку лексичного значення і словотвірної структури реєстрового слова. Нескладно помітити, що ці різні за обсягом словнички, видані з дидактичною метою, переважно тільки дублюють матеріал «академічних».

2013 року Олександр Камчатнов започаткував інтернет-проект «Русский древослов» – історико-словотвірний словник сучасної російської літературної мови, який покликаний «в ідеалі відображати не тільки діяхронні відношення словотворення, а й історичні обставини появи того чи іншого слова» [Камчатнов РД: 2].

Автор заперечує синхронний словотвір як такий, наводить цікаві міркування про діяхронний та історичний підходи дослідження. Дослідник уточнює, що діяхронний підхід «відповідає на запитання: як утворене слово?», при цьому «чинник часу є дещо віддаленим від історичного контексту [...], є абстрактною віссю, скерованою з минулого в майбутнє, на якій розташовані словотвірні ланцюжки» [Камчатнов РД: 1], історичний – «де, коли і з якою метою було створене те чи інше слово», а «чинник часу набуває конкретно-історичної «плоті», адже утворення слова розглядають на широкому історико-культурному тлі, у контексті історії

держави, Церкви, культури, мистецтва, науки, ремесел і техніки та ін.» [Ibid.: 2]; а синхронний – «передбачає відповідь на запитання: як пов'язані за смыслом, які актуальні відношення є між словами-компонентами одного словотвірного дерева (гнізда); у такому разі можемо виключити чинник часу із опису [...]. Відбувається перехід з внутрішньої форми мови на зовнішню» [Ibid.: 2]. Словник постійно поповнюють нові слова, цікаві наукові ідеї та коментарі, що ґрунтуються на даних історичних та етимологічних словників. Зазначу, що авторів – як істориків мови – задум цілком вдався.

Білоруську лексикографію представляє «Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы», укладений під керівництвом Анатолія Бардовіча, виданий спершу 2000 року, а відтак модифікований – шкільний – 2006 року [ССБМ; ШССБМ].

Лексикографічні засади О. Тихонова слугували основою для публікації у Кракові впродовж 2001–2014 років 4-томної праці «Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego» [SGSWJO]. Важливо, що осердям гнізд є значення базових слів, які і слугують основою для творення дериватів.

Однак, на відміну від загальномовних словників, саме діалектні матеріали компонує і вповні виформовують картину світу українців, демонструють панораму уявлень про явища часу і простору, про матеріальну та духовну культуру носіїв мови. Діалектне мовлення – унікальне, воно фіксує те, що виходить за межі правил та норм літературної мови. Окрім цього, доносить до дослідника інформацію про культуру та традиції, побут та особливості світосприйняття.

До ідеї створення «Епідигматичного діалектного словника» (далі – ЕДС) підштовхнув укладений у 1982–1983 роках на матеріалі середньобоських говорів російської мови «Мотивационный диалектный словарь» за редакцією Ольги Блінової [МДС], мета якого – «лексикографічно репрезентувати мотивовані слова говору в усій різноманітності і складності їхніх мотиваційних зв'язків з іншими словами, які виявляємо у мовленнєвій дійсності» [Ibid. I: 6].

Відтак було розроблено концепцію лексикографічного моделювання тематично об'єднаних мотивованих лексем та фрагментарно укладено «Мотиваційний діалектний словник тематичної групи лексики пастухування» на матеріалі гуцульського говору [Ястремська 2005; 2007; 2008: 17–20].

Перевага ЕДС насамперед у його системності: він відображає один із видів системних зв'язків, а також подає лексику як цілість, що є важливою умовою лексикографічного опрацювання діалектних явищ.

Усвідомлення того, що аналіз похідних лексем потребує глибшого дослідження, вивчення їх за іншими критеріями, стало поштовхом до створення поліпроблемного словника, який комплексно відображатиме різні аспекти аналізу мовних одиниць.

«Епідигматичний діалектний словник» пропонує комплексний підхід до представлення діалектних явищ – аналіз мотивації, деривації та семантики дериватів; він дасть змогу простежити шляхи і способи творення слів, окреслити семантичні зв'язки між дериватами, глибинні механізми формування та особливості семантики, виявляючи особливості світогляду діалектоносіїв.

Джерельну базу словника формують діалектні матеріали – тексти-записи говіркового мовлення української мови, діалектні словники, регіональні лінгвістичні атласи, етнографічні й діалектні матеріали від XIX ст. і дотепер (Володимир Шухевич, Володимир Гнатюк, Антін Онищук, Федір Вовк, Марко Грушевський, Мирон Кордуба, Іван Верхратський та ін.).

Корпус Словника формують деривати базових слів *верх*, *гора*, *низ*, *діл*, *під*, які репрезентують просторову опозицію «верх – низ» у межах системи координат мовної картини світу.

На мою думку, важливе значення має тематичне (= семантичне) обмеження дериватів, що дасть змогу не тільки виявити спільні компоненти значень слів, а й окреслити на їх підставі узагальнені семантичні моделі для різних частин мови, що відтак можуть слугувати зразком лексикографічного представлення слів. Лексикографи-дериватологи акцентують на важливості формулювання «тлумачень-формул» [Ефремова 2000 I: 2], «формул тлумачень похідних», «перифраз, тобто семантичних формул, за допомогою яких описують значення похідних, суто конкретні, і у всіх випадках містять покликання на базове слово» [Ширшов: 3].

З іншого боку, ЕДС наводить і структурні мотиватори, тобто деривати з ідентичною чи подібною структурою, «які відображають класифікаційну ознаку – предмет (особа, рослина, знаряддя та ін.), ознаку, процес тощо» [МДС I: 6–7].

За словами О. Блінової, «для семантичного аспекту найбільш влучним видається визначення мотивованості як структурно-семантичної властивості слова, що дає змогу усвідомити раціональність зв'язку значення і звукової оболонки слова на підставі його співвіднесення з одиницями зі спільним коренем та спільною структурою» [Ibid.: 7].

Словник – «це завжди підсумок, результат певних лінгвістичних процедур» [Камчатнов ЛС: 29]. Саме тому важливий не тільки об'єкт лексикографічного моделювання, а й засади укладання словника.

В ЕДС запропоновано структурно-семантичний аналіз СГ із вершинами *верх*, *гора*, *низ*, *діл*, *під* у діалектах української мови, що дасть змогу вербалізувати семантичну опозицію «верх – низ». Як приклад лексикографічного моделювання пропоную в цій статті прислівники динамічної локації, які вказують на напрямок і утворені за допомогою префікса **до-** (*довéрха́*, *довéрху*, *догóрі*, *додóлу*, *додóлку*, *додолóньку*, *додóлочку*, *додолі́ни*, *доні́зу*, *досподá*, *досподу́*).

Проблема словотворення прислівників дотепер не втрачає своєї актуальності, адже дериватологи не можуть дійти одностайної думки щодо способу творення прислівників на кшталт *наверху*, *донизу*, *здолу*, *вгорі*, *підсподом*, що пов'язане передусім із чіткою диференціацією синхронного та діакронного підходів; здебільшого такі прислівники наводять як приклади префіксально-суфіксального способу творення [пор.: Карпіловська: 25, 210, 552 та ін.; Сікорська: 30, 63, 87, 95 та ін.; Тихонов 2014: 89, 315; Ширшов: 148–149, 559], а не адвербіалізації форм непрямих відмінків іменників із прийменниками [Німчук 1978: 388–404]. Як відзначив О. Камчатнов, більшість лексикографів-дериватологів «перебуває в полоні синхронії» [Камчатнов ЛС: 29] – «термінові *словотвір* потрібно повернути його первинний смисл: він позначає реальний історичний процес творення слів» [Ibid.: 31], адже, цитуючи Олега Трубачова, «словотвір у суті свій історичний» [Трубачев 1976: 154; пор. також: Ширшов: 4].

Аналізовані деривати розташовані на трьох ступенях деривації (далі – СД) від базових слів. Реєстрові слова уніфіковано в написанні (разом) і подано за абеткою відповідно до СД (див.: таблиці 1–2).

Таблиця 1

«Фрагменти СГ. Прислівники із префіксом *до-*»

		I СД		II СД		III СД
<i>верх(ø)</i> _n	→	<i>до-вéрха́</i> _{adv}				
	→	<i>до-вéрху</i> _{adv}				
<i>гор(а)</i> _n	→	<i>до-гóрі</i> _{adv}				
<i>діл(ø)</i> _n	→	[<i>дол-íн(а)</i> _n] ¹	→	<i>до-долі́ни</i> _{adv}		
	→	[<i>до́лі</i> _{adv}]	→	<i>до-до́лі</i> _{adv}		
	→	<i>до-до́лу</i> _{adv}	→	<i>додóл-к-у</i> _{adv}		
			→	<i>додóл-очк-у</i> _{adv}		

¹ У квадратних дужках подано деривати, які є частиною СГ, але не є прислівниками з префіксом *до-*.

			→	додол- бн'к -у _{adv}		
низ(о) _n	→	до-нізу _{adv}				
під(о) _n	→	[с-під(о) _n]	→	до-сподá _{adv}		
				до-споду́ _{adv}	→	до-споду́ _{preap}

Таблиця 2

«Зразок подання ресетрових слів»

I	доверха	(довéрха, довір'ха, довір'ха́, до véр'ха́, до вир'ха́)	adv
ступінь деривації	реє-строве слово	фонетичні та орфографічні варіанти	частина мови

Структура словникової статті містить 3 блоки:

■ – **дериваційний** – вказано спосіб творення: для дериватів морфологічного способу подано в дужках афікс, відтак морфонологічні зміни в межах основи й на морфемному шві і словотвірну пару в напрямку від твірного до похідного; для неморфологічного способу – модель творення (для адвербіативів);

▲ – **мотиваційний**, який містить здебільшого 3 позиції: ЛМ – лексичний мотиватор і його значення; МЗ – мотиваційний зв'язок – напрямок мотивації (словотвірної похідності) дає змогу виявити закономірності номінації (наприклад, частина об'єкта > місце, місце > спосіб); у цьому пункті зазначено також перехід стилістично нейтрального слова в емоційно марковане (демінутив чи аугментатив); СМ – структурний мотиватор (якщо виявлено²) – дериват із аналогічною формальною структурою; для визначення лексичного мотиватора слова домінує семантика кореневої морфеми (базового слова), а для СМ – семантика афіксальної морфеми;

● – **семантичний** – спершу зазначено назву семантичного субкомплексу базового слова, а відтак – в основній частині словникової статті – значення деривата.

Семантичні субкомплекси (центри) базових слів – це узагальнені значення, які об'єднують, підпорядковують компоненти семантичної структури слів [детально див.: Гриценко 1990: 154; Ястремська]. На підставі аналізу семантики базових слів *верх*, *гора*, *низ*, *діл*, *під* виокремлено три семантичні субкомплекси, а саме: 'верхня/ нижня частина об'єкта',

² На жаль, цілісність структури СГ є досить умовною, що, однак, не завжди зумовлене об'єктивними чинниками, адже чимало джерел ще очікує на опрацювання.

‘верхній/ нижній край’ та ‘поверхня’. Найбільш семантично розгалуженим є перший субкомплекс ‘верхня/ нижня частина об’єкта’, елементи якого об’єднано за диференційною ознакою ‘розташований угорі/ унизу’ – верхня/ нижня частина рослини, будівлі, копиці, пристосування (пристрої, прилади, знаряддя), посудини, тіла, одягу тощо. Значення другого субкомплексу об’єднано навколо семантичної домінанти ‘верхній/ нижній край, верхня/ нижня межа’, а третій – формують значення, що вказують на поверхню – ‘верхній/ нижній шар’ та ‘зовнішній/ внутрішній бік’.

Після значення дериватів наведено дієслова, з якими поєднується реєстрове слово. Дієслова подано у фонетичній, граматичній та семантичній адаптації. Фонетична адаптація передбачає наближення до літературної вимови, граматична – надання переваги недоконаному видові, семантична – уникнення емоційних, образних значень, а також вузько діалектних. Для еліптичних (контекстуальних чи ситуативних) речень, у яких присудок пропущений чи не названий, подано «гіпотетичне» дієслово, яке передбачає контекст, для повноти картини поєднання прислівників з дієсловами.

Ілюстративний матеріал (якщо є) подано після двокрапки. Відтак – джерело фіксації, населений пункт (Верхній Ясенів) або ширшу локалізацію (Гуц.).

Цитати наведено відповідно до оригіналів; у квадратних дужках у нижньому індексі подано значення (у семантичних лапках ‘’) або авторське пояснення (у дужках «») для маловідомих чи багатозначних слів; [...] вказує на перервану цитату; у трикутних дужках < > подано уточнення, фрагменти, необхідні для розуміння цитати. У цитатах підкреслено деривати від базових слів.

Після знака ○ подано сталі словосполучення та фразеологічні сполуки, після ◇ – прислів’я та приказки; після ■ наведено цитати, у яких поєднуються прислівники, що номінують і верх, і низ, наприклад, *зверху аж доспода, испóду дові́р’ха* та ін.

У таблиці 3 узагальнено пояснення для різних типів дужок та лапок, щоб полегшити «прочитання» словника та уникнути сплутувань.

Таблиця 3

	Блоки		
	семантичний	цитатний	джерельний
[]	частина формулювання дефініції, не названа в цитаті	[...] курсивом – перервана цитата	паспортизація – джерело фіксації

		у нижньому індексі – значення для маловідомих або багатозначних слів	
< >	курсивом – дієслова, із якими поєднується реєстрове слово	уточнення цитати, фрагменти, необхідні для її розуміння	
()	уточнення в разі потреби	коментарі	населений пункт ³ (Верхній Ясенів) або ширша локалізація (Гуц.)
‘ ’	значення реєстрового слова	у нижньому індексі – значення для маловідомих або багатозначних слів	
« »	пояснення, яке пропонують автори та укладачі джерел для реєстрових слів (якщо цитата відсутня і окреслити значення складно)	у нижньому індексі – пояснення, яке пропонують автори та укладачі джерел, для маловідомих або багатозначних слів	

І довер'ха́ (довер'ха, довір'ха, довір'ха́, до вер'ха́, до верха, до вир'ха́) *adv*

■ адвербіалізація (до + *Gen*)

▲ ЛМ: *верх* 'верхня частина об'єкта'; МЗ: частина об'єкта > напрям; СМ: *доспода*

● 'верхня частина об'єкта'

1) 'у напрямку до верхньої частини живота' <різати>: ■ Вун':аў вун
нуж из:а сáри/ розрізаў пáзуху/ а галушкі лем са вўсипали ... да
нуж/ най ай йа са вўпóр'у// тод йат начаў са різати ис спóду до
вўр'ха/ та náраз унáў [ЗГ_Т, с. 360 (Довге Поле)]

2) 'у напрямку від нижньої частини рослини (дерева) до верхівки'
<прикрашати>: ■ Підіт, дружки, зберіте,/ Сосновое деревечко
вберіте./ Від спода до верха волочков,/ А на вершечку калиночков
[Шух. III: 23 (Гуц.)]; Від споду до верха ялинка,/ На самім вершечку

³ Назви населених пунктів подано на сучасним територіально-адміністративним поділом; див.: «Список населених пунктів (регіонів) та їх скорочень».

калінка,/ Від *споду до верха* пірєчко,/ На самім вершєчку зїлєчко
[Шух. III: 24 (Верховина)]

■ адвербіалізація (до + Gen)

▲ ЛМ: *верх* ‘верхній край об’єкта’; МЗ: межа, край > напрям;
СМ: *доспода*

● ‘верхній край’

- 3) ‘до верхнього краю, до верхньої межі’ <накладати, плести>:
Накладають верствами – верства моху, верства смоли так, аж до верха [Онищук_О 1912: 166 (коментар)]; *Бїлили мїтки так// у дириуїєні боцї: і кїлали оден р’ед ниток/ другий р’ед с попелу дроу і так до вер’ха// потім заливали кипїетком* [БГ_Т: 133–134 (Черепківці)]; *Коли доплїтали кошицу* ^[‘високий кошик із дашком’] *до верха* *то з малїх платївок майстрували к’руглий верх/ оброблений дра’ницями// дра’нку ро’били с сме’реки* [БГ_Т: 120 (Банилів)]; *В такїй бїдї богато єму <сатанї> підпишет си и так мет мати повне пєкло до верха, шо пукати будєт* [Шух. V: 13 (Голови)]

■ лексико-семантичний

▲ ЛМ: *доверха* ‘до верхнього краю’; МЗ: напрямок > спосіб;
СМ: *доспода*

● ‘верхній край’

- 4) ‘спосіб оранки всклад (від середини лану до краю)’ [ЛАЗО: к. 371 (Довге Поле)]

І *доверху* (до¹верху до²верху до *верху*) *adv*

■ адвербіалізація (до + Gen)

▲ ЛМ: *верх* ‘верхня частина об’єкта’; МЗ: частина об’єкта > напрямок; СМ: *додолу, донизу, досподу*

● ‘верхня частина об’єкта’

- 1) ‘у напрямку від нижньої частини рослини до верхівки’ <бути>:
☐ *Йик Бог сотворив кукурудзу, було на нїй шулкїв від спода до верху* [Шух. V: 258 (Верховина)]
- 2) ‘у напрямку від нижньої до верхньої частини гілки’ <обмотувати>:
☐ *Полосками обмотують гілєчки у здовж, од низу до верху так, щоб гілєчки не видно було* [Коломийченко 1919: 86 (Прохори)]

■ адвербіалізація (до + Gen)

▲ ЛМ: *верх* ‘верхній край об’єкта’; МЗ: межа, край > напрямок;
СМ: *додолу, донизу, досподу*

● ‘верхній край’

- 3) ‘до верхнього краю, до верхньої межі’ <класти, заповнювати, бути>: *Верх неї <«солонини»> кладуть верству грїнок, другу брин-*

дзі, знов грінок, масла, кулеші, солонини і т.д., аж до **верху** [Шух. І: 144 (Гуц.)]; *Пе|реруба* [^{місце в столі для складання сіна}] ^{була за|поу|нена} **до|верху** ^{с'іном} [Шило_С: 197 (Нижні Гаї)]; <Плели> *кру́глий в'іне́ц, а ту ко́су таку́ зу стебля́. [...] Та дове́рху* біли кулу́скі. Сі́ла там кулу́ск'ів, ту зрубі́ли кулу́ск'і́, а ту с кулу́ск'ів зрубі́ли тику́ ко́су [Надсяння_Т: 222 (Плешевичі)]

■ лексико-семантичний

▲ ЛМ: *доверха* ‘до верхнього краю’; МЗ: напрямок > спосіб;

СМ: *додолу, донизу, досподу*

● ‘верхній край’

- 4) ‘спосіб оранки всклад (від середини лану до краю)’ [ЛАЗО: к. 371 (Горяни)]

І догори (*догорі́, дуго^{ри}, до|гори, до^{гори́, дугу́рі, до гори, до го́ри, до горы, до горі, до гу́рі, до-го́ри}*) *adv*

■ адвербіалізація (до + Gen)

▲ ЛМ: *гора* ‘верхня частина об’єкта’; МЗ: частина об’єкта >

напрямок; СМ: *додолини*

● ‘верхня частина об’єкта’

- 1) ‘у напрямку знизу вгору’ <*стирчати, рости, бути, вийти, підкидати, піднімати, накручувати, гнутися, іти, завивати, підносити, виливати, повертати, задирати, підтягати, тягнути, лізти, підходити, шити, підскакувати, крутитися, пускати, писати, прибивати*>: *Колос повний до землі гнецця, а пустий, догорі́ стирчить* [Номис №2472: 49; Гр. І: 408]; *Що росте до гори? (сажа)* [Номис №312: 299 (Черніг.)]; *До горы* кореник, а в долину чубочок (*саджа*: «бо в долину висит»)) [Верхр_Л: 231 (Тиханя)]; *Хоч догори* нехай скачить, не буде по ёго [Номис №1062: 23 (Черніг.)]; *Пубачи́ў в'ін к'ім|нату та|ку ве^{ли}ку/ а с'т'іл'ц'іу́ ў т'і́й к'ім|нат'і́ |було бу|гато/ ўсе дуго^{ри}/ дуго^{ри}/ в'ін стаў і |вийшоў дуго^{ри}/ а наго^р'і сто^р'іаў ве^{ли}к'і́й с'т'іл'/ і на т'ім сто^р'і́ і сто^р'іаў с'т'іл'чик/ в'ін стаў на то́й с'т'іл'чик і пу|бачи́ў ц'і́лій с'т'ім* [ПЗН_Т¹: 66 (Крута Долина)]; *Па|рубкы на Ве^{ли}где^н' с'тали гоп|кати́ йа́йц'ами і п'іти|ви|р'ати до|гори́/* йак |можна |било на́йвишче [ПЗН_Т¹: 148 (Шкляри)]; *Мама с'татом ста́йе ў д'вер'ох с'т'руцн'ами/ п'ідни|ма́йе дого|ри і во^рни |поп'ім ст'руцн'і ви|ход'ет над|в'ір* [ПЗН_Т²: 73 (Лисятичі)]; *Найліпше є покласти го на череві и пидоймати за нижний тулуб до гори́* [Гк 1935: 194]; *В мого діда все били накручени догори* баяуси [^{вуса}] як дві вилки [Пиртей 1986: 223]; *Калі́на с'а погінáйе до низу́ и догори́* [Он.

II: 91 (Бітля)]; Як поховають <мерця> [...] паль'ят піль'а в'оди та дів'ятса на дим. Як іде **до г'ори**, то б'уде **зг'ори** вмирлий, а як іде **до доли**, то б'уде з то́го <нижнього> кінце́ вмирлий [Кміт: 5 (Волосате)]; Наса́мп'ерид бере́ с'я бара́на ме́жи но́ги – йи́на́киши не за́ріжи до́бре – задира́йи с'я льво́у руко́у го́лову **до гору́** – трима́йи с'я за пи́сок [Гнатюк 1899¹: 68 (Гал.)]; На гу́скы кладу́т с'я поплы́тки, сплетье́нй йак ко́сы, з кінчи́ками піднесени́ми **до гору** [Гнатюк 1908: 10 (Мшанець)]; Од цього́ шу́ру **до гори** йду́ть знов бечі́вки з «шкоро́у» на кінці́, котра плава́ по поверху́ води А–В і не дає переметові́ сі́сти на дно [Вовк 1899: 38 (Добруджа)]; *Форма їх <лопат> взагалі́ дуже́ проста, чи з плечима́ трохи заде́ртими **до гори**, чи з округли́ми* [Русов 1905²: 69 (Грунь)]; Моло́дята не п'ю́ть горі́вки, тілько́ вилива́ють **до гори** [Кміт 1908: 93 (Гвоздець)]; Трику́тники, що верши́ками зве́рнені **до гори**, видовба́ні скісно́ від підста́ви до чо́рного верши́ка [Колцуняк 1919: 228 (Колом.)]; Піді́ймають жі́нки дитину́ **до гори** і спу́скають її́ відта́к на до́лину, так, що́би упала́ на мя́гко постеле́ний сті́л [Груше́вський 1906: 28 (Черк.)]; То́ тимо́й тепе́р нема́ у ко́зи тих па́зуріу́ и ро́ги про́скі у́же, а фі́ст ко́роткий и, як позади́рау́ то́гди **до гори**, так и тепе́р у ко́зи фі́ст у гору́ стирчи́т [Они́шук_М 1909: 67 (Черник)]; Узе́у ста́рий и при́ї́езау́ коро́ву до скі́ни шу́рами, підкь́игну́у **до гори** та́й так да́ємо те́лє... [Они́шук_М 1909: 119 (Черник)]; А по́кім то́ти до́ньки ста́рші́ изни́мали ота́к (по́казає) ру́ки **до гори** и ка́зали... [Они́шук_НЖ 1912: 123 (Черник)]; Воно́ помага́є и ві́вцьим, йи́к вони́ кру́тьи си́ и го́лову заде́рут **до гори** и бля́ють; то са́тана ни́ми та́к кру́тит [Шух. V: 257 (Гуц.)]; Па́рубок підно́сить одну́ ногу́ висо́ко **до гори** і та́к ви́крути́ть ся у во́здусі́ [Шух. III: 79 (Гуц.)]; Ко́била си́ пошпо́тала, загну́ла го́лову під́ себе, кінь́ зні́с го́лову **до гори**, на́щури́в уха́ [Шух. V: 160 (Яворів К)]; Йи́к загре́міло, є́му си́ показа́ла ми́ш у ска́лі, шо́ підойма́є фі́ст **до гори** проти́в гро́му [Шух. V: 184 (Космач)]; «Но́си» (кінці́ постолі́в у пальця́х) су́ть завше́ менше́ або́ більше́ **до гори** «закле́буче́ні» (заде́рті) [Шух. I: 121 (Гуц.)]; Від по́лиці́ <плуга> іду́ть **до гори** дві́ дере́вяні «че́піги» [Шух. II: 165 (Гуц.)]; І́ йа́кішо́ вони́ п'ідн'і́мит ту́ фо́ре́нту **догору́**, то́ то́й мо́же – фйу́ (по́казає) – і́ вже́ вони́ с'і́ ли́ши́ли без со́ро́чк'и́ [Надсе́яння_Т: 83 (Арла́мівська Во́ля)]; Лі́з, лі́з **догори** і́ по́литі́в карабу́льці́ [^{шкереберть}] вдо́лину [БГ_С: 190 (Соки́ряни)]; Хлі́п пі́тхо́диу́ **догору́**// ма́с'ти́ли йи́цєм/ по́си'пали́ ма́ком/ і са́дили́ у́ пі́ч [БГ_Т: 72 (Берего́мет К)]; Ду́жи с'ко́ро підой́мали́ са́чок з во́ди **догору́**/ а́би ри́ба ни́ ві́скочи́ла на́зад у́ во́ду [БГ_Т:

- 28 (Лашківка)]; *Притис'кали полот'но до 'бери́га рі́чки чи до 'камен'а і т'а'нули йо'го дого'ри*// *попа'далася 'риба у полот'но дріб'на* [БГ_Т: 29 (Лашківка)]; *Пле'ли із/ о'соки та'кі кісоч'ки/ 'кісочку та'ку ма'лен'ку на 'палиц'і к'лали 'доші́чку на 'міру/ 'доші́чку і до 'тойі 'доші́чки приби'вали 'першу 'кісочку ц'вичками/ а ту'ди уже дого'ри 'шили/ і так су'бі та'кі 'доўба́нці* [^{‘саморобне взуття’}] *ро'били* [БГ_Т: 59 (Мамаївці)]; *Зараз од рана свою дьівку учесала, мыла і вчила єй танцювати, жебы ся так крутила, як млынком і до горы підсакувала* [Верхр_Л: 171 (Розтока)]; *Познам тя миленькый, познам тя за горы./ Бо ты ся качурят волоскы до горы* [Верхр_Л: 332 (Завадка Риманівська)]; *Чісно́к пуска́йе так 'йі цв'іт до'горі́, лук соб'і так 'йі і цв'іто́к* [КСГГ (Брустурів)]; *Окрім змовляння в ще дуже простий спосіб вилічитись від вроків: треба стати, піднявши до горы руки, і змірять себе* [Доманицький 1905: 102 (Малинівка)]; *Як упаде <к'рачун> тим, що са пік – сподо́м на зімљу, то ка́жсът, жсьи до́бре є, а як ньіт, як упа́де <сподом> до го́ри, то пророку́ют, що́ бу́де вмирлі́ць* [Кміт: 6 (Волосате)]; *Як сї снит, [...] як сї хліб переверне з лопати сподом до горы, то буде смерть у родині* [Волошинський 1919: 195 (Далешове)]; ■ *Написи писані [...] по спіральній лінії з долу до горы півперек* [Кордуба 1899: 207]; *Поверх кізлів з долини до горы прибиває стельмах тиблями лати* [Шух. І: 91 (Гуц.)]
- голова догори ‘про стан радості, задоволення’: *На передновинку, голова у долинку, а на Спаса голова до горы, а живіт як каса* [Максимчук: 86 (Старосамб.)]
 - *ф'укса бий догорі* ‘підсунь багор під колоду’ [Он. ІІ: 334 (Вишків)]
 - ◇ *Димом догори пішло* ‘усе пропало’ [Номис №1904: 39 (Радомишль, Луб.)]
 - ◇ *До горы, по два на шибиницю* ‘про хвалькуватих, пихатих людей’ [Номис №988: 22 (Хмельницький)]
 - ◇ *Догори плювати та в рот хапати (хв'ятати)* ‘байдикувати’: *До горы плюй, та в рот хватай* [Номис №5832: 113 (Уман.)]; *Що ти знаєш! Жука та рака, та полёву бабку, догори плевати та в рот хапати* [Номис №5532: 126 (Хмельницький)]
 - 2) ‘вище щодо іншого об'єкта’ <бути>: *У разі кровотоку з носа, треба слабого підоймити так, аби тулуб буў до горі́, а голова аби була відхилена у зад* [Гк 1935: 198]
 - 3) ‘у напрямку до верхівки дерева’ <дивитися>: *Дівить ся хлопец до горі́; вздріў в горі́ того пта́шка на со́сньі на самім вершкү́* [Верхр_Б: 96 (Деревня)]

- 4) 'у напрямку до верхньої частини будівлі' <дивитися>: *Пришльї онї до того дому, пáтра^['дивитися'] до зúрі, а то́та прінце́за з вішнього и́току на о́блак^['вікно'] ше пріпа́трала* [Гнатюк Р: 69 (Мальців)]
- 5) 'у верхній частині будівлі чи її елементів' <класти>: *І те де́рево те́сане кладу́т до́гурі/ пото́му на ті с"ц"іні́ кладу́т платві́* [Шило_Т: 212 (Скоморохи)]
- 6) 'у напрямку до стелі' <метати>: *На_самий¹пере²д³ ми пше⁴ниці⁵у⁶ |мече⁷ме до́гори/ шоб⁸ |виросла пше⁹ниці¹⁰а ве¹¹лика* [ПЗН_Т²: 157 (Розлуч)]
- 7) 'у напрямку до верхньої частини тварини' <бути>: *Ай су́т мале-нейкі́ шчка́вки^['вид риби'], та́кі ги сли́ж, але плеска́ти до́гори, не до чере́ва* [Он. II: 80]
- 8) 'у напрямку до вершини гори' <іти>: *Він йик йшов в до́лину, то сме́рть йшла за є́го слі́дом д'гори́, а йик він йшов до́ гори, то сме́рть йшла за слі́дом до́ доли́ни* [Шух. V: 20 (Голови)]; *То сьї робило́ під бере́гом^['круча'] Довбу́ш взьив з вї́йта голо́ву и ки́дав у бе́ріг до́ гори; голо́ва си качы́ла наза́д ид не́му, а він відси то́пірцем бив и наза́д до го́ри за́вертав, йик га́рбуз* [Шух. V: 185 (Космач)]; *Як я ішла са́ма до́ гори́, то йма́ –/ Як ми шли во́боє, сте́жка ма-люва́на* [Верхр_Б: 189 (Верхрата)]
- 9) 'у напрямку до неба, увись' <летіти, дивитися, стріляти>: *Як ле́тіла воро́на до́ гори, то й кря́кала; а як на́ ді́л, то й кри́ла опу́стила*. [Номис №1462: 31; Гр. I: 408 (за М. Номисом)]; *Не кря́кала воро́на до́ гори летю́чи, то на́низ певно́ не бу́де* [Номис №5549: 106 (Хмельницький)]; *Не кря́кала воро́на до́ гори летю́чи, а в́же з го́ри, то и кри́ла опу́стила* [Номис №5549: 106 (Хмельницький)]; *Не кра́кала воро́на, як до́ гори ле́тіла, але бу́де кра́кала, як з го́ри полети́ть* [Номис №5549: 106 (Гал., за Г. Ількевичем)]; *На ви́рбі шос злопо́тіло/ так йак к'ри́лами зби́ло// і/ йо́му с'тало́ |ду́жи |л'ечно́ [...] ма́у |фусточку́ ў кі́шени/ нусо́ву/ і так |фусточку́ ма́у і |кину́ў/ до́гори/ ту |фусточку́ до |тойі ве́рби [...] то ни́чисте |бу́ло і кри́ч'ело хри́ста/ бо вно́ нихри́шч'ене/ а він хо́тіў да́ти йо́му к'ри́жму до́гори/ |фусточку́/ і йак оз'ми́ло су́бі ту |фусточку́/ так оз'ми́ло* [БГ_Т: 339 (Лужани)]; *Як він <журавель> ві́летіў найви́сше і вто́міў ся, за́чинає́ ся спу́скати на́ ді́л а воно́ <воло́ве очко> є́му́ зпід́ кри́ла да́льї до́ гори́ і найви́сше ві́леті́ло. Пото́м зійшла́ вся пта́шинá на ді́л і ка́зала, що́би є́го ро́бити вї́йтом* [Верхр_Б: 88 (Деревня)]; *Тот найста́рший вандро́вний за́різаў те́ля, взя́ў с со́бом на доро́гу мя́со, сьї́ў на пта́шка – і так пта́шок ле́тьїў до́ го́ры, гывта́ў^['ковтати'] мя́со бы́чка, што́ тот вандро́вний му́ шма́риў до́ дзю́бы* [Верхр_Л: 169 (Нова Весь)]

- 10) 'у напрямку до неба, до Бога' <зносити>:
- *руки догори зносити* 'молитися Богові': *Я молода Бога прощу, / І до гори рукі зношу* [Гнатюк 1909 I: 103 (Ваньковичі)]
- 11) 'у напрямку до Сонця' <підходити>: Земля підходить до гори, наближає ся що раз більше до сонця, від чого на землі стає «спéчно» [Шух. IV: 5 (Барвінків)]; Так у кожний рік земля то підходять до гори, то упускає ся [Шух. IV: 5 (Барвінків)]
- лексико-семантичний
 - ▲ ЛМ: *догори* 'у напрямку знизу вгору'; МЗ: напрямок > спосіб; СМ: *додоліни*
 - 'верхня частина об'єкта'
- 12) 'піднявши угору' <бути, держати, тримати>: *Кирлиця* ^[·кролиця] *вибігла с переверненими вухами, одно вухо висит, одно догори* [БГ_С: 200 (Заставна)]; <Єдин> *піднімат ногу і диржы́т дого́ри, а тот егò вдáрит по нозы́, здо́ли по подешьв́і і тогді́ му розкрі́ют о́чы, а він га́дат, хто го вдáрив* [Кміт: 5 (Волосате)]; *Співали/ло́вилиси за|руки/ так |руки підой|мали у́го|ру і дого́ри три|мали// і усе котрі |задні тай |майут пирийти |попід всі* [БГ_Т: 197 (Вікно)]; *Два |пал'ц і дого́ри і |проситси надв'і́р* [Колеснік_Д: 298 (Підвисоке)]; *Доу́кола сто́ла об|с|какували с тим в'ін'ц'ом/ три|мали дого́ри в'іне́ц і так ска́кали ўс'і ж'ін'к'и́е доу́кола сто́ла* [ПЗН_Т²: 162 (Солуків)]; *Монас'тир'це чотири|кутник у|форм'і |церкви/чо|тири |ма́йє та́ких пр'амо|кутних/ йак би монас'тир' з |выгяду/ і на |палиц'і дого́ри/ там с'в'ічка зроблена з па́пер'у і то́ї па́п'і́р ў ол'ї́... кол'адни́ки прийи́ли з монасти́рем* [Колеснік_Д: 337 (Товтри)]
- 13) 'повернувши угору' <рости, бути, складати, тримати, припирати, висіти, лежати>: *Росте під хворостом дого́ри хвостом (вгірок)* [Номис №189: 296 (Київ.)]; *Кожну бара́бул'у притис|кайімо ў |йамці/ шоб |кіл'ці дого́ри си|діли* [БГ_Т: 39 (Великий Кучурів)]; *По́в'ісма ц'і на́клала на |лавиц'и́е сќлала и з́начит к'и́н'ц'ами ўс'и́м тай дого́ри* [Гуц_ЛЕ: 272 (Путила)]; *По́тім с'і да́йе ла́ти...// Ро́биц'і сн'і́пкі-к'і́чкі// Та/ ку́тра ву́з'іром ду́гурі́ йде/ то та́ йе пласта́нка/ а ку́тра́ йде ву́з'іром на́діл/ а коло́с'ем ду́гурі́/ то́ йе гулува́чка* [Шило_Т: 215 (Глиниці)]; *Криють <стріху> або під гузі́рь (товстими кінцями до гори, а тонкими у середину), або під во́лоть* [Могильченко 1899²: 82 (Полошки)]; *Та́то ста́вили пійит' сно́п'ів пше́нічних [...]. Тим гу́з'іром дого́рі́. Тим коло́с'ом дого́рі́* [Надсяння_Т: 306 (Дроздовичі)]; *В дру́гій ру́ці дер́жит соки́ру або ко́су ві́стрем до гори* [Шух. V: 221 (Барвінків)]; <Коноплі> *скла́дайеси ў ко́пички/ голоу́ками дого́ри* [БГ_Т: 136 (Лукавці)];

- Опісля припирають таздині на лавици або на полици лижки до стіни їдалом **до гори**, називаючи кождо лижку іменем хатіних або кривних [Шух. IV: 193 (Гуц.)]; **До гори** коріньом, а долов верьхом (на повалы ся хапле, а в долину висит: саджа) [Верхр_Л: 228 (Вислік Великий)]; <Як собаки виють> то ка́жут, б́уде вогén' або злód'ий. Їак **догорі́** мо́рдочков, то ка́жут, вогén', йак **до́лом**, то ка́жут, жо злód'ий дес' б́уде в сил'і [Надсяння Т: 312 (Княжпіль)]
- догорі́ очима 'тс.': **Догори** очима, до землі плечима [Номис №13196: 259]
 - догори ногами 'тс.': Перевернув **догори** ногами [Номис №6843: 132 (Бердичів, Пирятин, Звенигор.)]; Ажъ тіми чьáси щьось прійде, поперевертат худóбу **до-го́ри** ногами, позакладат за драбіни... [Кміт: 8 (Волосате)]; Івана Воїна. Так не празнують, а як у кого що вкрадуть, становлять йому свѣчки **до гори** ногами, щоб його (злодія) покарав, або що [Дикарев 1905: 138 (Валуї.)]
 - догори дном (днами) 'тс.': Ъ́з"али/к'инули <бóчку> у с'туд'н'у//а то с'туд'н'а бе"то"нова/гле"бока/ **до'го'ри** дном/шо ни 'вит'агнути н'і га'ком/ н'і н'і'чим [ПЗН_Т²: 49 (Потелич)]; Більшу глиняну посудину по вимитті вішають на плотах дном **до гори** [Кобільник: 105 (Жукотин)]; Тимчасом у хижі, з котрої пішли дівки, старші жінки, приготавляють для дівок різні несподіванки, між іншим кладуть на столі кілька глиняних мисок **догори** днами [Зинич: 123 (Жукотин)]; Бараболя печена (у печи за гранню, в печи в горішку оберненім **до гори** дном) [Гнатюк 1899²: 101 (Пужники)]; <Від уроків> декуди кладуть лише перевернене начинє **до гори** дном [Грушевський 1906: 37 (Черк.)]; Потому вносить миску у хороми, кладе її під сінні двері близко порога дном **до гори**, на котрім приліплює три воскові свѣчечки [Шух. V: 219 (Верхній Ясенів)]; Соли ро'били ў та'ку ма'лен'ку стoгpa'мівочку// йі'йі по'мочут т'рохи во'доў 'шоби вона си злі'пила// злі'пила і кла'дут би во'на т'рохи за'сохла// по'мален'ку звир'тайут то с' стопочки на та'ріл'чик і кла'дут// во'на 'добри си засх'не і та'ка пири'вернина с'топочка дном **догори** ві'ходила/ ка'зали 'гузочка 'соли [БГ_Т: 192 (Рідківці)]
- 14) 'повернувши обличчя угору; горілиць' <лежати>: **Треба кладітис'** **догорі́** [Арк_С I: 224 (Кримне); Арк_С²: 223]; Бабам звiзд з неба не знімать, хоч и **догори** лежать [Номис №9038: 173 (Черніг.)]
- 15) 'не так, як належить; шкереберть, догори дригом' <перевертати, перкидати, іти>:
- догорі́ нога́ми 'тс.': Набожний! як ба такий кожний, то б увесь світ **догори** ногами перевернули [Номис №175: 4]; Уперед назбит-

- кувау сї усьико на сьвікі из того тазди – поперевертав усьо, де шо було у хакі, **до гори** ногами, загнаў тельи у скалу в пішоў [Онищук_М 1909: 75 (Черник)]; *Шо ти там швориши* ^[шукати]? Поперек ідаў все **догорі** ногами [Арк_С II: 261 (Сильне); Арк_С²: 617]
- догорі дном ‘тс.’: *Усе пішло догори* дном [Номис №698: 15 (Лів.)]
- 16) ‘спосіб (напрямок) дії’ <зрізувати>: *Пють відвар з вишневих галузок, зрізваних ножем з долини до гори* [Грушевський 1906: 75 (Черк.)]
- 17) ‘дибом, стійма, на задні ноги (про коня)’ <ставати, підніматися>: *К’ін’ з’виўс’а до’го’ри/ чут’ ни скок/ але не’ вискок* [ПЗН_Т2: 73 (Крута Долина)]
- адвербіалізація (до + Gen)
 - ▲ ЛМ: гора ‘верхній край об’єкта’; МЗ: межа, край > напрямок; СМ: додолини
 - ‘верхній край’
- 18) ‘до верхнього краю, до верхньої межі’ <обмотувати>: *Тонкі пражинки* ^[‘довга палиця’] [...] обмотули аж **до горі**// а ‘потім начінали з долини мас’тити/ ро’бити/ сті’на шоб була [БГ_Т: 117 (Заставна)]
- 19) ‘на вищий рівень’ <підніматися>:
- *ити до горі* ‘підніматися на вищий рівень; удосконалюватися’: *По через добиване старикіў світ зачеў си нієчіти, зачеў ити ни до горі, але у долину бо ни було старих мудрих голоў, аби учіли молодих, ек то си має таздувати и жити на світі* [Гк 1935: 44]
- адвербіалізація (до + Gen)
 - ▲ ЛМ: гора ‘поверхня об’єкта’; МЗ: місце > спосіб; СМ: додолини
 - ‘поверхня’
- 20) ‘внутрішнім боком назовні’ <завертати>: *Дохторі у шпитали розітне, ади, шкіру на чолі, и заверне ї до гори тай коўтне клейчиком у чоло* [Онищук_НЖ 1912: 155–156 (Черник)]
- 21) ‘навиворіт; на внутрішній бік’ <відвертати>: <Стрічали молодят у> в’ідв́ертанім кожус’і, в́овна догорі́, вив́ертанім кожус’і [Надсяння_Т: 521 (Смолин)]; *Гуцл у шепці, з оберненим до гори кожухом* [Шух. I: 137, обр. 87 (Гуц.)]; *П’ід молод’ата, п́еред порóгом стеліла кожух. [...] Йак м́али йти до х́ати, стеліли кожух в́овнойу догорі́* [Надсяння_Т: 521 (Смолин)]; *Т’і приймач’і* ^[‘батьки, до яких ішли жити молоді’] б́рали кужух, п́еревирта́ли ду́гурі́ в́овнов і кла́ли хл’іп на в́е́рха на го́лову [Надсяння_Т: 239 (Радохинці)]; *Мати бере кожух кострубами (Zotten [ворсом]) до горы, загортає голову і виходит* [Верхр_Л: 314 (коментар)]; *Вишкоблену, чисту шкіру простелює мізьков до гори, «помóчує» мізьку водов з сілю, потім посипає «ті́стом», вимішеним з трису пшеничного, кукурудзяної муки і соли* [Шух. II: 254 (Гуц.)]

II додолини (до ду^ллини, до до^ліни, до долины) *adv*

■ адвербіалізація (до + *Gen*)

▲ ЛМ: долина ‘нижня частина об’єкта’; МЗ: місце > напрямок;

СМ: догори

● ‘нижня частина об’єкта’

- 1) ‘у напрямку від верхньої до нижньої частини будівлі’ <іти>:
 ■ Тон^лкі пражин^лки [^{‘дошка’}у] шо йшли віт п^ллатви від го^лри аж до ду^ллини об^лмотули тим бу^ллотом і око^лліт/ шоб во^лно бу^лло [БГ_Т: 117 (Заставна)]
- 2) ‘у напрямку від вершини гори’ <іти, качатися>: Він йик йшов в до^ллину, то смерть йшла за єго слідом д’го^лрі, а йик він йшов до го^лри, то смерть йшла за слідом до до^ллини [Шух. V: 20 (Голови)]; ■ Ой там з го^лрі до до^ліни горóх покоті^лї сє,/ З Украйіни до дьівчїни козак поклоні^лї сє [Верхр_Б: 141 (Мокротин)]; Што будеме робиц, кой сме поробили,/ Будеме ся качац з го^лры до до^ллины,/ З го^лры до до^ллины з Ваньом на малины:/ Дай ми Ваню малин, бо-с ня вінка збави^лї [Верхр_Л: 354 (Радочина)]; Ідеме, ідеме з го^лры до до^ллины,/ Ідеме глядати новітны родини [Верхр_Л: 249 (Верхомля)]; Ой ідеме, ідеме з го^лры до до^ллины,/ Ідеме глядати той нової родини [Верхр_Л: 259 (Більцарева)]; Не поздравляй ты ня з го^лры до до^ллины,/ Бо я поздравлена од своєї родини [Верхр_Л: 308 (Липовець К)]
- 3) ‘у напрямку [від неба] до землі’ <падати>: Пискай пташку, пискай, до до^ллины спаднеш,/ Давно ты гультаю на мій вінок прагнеш [Верхр_Л: 308 (Липовець К)]

I додолі (додóлі, до до́ли) *adv*

■ префіксація (до-); до+долі → до-долі

▲ ЛМ: до́лі ‘у напрямку зверху вниз’

● ‘нижня частина об’єкта’

- 1) ‘у напрямку зверху вниз’ <іти, підніматися, нагинати>: Як поховують <мерця> [...] пал’ят пільа во́ди та дів’ятсє на дим. Як іде до го́ри, то бу́де зго́ри вмирлії, а як іде до до́ли, то бу́де з то́го <нижнього> кінце́ вмирлії [Кміт: 5 (Волосате)]; пор.: «додóлі [...] ‘внизь, на земл’ї, кь низу’» [Піскунов: 68]

I додолу (додóлу, до-до́лу, до долу) *adv*

■ адвербіалізація (до + *Gen*); префіксація (до-); до+долу → до-долу

▲ ЛМ: діл ‘нижня частина об’єкта’, до́лу ‘у напрямку зверху вниз’; МЗ: місце > напрямок; СМ: доверху, донизу, досподу

● ‘нижня частина об’єкта’

- 1) 'у напрямку [від верхньої] до нижньої частини пристосування' <бути>: *Зі споду панівки <олійниці>, в котрій лежить макух, є виверчена на скрізь до долу дірка, котра виходить на верх, а на версі всаджена в ню деревляна дудочка, котрою стікає олій* [Русов 1905²: 62 (Грунь)]

■ лексико-семантичний

▲ ЛМ: додолу 'у напрямку вниз'; МЗ: напрямок > спосіб;
СМ: доверху, донизу, досподу

● 'нижня частина об'єкта'

- 2) 'повернувши униз' <робити> [Гр. І: 409]: *У Грабові-ж її <копаницю (копати глину)> роблять трохи інакше – з обома загостреними і загненими до-долу кінцями* [Могильченко 1899¹: 54 (Олешня)]

■ адвербіалізація (до + Gen)

▲ ЛМ: діл 'поверхня об'єкта'; МЗ: місце > спосіб;
СМ: доверху, донизу, досподу

● 'поверхня об'єкта'

- 3) 'на поверхню землі; на землю' <скидати, хляпати 'падати', падати, засаджувати, злізати>: *Зсади хлопця до-долу* [Гр. І: 391]; *Крикнув Швачка та на осаду: із коней до-долу!* [Гр. І: 391 (ЗОЮР)]; *Пішли ми в церкву, кладемо поклони, а одну смілячку послали на дзвіницю: «Піди-ж ти на дзвіницю та Маринку до долу скинь!»* [Дикарев 1905: 133 (Валуй.)]; *Там сховалось за мисник і зіпхнуло з кілків геть усі миски, і пляшки хляпнули до долу* [Грушевський 1907: 108 (Черк.)]; *А тут як на те і образ упав до долу, саме той, що вона все цілувала перед родивом* [Грушевський 1907: 112 (Черк.)]

- 4) 'у напрямку до землі, якнайнижче до землі' <схилятися, спускати-ся>: «додолу 'внизь, на землѣ, къ низу'» [Піскунов: 68]; *Журавлі, журавлі! колесом, колесом; ваші діти за лісом, за лісом (щоб журавлі закрутилися на однім місці и зпустились додолу)* [Номис №13387: 262 (Короп)]; *До-долу верби гне високі* [Гр. І: 391 (за Т. Шевченком)]; *Долина глибока, калина висока, аж до-долу віття гнеться* [Гр. І: 391 (за А. Метлинським)]; *Ісус, нахилившись до-долу, писав пальцем* [Гр. І: 391 (за П. Кулішем, І. Пулюєм)]

II додолку (додолку) adv

■ суфіксація (-к-); додол-у → додол-к-у

▲ ЛМ: додолу 'у напрямку до землі'; МЗ: нейтральне слово
> демінутив

● 'поверхня об'єкта'

- 1) 'дет до додолу 4' [Гр. І: 391, 409 (додолку)]

II додолóйку → додолóньку *adv*

II додолоньку (додóлоньку, до долóйку) *adv*

■ суфіксація (-он'к-/-ойк-); додол-у → додол-он'к-у

▲ ЛМ: додолу 'у напрямку до землі'; МЗ: нейтральне слово
> демінутив

● 'поверхня об'єкта'

- 1) 'дет до додолу 1' [Гр. I: 409 (додóлоньку)]: *Стоїть явóрь на дворóйку, Галузьяйкомъ до долóйку; Часъ боярамъ до домóйку* [Гол.: 471]

II додолочку (додóлочку, до-дóлочку) *adv*

■ суфіксація (-очк-); додол-у → додол-очк-у

▲ ЛМ: додолу 'у напрямку до землі'; МЗ: нейтральне слово
> демінутив

● 'поверхня об'єкта'

- 1) 'дет до додолу 1' [Гр. I: 391, 409]: *Склонив головочку низько до-долочку* [Гр. I: 391 (за П. Чубинським)]

I донизу (донíзу, до нíзу) *adv*

■ адвербіалізація (до + Gen)

▲ ЛМ: низ 'нижня частина об'єкта'; МЗ: місце > напрям;
СМ: доверху, додолу, досподу

● 'нижня частина об'єкта'

- 1) 'у напрямку зверху вниз' <нагинатися, бути>: *Каліна с'а погінáйє до нíзу й догори* [Он. II: 91 (Бітля)]; *Відтак він надавлює великими пальцями до низу і з конуса робить ся миска з дуже товстими стінками* [Русов 1905¹: 49 (Опішня)]; ■ *Плошчак 'і* [^{зв'язані знизу снопи, якими покривали дах'] – *се сн'іп'кі, шо йшли зверху до низу* [Шило_С: 209 (Зубрець)]}

■ лексико-семантичний

▲ ЛМ: донизу 'у напрямку зверху вниз'; МЗ: напрямок > спосіб;
доверху, додолу, досподу

● 'верхня частина об'єкта'

- 2) 'повернувши вниз' <прибивати, садити>: *Ся кобилиця має форму лопати і навкосяка за помочєю стержня прибиваєть ся до лави широким кінцем у гору а вузьким до низу* [Русов 1905³: 77 (Грунь)]; *Мандибурку* [^{картопля'] *треба садити очками до нíзу* [БГ_С: 374 (Нові Бросківці)]}

■ адвербіалізація (до + Gen)

▲ ЛМ: низ 'поверхня об'єкта'; МЗ: місце > спосіб; СМ:

доверху, додоу, досподу

● 'поверхня об'єкта'

- 3) 'у напрямку до землі, якнайнижче до землі' <схилятися>:
*Клан'ййуцс'і і до цёркви йак йдут, і йак з цёркви теж три ра́зи
доні́зу* [Надсяння_Т: 171 (Малнівська Воля)]

II **доспода** (доспо́да, до спода) *adv*

■ адвербіалізація (до + Gen)

▲ ЛМ: спід 'нижній край об'єкта'; МЗ: межа, край >

напря́м; СМ: доверху

● 'нижній край'

- 1) 'до нижнього краю, до нижньої межі' <проколювати, білити>:
*Знадвор'у то скіни та́ко білили **доспо́да**// ти'пер у́же шал'уйут
це/ робі́я/ а то́ди ни 'було чим шал'увати// ни 'мали 'л'уди чим//
то так білили **доспо́да**// по'біл'ут/ та́й здо'лини 'тожи підви'дут/
хто чим 'ма́йє/ тим підви'де// вс'о* [БГ_Т: 103 (Банилів)]; ■ *Верх
не́ї* <'солонини'> *кладуть верству грінок, другу бриндзі, знов грі-
нок, масла, кулеші, солонини і т.д., аж до верху, і попере́тикають
веретеном зверху аж **до спода*** [Шух. І: 144 (Гуц.)];

II **досподу**¹ (до споду) *adv*

■ адвербіалізація (до + Gen)

▲ ЛМ: спід 'нижня частина об'єкта'; МЗ: межа, край >

напря́м; СМ: доверху, додоу, донизу

● 'нижній край'

- 1) 'у напрямку зверху вниз' <ши́ршати>: *Стопи <хреста> лиш
творять цілість із пнем, що в тих випадках ширшає **до споду***
[Колцуняк 1919: 224 (Колом.)]

■ адвербіалізація (до + Gen)

▲ ЛМ: спід 'поверхня об'єкта'; МЗ: місце > напря́м; СМ:

доверху, додоу, донизу

● 'поверхня'

- 2) 'на дно' <па́дати>: *Янічку сердечку, де-с подьі́й перечко* ^{['пір'я на}
^{капельосі']} */?/ Ішоў ём без воду, впало мі **до споду*** [Верхр_Л: 260 (Біль-
царева)]; *Янічко сердечко, де-с подьі́й перечко* ^{['пір'я на}
^{капельосі']} */?/ Ішоў ём без воду,
хпало мі **до споду*** [Верхр_Л: 337 (Смеречне)]

III досподу² (до споду) preap

- препозитивація
- ▲ ЛМ: досподу¹
- ‘нижня частина об’єкта’

1) ‘у напрямку від вершини гори до підніжжя <бачити>: Рідко коли лучає ся в Карпатах бачити геологічний перехрїй так виразно від вершка **до споду** гори, як власне на «Каменистім» [Шух. І: 11 (Гуц.)]

Сформульовані основні засади і принципи словника, укладені його фрагменти мають на меті підтвердити основну ідею ЕДС – виявити системні зв’язки та репрезентувати словотвірні та мотиваційні особливості дериватів семантичної опозиції «верх – низ» на діалектному матеріалі, а також допомогти в розв’язанні проблеми системних зв’язків, передусім на рівні епідигматики.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

adv – прислівник
dem – демінутив
Gen – родовий відмінок, генетив
n – іменник
preap – прийменник
ЕДС – епідигматичний діалектний словник
ЛМ – лексичний мотиватор
МЗ – мотиваційний зв’язок
СГ – словотвірне гніздо
СД – ступінь деривації
СМ – структурний мотиватор
тс. – те саме (значення)

СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ (РЕГІОНІВ) ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

Арламівська Воля – Арламівська Воля Мостиського р-ну Львівської обл.
Банилів – Банилів Вишнівського р-ну Чернівецької обл.
Барвінків – Барвінків Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Бердичів – Бердичів Бердичівського р-ну Житомирської обл.
Берегомет К – Берегомет Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Більцарева – Більцарева Новосондецького пов. Малопольського воєв., РП
Бітля – Бітля Турківського р-ну Львівської обл.
Брустурів – Брустурів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Валуй. – тепер Валуйський р-н Білгородської обл., РФ

Ваньковичі – Ваньковичі Самбірського р-ну Львівської обл.
Великий Кучурів – Великий Кучурів Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.
Верхній Ясенів – Верхній Ясенів Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Верховина – Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Верхрата – Верхрата Любачівського пов. Підкарпатського воєв., РП
Вислік Великий – Вислік Великий Сяноцького пов. Підкарпатського воєв., РП
Вишків – Вишків Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
Вікно – Вікно Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Волосате – Волосате Ліського повіту, РП
Гвоздець – Гвоздець Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Глиниці – Глиниці Яворівського р-ну Львівської обл.
Голови – Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Горяни – сучасний район м. Ужгород
Грунь – Грунь Охтирського р-ну Полтавської обл.
Гуц. – Гуцульщина
Далешове – Далешове Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.
Деревня – Деревня Жовківського р-ну Львівської обл.
Добруджа – історична область між нижньою течією Дунаю й узбережжям Чорного моря
Довге Поле – Довге Поле Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
Дроздовичі – Дроздовичі Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Жукотин – Жукотин Турківського р-ну Львівської обл.
Завадка Риманівська – Завадка Риманівська Кросненського пов. Підкарпатського воєв., РП
Залізниця – Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл.
Заставна – Заставна Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Звенигор. – Звенигородський р-н Черкаської обл.
Зубрець – Зубрець Бучацького р-ну Тернопільської обл.
Київ. – Київщина
Княжпіль – Княжпіль Старосамбірського р-ну Львівської обл.
Колом. – Коломийщина
Короп – Короп Коропського р-ну Чернігівської обл.
Космач – Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Кримне – Кримне Старовижівського р-ну Волинської обл.
Крута Долина – Крута Долина Жовківського р-ну Львівської обл.
Лашківка – Лашківка Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Липовець К – Липовець Кросненського пов. Підкарпатського воєв., РП
Лисятичі – Лисятичі Стрийського р-ну Львівської обл.
Лів. – Лівобережна Україна
Луб. – Лубенський р-н Полтавської обл.
Лужани – Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Лукавці – Лукавці Вижницького р-ну Чернівецької обл.
Малинівка – Малинівка Гощанського р-ну Рівненської обл.
Малнівська Воля – Малнівська Воля Мостиського р-ну Львівської обл.
Мальців – Мальців Бардіївської округи Пряшівського краю, SR
Мамаївці – Мамаївці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Мокротин – Мокротин Жовківського р-ну Львівської обл.
Мшанець – Мшанець Старосамбірського р-ну Львівської обл.

Нижні Гаї – Нижні Гаї Дрогобицького р-ну Львівської обл.
Нова Весь – Нова Весь Новосондецького пов. Малопольського воєв., РП
Нові Драчинці – Нові Драчинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
Олешня – Олешня Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.
Опішня – Опішня Зіньківського р-ну Полтавської обл.
Пирятин – Писарівка Кодимського р-ну Одеської обл.
Підвисоке – Підвисоке Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.
Плешевичі – Плешевичі Мостиського р-ну Львівської обл.
Полошки – Полошки Глухівського р-ну Сумської обл.
Потелич – Потелич Жовківського р-ну Львівської обл.
Прохори – Прохори Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
Пужники – Пужники Бучацького пов. Тернопільської обл. (спалене дотла 1945 р.)
Путила – Путила Путильського р-ну Чернівецької обл.
Радомишль – Радомишль Радомишльського р-ну Житомирської обл.
Радохинці – Радохинці Мостиського р-ну Львівської обл.
Радочина – Радочина Горлицького пов. Малопольського воєв., РП
Рідківці – Рідківці Новоселицького р-ну Чернівецької обл.
Розлуч – Розлуч Турківського р-ну Львівської обл.
Розтока – Розтока Перемишльського пов. Підкарпатського воєв., РП
Сильне – Сильне Ківерцівського р-ну Волинської обл.
Скоморохи – Скоморохи Сокальського р-ну Львівської обл.
Смеречне – Смеречне Кросненського пов. Підкарпатського воєв., РП
Смолин – Смолин Яворівського р-ну Львівської обл.
Сокиряни – Сокиряни Сокирянського р-ну Чернівецької обл.
Солуків – Солуків Долинського р-ну Івано-Франківської обл.
Старосамб. – Старосамбірський р-н Львівської обл.
Товтри – Товтри Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
Умань – Умань Уманського р-ну Черкаської обл.
Хмельницький – Хмельницький Хмельницької обл.
Черепківці – Черепківці Глибоцького р-ну Чернівецької обл.
Черк. – Черкащина
Черник – Черник Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.
Черніг. – Чернігівщина
Шкляри – Шкляри Сяноцького повіту, РП
Яворів К – Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.

ДЖЕРЕЛА

- Арк_С¹ – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Вежа, 2000.
Арк_С² – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. А–Я. 2-е вид. Луцьк, 2016. XXIV + 648 с.
БГ_С – Словник буковинських говірок/ за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
БГ_Т – Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів/ уклад.: Н. Руснак, Н. Гуйванюк, В. Бузинська. Чернівці: Рута, 2006. 383 с.

- Верхр_Б – Верхратський І. Говір батюків. *Збірник фільологічної секції НТШ*. Т. XV. Львів, 1912. 308 с.
- Верхр_Л – Верхратський І. Про говір галицьких лемків. *Збірник фільологічної секції НТШ*. Львів, 1902. 490 с.
- Вовк 1899 – Вовк Хв. Українське рибальство у Добруджі. *Матеріяли до українсько-руської етнології*/ за ред. Хв. Вовка. Львів, 1899. Т. I. С. 33–52.
- Волошинський 1919 – Волошинський Ів. Похоронні звичаї і голосіння в Городенщині. *Матеріяли до української етнології*. Львів, 1919. Т. XIX–XX. С. 194–213.
- Гк 1935 – Календар гуцулский на рік 1935. Накладом т-ва приятелів Гуцулшини. 228 с.
- Гнатюк 1899¹ – Гнатюк В. Кушнірство у Галичині. *Матеріяли до українсько-руської етнології*/ за ред. Хв. Вовка. Львів, 1899. Т. I. С. 68–78.
- Гнатюк 1899² – Гнатюк В. Народня пожива і спосіб її приправи. *Матеріяли до українсько-руської етнології*/ за ред. Хв. Вовка. Львів, 1899. Т. I. С. 96–110.
- Гнатюк 1906 – Гнатюк В. Народна пожива на Бойківщині. *Науковий збірник, присвячений проф. Михайлові Грушевському*. Львів: НТШ, 1906. С. 576–594 [окремий відбиток: 1–18].
- Гнатюк 1908 – Гнатюк В. Бойківське весіле в Мшанци (Старосамбірського повіта). *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. I. Ч. II. С. 1–29.
- Гнатюк 1909 – Гаївки/ збір. В. Гнатюк. *Матеріяли до української етнології*. Львів, 1909. Т. XII. 367 с.
- Гнатюк Р – Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії і їх говори. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. XXXV–XXXVI. Львів, 1900. С. 1–70.
- Гол. – Головацкий Я. Ф. Материалы для словаря малорусского наречия/ Дзензелівський Й., Ганудель З. Словник української мови Я. Ф. Головацького. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Т. 10. Пряшів, 1982. С. 311–612.
- Гр. – Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. Т. I–IV. Київ, 1907–1909.
- Грушевський 1906 – Гр[ушевський] М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріяли з полудневої Київщини/ опрац. Др. З. Кузеля. Ч. I. *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів: НТШ, 1906. Т. VIII. 220+VI с.
- Гуц_ЛЕ – Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. Київ: Наукова думка, 1991. 307 с.
- Дикарев 1905 – Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині. *Матеріяли до української етнології*/ за ред. Хв. Вовка. Львів: НТШ, 1905. Т. VI. С. 113–204.
- Доманицький 1905 – Доманицький В. Народня медицина у Ровенському пов. на Волині. *Матеріяли до української етнології*/ за ред. Хв. Вовка. Львів: НТШ, 1905. Т. VI. С. 100–107.
- Ефремова 1996 – Ефремова Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. Москва: Русский язык, 1996.
- Ефремова 2000 – Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный: в 2 т. Москва, 2000. Т. 1. 1210 с. Режим доступу: <https://www.efremova.info>.

- ЗГ_Т – Українські закарпатські говірки. Тексти / упоряд. та передм. О. Мигиленець, О. Пискач. Ужгород: Ліра, 2004. 400 с.
- Зинич – Зинич М. Звичай і вірування на Андрія в с. Жукотині, пов. Турка. *Літопис Бойківщини*. Ч. 9. Рік VII. Самбір, 1937. С. 122–124.
- Камчатнов – Камчатнов А. «Русский древослов» Историко-словообразовательный словарь русского языка. Режим доступу: <http://www.drevoslov.ru>
- Карпіловська – Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. 910 с.
- Кміт – Кміт Ю. Ще про Волосатий. *Літопис Бойківщини*. Ч. 6. Рік V. Самбір, 1935. С. 1–9.
- Кміт 1908 – Кміт Ю. Бойківське весіле в Гвіздці (Турчанського повіта). *Матеріяли до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. I. Ч. II. С. 30–78.
- Кобільник – Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина, турчанського повіту. Ч. III. *Літопис Бойківщини*. Ч. 9. Рік VII. Самбір, 1937. С. 76–115.
- Колесник_Д — Колеснік Л. Я. Номінація людини в покутсько-буковинських говірках: генеза та просторове варіювання: дис. ... канд. філол. наук: додатки. Київ, 2016. 346 с.
- Коломийченко 1919 – Весіле в селі Прохорах Борзен. пов., Чернігів. губ. (1912 р.)/ запис. П. Коломийченко. *Матеріяли до української етнології*. Львів, 1919. Т. XIX–XX. С. 81–118.
- Колцуняк 1919– Народні хрести в Коломийщині / збір. і зрис. Г. Колцуняк. *Матеріяли до української етнології*. Львів, 1919. Т. XIX–XX. С. 215–230.
- Кордуба 1899 – Кордуба М. Писанки на Галицькій Волині. *Матеріяли до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів, 1899. Т. I. С. 96–110.
- КСГГ – Картотека «Словника гуцульських говірок» / Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.
- ЛАЗО – Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР. Ч. 1–3. Ужгород, 1958–1993.
- ЛСІС 2012–2013 – Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації. 2012–2013: Словник/заг. ред. А. Нелюби. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2014. 172 с.
- ЛСІС 2014 – Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації. 2014: Словник / заг. ред. А. Нелюби. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2015. 220 с.
- Максимчук – Максимчук І. Деякі інституції звичаєвого права в Старосамбірщині. *Літопис Бойківщини*. Ч. 11. Рік IX. Самбір, 1939. С. 5–86.
- МДС – Мотивационный диалектный словарь (говоры Среднего Приобья): в 2 т./ ред. О. И. Блинова. Томск, 1982–1983.
- Могильченко 1899¹ – Могильченко М. Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині. *Матеріяли до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів, 1899. Т. I. С. 53–67.
- Могильченко 1899² – Могильченко М. Будівля на Чернігівщині. *Матеріяли до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів, 1899. Т. I. С. 79–95.

- Надсяння_Т – Надсяння: Традиційна культура і побут (етнолінгвістичні матеріали)/ збір. й упор. М. Глушко, Л. Хомчак. Львів, 2017. 592 с.
- Німчук 1978 – Німчук В.В. Прислівник. *Історія української мови. Морфологія* / ред. кол. В.В. Німчук, А.П. Грищенко та ін. Київ, 1978. С. 342–412.
- Номис – Номис М. *Українські приказки, прислів'я, і таке інше*: зб. О. В. Марковича і др./ спорудив М. Номис. Санкт-Петербург, 1864. VII, 304, XVII с.
- Он. – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984.
- ОнищукМ 1909 – Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907–1908. *Матеріали до української етнології*. Львів: НТШ, 1909. Т. XI. С. 1–139.
- ОнищукНЖ 1912 – Онищук А. З народнього життя Гуцулів. *Матеріали до української етнології*/ за ред. В. Гнатюка. Львів, 1912. Т. XV. С. 90–158.
- ОнищукО 1912 – Онищук А. Останки первісної культури у Гуцулів. *Матеріали до української етнології*/ за ред. В. Гнатюка. Львів, 1912. Т. XV. С. 159–177.
- ПЗН_Т¹ – Говірки південно-західного наріччя української мови: збірник текстів / упоряд. Н. М. Глібчук. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 155 с.
- ПЗН_Т² – Українські говірки південно-західного наріччя: тексти / упоряд. Н. М. Глібчук. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 238 с.
- Пиртей 1986 – Пиртей П. Словник лемківської говірки: Матеріали до словника. Івано-Франківськ, 1986. 460 с.
- Піскунов – Пискуновъ Ф. М. Малороссійско-червонорусскій словарь живаго и актовaго языка/ 2-е изд. К., 1882. 304 + V с.
- Потиха – Потиха З. А. Школьный словообразовательный словарь/ред. С. Г. Бархударов. Москва: Просвещение, 1964. 392 с.
- Русов 1905¹ – Русов М. Гончарство у с. Опошні у Полтавщині. *Матеріали до української етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: НТШ, 1905. Т. VI. С. 41–59.
- Русов 1905² – Русов М. Вироби з дерева у с. Груні у Полтавщині. *Матеріали до української етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: НТШ, 1905. Т. VI. С. 60–73.
- Сікорська – Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник. Київ, 1985. 256 с.
- ССБМ – Бардовіч А. М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А. М. Бардовіч, М. М. Круталевіч, А. А. Лукашеч. Мінск: Беларуская навука, 2000. 413 с.
- Тихонов 1985 – Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: в 2-х т. Москва: Русский язык, 1985.
- Тихонов 2014 – Тихонов А. Н. Новый словообразовательный словарь русского языка для всех, кто хочет быть грамотным. Москва: АСТ, 2014. 639 с.
- Шило_С – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / відп. ред. Л. Полюга, Н. Хобзей. Львів; Нью-Йорк, 2008. 288 с. (Серія «Діалектологічна скриня»).
- Шило_Т – Шило Г. Тексти. *Шило Г. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра*. Львів, 1957. С. 207–227.

- Ширшов – Ширшов И. А. Толковый словообразовательный словарь русского языка: Комплексное описание русской лексики и словообразования. Москва: АСТ; Астрель; Русские словари, 2004. 1022 с.
- ШССБМ – Бардовіч А. М. Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы/ А. М. Бардовіч, М. М. Кругалевіч, А. А. Лукашанец. Мінск: Аверсэв, 2006. 512 с.
- ШССРЯ – Тихонов А. Н. Школьный словообразовательный словарь русского языка. Москва: Просвещение, 1978. 727 с.
- ШССУМ – Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. Київ: Наук. думка, 2005. 263 с.
- Шух. – Шухевич В. Гуцульщина. Ч. I–V. Львів, 1899–1908.
- RDD – Worth D. S., Kozak A. S., Johnson D. B. Russian derivational dictionary. New York; London, 1970. 747 с.
- SGSWJO – Słownik gniazd słotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego: T. 1: T. Vogelgesang, Gniazda odprzymiotnikowe; T. 2: Jadacka H. i in. Gniazda odrzeczownikowe; T. 3: Skarżyński M. i in. Gniazda odczasownikowe; T. 4: Skarżyński M. Gniazda motywowane przez liczebniki, przysłówki, zaimki, przyimki, modulanty, onomatopeje, wykrzykniki. – Kraków, 2001–2004.
- SKMS – Sokolová M., Ološtiak M., Ivanová M. Slovník koreňových morfév slovenčiny. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 2005. 584 s.

ЛІТЕРАТУРА

- Гриценко 1990 – Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ: Наук. думка, 1990. 272 с.
- Камчатнов ЛС – Камчатнов А. Лжеименное словообразование. Режим доступу: http://www.academia.edu/12428160/Лжеименное_словообразование
- Камчатнов РД – Камчатнов А. «Русский древослов» Историко-словообразовательный словарь русского языка. Режим доступу: <http://www.drevoslov.ru/paperspdf/amk/KakUstroenSlovar.pdf>
- Кочерган 2006 – Кочерган М. П. Загальне мовознавство. Київ: Академія, 2006. 463 с.
- Лендау 2012 – Лендау С. Словники: Мистецтво та ремесло лексикографії / пер. з англ. К.: К.І.С., 2012. 480 с.
- Огуй 1998 – Огуй О. Д. Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії. Чернівці, 1998. 370 с.
- Трубачев 1976 – Трубачев О.Н. Этимологические исследования и лексическая семантика. *Принципы и методы семантических исследований*. М., 1976. С. 147–179.
- Ширшов 1999 – Ширшов И. А. Теоретические проблемы гнездования. М.: Изд-во МПГУ, 1999. 236 с.
- Шмелев 1973 – Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). М., 1973.

- Шмелев 2002 – Шмелев Д. Н. О третьем измерении лексики. Шмелев Д. Н. *Избранные труды по русскому языку*. Москва, 2002. С. 60–71.
- Ястремська – Ястремська Т. Динаміка семантичної структури лексеми *верх* у говірках південно-західного наріччя. *Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології*. Київ [у друці].
- Ястремська 2005 – Ястремська Т. Дослідження пастуших агентивів у площині епідигматики. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір*. Львів, 2005. С. 221–232.
- Ястремська 2007 – Ястремська Т. Лексика пастухування гуцульського говору у форматі мотиваційного словника. *Gwary dziś*. Т. IV. Poznań, 2007. S. 123–131.
- Ястремська 2008 – Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. 424 с.
- Ястремська 2018 – Ястремська Т. Система дериватів у контексті лексикографії. *IX Міжнародний конгрес україністів: Мовознавство: 36. наук ст.* (До 100-річчя Національної академії наук України)/гол. ред. Г. Скрипник. Київ: Вид-во ІМФЕ, 2018. С. 588–599.

SUMMARY

The article presents a new vision of the analysis of the derivatives system in the form of the «Epidigmatic dialect dictionary». It contains the information on word formation, motivation and semantics of derivatives. The paper is an attempt to analyse the conception and strategies of the «Epidigmatic dialect dictionary» the case of local adverbs. The local adverbs are modelled **до + Ngen** (*довёрха́, догóрі, додоліни, донізу́, досподá, досподу́*).

The purpose of the research is to analyse the peculiarities of the structure and semantics of the adverbs, to simulate the semantic structure of derivatives, to identify their features, to offer a sample of lexicographic modeling of derivatives. The focus primarily on the semantic aspect.

More than 150 micro-contexts of the function of the adverbs in the South-Western dialects of Ukrainian language were analysed (the sources from the other dialects are also used for comparison). The origins of research are dialect dictionaries, card indices and texts, regional linguistic atlases, ethnographic and dialectal materials.

Keywords: word formation, semantics, motivation, epidigmatic dictionary.

МАТЕРІАЛИ

СЛОВНИК СИМВОЛІВ. ЗІРКА, ЗОРЯ. МІСЯЦЬ. СОНЦЕ

Symbol's Dictionary. The Star. The Moon. The Sun.

Зірка, зоря

Зорі, як і *місяць*, *сонце*, — «усе це живе, має свою душу, чоловіко-видне» [Пларіон 1994: 14], вони «часто творять колекції, тобто разом виступають у подібних контекстах» [Гойсак 2010: 74], утворюючи небесну родину [СД II: 291; Сумцов 1881: 41–42 та ін.]. У лемків *зірка*, як і *сонце* та *місяць*, походить «з сінього камінце», яке винесли голуби із дна моря [Гойсак 2010: 85].

У замовляннях *зірки* — «осібні іпостасі», припускають, «планети», помічниці (пор. «зорі-помічниці») [Замовляння: 202; SSSL 1: 193], часто суб'єкти замовлянь, що привертають парубків, де парою *зірці* є *сонце*. Натомість у фольклорних народнопісних текстах парою *зірці* є радше *місяць*, який також може бути свідком зустрічі закоханих:

- * *Зірочко* вечірняя і світовая! Позичте мені того кубочка, що Сус Христос руки мие, а я вам тоді верну, як хрещеного, народженого і молитвенного козака Івана до себе приверну [Замовляння: 138, пор. 139, 140 і далі]; [замовляння в дорогу] Господи Божэ, постричай. А ты, Маты Божа, попэреджай. И мэнэ дорижэчку от всякого гора очищай. Бо я нэ саму иду, а иду [з] Господом Богом. *Зирочкамы* обсажусь, а мисяцэм подпэражусь [Полесские заговоры: 619]

Укладачі Словника символів вважають, що *три зорі* в замовляннях «позначають певні сакральні проміжки часу» [СС: 58]

- **«верх»; світло, чистота:**

У лемківських колядках *зірці* призначено місце «в *третьім* облаку» мурованої церкви [Гойсак 2010: 85]. Етимологи пов'язують слово зі поняттям світла [ЕСУМ II: 250; Фасмер 1971: 160]

- **жіноче начало:**

зоря, зоря / зоренька / зіронька вечірня(я); зоря / зіронька / зірниця ясна; ясна зірничка, зоря-зірниця:

● **дівчина; дівоча краса** [пор.: Костомаров 1994: 86]; **кохана:**

✱ *Зори, зірничі*, єсть вась на небі три сестриці, четверта хрещена, порожденна Марія. Ідіть ви, зберіть ви красу покладіть на хрещенну, порожденну Марію. Якъ ви красни, красни меже *зорам*и, щоби була така красна межи дівками [так говорить дівчина въ вечері, якъ хоче щоби її хлопці любили. – *авт.*] [Чубинський І: 93]

♪ Ой зійди, ясна *зірничко*, бо якось темненько: Вийди, вийди, дівчинонько, бо менѣ сумненько; Зійшла *зоря*, зійшла *зоря*, весь свѣтъ освѣтила: Вийшла моя миленькая, – всѣхъ розвеселила [Головацький 1863–1878 II: 747]; Ой упала *зоря* з неба, та й россипалася; Марья *зорю* позбирала, та й затикалася! [Костомаров 1994: 86]; Межи дівками, як меж звіздами; По двору ходит, як *зоря* сходить [Гойсак 2010: 155]; В сіночки вийшла, як *зоря* зійшла [Ibid.: 86, 155]; В мене сестриця ясна *зірниця* [Ibid.: 86]; *Зорниця* ясна, дівчина красна [Ibid.: 155]

✍ Абих була така красна, йик *зоря* ясна; йик сі радують сій весні, так аби мині сі радували; абим була сита, йик осінь, а богата, йик земля [Шухевич IV: 262]

● **наречена:**

♪ Взошло жъ бо тамъ, Взошло, Три *зіроньки* ясныхъ,... Три *зіроньки* ясныхъ, Три дівоньки красныхъ... Єдна ми найкрасша, Наша Марисенька... [Головацький 1863–1878 II: 683]; А вже жъ я ся не дивую, чому мила красна, Коло неї вчера рано впала *зоря* ясна; Якъ летѣла *зоря* з неба, та й розсыпалася, Мила *зорю* позбирала, та й намаилася [Саламонь: 745]

<ясна> зірка / зоря + <ясен> місяць:

● **наречені; закохана пара** [пор. Сумцов 1996: 48]; пор. у митр. Іларіона місяць і вечерова зоря – символи молодого та молодої [Іларіон 1994: 29]

♪ Ой не відки-ль мѣсяць свѣтить зъ вѣдки-ль ясни *зірки*. Та внадиўся козаченько до чужої жѣнки [Wagilewicz: 47 зв.]; Свѣти *зоре* на все поле, Заки-ль мѣсяць зійде; Заки-ль до мене миленькій Вечерати прійде [Ibid.]; пор. також біл.: Въ лѣску, въ лѣску На жолтымъ песку, Тамъ стояла церкоўка, – Святый вечоръ! Съ чотырма вуглами, А съ петерма вокнами, – Святый вечоръ! Въ той церкоўцѣ Ясенъ мѣсяць, – Святый вечоръ! Ень съ своей жаною, Съ ясною *зарой*, – Святый вечоръ! Ясныи звѣздочки, То яго дзѣточки, – Святый вечоръ! [Шейн 1874: 448]

зоря, що світить:

● **дівчина та парубок, готові до одруження; очікування дівчини / жінки на коханого** [Wagilewicz: 47 зв.]:

♪ *Свѣти зоре* на все поле, Заки-ль *мѣсяць* зійде; Заки-ль до мене миленькій Вечерати прийде [Ibid.; пор. вар. Саламонь: 766]

<ясна> зоря + сонце:

♪ Ой йшла вже зоря ясна, а соньце не сходить: Я милого визераю, милый не приходит; Щось ся соньце захмарило, не хоче свѣтити: Погнѣвався мѡй миленькій, – не хоче любити [Головацький 1863–1878 II: 774]

місяць із зіронькою пропали:

+ ○ зрада:

✍ Зійшло сонце, сіло в рожах, Усе завітчене, А я його питаю ся, Чого таке засмучене? А вно міні відповіло, Що місяця ждало, А той *місяць із зіроньков* У гаю *пропали*. От-так і та удівонька Пишная, думна, Вквітчала ся, сподівалась В неділю до дня; А він собі із другою До слюбу пішов... Вна вмила ся слізоньками, А сонце росов [Федькович 1914: 223–224]

упала зоря ясна <з неба>; зоронька (за)сіяла / все освітила, зоря зійшла:

● розквітла краса, кохання:

♪ Ой вже жь я ся не дивую, чому Марця красна: Коло неї вчора зь неба впала зоря ясна; Ой *упала зоря зь неба*, та й россыпалася, А Марця ю позбєрала, закосичилася [Головацький 1863–1878 II: 262]; *Сіяла зоронька, сіяла*: Съ кимъ ты Мариню слюбъ брала? [Ibid.: 661]; Си я си гадав, що зоря *зійшла*, А то моя, моя наймиліша по воду вийшла. А я за нею, як за зорею, Польом, польом, сивим коньом та ї догоню. Як ї догонив, та й заговорив, – А хто ж тебе, моя наймиліша, так рано збудив? Нихто ни збудив, я сама встила, Коновечки в білі ручки, по воду вийшла, По воду вийшла... [ЕАУФ]; Слала зоря до мѣсяця: Ой мѣсяцю мій товаришу! Не виходь ты ранѣй мене, А *зійдемо* обое разомъ, Освѣтимо небо и землю, – Зрадується звѣрь у полѣ, гість у дорозѣ Слала – такая то – до – такого то – Ой – такий то – мый суджений, Не сѣдай на посаду ранѣй мене [Wagilewicz: 47 зв.]; А я си думаю що зора *зійшла* А то моя дѣвчинонька по воду йшла [Ibid.]; Ой вйди, *зйди зоренька* вечѣрная, Ой вйди, вйди дѣвчино сусѣдная; *Зоренька зійшла* поленько освѣтила, Дѣвчина не вйшла сердце засмутила [Ibid.]

● доля:

✍ Поліжниця розбираєтци гет, лиш си лишєєв сороцци. Навіть заплітки розплітає на голові собі... Двері и поличне викно си заперают, а застівне викно си трохе видхєлює, аби приходили дванайцїть судцїв та судили дитині долю...Найменуєт єму тот свїй суд и долю. *Призначють одну звїзду на небї, ика свїтит аж до смерти дитини*, а витак гасне, єк умре та дитина. Вночі витко, єк гаснут звїзди – то тільки людий умерает [Шекерик-Доників: 127–128]; Наколи лиш исконаєт хрестенин, натогди

його зерниця гаснет. Єк видко уночі, шо на небі багато падет и гаснет зерниц, то це знак, шо десь на світі є мор – багато людей нараз. Єк умирає праведний чоловік, шо ни мав гріхів, то його зерниця вертаєтци назад на сонце и там стаєт сонцем. Усі зерниці тих дітей, шо маленькими умерают, вертаютьци усі назад на сонце до раю. Бо уни гріха жядного ни мають, то протю ангелики Божі. А єк умираєт грішна особа, то її зерниця падет у світ и пропадаєт навіки від праведного Сонечка. З тих зерниц, шо падут у безвісти, зробивси місяць [Ibid.: 22]

● **дівоча / жіноча доля:**

♪ Мовлять люде, шо я красна, шо жь мѣнѣ по тому? Дала бы 'мь я бѣлу ручку, та я не знаю – кому? Теперь мене каждый каже: «Ты, зоренько ясна!» А по тому мѣнѣ скаже: «Доле ты несчастна!» [Саламонъ: 776]; Обозри ся господароньку, Чи світит зора на подвіроньку? Вже (зора) вийшла (тай) засвітила, Всю челядоньку розвеселила. А за зорою доленька іде. Яла она ся допитувати: Для кого ви столи стелите? Ми тут, доленько, трійцю робили, Трійцю з вошеньку, до божого домоньку. Яла ся (доля) допитувати: Яку вам доленьку дати? Дай нам доленьку всім здоровенько, Бо підемо в божий домонько, Понесемо трійцю з вошеньку, Поставимо на престолоньку: Трійця буде ся світити, Ми ся будем Богу молити [Колядки і щедрівки 1914: 149]; Та казали люде, Батько в гости буде, А батенько ииде [очевидно, ни иде], На двир не погляне... Ничь моя темна, а зиронька ясна... Тільки моя доленька бесчасна [Костомаров 1994: 86]; Ой Боже жь мѣй милостивый, яка я несчастна, Уже жь моя зоря ясна на небѣ загасла! Моя зоря уже згасла, друга засвѣтила, Ой Боже жь мѣй милосердный, то жь я несчастлива! [Головацький 1863–1878 II: 774]; Ой Боже мой, Боже, то я несчастная, Что моя звѣздочка на небѣ загасла, Одна ми загасла, друга измѣнила, А чей дасть то Пан Богъ, что буду счастлива [Де-Воллан 1885: 28]

✍ Як тільки княгиня сяде на коня, дивить ся через колач, увязаний при живчику правої руки, на всі чотири сторони сьвіта; коли погляне на схід сонця, каже матка: «Абис була як зоря красна»; коли-ж молода подивить ся на захід, цілує її мати і каже: «Абис була як сонце щасна!» [Шухевич III: 31; пор.: Гуцульські світи: 288]

Вважають, що зірки безпосередньо пов'язані з долею людини. «Зірок на небі стільки, скільки людей на Землі; із народженням людини “запалюється” зірка (або Бог, ангели запалюють “свічку” ~ укр., пол., серб.); вона росте разом із людиною, а потім падає на землю або гасне, як свічка, коли вона вмирає» [СД I: 291]. Гуцули вірили, що, коли народжується людина, від Сонця відривається шматок, «з якого повстає “звезда”, а як чоловік умирає, то єго звезда гасне і падає» [Шухевич IV: 4] Гуцули також вірять:

«кожний чоловік має на небі свою зізду, котра світить йому ціле жите і гасне аж у годині смерті свого властителя. Сим пояснюють собі спадане зізд, мовляв: «О, хтось умер, бо чіяс зізда онде упала» (Дехто каже про се, що то чорт летить, сяючи огнем)» [Онищук 1909: 8–9]; пор. також переконання, що кожна людина має на небі свою зірку, і коли вона народжуються, Бог її запалює, а коли вмирає, з неба котиться і її зірка [Пларіон 1994: 26]

● ЖИТТЯ:

✎ Як лише чоловік народить ся, то відриває ся кусень сонця, з якого повстає «звїзда», а як чоловік умирає, то єго звїзда гасне і паде; часом паде богато звїзд, се показує, що є десь на сьвітї великий помір. Коли умерлий був праведний чоловік, то звїзда вертає до сонця, а як ні, то паде у сьвіт. Із таких звїзд, що гаснуть, як умирає неправедний чоловік, і падуть, не вертаючи до сонця, повстає місяць [Шухевич IV: 4]

зоря згасла, упала зоря / звїзда <з неба> + вода, криниця:

● нещаслива доля, нещасливий шлюб:

♪ Ой упала звѣзда зъ неба никому свѣтити, Не-ма мого миленького, не-маю сь кимъ жити [Wagilewicz: 49 зв.]; Ой упала звѣзда зъ неба, у воду упала: «Розв'язи ми, мамко, свѣтокъ, якъ есь завязала!» – «Ой якъ тяжко камѣневи по водѣ пливати, Тяжше еше, моя доню, свѣтокъ розв'язати» [Саламонь: 788]; Ой упала звѣзда зъ неба потала въ криницю, Выдай, выдай матѣнонько свою одиницю. Ой най-же въ тѣй крениченьцѣ вода прибуває, Най-же моя одиничка ще зъ рікъ погуляє. Ой упала звѣзда зъ неба въ криницю потала, Розв'язи ми мамко свѣкъ якъ есь завязала [Wagilewicz: 49 зв.]; Ой Боже жь мѡй милостивій, яка я нещасна, Уже жь моя зоря ясна на небѣ загасла! Моя зоря уже згасла, друга засвѣтила, Ой Боже мѡй милосердний, то жь я нещаслива! [Саламонь: 774]

● відмежування «свого» світу від «чужого», ворожого світу:

* [замовляння в дорогу] Господи Божє, постричай. А ты, Маты Божа, попѣреджай. И мѣнѣ дорижѣчку от всякого гора очищай. Бо я нѣ саму иду, а иду [з] Господом Богом. Зирочкамы обсажусь, а мисяцѣм подпѣражусь [Полесские заговоры: 619]

● бідна дівчина:

♪ [козак до дівчини:] – Ой мині твій посаг Ни бардзо ж він треба: На-городить пан Бог З високого неба. Ти в мене посаг – самая, Як на неби зора ясная. – Ой сььогодні скажиш, Що я зора ясна, А ти впосля скажиш: «Долийка нещасна». Ой як і ни ти, то мати: «Було убогії ни братиин». Кобымъ була така красна якъ та зоря ясна, Свѣтилабымъ миленькому николи незгасла. Свѣтилабымъ въ день и въ ночи розбивала хмару, Якъ бы пішовъ до другои зайшла бымъ за хмару [Wagilewicz: 48 зв.]

- **діти**; пор.: зорі – діти місяця [Лларіон 1994: 26; Сумцов 1881: 41–42]:
 ♪ Шо на небі зоря, До то божая жоня, Шо на небі зірочки, До то божі ді-
 точки [Колядки і щедрівки 1914: 117]; Що й у нашого пан-отця Золотії
 ворітця, А за тими ворітьми Стоять стовпи золоті. А за тими стовпами
 Стоять столи заслані. А за тими столами Сидить батько з синами. Сидить
 батько з синами Пише листи перами. Шо на небі молодик, До то божий
 чоловік; Шо на небі зоря, До то божая жона; Шо на небі зірочки, До то
 божі діточки [Ibid.]; пор. рос: Свѣтель мѣсяць хозияинъ нашъ. Свѣтель
 мѣсяць родимый батюшка, Красно солнце жена его. Красно солнышко
 родима матушка Частыи звѣзди дѣтушки ея [Wagilewicz: 44 зв.]; пор.
 також думку про те, що у багатьох культурах світу зірка пов'язана з іде-
 єю множинності [Керлот: 206]; Розстелений кожушок, на нїм посійиний
 горошок (Зірницї на небї) [Шухевич V: 276]

ясен місяць + ясне сонце + ясні зірки:

- **родина; сакральність родини:**
 ♪ На схід сонця стоїть хатка, А в тій хатці – три оконці: Єдно оконце – ясен
 місяць. Друге оконце – ясне сонце, Трете оконце – ясні зірки; Ясен місяць
 – то господар, Ясне сонце – господиня, Ясні зірки – його дітки [Колядки
 і щедрівки 1914: 165]; пор. також біл.: Въ лѣску, въ лѣску На жолтымъ
 песку, Тамъ стояла церкоўка, – Святыи вечоръ! Съ четырмя вуглами, А
 съ петерма вокнами, – Святыи вечоръ! Въ той церкоўцѣ Ясенъ мѣсяць,
 – Святыи вечоръ! Ень съ своей жаной, Съ ясной зарой, – Святыи вечоръ!
 Ясныи звѣздочки, То яго дзѣточки, – Святыи вечоръ! [Шейн 1874: 448]

- **душа померлого:**

- ✍ Як зірницї паде – хтось умер [Гуцульські світи: 288]; пор.: [Костомаров
 1994: 27]

«Падає вночі *зоря* з Неба, перехрестися, бо то людина померла» [Лларіон 1994: 328]. Про душу в нашого народу складено чимало вірувань.
 «Вийшовши з людини, вона стає зіркою, і дивиться згори на своїх, тому
 зорі – це душі померлих. А то є вірування й навпаки: зорі – це охоронці
 живих людей, – кожна людина при народженні отримує свою зірку,
 що й стає на Небі (в Християнстві – Ангел-Хоронитель), а коли лю-
 дина вмирає, його зірка спадає з Неба, чому треба хоч перехреститися,
 побачивши, коли це стається» [Ibid.: 240; див. також Гойсак 2010: 84].
 Отже, у народних уявленнях зірка – це душа людини, а це *зірка* із *вогнем*
 [Афанасьєв 2005: 490]

- **народження Спасителя, Ісуса Христа; спасіння:**

зоря <на сході>:

- ✍ Коли Ісус народився у Вифлеємі Юдейським, за днів Ірода царя, мудреці
 прийшли зі Сходу і питали: «Де цар юдейський, що оце народився? Бо ми

бачили його зорю на сході й прийшли йому поклонитися» [Матей 2, 1–2]; І ось зоря, що її бачили на сході, йшла перед ними, аж поки не підійшла й не стала зверху, де було дитятко [Ibid. 9]; Я, Ісус, послав ангела мого засвідчити вам про це в церквах. Я – корінь і паросток Давида, ясна зоря досвітня [Одкровення 22, 16]

У давніх лемківських колядках, зокрема, про народження Ісуса Христа сповіщають світло і зірка:

♪ Над Віфлеємом ясна зізда світила; над вертепом ясна зізда світила; а над його шопом ясна зізда світит; Кед ясна зірничка барз красно світила, втоды она втоды Сына породила [Гойсак 2010: 85; 106]; Коли ясна зоря всходіла зза моря, втоді Пречістая Діва породіла Сина [Ibid.: 85]; Зьвізда ся з'явила, де Пречиста Діва-Мати Сина породила або Над Вифлеєм зьвізда ясна засвітила, де Пречиста дьва сына породила; Кед ясна зірничка барз красно світила, втовды она, втовды Сына породила; Коли ясна зоря всходіла зза моря, втоді Пречістая Діва породіла Сина; [Христос та апостоли:] Пойдзеш, матко моя міла, пойдзеш меджі намі, йак йасні мешачок меджі гвіздочкамі [цит. за: Ibid.: 85–86]; В небі зізда ясна сьвіту засвітила, То Преиста Діва сына народила [Матіїв: 178]; пор. також: З моря зізда выїжджає и вшиток світ освічає, мерлих з гробу зобужає [цит. за: Гойсак 2010: 85]

У християнстві зірка пов'язана з ідеєю появи Христа, а отже, це символ спасіння. Вифлеємська зірка вказала дорогу трьом царям і зупинилася над вертепом, де народився Ісус.

● Богородиця, Пречиста Діва:

ясна зізда:

♪ З'їйшла зь неба ясна звїзда, На цѣлый свѣт засвѣтила; Не ясна то звѣзда была, Лемъ то панна чиста дѣва [Головацький 1863–1878 II: 96]; Не ясна то звїзда была, лем то панна чиста діва; То не зоря, то Пречиста, то Марія, Діва чиста [цит. за: Гойсак 2010: 86]

✎ Зьвізда, яку видно рано досьвіта, називає ся «данниця» – зьвізда Матери Божої [Шухевич IV: 4]

Символічно значущі атрибути: *ясна(я), красна, вечірняя; дрібні, часті*
Асоціативно пов'язані символи та поняття: *небо, місяць, сонце, «верх»*

Ідіоматика і фразеологія: Поле незмірене, стадо незлічене, а до того є на штири негіли пастир (небо, зізди і місяць) [Онищук 1909: 8]; Переверни кожушок – розсипиш горошок [Гуцульські світи: 280]; Як зірниць на небі 'дуже багато' [Ibid.: 288]; Дістати / зняти зірку з неба 'догоджати комусь', Народитися під щасливою зіркою 'бути щасливою людиною' [ФС Житомирщина: 62]; Цибати до зірок 'радіти' [Ibid.]

Місяць

Українським давнім замовлянням відомий культ небесних світил, зокрема *місяця, сонця та зірок*, саме до них зверталися люди, просячи про допомогу. Вірили, що *Місяць* – це Боже око, тому його скрізь шанували [Лларіон 1994: 25–26].

Лемки вважали, що *місяць*, як і *зірка* та *сонце*, походить «з сінього камінце», яке *галуби* винесли із дна моря [Гойсак 2010: 82].

У весільному ритуалі *місяць* і *вечерова зоря* – це символи молодого та молодої [Лларіон 1994: 29], адже в наївному мисленні людини було переплетено небесне та земне [Сумцов 1881: 35]

● «верх»; світло, чистота; божественна сутність:

✳ *Місяцю* владимиру, ти високо літаєш, ти все бачиш, ти все чуєш: як невольники і невольниці плачут за батьком та за матір'ю, за дітьми маленькими; як корова за телям... Даруй же Господи, щоб так за мною, народженою, хрещеною, молитвяною рабою божою Марусею, Грицько плавав [цит. за: Вовк 1995: 187]; *Місецю, місецю* новий, Питай сі старого, Ци не болет зуби мертвого? Як мертвого не болет, Так аби и мене, ирщеного не боліли! [Онищук 1909: 8]

✍ *Місяць* – то ліве лице Боже. Всякий проте нині, побачивши сходяче сонце, здоймає побожно покриття голови, а звернувши ся лицем до сходу, віддає йому глибокий поклін і, хрестячись, шепче слова молитви: «Слава тобі, Господи, за личенько твоє господнє, шось сі показало праведне, слава тобі просьвіщеное!» Сонце сходить рано, іде через день по небі, світить і гріє, а вечором заходить. В місци, де сонце заходить, там «діла божі», там є велика книга і у ті книзі записує Господь людські діла [Ibid.: 7; пор. також: Гуцульські світи: 398]; Сонце, *місяць* і зьвізди стоять на небі. «Сонце» то облич божа, то рай; там сидит Бог, Алей божий, та душі, шо собі на рай заслужили [Шухевич IV: 4]; пор. у лемківських колядках місяць є «в другім облаку» мурованої церкви [Гойсак 2010: 82]

● чоловіче начало [Сумцов 1881: 39–46]:

● батько:

ясен місячейко:

♪ У мене батейко ясен місячейко [цит. за: Гойсак 2010: 85]

● парубок; наречений:

місяченько ясний, місяць ясенький:

♪ [весільна] *Мїсяченько ясний, Андрусенько красний, Що ввійшоль до хаты Мариню даровати [Головацький 1863–1878 II: 653]; А вь Тернополь, а вь Тернополь, Два мїсяченьки ясны: Ой вандрували, ой вандрували,*

Два жовняреньки красны [Ibid.: 595]; Ой въ Ойлоцѣ два *мѣсяцѣй*, Та й оба *ясненькѣй*: Суть у мене два голубки, Оба молоденькѣ [Ibid.: 420]

● **краса:**

♪ [колядки. Побажання парубкові] Буд завсе красний, як *місяц ясний* [Гойсак 2010: 83, 145]

місяць сходить / виходить / заходить:

● **поява коханого:**

♪ *Мѣсяцъ днесъ не сходитъ*, а чей же онъ зойде: Гей мѣй милый не приходитъ, та чей же онъ прійде Послала бы 'мъ посланичка – хлопця молодого, Чей, сѣдлає вже миленькій коня вороного [Саламонъ: 768]; *Новий місяць не заходить*, мій миленькій не приходит [цит. за: Гойсак 2010: 83]; пор. також: схід місяця символізує шлюб [Сумцов 1881: 43], «образ [розрядка моя. – О.С.] шлюбу» [Костомаров 1994: 81]; пор. рос: Катился *мѣсяцъ ясный* По лазоревому небу, Кидалъ лучи свѣтлые На рѣки на быстрыя, глубокия. Ходилъ – такий то – господинъ Въ зеленомъ саду по зарѣ Возводилъ очи ясные, На кусточки частые, На цвѣточки алые, На цвѣточки лазоревые [Wagilewicz: 47]

<ясний> місяць + зоря / зірка / зізда, місяць з зорею:

● **закохана пара; наречені** [Жайворонок 2006: 269; Іларіон 1994: 29; Сумцов 1881: 51–57 та ін.]:

Сонце і місяць у слов'ян мають значення покровителів шлюбу [Сумцов 1881: 46]; рос. «Младъ *мѣсяцъ!* увивай около меня жениховъ, какъ я увиваюсь около тебя»

♪ Січана калина, січана, Вже ж наша Наталка звінчана, На льнянім рушничку стояла. З ким же ти, Наталко, шлюб брала? З тобою, Миколо, з тобою, Як ясний місяць з зорою [Танцюра: 109]; Де-жъ ти бувавъ, Що ти чувавъ, Святий короваю? – Бувавъ-же я, Чувавъ-же я Місяця зъ зорою. Не естъ-же то, не естъ-же то Місяць изъ зорою, А естъ-же то, а естъ-же то Иванко зъ жоною [Чубинський 4: 245]; Зійшла зоря, зійшла зоря, місяць опізнився, Вийшла дівка на улицю, козак опізнився [Сумцов 1881: 52]; Слала зоря до місяця: – О місяцю, товаришу, Не заходь ти раній мене; Зайдемо обоє разом, Освіtimo небо й землю, Зрадується звір у полі, Зрадується гость у дорозі! – Слала Мар'я до Іванка: – Ой Іванку, мій сужений, Не сідай ти на посаду, На посаду раній мене; Сядемо обоє разом, звеселимо ми два двора: Ой перший двір – батька твого, А другий двір – батька мого [цит. за: Вовк 1995: 235]; Ой ніхто там не бував, де я явір вирубав. Ой яворе, яворойку зеленейкий. Ой зайшло там, зийшло два місяці ясне. Ой яворе, яворойку зеленейкий. Два місяці ясне, два парібкі красне. Ой яворе, яворойку зеленейкий. Ой ніхто там не бував, де я явір вирубав. Ой

яворе, яворойку зеленейкий. Ой зийшло там, зийшло дві зуроньки ясне.
Ой яворе, яворойку зеленейкий. Дві зуроньки ясне, дві дівойки красне.
Ой яворе, яворойку зеленейкий [ЕАУФ]

✍ Зійшло сонце, сіло в рожах, Усе завітчене, А я його питаю ся, Чого таке
засмучене? А вно міні відповіло, Що місяця ждало, А той *місяць із зі-*
роньков У гаю пропали. От-так і та удівонька Пишная, думна, Вквітчала
ся, сподівалась В неділю до дня; А він собі із другойов До слюбу пішов...
Вна вмила ся слізоньками, А сонце росов [Федькович 1914: 223–224]

● **парубок та дівчина, готові до одруження; кохання:**

♪ Світит місячок помедже звізди ясененько, Ходит кавалер помеджи панни
красенько [Гойсак 2010: 146]; Ходит місячок помедже звізди світячи,
Ходит Василько помедже панни о колядоньку¹ просячи [Ibid.: 142]; [ко-
лядки. Побажання парубкові] Ход меж дівками, як місяц меж зіздами
[Ibid.: 145]; *Свѣтитъ мѣсяць*, свѣтитъ мѣсяць, свѣтитъ, а не грѣс, Однак
менѣ за миленькимъ моє серце мліє [Головацький 1863–1878 II: 327]

місяць / молодик + зоря + зірочки:

● **родина; сакральність шлюбу:**

♪ Що й у нашого пан-отця Золотії ворітця, А за тими ворітьми Стоять
стовпи золоті (золоті стовпи – символ світового дерева – *О.С.*). А за
тими стовпами Стоять столи заслані. А за тими столами Сидить батько з
синами. Сидить батько з синами Пише листи перами. Шо на небі молодик,
До то божий чоловік; Шо на небі зоря, До то божая жона; Шо на небі
зірочки, До то божі діточки [Колядки і щедрівки 1914: 117]

Символічно значущі атрибути: *ясний, ясен*

Асоціативно пов'язані символи та поняття: *місяць, зоря, дощ, вогонь, верба*

Фразеологія та ідіоматика: Вити на Місяць 'сумувати', 'нудьгувати' [ФС
Житомирщина: 62]; Хвали сонце, та не гань місяць 'коректна людина'
[Ibid.]; вздріти вівчий місіць 'натерпітися, намучитися з поганим чоло-
віком' [Гуцульські світи: 398]; Иде лісом не ковтне, иде водов не бовтне
(Місьиць) [Шухевич V: 277]

¹ Часто в лемківських колядках парубкові винагородою чи платою, викупом є саме дівчина [Гойсак 2010: 140–142]

Сонце

Серед усіх небесних світил *Сонце*, безперечно, посідає чільне місце. Майже всі релігії світу пов'язують *бога із сонцем*. У поганських релігіях воно було проявом надприродних сил, які «чатують над людством і визначають його долю» [СББ: 701]. Відповідно, *сонце*, як і інші небесні світила, ставало об'єктом поклоніння, обожнення. Існує чимало вірувань у те, що таке сонце та як воно виникло. Наприклад, П. Чубинський записав в українському тоді Грубешівському повіті таке: Солнце, по понятію однихъ, есть огонь, поддерживаемый дѣ домъ, по произволу котораго начинается день и наступаетъ ночь. По понятію другихъ, причина солнечнаго свѣта неизвѣ стна; извѣстно только то, что солнце, идя по небесному своду, освѣщаетъ намъ міръ и, при своемъ заходѣ, опускается въ другой міръ, который находится подъ землею ... О солнцѣ мнѣнія расходятся: одни называютъ его окомъ Божіимъ, и такимъ образомъ объясняютъ всеѣ дѣніе Божіе, а другіе видятъ въ немъ свѣтило, составленное изъ огня; ... Солнце — «царь неба», который освѣщаетъ и согрѣваетъ землею днемъ, а ночью скрывается за землею, «обходитъ» ее и на утро является на востокъ. Солнце олицетворяется въ видѣ живаго существа, но въ формахъ неизвѣстныхъ. Семью солнца составляютъ луна и звѣзды ... Солнце есть отблескъ лица Божія ... назначеніе его — освѣщать землею и давать ей плодородіе [Чубинський I: 3].

У народних вірування гуцулів: Сонце, поки сьвіта, не йшло нікуди тай не піде; хоть ми кажемо, що воно заходить, але то не так, а ось як: земля крутить ся, як кружево; серед неї є велика гора; як та гора стане проти сонця, то застане (заступить) его, тогди є ніч, а як гора піде далі, то стає днина. На тій горі є така «криса», де усе ніч, там долітає лише голубець і орел. І місяць стоїть на небі проти сонця; як гора застане сонце, то видно на небі місяць [Шухевич IV: 5].

У Біблії *сонце* створив Бог (*Тоді сказав Бог: «Нехай будуть світила на тверді небесній, щоб відділяти день від ночі й нехай вони будуть знаками для пір (року), для днів і років; нехай будуть світила на тверді небесній, щоб освітлювати землю»*). І так сталося. І зробив Бог два великі світила: світило більше — правити днем, а світило менше — правити ніччю, і зорі [Буття 1, 14–16]; Витворив великі світила, бо милість його вічна. Сонце, щоб днем правило, — бо милість його вічна [Псалми 136, 7–8]). Бог і керує *сонцем* — засвічує його, тобто Сонце — творіння Боже. Отже, сонце і всі інші небесні світила — це слуги Господні, яким довірено відповідні функції [СББ: 702], саме через творіння Господа можна пізнати самого Творця: *Бо з величі та краси творінь через уподібнення можна дійти до пізнання Творця їх* [Мудрість 13, 5]

- **«верх»; світло; боротьба зі злом:** пор. перебуває «в єднім облаку» мурованої церкви [Гойсак 2010: 76]
- **верховна влада; Бог, слово Боже; всезнання:**

✳ Сонце, місяць і зьвізди стоять на небі. «Сонце» то обличчя бога, то рай; там сидить Бог, Алей божий, та душі, що собі на рай заслужили [Шухевич IV: 4; пор. також: Онищук 1909: 7]; Сонце сходить рано, іде через день по небі, світить і гріє, а вечором заходить. В місці, де сонце заходить, там «діла божі», там є велика книга и у ті книзі записує Господь людські діла [Онищук 1909: 7; пор. також: Гуцульські світи: 398]; Ни можна під сонце робити то усе, що си ни годит опередь людий робити – бо сонце – то Боже лице [Ibid.: 375]; Пометки можна виносити из хати лишень по сході сонця, але однако ни можна їх вимітувати під сонце, лишень треба їх висипати на задь хати – на опівніч [Ibid.: 573]

♪ Ой піду я темним лугом, Оре милый своим плугом, Чужа мила поганяе, И к сонечку промовляє: Помож, Боже, чоловіку, Щоб так орав поколь вику! [Костомаров 1994: 75]

● Божа Матір, Богородиця:

✍ І знамення велике було на небі – жінка, одягнена в сонце, і місяць під стопами її, а на голові її вінець із дванадцяти зірок [Одкровення 12]; пор. «Жінка – Марія, матір Месії, уособлення спільноти добрих, що воюють проти царства підступного змія» [Ibid.: коментар]; Чи то сонце сходить, чи місяць заходить – то пречиста Діва Бога-Сина родит [Гойсак 2010: 79]

♪ В ниділю рано *сонейко* сходить, Свята Причиста по раю ходит [Ibid.]

● народження Божого Сина

Сонце дарує життя й тепло, є володарем верхнього і нижнього світу, які воно обходить за добу. Відповідно сонце у загадках асоціюється зі світовим деревом

● світове дерево:

✍ Стоїть дуб-стародуб, на тім дубі птиця-вертиниця – ніхто її не дістане, ні царь, ні цариця [Номис 2004: 302]; Стоїть дерево серед села, а в кожній хатці по гілляці [Ibid.]; Серед моря-моря стоїть червона комора [Ibid.]

● життя, світло:

📖 *Світ-сонця: Поки світ-сонця дівкою не буду* [цит. за: Грінченко 4: 108]; пор. у польській мовній картині світу *сонце* разом із *землею* є одним із головних складників світу, що підтримують життя [SSSL 1: 157]

● правда:

✍ Сónічник чисту совість має, бо право в очі сónцю зазирає [Гуцульські світи: 573]

● весільний хліб; коровай; хліб:

Символіка *сонця* як весільного хліба розвивається в контексті символіки світового дерева. Це позначається, зокрема, на назвах весільного хліба (напр. коровай-рай) та його атрибутах.

Водночас ватро пам'ятати, що *сонце* має свою символіку, але й інші слова-символи можуть символізувати сонце (хліб, коло, перстень та ін.)

<яснее> сонечко (соненько):

сонце колесом / вкруг йде:

♪ Колесомъ, колесомъ въ гору сонце иде, А у нашей – такой то – рай ся вье [Wagilewicz: 45]; Колесом сонечко на гору йде, Колесом яснее на гору йде, Полко молодий на посад иде [цит. за: Вовк 1995: 242]; А въ кругъ сонѣчко иде. Молода – такая-то – до слюбу иде [Wagilewicz: 44]; Выйди дружбонько, на подвѣренъко, Подивися на соненько, Цы часть дары роздавати, Короваемъ обдѣляти? [Головацький 1863–1878 II: 666]

за сонцем, де сонце сходить

✎ Аби розігнати град, бере чоловік, роздигне си и голий озме колач з великодњи и шутку и свѣчку у руки, иде на двір, обходит три рази хату, дивит си кріз тот колач и так примовльиє: Коли не ласкавієте були бурі, тучі, чорнокнижники, (що град товчут), до мене на тайну вечеру, то не маєте права на мій хутір! – Так говорит 3 рази, дивлячись через колач, а рівночасно відмахує руками **за сонцем** в тот бік, йик **сонце иде**; тогди бура, туча, чорнокнижники заберут си и граду не буде [Шухевич V: 222]

У весільному обряді *сонце* має неабияке значення, тому що цей обряд, як слушно пише митр. Іларіон, також пов'язаний із солярним культом [Іларіон: 28–29]. Зокрема до *сонця*, *місяця* і *зірок* часто звертаються у весільних піснях, а фігурками відповідної форми з тіста оздоблюють весільний коровай. Часто обрядові дії відбуваються *за рухом сонця*, як-от: мати тричі обсівала наречених зерном *по калу за рухом сонця*, ініціюючи багатство, здоров'я, плодючість [див.: Хомчак 2012: 467]. Навіть більше – форму весільного персня також пов'язують із сонцем [Іларіон: 28–29].

Посадивши коровай до печі, навколо нього викладають малі хлібці; пор. також: «*дивень* – «круглий хлібець на кшталт персня. Слово *дивень* походить од слова *дивитись*, і звуть цей хлібець так тому, що молода має дивитись крізь нього; через те хлібець цієї форми печеться тільки в хаті молодої, а в хаті молодого печуть *борону* і часто додають також бичка з тіста» [Вовк 1995: 247]; пор.: схлоб.: *калач* 'хліб у вигляді кільця, через який молода дивиться на молодого', 'хліб у вигляді кільця, який тримає старша дружка над головою молодої' [Магрицька 2003: 66], *пласкій* 'тс.' [Ibid.: 109]; закарп. *колач из діров* заст. 'обрядова кругла весільна хлібина з отвором усередині' [Сабадош 2008: 147], *верченик* вес., заст. 'тс.: *Верченик* – *ото колач из діров, його несе жених из молодежи*' [Ibid.: 37].

Окрім цього, відомі відповідні звичаї, зокрема на Луганщині дружка киє «ганяє» матір молодого навколо весільного поїзда перед від'їздом за молодого, а мати в цей час обсипає поїзд насінням, горіхами, грошима і цукерками [див.: Магрицька 2003: 68]; пор. бойк. *обсівати три рази по сонцю*, що «символізує початок нового подружнього життя, має

на меті забезпечити новій сім'ї добробут і водночас виконує захисну функцію» [Зап. Н. Хібеби].

Загалом вербальні символи, що називають предмети круглої форми – *калач, хліб, перстень, діжа* та ін., – символізують *сонце*

сонце сходить, схід сонця:

● **життя, очищення, прощення:**

♪ Б'єй ти сестрице звідкі сходить сонце, як ти там підеш, гріху ся збудеш [цит. за: Гойсак 2010: 79]

сонце заходить, захід сонця:

● **кінець земного життя; смерть:**

♪ А ми підемо на захід сонця, як ми там впадемо тай пропадемо [Ibid.]; пор. також: кінь символізує підземний світ: Навернус коном от восхода сонця [Ibid.; див. також: Костомаров 1994: 78]

● **безсмертя та воскресіння, відродження:** пор. напр., символи сонця – *коло, яйце* (яйце-райце)², *колесо, вогонь, кров, коровай, хліб*

Утілення символу **сонця** володіють усезнанням, усебаченням; пор. напр., *усевидяче божественне око*, що символізує Божественне усезнання, усебачення; пор. бог Сур'я у Ведійській міфології [Символи и знаки: 485]

● **цілісність, вічність:**

☞ пор.: *Поки сонце світить* 'вовіки, завжди; ніколи' [Грінченко 4: 167]; *Доки світу й сонця (світу-сонця, сонця-світу)* 'довіку, поки небесне світило світить, весь час; вічно' [СУМ IX: 458]; пор. також символіку форми *круга* – єдність, цілісність на протилежності хаотичності

● **чистота, очищення:**

☞ Новонароджену дитину на Гуцульщині купують двічі на день. На купіль воду беруть лише «*при сонци, увечер до захід сонця, а рано по схід сонця, бо ек нима сонця, то вода нечиста. И может си шо дитини окиснути*» [Шекерик-Доників: 144]

● **жіноче начало;** пор. у болг. мовній картині світу якраз навпаки – сонце символізує чоловіче начало [див. Сумцов 1881: 45–46]

● **матір:**

♪ В мене матінка світле сонінько [цит. за: Гойсак 2010: 79]

² М. Костомаров цитує цей текст, коментуючи його так: «Есть одна песня, в которой с первого раза можно признать (как некоторые ученые делали) следы явного боготворения солнца. В этой песне женщина, обращаясь к солнцу, называет имя Бога». Учений пояснює це особливим ставленням до сонця як до живої істоти [Костомаров 1994²: 75]

● **дівчина; наречена:**

- ♪ Лети, лети, сивый коню, бо вже вечерѣе, Ой тамъ сидить моя мила, где зъ лѣса зорѣе: Виджу милу, виджу любку, дивится въ ѳконце, Хоть якъ темно, хоть не видно, свѣтится якъ соньце [Головацький 1863–1878 II: 759]; пор. рос.: Шло соньшко по залѣсю Шло оно остановилось Шла красна дѣвица по терему Красна дѣвица – такая то – Такая то – душа – такого то. Шедши она остановилася [Wagilewicz: 44зв.] і под.

сонце + місяць; сонце + зоря:

● **подружжя; закохана пара:**

- ✍ Зійшло сонце, сіло в рожах, Усе завітчене, А я його питаю ся, Чого таке засмучене? А вно міні відповіло, Що місяця ждало, А той місяць із зіроньков У гаю пропали. От-так і та удівонька Пишная, думна, Вквітчала ся, сподівалась В неділю до дня; А він собі із другойов До слюбу пішов... Вна вмила ся слізоньками, А сонце росов [Федькович 1914: 223–224]
- ♪ Ой зійшла вже зоря ясна, а соньце не сходить: Я милого визераю, милый не приходить; Щось ся соньце захмарило, не хоче свѣтити: Погнѣвався мѳй миленькій, – не хоче любити [Головацький 1863–1878 II: 774]

Існує думка, що *місяць* та *сонце* утворюють пару. У багатьох міфологіях *сонце* ставлять поряд із *місяцем*, які кваліфікують як небесне подружжя [Символы и знаки: 486]. Справді, але зазвичай їхня пара побудована на протиставленні, до того ж у фольклорних пісennих текстах *сонця* та *місяця* не так і багато. Радше ідеться про *місяць* та *зорю*. Цілком можливо, що протиставлення *сонце* – *місяць* зумовлене й диференційними ознаками цих світил та ґрунтується на опозиції: *тепло, світло дня, життя* – *холод, світло ночі, смерть*. *Сонце* вічне, безсмертне, на відміну від *місяця*, яке непостійне, вмирає і знову народжується, тому *сонце* домінує над *місяцем*. Можливо, тому із сонцем найчастіше пов'язане чоловіче начало, активність, позитивність, а з місяцем, здатним тільки відбивати сонячне світло, – жіноче пасивне начало, часто негативна суть. Проте *сонце* може символізувати і жіночу суть. Про «родинні» зв'язки *сонця* та *місяця* писав І. Вагілевич, наголошуючи, що «у слов'ян сонце і місяць два головні небесні тіла – споріднені між собою і подружні ... Сонце є символом жіночим» [Wagilewicz: 44]. Натомість М. Костомаров наводить чимало прикладів, у яких *сонце* може мати і чоловічу суть [Костомаров 1994: 68–77]. Однак чи не найбільше чоловіча символіка сонця розвинена у болгар [Сумцов 1881: 46]

● **краса:**

- * Сонечко, яснее, краснее, освѣчасъ гори, долини, освѣти моє личко, щоби моє личко було яснее-красне, якъ сонечко. Позбавлю я росу а збавлю зъ жынок, съ панівъ повагу, съ попівъ пиху, съ парубківъ гордость, а зъ дівокъ красу [Чубинський I: 93]

♪ Війди, зійди ясна як сонце, Та подивися хоть у віконце [Wagilewicz: 44];

Сонце в народних уявленнях – жива істота: пор. *Сонце спочило* (про захід сонця) [Приповідки 2006 III: 199]; *Сонце ся в морі купає* (вірування в те, що сонце, заходячи, входить у море і купається в ньому всю ніч аж до сходу) [Ibid.]; *Сонечко, сонечко! Виглянь у віконечко: твої дітоньки плачуть, істоньки хочуть* та под. [Номис 2004: 27]

● щасливе подружнє життя:

✍ Як тільки княгиня сяде на коня, дивить ся через колач, увязаний при живчику правої руки, на всі чотири сторони світа; коли погляне на схід сонця, каже матка: «Абис була як зоря красна»; коли-ж молода подивить ся на захід, цілує її мати і каже: «Абис була як сонце щасна!» [Шухевич III: 31]; пор. калач як символ сонця; Скоро лиш того дня зазоріє, іде до схід сонця по воду і промовляє: «Йик вода борзо йде, так аби моя донька (я) борзо віддала си; йик сонцем всі люде радують си; так аби моєю донькою (мною) радували си; йик вітер шпарко йде, так аби до моєї доньки (мене) шпарко свати їхали; йик любить маціцька дитина свою мамку і гине за нев, так аби легені гинули за моєв доньков (мнов)». – Так промавляє три рази... [Ibid. IV: 258–259]

Сонце і місяць у слов'ян отримали значення покровителів шлюбу [Сумцов 1881: 46]; пор. срб. *Жарко сунц, растути ступове, Док ја своје окремим сватове, Да доведу лијепу дјевојку* [цит. за: Ibid.]; рос.: *Младъ мѣсяць! увивай около меня жениховъ, какъ я увиваюсь около тебя* [цит. за: Ibid.]

● мінливість жіночої натури:

♪ Бо у дѣвки таке серце Яко на веснѣ сонце; Та хоть оно хмурненькое Коли тепленькое. Бо у вдови таке серце, Якъ у зимѣ сонце; Та хоть оно ерѣе, ерѣе, Студенъ вѣтеръ вѣе [Wagilewicz: 45]; У вдови серце, як зимнее сонце: Ой хоч воно ясненько грає, Холодний втер вие; А в дивчини серце, як литнее сонце: Хоч воно й хмарнесеньке, Все теплесеньке [Костомаров 1994: 78]; пор. рос.: Ужъ мнѣ солнышко не свѣтитъ – Ужъ меня милой другъ не любитъ [Wagilewicz: 45]

Символічно значущі атрибути: *праведне, ясне, красне, світле, високе, червоне, рум'яне(є)*

Асоціативно пов'язані символи та поняття: *місяць, зоря, дощ, вогонь, верба*

Ідіоматика і фразеологія: За лісом, за пролісом червоне плаття [Номис 2004: 302]; За лісом, за перелісом золота діжа горить; За лісом, за перелісом золота діжа сходить [Ibid.]; За лісом, за пролісом червоне плаття [Ibid.]; Мету, мету, не відмету; несу, несу, не віднесу; прийде пора, само піде (Сонце) [Шухевич V: 278]; Жити, що два сонци видіти 'жити у скру-

ті; погано жити' [Гуцульські світи: 572]; Хвали сонце, та не гань місяць
'коректна людина' [ФС Житомирщина: 167]

Позначки

- – домінантне, часто архетипне, символічне значення
- ⦿ – символічне співзначення
- – додаткове символічне значення, сформоване словосполученням
- * – тексти замовлянь
- ✍ – етнографічні тексти
- ♪ – народнопісенні тексти
- 📖 – лексикографічна фіксація

ЛІТЕРАТУРА

- Афанасьев 2005 – Афанасьев А. Н. Мифология Древней Руси. Поэтические воззрения славян на природу. Москва, 2005. 608 с.
- Вовк 1995 – Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Київ, 1995. 336 с.
- Гойсак 2010 – Гойсак В. Мовна картина світу, відображена в народних колядках з Лемківщини. Горлиці, 2010. 286 с.
- Грінченко – Словарь української мови: у 4 т. / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907.
- Гуцульські світи – Наталія Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш. Гуцульські світи. Лексикон. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Діалектологічна скриня»). 668 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол. О. Мельничук та ін. Київ: Наук. думка, 1983–2012.
- Жайворонок 2006 – Жайворонок В. В. Знаки етнокультури: словник-довідник. Київ, 2006. 706 с.
- Іларіон 1994 – Іларіон Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія. Київ, 1994. 424 с.
- Керлот – Керлот Х. Э. Словарь символов. Москва, 1994. 608 с.
- Копалинский 2002 – Копалинский В. Словарь символов / пер. с пол. В. Зорина. Калининград, 2002. 267 с.
- Костомаров 1994 – Костомаров Н. И. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования. Москва, 1994. 688 с.
- Костомаров 1994² – Костомаров М. Словянська міфологія. Київ, 1994. 384 с.
- Матіїв – Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ–Сімферополь, 2013. 602 с.
- СББ – Словник Біблійного богослов'я / за ред. К. Леон-Дюфуруа та ін. Рим, 1992; Львів, 1996. 934 с.

- СД – Славянские древности: Этнолингвистический словарь / под ред. Н. И. Толстого. Москва, 1995–2004. Т. 1–3.
- Символы и знаки – Полная энциклопедия символов и знаков. Минск, 2007. 608 с.
- Сумцов 1881 – Сумцов Н. О свадебных обрядах преимущественно русских. Харьков, 1881.
- Сумцов 1996 – Сумцов Н. Символика славянских обрядов. Москва, 1996. 296 с.
- СС – Словник символів / за заг. ред. О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. Київ, 1997.
- Фасмер 1971 – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1964–1973. Т. 1–4.
- Хомчак 2012 – Хомчак Л. Назви обрядів шлюбного дня у надсянських говірках. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. С. 463–476.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
- SSSL – Słownik stereotypów i symboli ludowych. T. 1: Kosmos. Lublin, 1999. 482 s.
- Wagilewicz – Wagilewicz D. I. Symbolika słowiańska. ЛНБ. Відділ рукописів. Фонд І. Вагилевича. П. 7. Спр. 34.

ДЖЕРЕЛА

- Буття – Буття. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*. United Bible Societies, 1990. С. 3–56.
- Головацький 1863–1878 – Головацький Я. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. Москва, 1863–1878. Т. 1–4.
- Де-Воллан 1885 – Угро-русскія народныя пѣсни. Собраны д. чл. Г. А. Де-Волланомъ. Съ приложеніем очерка быта Угорскихъ Русскихъ и этнографической карты Венгрии. С-Петербургъ: Типография министерства внутреннихъ дѣлъ, 1885. 265 с.
- ЕАУФ – Електронний архів українського фольклору. URL: <http://folklore-archive.org.ua/work/1964/>
- Замовляння – Українські замовляння / упор. М. Н. Москаленко. Київ, 1993. 309 с.
- Зап. В. Різник – Приватний архів Віри Різник.
- Зап. Н. Хібеби – Приватний архів Наталії Хібеби.
- Колядки і щедрівки 1914 – Колядки і щедрівки 1914 / зібрав В. Гнатюк. *Етнографічний збірник*. Видає етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. XXXV: Колядки і щедрівки. Львів, 1914. Т. I. 269 с.
- Магрицька 2003 – Магрицька І. Словник весільної лексики українських східно-слобожанських говірок (Луганська область). Луганськ, 2003. 172 с.
- Матей – Євангеліє від Матея. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*. United Bible Societies, 1990. С. 7–45.
- Мудрість – Книга поетична Мудрости. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*. United Bible Societies, 1990. С. 746–765.
- Номис 2004 – Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О. В. Марковича та інших / уклад М. Номис. Київ, 2004. 352 с.
- Одкровення – Одкровення Йоана. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*. United Bible Societies, 1990. С. 303–324.
- Онищук 1909 – Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1909. Т. XI.

- Полесские заговоры – Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.): публикация текстов / сост., подгот. текстов и коммент. Т. Агапкиной, Е. Левкиевской, А. Топоркова. Москва, 2003. 752 с.
- Приповідки 2006 – Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. Львів, 2006.
- Псалми – Книга поетичних псалмів. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*. United Bible Societies, 1990. С. 617–704.
- Різник – Різник В. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2017.
- Сабадощ 2008 – Сабадощ І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород, 2008. 480 с.
- Саламонь – Коломыйки и шумки, собранный наиболее в Подгорье Счастливым Саламоном и изданный в Львовъ 1864 года. *Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси*. Москва, 1863–1878. Т. II. С. 739–844.
- Танцюра – Танцюра Г. Весілля в селі Зятківцях. Київ, 1998.
- Федькович 1914 – Твори Йосифа Юрія Федьковича: у 2 т. Львів, 1914. Т. 1. 512 с.
- ФС Житомирщина – Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир, 2010. 404 с.
- Чубинський – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом. Юго-западный отдел / собр. П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872–1878. Т. 1–5.
- Шейн 1874 – Шейн А. Бѣлорусскія народныя пѣсни, съ относящимися къ нимъ обрядами, обычаями и суевѣріями, съ приложеніемъ грамматическихъ примѣчаній. С. Петербургъ, 1874. 566 с.
- Шухевич – Шухевич В. Гуцульщина. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1899–1908. Ч. 1–5.
- Шекерик-Доників – Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів. Вибрані твори. Верховина, 2009. 352 с.

ДІАЛЕКТНИЙ СЛОВНИК БОЛЕХІВЩИНИ

Dialect Dictionary of the Bolekhivshchyna

Слово про Автора

«Діалектно-етнографічний словник» цікавий насамперед із погляду психологічної характеристики самого автора.

Він цікавий тим, що розкриває перед нами просторі комори його пам'яті, в яких збереглися від забуття тисячі назв, сотні коломийок, приказок та легенд.

Він цікавий тим, що розкриває перед нами справжню закоханість автора у рідні Бойківські Карпати, яку не розмив час, не приглушили півстолітні поневіряння, не роз'їла модерна ерзац-культура (а скільки без рідного кореня в душі навіть серед вінченосних патріотів!).

Він цікавий тим, що показує нам бойка в умовах суворої ізоляції, в яких він не розкис, не потону в місиві деморалізуючої буденщини, позерства, словесних злив і метушливо-діяльного інтелектуального лінівства, а знайшов чи не найвідповіднішу точку прикладання в цих умовах своїх сил, фіксуючи на папері справді чарівні багатства мовної та етнографічної культури невеличкого бойківського куточка.

Це нелегка праця. Відсутність фахової освіти, доступу до бібліотек, контактів з мовлянами-бойками, майже цілковита сліпота ускладнюють і без того копітку роботи. Проте подиву гідна працьовитість, наполегливість поволі, але невпинно долають об'єктивні бар'єри. І я є свідком того, як нагромаджує автор досвід, набуває певних фахових навиків, як разом з об'єктом словника він сам творчо зростає: на зміну аморфним багатослівним описам приходять щораз чіткіші, специфічно словникові формулювання і

визначення, зріє і кристалізується концепція словника (цікава і соковита передмова засвідчує, що автор вже знає, чого хоче).

Без сумніву, закінчити такий словник в умовах ізоляції неможливо. Але зробити підготовчу роботу можна і треба. Автор опрацював на сьогодні тисячу слів. І записи пам'яті ще не вичерпані.

Цей словник – не тільки причинки до психологічної характеристики автора. Він має об'єктивну цінність як глибоке, всестороннє, багато ілюстроване словесною творчістю бойків і графікою дослідження невеликого (всього 5 сіл) регіону Болехівщини.

Якщо такий словник побачить світ, то, без сумніву, викличе зацікавлення всіх аматорів української культури, передусім фахівців-етнографів, а також лінгвістів, письменників, істориків.

Можливо, тому, що його складав не фахівець, а чутливий, не позбавлений поетичного хисту бойко, який зберіг пам'ять про своє дитинство, як про чарівну казку, словник ввібрав багато кольорів, звуків і запахів Бойківщини. Це не засушена лінгвістична розвідка, а колоритна поема, що будить нашу увагу і почуття, робить нас людянішими.

... Нема таких умов, які заглушили б творчу думку, якщо вона зігріта справжніми почуттями. Доказом цього є словник.

24 липня 1983 р.
концтабір ВС-389/36
с. Кучино, Чусовський р-н, Пермська обл.

Михайло Горинь

Переднє слово¹

Задум підготувати діалектно-етнографічний словник Болехівщини привів мене у карпатські гори, бойківські села, де проминули дитячі та юнацькі роки. Рідне село Церківну на Бойківщині я покинув у 1944 році. І коли навідався туди через чверть століття, застав багато змін, котрі торкнулися людей, їх способу життя, а також мови, одежі і традицій.

Нове, що виросло на дорогах мені стежках і в кичерах, війнуло чимось чужим і незбагненим. Іншими стали полонини, де я колись босими ногами топтав кам'янисті стежки та до крові розбивав пальці, втратили свою таємничість лози, чагарі, кичерки, нари-кринички з прозорою водою, потоки зворини, що з шумом бігли долинами та зворами. І це тільки наслідок перемоги соковитих дитячих вражень над спостереженнями втомленої пережиттям людини. Нове клало на мою Батьківщину свій візерунок, під яким блідли і зникали наші древні мережива.

Бойківщина модернізується. Зникають за обрієм коломийки, що були невід'ємною луною полонин, поступаючись місцем новим естрадним виступам. Затихли спів вівчаря і ніжна мелодія сопілки, заглушені криком транзистора. Народ живе. І в цьому споконвічному русі щось набуває і щось губить. Та не завжди нове збагачує, а старе без шкоди для людини вмирає. Деколи разом зі собою воно забирає в могилу такі прикмети духовності, за якими народ довго банує.

Вже сьогодні молоде покоління не знає гуркоту річкового млина, запаху олійні, стукоту ткацького верстата, дзенькоту сільської кузні та гомінкого переливу церковних дзвонів, що розносився поміж горами. Нарешті, забувається і та колоритна бойківська говірка, що і сьогодні викликає подив фахівців.

Чи не збідніє душа бойка, віддавши історії такі скарби? Думаю, так. І наше покоління, що пам'ятає доіндустріальну Бойківщину, спричиниться до злочину, якщо не збереже для прийдешніх поколінь красу самобутньої культури бойків, в якій особа так гармонійно поєднувала в собі талант бондаря, гончара з закоханістю в музику, пісню, казку чи різьбу.

Останнім часом появились ґрунтовні праці про Бойківщину: двотомник «Бойківщина» Р. Кирчіва, окремий розділ «Бойківщина» в «Українському діалектологічному атласі». Та гадаю, що ця праця, оперта на матеріалах, зібраних в кількох селах Бойківщини, не буде зайвою.

Моя мета – зацікавити читача самобутньою, матеріальною і духовною культурою дорогих мені бойків, котрі терпеливо плекали в собі любов і ненависть, ласку і гнів, надію і зажуру, переливаючи їх у барвисті киптарі, пишні ліжники та мелодійні коломийки. Вони не розгубили надбань своїх

¹ Збережено стилістику автора.

предків, не обміняли сіру свитину, виткану своїми руками, на позолочений чужий жупан.

Часто можна почути від сучасників такий вислів: «впертий, як бойко». Але тільки завдяки отій впертості і зберегли бойки народні скарби від зазіхань різношерстних ворогів, котрі прагнули знищити їх духовно і фізично.

Гортаючи словник, шановний читач ознайомиться з життям, побутом, працею, відпочинком, ремеслами, колоритною говіркою (назвами рік, гір, закутків), різноманітною народною творчістю (музичною, різьбарською, килимарською і т.ін.).

Словник поведе читача у колибу вівчарів, на зустріч з талановитими ремісниками-самоуками (ковачами, ткачами, бондарями, шевцями, музикантами). Читач відвідає церкву в дні християнських свят (Різдва, Водохрещення, Великодня) та стане свідком традиційних народних дійств, що їх супроводжували.

Слова у словнику розташовані в алфавітному порядку. Весь матеріал словника складається з двох груп слів:

- 1) діалектної лексики, не пов'язаної з етнографічними назвами;
- 2) діалектної лексики, яка фіксує етнографічні особливості Болахівщини.

Першу групу слів автор перекладає літературною мовою не вдаючись до широкого тлумачення. Деколи ілюструє їх зразками народної творчості. Другу групу слів автор тлумачить доволі широко, ілюструє зразками словесної творчості.

Під час вибору способу тлумачення цієї групи слів автор опинився перед дилемою: давати пояснення етнографічних понять літературною мовою чи вводити в них окремі діалектні слова. Перший варіант полегшить користування словником, зате призведе до втрати неповторного місцевого колориту. Другий дещо ускладнить користування словником, проте повніше донесе багатство фарб і запахів невеличкого бойківського закутка. Автор зупинився на другому варіанті.

Щоби не перевантажувати тлумачення діалектизмами, автор суворо обмежує їхню кількість у кожній статті рамками обсягу понять за таким принципом: при поясненні кожного родового поняття автор вводить мінімальне число видових понять, які окреслюють його обсяг. При поясненні видового поняття автор за таким же принципом вводить одиничні поняття. Кожне з цих слів позначається зірочкою. Зірочка означає, що тлумачення даного слова слід шукати у відповідному місці за абеткою. Наприклад, при тлумаченні слова *хата* я вживаю вишня хата, янкир, гратар, гонт'є, пояснення яких даю у відповідному місці.

Я назвав словник діалектно-етнографічним, оскільки він охоплює специфіку бойківської говірки (лексику, орфоепію, елементи стилістики розмовної мови) поряд з власне етнографічним матеріалом. Можливо, такий словник не зовсім вписується в академічний стандарт робіт подібного типу,

проте подача етнографічного матеріалу за допомогою словника і поруч з діалектною лексикою збагатить і поглибить українську мову.

Я надіюся, що мій словник пробудить ентузіастів з інших кутків нашої України, які теж візьмуться за подібну роботу. Поява щонайновіших вузько-регіональних етнографічних словників послужить багатим джерелом для створення фундаментальної праці з етнографії українського народу, потребу в якій відчуває сьогодні кожна культурна людина.

Діалектно-етнографічний словник

- абем** коли б: *Абем міг, то бим зробив* якщо б міг, то зробив би
- абес** щоб: *Абес по дорозі зайшов до нанаши* щоб ти по дорозі зайшов до хресного батька
- аборт** туалет, будували на подвір'ї біля стайні
- агій** вигук, що означає здивування
- аскже** авжеж, так
- акбем** коли б: *Акбем встав ранче, то поміг бем ти* коли б пробудився раненько, то допоміг би тобі
- акорт** взяти гуртом роботу за домовленістю
- акущь** так проганяють вівцю
- альярм** військова команда: *Хлопці, алярм, уставайте, вже найвищий час, наступають на три шляхи вороги на нас...* (пісня)
- агліки** чоботи, пошиті з добре виправленої шкіри високого гатунку; в таких чоботях ходили багаті парубки та шляхтичі
- антепок** сатана, чорт
- анцуг** нове вбрання: *Вбравсі в новий анцуг*
- бабець** риба, має гладку шкіру без луски з великою головою, водиться в гірських річках та потоках

- бабинець** місце при вході в церкву, де в більшості стоять старенькі бабусі, а також молода пара, котра прийшла до шлюбу, чекають в бабинці, доки священник заведе молодих в середину церкви
- бабка** шматок сталевого металу спеціальної форми з гострим кінцем, щоб можна бабку забивати в дерево або ковбан; на бабці косарі клепають коси
- бага** смолоподібний накип нікотину в дірці цибуха-дзигарні
- бадилє** засохле без листя морквиння, картоплиння та різні сухі бур'яни
- байда** кусень хліба: *Украєлам му байду хліба, і він займев маржину пасти*
- балагур** людина енергійна, з веселим характером: *Один з троянської ва-таги... сміленький був і балагур* (Котл[ярєвський])
- балагурити** розмовляти: *Щось балагурили довгенько* (Котл[ярєвський])
- баламут** міх, пошитий з грубого веретяного полотна; у верхній частині міха вшивають дві жердини завдовжки 1 метр. В такі баламути фірмани брали фураж для коней, коли їхали в дорогу. Баламутами також називали чоловіків та парубків, котрі обдурювали жінок та дівчат: *Баламуте, ви-йди з хати, хочеш мене покохати* (фольк.)
- баланчі** букові або смерекові дерева товщиною до 20 см, котрі кладуть на землю і перекочують по них кльоци в штабеля або ладують на вози
- банє** купол церкви
- банно** сумно, скучно
- бантина** крокви: *Усе бантиння, крокви в зарубках отих* (Головко)
- баранок** шкіра, здерта з маленького ягнятка
- барта** широка теслярська сокира
- батєр** людина аморальної поведінки: *Кажут мені, що я батєр, що я ба-терую, що я по дві, по три ночі дома не ночуву* (фольк.)
- бахурі** дівтора: *Лиш небіжска Доця за мною йшла, а бахурі полетіли, як вітер* (Стеф[аник])
- баюра** яма посеред дороги, заповнена водою
- бега** грубий сукуватий шматок дерева, що не можна його розколоти, особливо коли лісоруби заготовляють у лісі поліна
- белендіти** говорити нісенітниці
- бельніве** маленький тонкий свердличок, котрим виверчують дірки у ва-ликах до граблів
- бендюги** причепа до полусанків, на яких возять з лісу клепки на порташ. Бендюги роблять з букового або грабового дерева, вони мають форму саней, тільки без корстів, а причіплюють до полусанків своренем
- бечівно** тоненька жердина, до котрої прив'язують батіг
- бештати** сварити когось: *Бештає за гріхи вдівця молодого* (Рудан[ський])
- бидзкатисі** бігти: *Бидзкається худоба в лісі, коли оводи кусають*
- билень** дерев'яна частина ціпа, котрою вимолочують снопи
- біга** знаряддя, яким видовбують каміння в землі, продовбують лід на річці. Біги кувалися зі сталевого заліза довжиною 50-60 см; один кінець спічас-тий, а другий плескатий і широкий, посередині діра для грубого держака

- бігуни** вісь для дверей
блієти вівці бекають
бобальки овечий послід
бовкоти водоспад на річці Лужанка між селами Слободою та Церківною, річка протікає через велике каміння; вода б'є об ці каміння і створює шум і клекіт, через що й назвали «бовкоти»
бовт довга жердина, якою бовтають в глибокій воді та виполошують рибу з печер рибалки
бондар майстер, що займається дерев'яним ремісництвом. Бондарі виробляли з дерева бочки, кадовби, гелетки, коновки та інші вироби: *Там знов бондарі під голим небом стружуть клепки на бочки* (Франко)
боднє велика бочка
бойє невже ж
боксовий ремінь, шкіра м'яка, блискуча, виправлена в гарбарні, з котрої шили чоботи, плащі
бола була
болєчка налив на тілі, в горлі
борзо швидко
боханець хлібина, спечена в бойківській печі
бранка рекрутський набір в армію: *Стережіться, парубочки, бо, либонь, бранка буде*
братрура піч із бляхи з залізними дверцятами, замурована в примурку п'єса
бриндзар людина, що працює на залізничній колії
бриндзи гальма, котрими гальмують під час їзди паровоза
бритванка бляшана посудина, в котрій печуть хліб та інші вироби
брость бруньки на гілках дерев
брочка шпилька
бухати вдарити кулаком в груди; **бухнув** вистрілив; **бухнув з гори** впав; **бухати** вдаряти довбнею в обух сокири при розколі дров
бубела невеличкі плеса води, що утворюються між групами кам'яних валунів. У таких бубелах літом купаються діти
бук палиця, вистругана з букового дерева. Така палиця в селі за чергою переходила з хати до хати для варти вночі
бульбани картопля
бунда верхня зимова огортка, пошита з виправленої та вибіленої овечої шкіри; часом вишивали їх барвистими нитками; гарно вишивана бунда вважалася багатою зимовою огорткою: *Ой у мого легіника вишита бундина, в роті – люлька, з носа – булька, на бороді – слина* (фольклор)
булька пухир повітря, оповитий водяною оболонкою; діти випускають мильні бульки через соломинки. В народі кажуть: **лопнуло моє щастя, як мильна булька**. *Ой чия ж то дівчинонька, чи не мого вуйка? Мотузком сі впerezала, висить з носа булька* (фольклор)
бурачснка квас з червоних буряків
вештати ходити сюди-туди надаремно

видіти бачити
видрапатисі вилізти на щось
в'є вис
визирати когось виглядати
виладувати розвантажити
виливок яйце, знесене без шкаралупи
вилопатися лопнути: *А щоб ви вилопалися усі!* (фольклор)
вильопати порозливати воду
вишкрібок остання народжена дитина в сім'ї
вільгість вологість
віно посаг для дочки
вісний стілець, ніж устаткування для бондарства
віт поважний чоловік, що керував всіма справами в селі
вішальниця використовувалась для сушіння конюшини та різних трав;
ставили вішальниці безпосередньо на сіножатях
вішта скерування коня вліво
ворин'є огорожа, встановлена на городі
ворозки за допомогою яких підвішували до жердини дитячу колиску;
виготовлялися ворозки з прутів лісового орішника
вужак огортка для чоловіків і жінок, вироблена з овечої вовни

га? що?
гадечки отруйні гриби
гайта скерування коней вправо
газда господар
галайко пустослівна людина
галайкотіти голосно розмовляти: *Ой я ішов горі селем ще кури не піли, а
вже люди в своїх хатах щось галайкотіли* (фольклор)
галамбець страва, зварена з картоплі та муки
гали жіночі коліна; **заголила гали** наставила коліна
глем ланцюг, яким гальмують колеса фіри
гальба шклянка пива
гальоп швидко бігти
галунки пофарбовані яйця
ганка посуда, в якійносять воду, молоко
гвавт крик, плач
гамарник людина, котра випалювала вугілля в гамарні
гамарня яма, заповнена сухими грубими дровами, їх запалюють, а зверху
обкладають дерням, глиною, щоб не попадало повітря і таким способом
випалюють вугілля для кузні
гандель торгівля
гандлер людина, що скуповувала, а потім продавала
ганити критикувати
гарасівка вишита стрічка, стяжка, якою зав'язували обшивку, ковнір і
рукави у вишиваній сорочці

гарбарня шкірзавод
гармидер шум, крик, безпорядок
гаровіга запопадлива людина
гарувати важко працювати
гарчести голосно кричати
гаспид озлоблена людина
гать висипаний вал з піску, глини, каменю на річці
гачник спеціальний шнурок в портках замість ремня
гафт один з видів вишивки
гвер карабін
гелетка бочка дубова, смерекова для квашення капусти, огірків
гич'є листя буряка, моркви, ріпи, редьки і та ін.
гібель столярне знаряддя
гіблювати стругати
гіл'є гілля
глитавець недбалий, байдужий до всього чоловік
глипнути глянути
глітно тісно, переповнено: *Так було в церкві глітно, що не мож було по-вернутисі*
глояза ячмінна каша
гнипик маленький ніжик, котрим чистять картоплю
гойда кусок грубого дерева
гойна смілива, гордовита дівчина
головне обгорілий, обвуглений кусок дерева
голодниці верхня частина живота в корови
гонти дошки різної величини, якими покривали дахи
горопах дбайлива людина
горопашити працювати, дбати, дороблятися
горсет жіноча огортка (безрукавка), зшита із вовняного сукна, їх вишивають різнобарвними нитками
грагар дерев'яна балка, гарно витесана, поставлена через середину хати, на якій тримається стеля. На середині грагаря майстри вирізьблюють хрест
граблеці гребінка для вичісування тварин
гралі вили
грацка знаряддя, яким користуються при посадці саджанців у лісі
гренджолі санки
гретка грядка
грисік кукурудзяна мука грубого помолу
грубка огрівальна піч
гриф дерев'яний грубий кіл, кінець якого окутий залізом, користуються при навантаженні грубого дерева на фіру
гузенка частина картоплі, на якій немає кільців
гузно задній прохід
гуле наріст, пухлина
гураль держак коцюби

гусечки гусячий послід

дєдьо старша людина в селі

дзигарик годинник

дійниця посудина дерев'яна, в яку доять молоко

довбня знаряддя для колення дров

дрантивий розірваний одяг, взуття

дастьбі Бог дасть

дерга жіноча запаска

деркає співає деркач

дерти молоти крупи на жорнах: *В тебе є патериґа, а в мене жорна, то будемо крупи дерти, до самої смерти* (жартівлива пісня)

драпак віник зметений, старий

драпачка гребінь, зроблений з дошки твердого дерева з вирізаними довгими зубами, загостреними на кінцях; ними очищують льон від головок з насінням

єден один

єрентий дяк, що служить в церкві

жахнуvсі перелякався

жре міль їсть одяг

жаріє схід сонця; у вогні – вугля; чиряк на тілі людини

жегнатисі хреститися, робити знак хреста правою рукою

жентиця сироватка, поливка

жеребиця кобила з лошатком

жертка робили з тонкого наструганого дерева, підвішували на ожевках під хатою; на жертках сушили мокру білизну, часник, цибулю у вінках; всередині хати на жертках підвішували колиску, огортки та інший одяг

жебретенє зелена зарость на воді

жєти жати траву

жила вена

жилаве гнучке дерево, яке не колеться і не ламається

жир букове насіння, з якого витискають олію

жовнєр воїн, стрілець

истик залізна лопатка, якою очищують плуг від землі

йой виказувати своє незадоволення: *Йой, коби борще дочекатисі того тепла. Йой, як ти вже мені надоїв*

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ

Наталія Хібеба

Мовно-культурний простір Болехова на сторінках словника

Гнатишак Ю. Слова з Болехова / Співавтори-лексикографи: Оксана Сімович, Наталія Хобзей (відп. ред.), Тетяна Ястремська. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 2017. – 636 с. (Серія «Діалектологічна скриня»)

І знову серія «Діалектологічна скриня» приємно дивує своїх поціновувачів – з'явилася нова словникова праця про мовлення містян прикарпатського Болехова, що на Івано-Франківщині. Автор цього лексикону – Юрій Гнатишак – лікар за фахом і філолог за покликанням, закоханий у рідне слово. Завдяки багаторічній допомозі зацікавлених у словникові корінним мешканцям (с. 7), а також плідній співпраці з науковцями відділу української мови НАН України – співавторами-лексикографами цього видання – Оксаною Сімович, Наталією Хобзей, Тетяною Ястремською – гортаємо непересічний лексикон, видання обсягом понад 600 сторінок. Ця лексикографічна добірка – джерело нових наукових пошуків, пізнання мовно-культурного світу, світосприйняття болехівців, минувшини й сьогодення та найголовніше – можливість замилуватися всіма барвами-відтінками Слова.

Як і всі інші словники серії «Діалектологічна скриня», «Слова з Болехова», безперечно, солідна лексикографічна праця, що вирізняється скрупульозним добором та високим науковим рівнем репрезентації мовного матеріалу. Адресат словника – не тільки фахівець-філолог, а й кожен аматор-діалектолог. Доступний формат – говірковий матеріал у спрощеній фонетичній транскрипції, цитати-ілюстрації, фотографії – полегшують користування словником, позірنا легкість сприйняття якого є результатом кропіткої та прискіпливої роботи його укладачів над кожним гаслом.

Реєстр лексикону складає понад 9 тисяч одиниць: слова, сталі словосполучення, фразеологічні звороти, прислів'я та приказки. Структура словникової статті та її оформлення відповідає вимогам сучасної діалектної лексикографії: реєстрове слово, яке передано літературною графікою за абеткою, граматичні зауваги (для іменників зазначено число; для дієслів – вид; збірні іменники позначені скороченням *зб.*), ремарки подано курсивом (інформують про належність слова до фахової лексики, указують на стилістичне чи емоційно-експресивне забарвлення), тлумачення назви, ілюстративний матеріал. Укладачі використали умовні позначки, уже адаптовані в серії словників «Діалектологічна скриня».

Мовний фактаж витлумачено літературним відповідником (**берéмenna** 'вагітна', **поскорóдити** 'поборонувати'), описово (**ликува́тий** 'схожий на лико (перев. про нежирне тверде м'ясо)'), **порохівні́к** 'демісезонне пальто із

плащової тканини') чи за допомогою синонімів (**сиромудрий** 'зарозумілий, самовпевнений, хитромудрий', **шкарадно** 'погано, бридко, неохайно'; ♦ **поставити на місце** 'змусити бути скромнішим, збити пиху'). Деякі пояснення містять реєстрові слова, які виділені курсивом: **Червоний Бєріг** 'місцевість у північно-західній частині міста перед *Спаленим Дубом*'; **Закамін** 'місцевість у західній частині міста (за *Підкаменем*') та ін. Фонетичні і граматичні варіанти винесені як окремі гасла і мають відсилач до інваріанта: **м'єхко** → **м'єко**; **мнєхко** → **м'єко**; **м'яхко** → **м'єко**; **їднá** → **їдєн** та ін.

Синоніми подано через позначку ||: **ко́лач** кул. 'здобний виріб відповідної форми – із крученого й переплетеного тіста; колач' || **бу́лка, стру́цлі**; відсилач ||→ указує на стрижневе слово синонімного ряду, під яким зафіксовані всі синоніми: **всма́лити** 'сильно вдарити' ||→ **вгату́ти** та ін. Абсолютні синоніми — через відсилач «те саме»: **га́йтусь** ↔ **га́йту**; **душа́ розрива́єси надво́є** ↔ **душа́ бо́літ** та ін. Зафіксовані евфемізми: *евф.* ♦ **піту спáти** 'померти'. Омоніми – традиційно в окремих словникових статтях: **клин**¹ *іхт.* 'головень', **клин**² 'клин'; **зві́р**¹ 'звір', **зві́р**² 'яр' та ін.

«Слова з Болехова» – лексика, відома літературній мові (позначена регіональними особливостями у вимові, наголошуванні, граматиці: **альта́на**, **бльо́ндин**, **ве́рхний**, **ві́лія**, **гні**, **ланцу́х**, **сьмі́тнік**, **коза́цькій**, **загліда́ти** та ін.), та вузьколокальна (**бо́ле** 'у жодному разі', **бро́гти** 'чинити погано; виробляти, коїти', **бунго́** 'фабрична горілка високої якості', **відні́вка** 'однорічний пагін', **візволéнє** 'диплом', **наду́рх** 'наскрізь', **гі́ра** 'буйна чуприна', **дзю́ндзик** 'щось, що висить і хитається', **за́хоронка** 'дитячий садок', **му́жджик** 'курячий мозок', **парава́н** 'ширма, заслона', **підсі́лий** 'із вершками', **ужуга́ні** 'дебела, огрядна жінка' та ін.); лексика, яка відбила історичні віхи життя містечка (наприклад, реалії й поняття радянського часу: **колго́спник** 'радіоточка', **краснопаго́нник** 'радянський військовий', **октя́брська** 'день більшовицького перевороту в Петрограді', **маска́лька** *знев.* 'росіянка', **парті́єц** 'комуніст', **червонопу́скій** *знев.* 'комуніст') і новочасні зміни (**ензе́мєсник** 'працівник рятувальної служби'). Засвідчено чималу кількість запозичень (**гару́ндєр** 'геть', **ге́льма** 'каска', **гєштóрбен** 'смерть, загибель, кінець', **гзимс** 'карниз', **оберлі́хт** 'квартирка', **папенде́кєль** 'грубий папір, картон', **перка́ль** 'ситець'), а також інтерферентний вплив російської мови (**столо́ва**, **во́здух**, **дижу́рити**, **днє́вник**, **жолу́док**, **ко́ньке́**, **котле́та**, **кошеле́ок**, **ліка́рство**, **осторо́жно**, **опше́м**, **свіді́тель**, **сільотка**, **сквозня́к**, **міну́та**, **є́слі** та ін.).

Живе мовотворення болахівців ілюструють слова: **таксі́вка** 'таксі', **тритуа́р** 'тротуар', **бето́н** 'батон', **шланба́ух** 'шлагбаум', **іжа́к** 'мотоцикл мартки ІЖ', **рубза́к** 'рюкзак', **бето́нка** 'бетонна дорога; бетонка', **самофо́р** 'семафор', **дікало́н** 'одекалон', **кобаса́** 'ковбаса', **ко́внір** 'комір', **конзе́рва** 'консерва', **мебльо́во́з** 'автомобіль, який перевозить меблі', **парасо́нка** 'пасажирський поїзд' та ін. Словотвірний потенціал реалізують лексеми:

бу́льба → **бульба́н**, **бульба́ник**, **бульбо́ванец**, **бульбо́вений**; **у́гнати** → **у́гнавий**, **у́гнавка**, **у́гнавець** та ін.

У лексиконі засвідчено слова, які відрізняються від літературних на акцентуаційному рівні (**адво́кат**, **ане́мія**, **га́чок**, **до́міно**, **доку́мент**, **кіно**, **садові́на** та ін.), фонетичному (**акса́міт** ‘оксамит’, **асва́льт** ‘асфальт’, **греді́ль** ‘граді́ль’, **салі́тра** ‘селітра’, **фалш** ‘фальш’, **че́рвен** ‘червень’, **найло́н** ‘нейлон’, **пара́ліж** ‘параліч’, **санда́ли** ‘сандалі’, **се́рбати** ‘сьорбати’ та ін.), словотвірному (**бо́йчиха** ‘бойкиня’, **вазо́нок** ‘горщик для квітів; вазон’), граматичному (**де́бра** – літ. *дебр*, **желя́тіна** – літ. *жеслатин*, **лі́тра** – літ. *літр*, **мака́ран** – літ. *макарони*, **манше́та** – літ. *манжет*, **оже́леда** – літ. *ожеледь*, **орке́стра** – літ. *оркестр*, **це́нтро** – літ. *центр* та ін.) або ж мають інше, ніж літературне, значення (**каблу́к** ‘дуга’, **вовк** ‘свиня, яка не набирає ваги’, **ву́жик** ‘рукав, що вкручується в кнопку затвора’, **га́лька** ‘нижня спідниця’, **бунт** ‘зв’язка, сувій, тюк’, **письмо́** ‘почерк’, **теплі́ці** ‘джерело’ та ін.)

Рецензований словник диференційного типу, тому доцільність фіксації лексем, які відомі в літературній мові, зумовлена здатністю слова входити до стійких словосполучень, фразеологічних одиниць чи паремій, зокрема до гасла **рука́** дібрано 68 прикладів, до **се́рце** та **душа́** – по 33 фраземи: ♦ **з втворе́ним се́рцом**, ♦ **се́рце розрива́єсі надво́є**, ♦ **що душа́ пожіда́є**, ♦ **з усьо́в душо́в** та ін. Тлумачення фразем подано описово або через літературний відповідник: ♦ **лі́зти в го́лу** ‘спадати на думку’, ♦ **гра́ти мармулі́ка** ‘вдавати дурника, видурюватися’ та ін.

Словник наповнений значними за обсягом розлогими цитатами-ілюстраціями та міні-текстами, джерелами яких є живе мовлення болехівців (відповідно позначені традиційним скороченням «ЗА» – записи автора), мовленнєвий досвід автора Ю. Гнатишака (під позначкою «А»), а також фольклорні тексти (із вказівкою на жанр). Однак дещо вирізняє цю працю з-поміж інших словників: новим для говіркового лексикону є цитати з художніх творів (під позначкою «книжка»), хоч і «добірка виписаного з літературних творів є принагідною і щодо кількості цитованого, і щодо переліку гасел» (с. 8). Цитати із творів відомих галицьких письменників, зокрема Ірини Вільде, Осипа Маковея, Гната Хоткевича, Євгенії Ярошинської, Антона Чайковського та інших, допомагають глибше розкрити можливості функціонування слова. Контексти-ілюстрації подані спрощено, максимально наближено до літературної мови, що розширює читацьку аудиторію видання.

Словникові статті наповнені фрагментами зв’язного мовлення, які моделюють матеріальний та духовний уклад життя болехівців. У розлогих цитатах та міні-текстах ідеться про різні обрядодії (увечері напередодні Різдва Христового (с. 542) чи на Свято Трійці (с. 87), про народний прогност (як передбачити погоду за поведінкою свині (с. 495) чи курки на бантині (с. 22)), про правила поведінки в певних ситуаціях (як нареченому чи нареченій поводити себе під час запрошення гостей на весілля (с. 89),

заборона вагітній переступати через шнурок, тому що дитина народиться обмотаною пуповиною (с. 25)), про народні обереги (як вберегти себе від злих сусідів за допомогою освяченої води та маку (с. 503)), про лікування народними засобами (як вилікувати гульку на язиці, що з'являється, коли хтось говорить неправду про людину (с. 626), як позбутися бородавок (с. 35)), про прикмети та забобони (*Хату не можна ставити на місці, де зрубане дерево, бо буде в фамілії каліка* (с. 579); *На світа великі не спати, бо грідке будуть заростати* (с. 539)) та ін.

Етикетні особливості мовлення болехівців зреалізовані в чисельних мовленнєвих формулах, зокрема це побажання (♦ **най Мати Бóжа мiлує**), застереження (♦ **бiсi Бóга**), заборона (♦ **не вiльно**), згода (♦ **най бiде**), привітання (♦ **дай Бóже <здоровлi, щiсьцi>**), незадоволення (♣ **абi мoї oчи тoгo не вiдiли**), подяка (♦ **здоровий вiддихай**), прощання (♦ **буд (бувай) здоров**), здивування (♦ **вiдколe жию, ше-м тaкoгo не чiлa**), звертання (♣ **вoрoжe тeмний**), а також формули-замовляння (♦ **<бiти> по гaдiю**), усталені порівняння (♣ **ги <тoгa> мaрa; ♦ надiтисi, ги сич**) та ін.

Урізноманітнюють словник і народні сентенції про морально-етичні норми поведінки болехівців – паремійний матеріал, що виокремлений спеціальною позначкою ♣, – цінні відомості для фольклориста, етнографа: **не вaртa шкeрa зa випрaву, я свoю пшeнiчкy й нa пeчi прoдaм, пoкiрнe тилe двi мaми ссe** та ін. Прокльони, погрози та лайка виділені позначкою ♣ (чи не найбільше таких прикладів засвідчено до вокабули **чорт**): **жaдeн чoрт, чoртoви з зiби, я тi вiрихтyю, не прoстiгaй рyкi, бo прoтeгнeш нoги, мaскaль фpaнцyвaтий, абi-с скeс, пcя крeв** та ін.

«Слова з Болехова» – це багатий різноматематичний мовний матеріал. Яскраво представлена кулінарна лексика (**тoкaн, фaширoвaнi, хaмyлi**), медична (**фiксa, цукpицi, червiнкa**), анатомічна (**флeкi, хpуcтaвкa, сeлeжiнкa**), ботанічна (**тpуcкaвкa, тyлiпaн, флoкc**), зоологічна (зокрема ентомологічна (**чмiль, швaн, пeтpoпaвлa**), іхтіологічна (**швaйкa, щyпaк, cлиж**), орнітологічна (**бyзьoк, дзeньдзьo, чaплi**) та ін.), ветеринарна (**вypeк, звaлaшiти, зчищeти**), будівельна (**чiп, шaлiвкa, пiон**), кравецька (**фaлдa, цeнтимeтp, штиx**), кушнірська (**тpайбyвaти, чeпpак, шпaльт**), шевська (**бpиндзoлi, гнип, бiзa**), технічна (**тpиб, шкiв, штaнгeль**), деревообробна (**фoрнiр**), ковальська (**стpуг**), музична (**бyбeн, вiльoнчeлi, смик**), рибальська (**жiлкa, хвaткa**), слюсарська (**шpубcтaк**), столярська (**зaбaйцoвaний, гиблювaти**), спортивна (**дyдишi, бopбa, бpaмкa**) та ін. Чимало прикладів соціального діалекту: картярського (**тpiнькa, хpeстa, джoкep**), шкільного (**бaстyвaти**). Представлена церковна (**рeвepeндa, фeлoн, Стpaсти**) і обрядова лексика (**кyхapкa, нaрeдiти, свaтaнe**), а також дитяча (**хoйцi, цiсьo, чiчa**). Стилистично марковані слова мають позначки **зpубiлe** (**пiячiськo, сирoтiськo, кyпeгa**), **здpибiлe** (**тaрiльчик, хвiлькa, слoбiчoк**), **знeвaжливe** (**poхлi, фapфoцлi, чoлaнi**), **ipoнiчнe** (**цьoцi-дpипцi**,

турса, убйори), жартівливе (причаштісі), пестливе (ціпка, сиротё), вульгарне (курвар, турити), вуличне (забоятисі, залупітисі, замалювати).

Словник цінний і для дослідження мовних рис суміжжя, адже містечко належить до смуги перехідних наддністрянсько-бойківських говірок, зону перехідності між якими визначають трохи на південь по лінії Добромилі – Старий Самбір – Борислав – Болехів і далі в напрямку до Надвірної [АУМ]. Навіть побіжний огляд рецензованої праці дає змогу побачити спільні риси говорів (зокрема збереження давньої м'якості шиплячих звуків: *жєба, жєти, крижєвка, кінчєти, кучерєвий змішєти, лошє, мішеніна, саджєти* та ін.; часткове, інколи повне оглушення дзвінких приголосних у кінці слова й перед глухими приголосними: *небішка, ніхот, дітько, м'яхко, сиройшка* та ін.; сполучення *ри, ли: брива, блиха, дрива* та ін.; збереження давніх форм інфінітива на *-чи: січі 'сікти', беречі 'берегти', бічи 'бігти'* та ін.), однак із перевагою наддністрянських. Скажімо, якщо збереження [а] після палатальних вважають однією з найстійкіших фонетичних рис бойківських говірок, то зміна фонем */а/* після м'якого приголосного звука – [а] → [е], [і] – риса наддністрянських говірок, що засвідчено чисельними прикладами у словнику: [е]: *вишитє, блєха, гадєчий, гандлєр, горєчка, горішинєни, грєдка, десєтка, дротєнка, друшлєк, зєть, сватанє* та ін.; [і]: *бігматисі, вражіні, вхатисі, голіні, гусічий, двєрцїта, дєсітеро, дотїгач, дра́нтї, дочинїні, дривітні, девїно́сто* та ін. Як результат переходу [а] → [і] в закінченні іменників жіночого роду Н.в. однини збігається із Р.в.: *гусиниці, ба́ні, січка́рні, скрі́ні, таблі́ці, ші́тківни́ці, гуся́тницї, тазді́ні, самі́ці, сі́льни́ці, січка́рні, грани́ці* та ін., що також є рисою наддністрянських говірок.

Давні звукосполуки **кы, хы** реалізуються як: **к'е, х'е** (у наголошеній позиції): *близнюке, гнилічкє, гумакє, діточкє, дрібушкє, жиликє, зведенюкє, кілюхє, хєтрий* та ін.; **г'ї, к'ї, х'ї**, (у ненаголошеній позиції): *гу́льки, дроб'язгі, ко́лєті, мо́рті, жму́ркі, залу́бкі, ша́рікі за ро́лікі заска́куют; збі́ткі, коні́кі, льо́кі, мігда́лки, шквар́кі, са́нкі, скобо́ткі, му́хі* та ін. (для бойківських говірок характерні звукосполуки **ги, ки, хи**).

Твердість звука [ц] у кінці основи слів, зокрема в суфіксі *-ец*: *гробіве́ц, завіване́ц, зака́лец, зеленє́ц, кінє́ц, німе́ц, купе́ц, ма́ре́ц, па́ле́ц, оліве́ц, оселе́де́ц, синє́ц* та ін. – ще одна риса наддністрянських говірок [Гриценко 2004: 388; див.: Шевельов 2002: 788–790] (на відміну від [ц'] у бойківських). Так само й диспалатизація [с], [ц] у прикметникових суфіксах: *да́мські́, жи́дівські́, є́леганські́, кне́жолу́цкі́, ма́дярські́, гола́нські́* та ін. властива перехідним бойківсько-наддністрянськими говіркам [Рабій-Карпинська 2011: 110]; власне м'які [с'], [ц'] у прикметникових суфіксах **-с'к-, -ц'к-** – риса бойківських говірок, засвідчена в усьому бойківському ареалі, за винятком лемківського та наддністрянського порубіжжя [Рабій-Карпинська 2011: 84].

Цікавий словник і фотографіями, які не тільки унаочнюють значення мовних одиниць, а й ілюструють його на тлі інфраструктури чи рельєфу

містечка, архітектурних споруд, відомих людей, які тут мешкали, працювали і прислужилися громаді (скажімо, фотографія до гасла *памітник* знайомить із барельєфом погруддя відомій українській письменниці Наталії Кобринській, чия доля пов'язана з Болеховим) тощо. Проілюстровані мікротопоніми – назви частин місцевості, місць та ділянок міста (**Бабільон, Багна, Волоске Село, Гірка, Глинінкé, Гóрби, Горішний Кіне́ц, Дóвжка, Зака́мін, Кóло Дúба, Кольо́нія, Корéя, Ласкé, Під Гúрков, Підка́мін, Пустúні, Сарахма́нка, Ставú**), урочища (**Бúчники, Ска́ли**), а також різні будівлі (**бібліоте́ка, вокза́л, гарба́рні, електрoвни́, захорóнка, ка́мениці, каплі́ці, кіно, ку́зьні, пека́рні, са́ліна, цега́льні**), культові споруди та його частини (**божні́ці, ко́сьцьол, коноста́с**), назви професій (**до́ктор, ко́лійове́ц, станко́вий**) або відомі у своїй професії болевівці (**адво́кат, будовні́чий, голова́ч, е́гмосе́ць, сьвіще́ник, судия**), звичаї та обряди, їх учасники та атрибути (**бетле́йка, ве́льон, дру́жка, в'є́зати сад, куліда́, Сьвіту́й ве́чір, христу́ни**), мешканці довколишніх містечок чи сіл (**гузі́вський, долу́нський, кне́жолу́цький, ту́сівський**), представники етнографічних груп (**бо́йчиха**), історичні моменти життя болевівців, минувшина і сьогодення (**австри́як, банде́рівка, дивізі́йник, жо́внір, плéнний**). Значно полегшують сприйняття значення слів різноманітні фотографії, зокрема сільськогосподарського реманенту та його складових (**баламу́т, бе́льці, гакі́вка, греді́ль, гра́ска, задéнок, запру́та, ф'е́ра**), інструментів (**зейга́мер, ле́рка, ста́лька, шва́йка**), одягу та його деталей (**кацаба́йка, ко́внір, хода́к**), музичних інструментів (**аліго́нка**), хатніх побутових речей (**братру́ра, вендза́рні, ма́гєль, мозьдэ́р, банічу́ско, кльош, ро́ндель, до́вбенька, доті́гач, кобе́лі, ко́лотівка, ку́фер, ку́хні**), кулінарних виробів (**буджину́на, ві́роби, за́сц, ке́шка**), процесів господарювання (**весно́вані, до́сні**) та ін. Потішними водночас є фотографії, які ілюструють риси характеру (**ве́зьо, песьцо́ха, у́рвіш**) чи зовнішній вигляд (**ві́строє́ний, ві́штраму́ваний, кльо́цок, куче́рівий**) болевівців.

Доповненням до лексикографічної праці є **Іменні́к** – словничок антропонімів Болехова: чоловічі та жіночі імена (їх пестливі варіанти), прізвища, прізвиська. Антропоніми засвідчують різні мовні процеси, зокрема й асимілятивний вплив російської мови на мовлення містян (**Катька, Грішка, Ді́ма, Ко́ля, Льо́ва, Мі́ша, Па́ша, Стьо́пка** та ін.), збереження жіночих імен у формі Д.в. (**Маринці́, Катрусі́, Настуні́, Ві́тусі, Га́люсі, Дану́сі, Дарці́, Марту́сі, Миросі́** та ін.), поширеність африкат (**Ольді́, Тадзо́, Лі́дзі** та ін.), локальні назви (**Андрі́ян – А́дьо, Які́в – Ку́ба, Кубцо́** та ін.).

«Слова з Болехова» – украї́н потрібна праця, яка збагачує діалектну лексикографію новим фактичним матеріалом, що завжди викликатиме науковий інтерес: мотивуватиме дослідження колоритного мовлення болевівців, а також системних явищ лексики та фразеології, особливостей мовних явищ периферії мови, зокрема на теренах наддністрянсько-бойківського суміжжя.

ILUSTROWANY LEKSYKON JÓZEFA KĄŚA

Józef Kaś. Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej, t. 1-(5). Bukowina Tatrzańska – Nowy Sącz – Kraków 2015-(2017).

O wydanym w roku 2003 *Słowniku gwary orawskiej* Józefa Kąsia autorka monograficznego ujęcia *Polska leksykografia gwarowe* (Warszawa 2011; dalej: Karaś 2011) – Halina Karaś – pisała, że „wyróżnia się na tle polskiej leksykografii gwarowej wieloma cechami, poczynając od zastosowanych w nim rozwiązań metodologicznych i praktycznych, a na formacie skończywszy. Autor zrealizował w nim swoją koncepcję słownika regionalnego [...], który winien ukazywać słownictwo danej gwary w kontekście kulturowym” [Karaś 2011: 297-298].

Wcześniej o tymże słowniku H.Karaś pisze ponadto:

„Nowy model słownika gwarowego w koncepcji Józefa Kąsia to słownik regionalny, który:

1) uwzględnia w dużym stopniu treści kulturowe (a w ten sposób nawiązuje do tradycji dziewiętnastowiecznej), a więc to słownik lingwistyczno-etnograficzny;

2) jest adresowany do szerszego grona odbiorców i w związku z tym rezygnuje się w nim z transkrypcji fonetycznej na rzecz zapisu ortograficznego uwzględniającego jednak podstawowe cechy fonetyczne gwary (np. samogłoski ścieśnione);

3) jest bogato ilustrowany cytataми i ilustrowany;

4) stosuje wiele szczegółowych rozwiązań metodologicznych i redakcyjnych nowatorskich na tle dotychczasowych słowników gwarowych, m.in. zawiera pełną informację gramatyczną z nawiązaniem do nowszych podziałów na części mowy;

5) wykazuje specyfikę definiowania – z perspektywy użytkownika gwary” [Karaś 2011: 117-118].

Dodajmy tu – a jest to stwierdzenie istotne w całym opisie osiągnięć polskiej gwarowej leksykografii – że H.Karaś w części zatytułowanej „*Zarys dziejów polskiej leksykografii gwarowej*” specjalny rozdział poświęca właśnie koncepcji J.Kąsia tytułując go: „*Współczesna leksykografia gwarowa i jej zróżnicowanie. Nowy model słownika gwarowego Józefa Kąsia*” [zob. *Spis treści* w: Karaś 2011].

Ta charakterystyka wcześniejszego dzieła Józefa Kąsia w całej rozciągłości znajduje odniesienie i do aktualnie ukazującego się *Ilustrowanego leksykonu gwary i kultury podhalańskiej*, którego trzy tomy wydało Bukowińskie Centrum Kultury „Dom Ludowy”, zaś pod koniec roku 2018. nakładem już innego wydawcy ukazały się kolejne dwa tomy.

Ilustrowany leksykon ... w zamiarze Autora ma obejmować 12 tomów; wydawane w formacie A4 o objętości (tekstowej) około 600 stron (plus wielostronicowe wkładki dokumentacji fotograficznej) na tom zapowiada się to na osiągnięcie wyjątkowe. Polska leksykografia gwarowa nie miała do tej pory takiego ujęcia.

Z całego opracowania najważniejszy jest – co oczywiste – tom pierwszy [dalej: Kąs 2015]; tu bowiem Czytelnik może zapoznać się z zamysłem autorskim; nie tylko z opisem zawartości, ale przede wszystkim z zasadami zapisu (zaproponowany przez J.Kąsa standard ortografii podhalańskiej – zob. Kąs 2015: 27-35) i z opracowaną w oparciu o tak bogaty materiał leksykalny fleksją podhalańską (zob. Kąs 2015: 71-90). Na tym tomie skoncentruję zatem uwagę, w najważniejszych punktach oddając głos samemu Autorowi.

Zgodnie z wcześniej zaproponowaną koncepcją słownika regionalnego (vide wyżej o *Słowniku gwary orawskiej*) przewidywanym czytelnikiem leksykonu podhalańskiego „jest nie tylko językoznawca, ale też każdy zainteresowany słownictwem i kulturą podhalańską, w tym historyk, etnolog, socjolog itd. Szczególnymi odbiorcami opracowania – w zamyśle autora – są mieszkańcy Podhala” [Kąs 2015: 15].

J. Kąs deklaruje, że „*Leksykon* jest tzw. słownikiem pełnym” [Kąs 2015: 15], zaś „sposób opisu haseł zbliża *Leksykon* do opracowania encyklopedycznego” [Kąs 2015: 15].

Podhale w dotychczasowej literaturze jest różnie wykreślane; aspekt historyczny – czy nawet etnograficzny – nakazuje inaczej patrzeć na ten rejon, niż to zazwyczaj jest czynione. J.Kąs deklaruje bardzo wyraźnie: „Teren objęty badaniami na potrzeby *Leksykonu* został wyznaczony na podstawie kryterium językoznawczego [...]” [Kąs 2015: 16]. Jednocześnie też przedstawia bardzo bogatą podstawę materiałową, którą stanowiły dotychczasowe słowniki gwary podhalańskiej i atlasy; teksty drukowane; teksty mówione (bogata dokumentacja własna); prace studenckie – licencjackie i magisterskie. Tak ekscerpowany materiał pozwolił następnie stworzyć „komputerową bazę danych, w której rekord zastępuje tradycyjną fiszkę. Z zeskanowanych i przekształconych na rekordy tekstów drukowanych i rozpisanych nagrań magnetofonowych powstała baza licząca ok. 3,5 miliona słowoform. Sam zbiór tekstów (poza słownikiem i kartoteką prof. M.Karasia) ma ok. 10 000 stron znormalizowanego komputeropisu” [Kąs 2015: 17]. Jest to więc podstawa przekraczająca objętościowo kartotekę niejednego słownika ogólnodialektalnego.

To, co charakteryzuje słowniki J.Kąsa to przede wszystkim bogactwo materiału ilustracyjnego – zarówno fotografie, ale przede wszystkim bogate, obfitujące w informacje kulturowe cytaty. W koncepcji J.Kąsa słownik regionalny zbliża się do opracowania o charakterze etnograficznym. Sam Autor problem ten wyjaśnia następująco:

„Treści etnograficzne w koncepcji *Leksykonu* zajmują istotne miejsce. Słowo w słowniku gwarowym bez takich treści jest znakiem pustym, głuchym dźwiękiem. W kulturze ludowej słowa nie sposób oddzielić od kontekstu kulturowego, od systemu wartości, wierzeń i praktyk magicznych, od porównywania życia współczesnego z życiem z czasów młodości itd. W związku z gwałtownym zanikiem tradycyjnego materialnego i mentalnego świata góralszczyzny postanowiono owe treści zaprezentować w stopniu większym niż to jest praktykowane w słownikach gwarowych. *Leksykon* nie jest jednak

opracowaniem stricte etnograficznym, bo też i na taką formułę nie pozwala charakter ogólnego słownika gwarowego” [Kąs 2015: 23].

Tak więc nie dziwi treść cytatów, ale i ich objętość; bowiem:

„W koncepcji *Leksykonu* cytaty są bardzo istotnym elementem – służą realizacji idei językowo kulturowego słownika gwarowego. To w cytatach znajdują się bogate treści etnograficzne, w cytatach widoczny jest ludowy sposób postrzegania świata, system wartości, wreszcie – góralski dowcip, humor. Stąd też cytatów jest w *Leksykonie* sporo, jak nigdy w słownikach gwarowych. Cytaty bywają też długie, aby same w sobie były krótkimi anegdotami. Ilość materiału ilustrującego niektóre hasła nie może w tym kontekście dziwić, np. obok hasła BOGINKA w zn. 1. – 5 stron, obok hasła CAROWNICA – niemal 4 strony, obok hasła CARY – 2 strony, obok hasła UROK I – 7 stron, obok hasła WESELE II – ponad 4 strony itd.” [Kąs 2015: 54].

Ciekawe rozwiązanie zastosował J. Kąs przy budowie hasła. Leksykografowie gwarowi bardzo często zmagają się z trudnymi do pokonania barierami definicyjnymi, kiedy to przychodzi nakreślić lokalną semantykę gwarowego desygnatu. J. Kąs w budowie hasła swojego słownika wykorzystuje inne wyrazy gwarowe, które czytelnik znajdzie z kolei w stosownym miejscu *Leksykonu*. W definicjach bowiem „pojawiają się wyrazy gwarowe pisane wersalikami. Postępuje się tak w przypadkach, kiedy dla właściwego zdefiniowania danego hasła zachodzi konieczność usytuowania go na tle innych desygnatów” [Kąs 2015: 54].

Jako przykład tego rozwiązania niech posłuży fragment definicji desygnatu istotnego dla kultury podhalańskiej:

„**BACA** [...] ‘gospodarz SAŁASU i wypasu owiec, przełożony pasterzy owiec na hali. Baca nie pasie osobiście owiec, a tylko nadzoruje pracę JUHASÓW i HONIELNIKÓW. Do obowiązków bacy należy: nadzorowanie liczebności stada, dbanie o zdrowie owiec i pasterzy, troska o wyżywienie pasterzy oraz wyrób OSCYPKÓW i SYRA. Jego obowiązkiem jest też nadzorowanie WATRY, by ta nie zgasała ani na chwilę w ciągu całego sezonu. Zagaśnięcie WATRY może bowiem spowodować na SAŁAS prawdziwe nieszczęście, nawet czyjaś śmierć [...]’ [Kąs 2015: 160].

Integralną częścią *Ilustrowanego leksykonu* ... są fotografie będące istotną częścią definicji słownikowej. W zmieniających się warunkach kulturowo-językowych to właśnie dokumentacja fotograficzna pozwala wielu czytelnikom – zwłaszcza młodszego pokolenia – poznać (i ewentualnie identyfikować) desygnaty wychodzące z codziennego użycia, lub – w większości – pozwalających opisać realia czasów minionych. Do obfitego zbioru zamieszczonych na końcu każdego tomu fotografii odsyłają specjalne ikonki (przedstawiające aparat fotograficzny) odsyłające do tablicy, w której dana ilustracja się znajduje; w zestawie fotografii podane są z kolei też warianty nazewnnicze wraz z ich lokalizacją terenową.

W sumie jest *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej* nie tylko ciekawą, ale i istotną dla dociekań językowo-kulturowych propozycją prezentacji kultury niematerialnej regionu zajmującego w tradycji polskiej miejsce wyjątkowe. Jest też leksykon Józefa Kąsia ważnym głosem w dyskusji o sposobie i metodzie chronienia dziedzictwa niematerialnego swym oddziaływaniem wykraczającym daleko poza granice Polski.

LITERATURA

Karaś Halina, *Polska leksykografia gwarowa*, Warszawa 2011.
Kaś Józef, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 1-(5), Bukowina
Tatrzańska – Nowy Sącz – Kraków 2015-2017.

Віра Різник

ТРАДИЦІЯ НАДСЯННЯ В ТЕКСТАХ

Глушко М., Хомчак Л. Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби). – Львів, 2017. – 592 с. (Серія «Діалектологічна скриня»; Українознавча наукова бібліотека НТШ. Ч. 47).

В умовах глобалізації, що охоплює усі сфери життєдіяльності людини, першочерговим завданням народознавців є фіксація традиційної народної культури та побуту різних ареалів України. Відомо, що найбільш достовірним джерелом вивчення народної звичаєвості регіону є розповідь, записана від його мешканців у формі тексту. Для діалектологів об'єктом вивчення є назва, для етнологів – реалія, яку вона позначає. Саме тому текст може слугувати матеріалом для дослідження і етнологів, і діалектологів, і фольклористів.

Незважаючи на те, що записи діалектних текстів із Надсяння хоч і фрагментарно, але зафіксовано й опубліковано (Іван Верхратський «Про говір долівський», 1900; Марія Пшеп'юрська «Надсянський говір», 1938), тривалий період традиційна культура цього етнолінгвістичного регіону була поза увагою вчених. З огляду на це книга Михайла Глушка та Лесі Хомчак «Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби)» – надзвичайно цінне поповнення українознавчої текстотеки.

У виданні вміщено етнолінгвістичні матеріали із 34 населених пунктів Мостиського, Самбірського, Старосамбірського, Яворівського районів Львівської області, а також записи від переселенців, які мешкають у різних районах Львівщини. Тексти репрезентують сучасний стан надсянського говору, адже їх отримано експедиційним методом упродовж 2004–2010 рр. Зіставивши їх із раніше опублікованими матеріалами із Надсяння, можна простежити зміни, яких зазнав говір у діяхронії, а також трансформації народної культури та побуту впродовж століття.

Особливою цінністю видання є вступні статті упорядників – Михайла Глушка «Надсяння – перлина українських етнічних земель» та Лесі Хомчак

«Надсянські говірки». М. Глушко у розвідці прагне відновити історичну справедливість та утвердити серед етнологів думку про те, що Надсяння є окремим самобутнім етнографічним регіоном України. Автор зауважує, що до початку 90-х років ХХ ст. вчені-етнологи у своїх працях залишали поза увагою Надсяння, деякі сучасні народознавці й досі не виокремлюють його як етнографічну одиницю України, а інші вживають цей термін досить обережно, на відміну від мовознавців, які не ставлять під сумнів окремішності та винятковості Надсяння. Михайло Глушко пропонує власну версію історичного формування надсянського регіону, беручи до уваги насамперед географічне розташування, і слушно зазначає, що досі гостро стоїть проблема, спільна і для діалектологів, і для етнологів, – окреслення меж етнографічного району та говору. На нашу думку, саме це видання покликане стати ключем до вирішення цього дискусійного питання.

Учений детально описує історіографію традиційної духовної та матеріальної культури Надсяння, зауважуючи, що багато її ділянок залишилося поза увагою народознавців, зокрема: деякі види господарських занять, «деякі домашні ремесла і промисли» (с. 42), народне харчування, традиційні засоби зв'язку та транспорту, свята родинного та календарного циклу, громадський побут. Як засвідчує видання, уміщені в ньому тексти значною мірою заповнюють цю лакуну.

Надзвичайно інформативним, особливо для непідготованого читача, є опис традиційно-побутової культури Надсяння, зроблений на підставі власних спостережень та наукових студій. Михайло Глушко відзначає основні знаряддя праці надсянців, описує їхнє житло, звертаючи увагу на особливу конструкцію будівлі – «хата в хаті», вказує на специфіку в одязі, у календарній та родинній обрядовості та звичаєвості – на все те, що вирізняє цей регіон із-поміж інших.

У статті Лесі Хомчак «Надсянські говірки» детально проаналізовано історію дослідження надсянського говору – від першої публікації Івана Верхратського до сьогодні. Авторка зазначає, що, попри різночасові зацікавлення діалектологів словниковим багатством Надсяння, досі не видано жодної лексикографічної праці, яка би цілісно демонструвала матеріал надсянського говору в діахронії чи синхронії. Сподіваємося, що оприлюднені в цьому виданні записи говіркового мовлення стануть основою для словника надсянських говірок.

Зіставивши поширення типових рис надсянського говору початку ХХ ст. і початку ХХІ ст., Леся Хомчак доходить висновку, що територія функціонування надсянських говірок значно звузилася через втрату цілісності ареалу в результаті позамовних чинників. Авторка зауважує, що власне надсянськими можна назвати говірки населених пунктів вздовж кордону із Польщею в

західній частині Мостиського району та в південно-західній частині Яворівського району Львівської області. Значну територію, яку І. Зілинський та М. Пшеп'юрська вважали Надсянням, тепер варто кваліфікувати як надсянсько-бойківське та надсянсько-наддністрянське діалектне суміжжя. На жаль, висновок дослідниці щодо збереження надсянських говіркових рис невітшній – швидка нівеляція (молодше покоління діалектом практично не володіє, а старше – відходить). З огляду на це варто ще раз наголосити на цінності аналізованої праці М. Глушка та Л. Хомчак, що на сучасному етапі все ж репрезентує традиційну культуру та мову Надсяння.

Леся Хомчак навіть у трансформованих сучасних надсянських говірках фіксує низку діалектних особливостей, зокрема фонетичних:

- наявність голосного [ɨ] в наголошеній та ненаголошеній позиціях: *господы́н'а*, *сын*, *губо́рыт*;
- вимова голосного [u] ([ɨ]) у звукосполученнях *гу* (*ту*), *ки*, *хи* як *г'і*, *к'і*, *х'і*: *фі́г'і*, *к'іну́ти*, *пампу́х'і*;
- збереження другого повноголосся в дієсловах *п'і́мперéти*, *терéти*, *вмерéти*;
- перехід приголосного [в] перед глухими в [х], [ф]: *хпаў*, *х пйиц*, *фсе*, а перед сонорними – у [з], [т]: *з млин'і*, *твéчори* та ін.

Серед морфологічних говіркових рис виокремлює, наприклад: закінчення *-ом* в орудному відмінкові однини іменників та займенників: *п'ід мойо́м халу́ном*; архаїчні форми на *-ове* в називному відмінкові множини іменників: *дружбо́ве*, *свато́ве*; нестягнені форми прикметників, займенників, числівників: *старі́йі*, *тако́йіе*; архаїчні форми двоїни: *иті́ри л'і́тр'і* та ін.

Спільними для усіх надсянських говірок є лексеми: *гада́ти* 'говорити', *юж(и)*, *ю* 'вже', *халу́па* 'хата', *бі́ти* 'бути' та ін.

Особливу увагу Леся Хомчак також звертає на специфіку родинно-обрядової лексики Надсяння, стверджуючи, що деякі назви є «унікальними, не засвідченими в інших говорах української мови» (с. 61). До прикладу, *косма́та* 'частування і святкування з нагоди народження дитини, що відбувається перед хрестинами і на яке запрошують лише найближчих родичів, друзів та сусідів', *посі́ранки* 'один з обрядів початку весілля, що відбувається в будинку нареченої або нареченого', *насті́л'ник* 'весільний хліб нареченої', *клиз'і́н'а* 'наречена із дружками під час запрошення на весілля' тощо. Констатуємо, що значний пласт традиційної духовної культури Надсяння, як і лексики, що її репрезентує, сьогодні вже втрачено, дослідниця все ж виокремлює обряди чи обрядодії, які вирізняють Надсяння із-поміж інших регіонів України: співане збирання весільної дружини, жартівливий обряд збирання грошей для повитухи під час хрестин, репрезентований

словосполученням *ба́бці́ і на ка́тці́*, специфічне використання хатніх речей – *стола, відра, тарілки*.

Основний розділ праці – «Етнолінгвістичні скарби» – містить записи живого народного мовлення, які зібрали та розшифрували упорядники. Тексти подано за районами в алфавітному порядку. На карті Надсяння, уміщеній на форзаці книжки, відзначено обстежені населені пункти (на території Львівської області) та села, «з яких походить респондент-переселенець».

Варто наголосити на науковому оформленні книги. Поданий у виданні матеріал належно паспортизовано. Після назви населеного пункту зазначено ім'я, по батькові, прізвище інформаторів, рік їхнього народження. Важливо, що упорядники вказують місце походження респондента, якщо він родом з іншої місцевості. Також зазначено експлоратора та дату запису тексту. Перед кожною реплікою інформатора подано його ініціали (наприклад, *С. В. – Степанія Василишин*), що не допускає сплутування під час опитування кількох респондентів одночасно. На нашу думку, запис тексту одночасно від кількох інформаторів більш виправданий, аніж від одного, бо отримана таким чином інформація є повнішою. Респондентами обрано представників старшого покоління, які добре володіють місцевою говіркою, а також є знавцями традиційної культури місцевості, де мешкають. Запитання експлоратора подано меншим шрифтом курсивом, а відповіді інформаторів – спрощеною фонетичною транскрипцією. Таке транскрибування уможливило вивчення акцентуаційних та фонетичних особливостей говору, а також не ускладнює прочитання тексту для нефілологів. Тексти різної тематики, записані від одного респондента, відокремлено.

Що ж до змістового наповнення збірника текстів, то, окрім архаїчних говіркових рис, цінних для мовознавців, засвідчено чимало унікальних явищ матеріальної та духовної культури Надсяння. Виявлено, зокрема, цікаві звичаї, пов'язані з народженням дитини (наприклад, освячення хліба із цукром на хрестинах і частування ними усіх учасників обряду), звичаї петрикування, засівання на Новий рік, використання хатніх речей, особливості приготування святкових і буденних страв тощо. Унікальними є і репрезентовані в живому народному мовленні весільна драма Надсяння, обрядовість різдвяного та обжинкового циклів.

Вихід у світ аналізованого збірника надсянських етнолінгвістичних матеріалів потішив і фольклористів, адже зафіксованого пісенного матеріалу вистачило б на окрему збірку. Уже перші розвідки про Надсяння І. Верхратського та М. Пшеп'юрської містять кілька взірців усної народної творчості, проте ґрунтовне дослідження фольклорної традиції цього регіону розпочалося від 90-х років ХХ ст. Маємо на увазі дисертацію Є. Луня «Обрядово-звичаєвий фольклор Яворівщини» та численні статті, збірники

текстів цього автора, а також сучасні розвідки Ірини Коваль-Фучило, Анни Черноус та ін.

В аналізованій праці знаходимо досі не опубліковані взірці родинно-побутового та календарно-обрядового фольклору, серед яких багато рідкісних, оригінальних, наприклад варіант відомої риндзівки «Найранчи фстала красна Гануся». Зазначмо, що перші публікації цього жанру здійснив В. Гнатюк у виданні «Гаївки» (1909). Польові дослідження дали змогу Є. Луню дійти висновків, що цей унікальний жанр українського фольклору поширений на значно більшій території, аніж зазначав В. Гнатюк (м. Яворів та його околиці). Сучасний запис повного тексту риндзівки у с. Вороблячин на надсянсько-опільському суміжжі, який здійснив М. Глушко, дає підстави уточнити (фактично значно розширити) територію функціонування цього жанру. Цікаво, що респондентка вживає іншу назву для пісні – *лѡмкавка*, відкриваючи нову тему для дослідження діалектологів.

Зручне користування виданням забезпечує уміщений як додаток предметно-тематичний покажчик. Багато представлено такі поняття, як: *батько, мама, вінець, церква, вода, їжа, хліб, хата, стіл* та ін. Уміщені у виданні світлини з родинних альбомів унаочнюють розповіді про традиційний буденний та святковий одяг надсянців.

Отже, наукові зацікавлення етнолога Михайла Глушка і діалектолога Лесі Хомчак перетнулися у спільній площині – збирання матеріалів польовим методом. Такий спільний проект учених, як бачимо, є дуже вдалим, бо дає змогу якнайповніше розкрити специфіку досліджуваного регіону. Сподіваємося, подібні наукові експерименти матимуть продовження.

Отже, книга М. Глушка та Л. Хомчак «Надсяння: традиційна культура і побут» – результат трудомісткої, але надзвичайно важливої та довгоочікуваної праці про своєрідний, винятковий, але несправедливо забутий регіон – Надсяння – заслуговує найвищої оцінки. Вона стане достовірним джерелом для подальших історичних, мовознавчих, фольклористичних, культурологічних студій.

Михайло Глушко

НЕОРЕВІЗІОНІЗМ В УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДОЗНАВСТВІ

Марко Грушевський, Зенон Кузеля. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1906 р. К.: Інтелектуальна книга, 2017. Ч. 1. VIII + VI + 220 с. (Сер.: Етнологія для дорослих); Репр. вид. 1907 р. К.: Інтелектуальна книга, 2017. Ч. 2. [28] + XXIII + 144 с. (Сер.: Етнологія для дорослих)

На початку 2017 року до наших рук потрапило нове видання відомої праці Марка Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». Нове, тому що раніше українці вже мали змогу ознайомитись із її сучасними публікаціями [Грушевський 2001; Грушевський 2006; Грушевський 2011]. Однак, на відміну від попередніх видань, воно відрізнялося двома важливими чинниками.

Чинник перший. У бібліографічному описі книжки зазначалося, що знавцям і шанувальникам української народної культури пропонують «репринтне видання 1906 р.» І справді, її зміст свідчив про те, що широке коло читачів може тепер безпосередньо простудіювати текст першої частини дослідження Марка Грушевського, яка вперше вийшла друком у «Матеріялах до українсько-руської етнології» 1906 року (т. VIII). Ще й подумалось: нарешті, українські етнографи, фольклористи, етнопедagogи, культурологи та інші фахівці гуманітарного напрямку дочекались автентичного перевидання праці уродженця Чигиринщини, що на Черкащині, адже попередні побачили світ в адаптованому до сучасної української мови або у скороченому та пристосованому вигляді, через що вже не відзначались науковою бездоганністю.

Чинник другий. На обкладинці книжки та в бібліографічному описі вказано аж двох (!) авторів – Марка Грушевського та Зенона Кузеля [Грушевський 2017 а], хоча до 2017 року ніхто зі знавців та популяризаторів монографії «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» не сумнівався в авторстві лише першого. Але оскільки інших вихідних даних про видання не було, зокрема й анотації, а його титульну сторінку замінило факсиміле обкладинки восьмого тому «Матеріалів...», на думку спадало лише одне: це, напевно, випадкова недоречність або, як кажуть у такому випадкові в народі, «біс попутав». Тим паче, що дослідження Марка Грушевського опублікувало із зобов'язуючою назвою видавництво – «Інтелектуальна книга», причому в серії «Етнологія для дорослих». Однак, як з'ясувалося згодом (наприкінці 2017 року), це був зумисний крок ініціаторки передруку – Ірини Ігнатенко, власниці зазначеного видавництва. Навіть більше, пані Ігнатенко є особливим видавцем, адже поєднує підприємницьку діяльність із навчально-виховною та науковою, обіймаючи посаду доцента кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. А ще, як стверджується у реквізитах до «передмови» з неоковирною назвою «Книга, яка змінює уявлення про традиційну культуру українців: декілька слів про працю “Дитина у звичаях та віруваннях українського народу” Марка Грушевського та Зенона Кузеля», що відкриває другу частину цих народознавчих студій [Грушевський 2017 б], видавець вважає себе також

письменницею [Ігнатенко 2017: [4]]. Отож постає цілком доречне запитання: як професіонал, який поєднує такі високі «чесноти» в одній особі, додумався змінити авторство загальновідомого (не лише в Україні, а й далеко за її межами) народознавчого дослідження? Та ще й через століття з лишком після його першого виходу у світ?

На підставі наявних у новому виданні дослідження Марка Грушевського даних виявити однозначну відповідь на поставлені запитання досить проблематично і важко. Але куца, лише на дві неповні друковані сторінки малого формату, «передмова» («вступне слово») видає її авторку «з вухами». Передусім кваліфікований фахівець (кандидат історичних наук, доцент, письменник) у жодному разі не дозволить собі емоції власного характеру замість справді кваліфікованого переднього слова, без якого будь-яке наукове етнологічне чи фольклористичне видання, тим паче репринтне, немислиме. І навіть тоді, коли пані Ігнатенко хоче продемонструвати професійність етнолога (у реквізитах до «передмови» авторка вжила іменник «етнологиня»; мабуть, задля того, щоб наголосити на своєму ревному сповідуванні сучасних феміністичних ідей і поглядів на життя), насправді виявляє некомпетентність. Маємо на увазі, зокрема, наділення Зенона Кузеля статусом «академіка». Нарешті, однією фразою коротенької «передмови» доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка особисто заперечує сама собі щодо співавторства рецензованої книжки, коли стверджує, що «“Дитина...” є унікальною збіркою першоджерельного матеріалу, зібраного священиком, нехай п.Михайло перевірить, бо в анонсах в Інтернеті ця цитата всюди з одним (і має бути з одним н) етнографом, єпископом УАПЦ Марком Грушевським наприкінці ХІХ століття, та упорядкованого вченим-етнологом, академіком (? – М. Г.) Зеноном Кузелею» [Ibid.: [3]].

Лише упорядником етнографічних матеріалів Марка Грушевського вважає Зенона Кузеля Ярослава Левчук у дописі «Про Марка Грушевського та його працю», який також супроводжує передрук другої частини його дослідження [Левчук 2017]. Зокрема авторка розглядає три аспекти, пов'язані з публікацією монографічної праці «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу»: історію її видання, характер зафіксованих уродженцем Чигиринщини польових народознавчих джерел, що стосуються розвитку мови, мовлення і мислення дитини, психології місцевого селянського життя, а також його автобіографічних моментів. Саме так, дослідження Марка Грушевського містить значну кількість автобіографічних відомостей. «Через свій сан і неписані правила поведінки священика він не міг навіть вказати повністю свого прізвища і мусив ховатися під

криптонімом, – наголошує Я. Левчук. – І в тексті лише декілька разів розповідь ведеться від першої особи. Бажання бути присутнім у власному тексті, засвідчити свою причетність до описаних подій в ньому реалізується частим вживанням скороченого “Н.” (невідомий) чи просто від третьої особи (піп говорить чи робить щось). Часто в завуальованій формі описується власний досвід автора – батька чотирьох дітей. Допомогали матусці народжувати і глядіти дітей дві місцеві селянки – баба Параска і баба Палажка. Чимало з їхнього досвіду “вжитків з дітьми” фіксувалося пильним оком етнографа і потрапило до його праці» [Ibid.: [18]].

Глибока обізнаність Ярослави Левчук із нюансами історії написання та зі змістом дослідження Марка Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» не є випадковим явищем, бо саме її зусиллями були підготовлені до друку всі його попередні новітні видання. Окрім цього, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту культурології Національної академії мистецтв України не раз детально студіювала наявний у цій праці фактографічний матеріал [Левчук 2005; Левчук 2006; Левчук 2009; Левчук 2011 а; Левчук 2011 б; Левчук 2014]. Нарешті, кому як не правнучці, якою доводиться Ярослава Левчук Маркові Грушевському, найкраще знати біографічні дані його дослідження. Через це постають у нас два конкретні запитання. По-перше, як професійний знавець монографічної праці прадіда міг пристати на її співавторство? По-друге, можливо, це зробили без відома Ярослави Левчук? Так чи інакше, але будь-які виправдання з боку останньої не знімає відповідальності з неї за причетність до неоревізійонізму у сучасному українському народознавстві, за «шулерську торгівлю» авторським правом прадіда Марка Грушевського.

Нещодавно опубліковану другу частину монографії Марка Грушевської супроводжує ще одна вступна стаття – кандидата історичних наук, ученого секретаря Інституту народознавства НАН України Тамари Пацай (Подoliaки). Щоправда, у реквізитах до неї етнолог фігурує ще як старший науковий співробітник цієї академічної установи, тобто розвідку «Слово про Кузеля, або чому вченого варто вважати співавтором праці “Дитина у звичаях і віруваннях українського народу”» [Пацай 2017] авторка статті написала до підвищення на посаді. Не хочеться думати, що саме неадаптовані за назвою публікації слугують перепусткою на керівну посаду. Хоча б тому, що все обґрунтування доцільності зміни авторства дослідження Марка Грушевського охоплює лише п’ять сторінок друкованого формату (!), на яких учений секретар Інституту народознавства НАН України спробувала з’ясувати аж три важливі питання («Хто такий Зенон Кузеля?»; «Чому саме Зенонові Кузелі довірено опрацьовувати матеріали

Марка Грушевського?»; «Як це відбувалося?»), а також підвести загальні «підсумки». Суть останніх зводиться до того, що «“Дитина...” є зразком упорядницької роботи З. Кузелі. Структура роботи – виключно заслуга вченого. Також наголосимо на вагомості, цінності для української етнографічної науки особистих додатків З. Кузелі, які підсилюють основний зміст критичною інформацією та розкривають певні нюанси конкретних явищ, їх історію. Все це, зрештою, зробило етнографічну працю “Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріяли з полудневої Київщини” видатним здобутком української етнографії», – наголошує народознавець [Ibid.: [28]].

Отже, хоча в заголовку свого допису Тамара Пацай і ратує за те, щоби вважати Зенона Кузеля співавтором дослідження «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», однак у завершальному підпункті трактує його лише як упорядника етнографічних матеріалів Марка Грушевського. Інші моменти цього допису зайве коментувати; вони промовляють самі за себе: стиль формулювання його заголовку загалом й окремих складових зокрема, рівень «обґрунтування авторської позиції», спосіб подачі фактографічного матеріалу тощо. Навіть більше – як і доцент Ірина Ігнатенко, колишній старший науковий співробітник, а нині вчений секретар провідного народознавчого осередку України допускає у своїй короткій публікації неточність. Насправді етнографічна експедиція територією Бойківщини тривала в 1904 році не два місяці, як твердить Тамара Пацай [Ibid.: 25], а трохи більш ніж один календарний місяць – упродовж 18 серпня – 24 вересня, причому І. Франко працював у ній до 5 вересня, а 15 вересня до наукової подорожі приєднався емігрант зі Східної України Павло Рябков [Франко 1982: 68].

«Слово про Кузеля...» було для нас цілковитою несподіванкою ще й тому, що в попередніх працях Тамара Пацай дотримувалася цілком протилежної думки: Марка Грушевського вважала автором монографічного дослідження «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», Зенона Кузеля – лише упорядником зібраних уродженцем Чигиринщини польових етнографічних матеріалів [Подолька 2010; Пацай 2013]. Інакше і не могло бути, тому що всі наявні в ньому документальні джерела походять «з полудневої Київщини», тобто із Середньої Наддніпрянщини, якої Зенон Кузеля ніколи не відвідував. Що більше, потреба опрацювати польові записи Марка Грушевського і викликала його зацікавлення дитячою етнографією, у разі її відсутності навряд чи галицький народознавець самостійно студіював би ключові аспекти родильної обрядовості (вагітність, власне пологи та звичай й обряди післяпологового періоду), тим паче із залученням загальноукраїнського та загальноєвропейського

порівняльного фактографічного матеріалу, а також ледве чи з'ясував би загальний стан наукового дослідження побутових та святкових явищ у житті української дитини. Це саме стосується і бібліографії з дитячої етнографії, яку Зенон Кузеля особисто зібрав, опрацював та використав під час підготовки рукопису дослідження Марка Грушевського до друку. До речі, ця бібліографія охоплює 151 назву, досить значну як для початку ХХ ст. кількість: індивідуальні монографії, наукові статті (вони становлять більшість наявного списку), важливі часописи народознавчого характеру («Жите і слово», «Киевская старина», «Этнографическое обозрение», «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej», «Zeitschrift für österreichische Volkskunde» та ін.)

Наголошуємо на цьому ще й тому, що згодом (після 1907 року) Зенон Кузеля цікавився родильною обрядовістю й дитячою субкультурою українського народу лише побіжно, переважно в межах опрацювання інших етнографічних матеріалів, які записав Марко Грушевський, передусім з наміром опублікувати третю частину його дослідження «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу» [Пацай 2013: 130–131]. На жаль, її доля невідома й досі. В інших випадках цей вид сімейної обрядовості, на відміну від весільної і похоронної [Ibid.: 131–154], не був предметом його спеціальних наукових студій, зокрема і під час народознавчих мандрівок теренами західноукраїнських земель. До речі, цей важливий дослідницький аспект пройшов повз увагу Тамари Пацай. Принаймні в її монографічній праці про Зенона Кузеля нічого не сказано про відсутність власних польових записів народознавця з ділянки дитячої субкультури та причини, які їх зумовили [Ibid.: 116–131]. Отож сподіваємось, що відповідну прогалину вчений секретар Інституту народознавства НАН України успішно заповнить у майбутньому.

Головна заслуга Зенона Кузеля у підготовці праці Марка Грушевського до друку полягала в тому, що він, за словами самого Івана Франка, «до кожного важнішого моменту в студіях над українською дитиною додавав або пояснення про етнологічні зв'язки сього моменту з міжнародними чи місцевими явищами в різних краях і у різних народів, або реєстри книжок, де говорить ся про такі самі явища» [Франко 1907: 371]. Цю оцінку (найбільш містку і точну, яку часто цитують сучасні вчені) Іван Франко дав упорядникові етнографічних матеріалів із території Середньої Наддніпрянщини небезпідставно, тому що саме він ознайомився з рукописом дослідження Марка Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», особисто представляв його на засіданнях Історично-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка у Львові та рекомендував членам цієї секції ухвалити рішення про його

публікацію: першої частини – на засіданні 18 липня 1906 р. [Хроніка 1906: 9], другої – на засіданні 30 березня 1907 р. [Хроніка 1907: 6].

Доречним буде наголосити і на іншому: тоді (1906–1907), зважаючи на обсяг роботи, яку виконав Зенон Кузеля під час опрацювання зібраних Марком Грушевським етнографічних джерел, нікому із членів Історично-філософської секції, як і членам Управи (Президії) НТШ, а також Іванові Франкові як рецензентові рукопису, не спало на думку зробити його співавтором праці уродження Чигиринщини. Водночас Зенон Кузеля ніколи не претендував, тим паче не домагався співавторства, оскільки, на відміну від сучасних неоревізіоністів в українському народознавстві, дуже добре знав різницю між співавторством будь-якого етнологічного чи фольклористичного дослідження та упорядкуванням чужих етнографічних чи фольклорних записів [Співавторство].

Рецензоване видання монографічного дослідження Марка Грушевського не позбавлене й інших, неприпустимих для репринтних видань, огріхів і недоліків. По-перше, точна назва його праці звучить так: «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріяли з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г. Обробив Др. Зенон Кузеля». Натомість видавець подала лише першу частину заголовку («Дитина у звичаях і віруваннях українського народу»), причому у двох випадках змінила написання слів. А найголовніше – через пропущену другу частину заголовку та зміну авторства дослідження необізнаний з історією його написання читач думатиме, що Зенон Кузеля справді був її співавтором. Інакше кажучи, Ірина Ігнатенко свідомо сфальсифікувала факти, що для кандидата історичних наук, доцента кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка є, м'яко кажучи, безсоромним кроком.

По-друге, підрядкові покликання, які супроводжують текст статей Ярослави Левчук і Тамари Пацай, оформлені по-різному, без дотримання однієї якої-небудь усталеної системи. Автори і видавець порушили також узвичаєні норми бібліографічного опису використаних джерел та літератури (у деяких випадках закрадається думка, що кандидати наук, незважаючи на високі наукові ступені, не обізнані з ними зовсім). До того ж назви деяких використаних джерел і літератури не збігаються з назвами оригіналів, є неповними або неточними. Про байдуже ставлення видавця до апарату як обов'язкового елемента наукової праці, тим паче репринтного видання, свідчить і те, що в «передмові» доцент Ірина Ігнатенко жодним словом не згадала про дослідження життєвого шляху і творчого доробку Марка Грушевського та Зенона Кузелі нашими попередниками.

По-третє, тексти всіх трьох дописувачів часто стилістично невправні, супроводжуються значними граматичними огріхами. Інакше кажучи, до друку «чуже око» їх не переглядало і вправна рука літературного редактора з ними не працювала.

Нарешті, останнє: через поспіх чи з якоїсь іншої причини пані Ігнатенко не проставила сторінок у дописах, які відкривають другу частину дослідження Марка Грушевського, що, зрозуміло, теж засвідчує її випадковість у видавничій справі.

Загалом же, зважаючи на все сказане вище, напрошується один ключовий висновок: подібні видання наукової спадщини лише дискредитують українське народознавство, заводять його на манівці. Для нас очевидне й інше: в Україні вони стали можливими через безсоромне недотримання видавничих та авторських прав, безкарність із боку держави за їх систематичне порушення тощо. А ще тому, що керівництво відповідних державних установ (у цьому випадкові – Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту народознавства НАН України, Інституту культурології Національної академії мистецтв України) та їх підрозділів ніяк не реагує на некомпетентні вчинки своїх підлеглих у науково-дослідній та видавничій галузях, хоча зобов'язані це робити відповідно до своїх посадових обов'язків. Тому в найближчому майбутньому українські етнологи, фольклористи та мистецтвознавці можуть стикнутися з новими неоревізіоністськими публікаціями.

ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА

- Грушевський 2001 – Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / вступ, ред., упоряд. Я. Левчук. К., 2001. 94 с.
- Грушевський 2006 – Грушевський М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / упоряд. тексту і автор передм. Я. Левчук. К., 2006. 253 с.
- Грушевський 2011 – Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. 2-ге вид., стер. / упоряд. тексту і автор передм. Я. Левчук. К., 2011. 253 с.
- Грушевський 2017 а – Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1906 р. К.: Інтелектуальна книга, 2017. Ч. 1. VIII + VI + 220 с. (Сер.: Етнологія для дорослих).
- Грушевський 2017 б – Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1907 р. К.: Інтелектуальна книга, 2017. Ч. 2. [28] + XXIII + 144 с. (Сер.: Етнологія для дорослих).
- Ігнатенко 2017 – Ігнатенко І. Книга, яка змінює уявлення про традиційну культуру українців: декілька слів про працю «Дитина у звичаях та віруваннях українського народу» Марка Грушевського та Зенона Кузеля. *Грушев-*

- ський М., Кузеля З. *Дитина у звичаях і віруваннях українського народу*. Репр. вид. 1907 р. К.: Інтелектуальна книга, 2017. Ч. 2. С. [3–4].
- Левчук 2005 – Левчук Я. «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» М. Ф. Грушевського як явище української етнології та фольклористики. *Літературознавчі студії*: зб. наук. праць. К., 2005. Вип. 14. С. 138–142.
- Левчук 2006 – Левчук Я. Післямова. *Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу*. К., 2006. С. 216–231.
- Левчук 2009 – Левчук Я. Дослідження української народної дитячої субкультури на межі XIX–XX століть. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. К., 2009. Вип. 32. С. 226–234.
- Левчук 2010 – Левчук Я. Роль досліджень М. Ф. Грушевського у становленні української етнокulturології. *Кulturологічна думка* (Київ). 2010. Вип. 2. С. 127–133.
- Левчук 2011 а – Левчук Я. Післямова. *Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу*. 2-ге вид., стер. К., 2011. С. 216–231.
- Левчук 2011 б – Левчук Я., Кучеренко М. Отець Марко Грушевський: до початків культурної антропології в Україні. *Апологет. Богословський збірник Львівської Православної Богословської Академії УПЦ КП*: матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Християнська сакральна традиція: віра духовність, мистецтво», м. Львів, 24–25 листопада 2011 р. Львів, 2011. №29. С. 45–48.
- Левчук 2014 – Левчук Я. Перший український дослідник традиційної дитячої субкультури. *Постать Марка Грушевського на зламі епох: історико-kulturологічні візії*: зб. наук. праць. К., 2014. С. 158–178.
- Левчук 2017 – Левчук Я. Про Марка Грушевського та його працю. *Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу*. Репр. вид. 1907 р. К.: Інтелектуальна книга, 2017. Ч. 2. С. [5–23].
- Пацай 2013 – Пацай Т. Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність. Львів, 2013. 251 с.
- Пацай 2017 – Пацай Т. Слово про Кузеля, або чому вченого варто вважати співавтором дослідження «Дитина у звичаях та віруваннях українського народу». *Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу*. Репр. вид. 1907 р. Київ: Інтелектуальна книга, 2017. Ч. 2. С. [24–28].
- Подолька 2010 – Подолька Т. Внесок Зенона Кузеля в підготовку до друку матеріалів Марка Грушевського з етнографії дитинства. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2010. Т. CCLIX: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 306–314.
- Співавторство — [Б. а.] Співавторство. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
- Франко 1907 – Франко І. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу, матеріали з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г., обробив Др. Зенон Кузеля. (Матеріали до української етнології, т. VIII. Львів 1906, стор. 220+VI). *Літературно-науковий вістник*. Львів, 1907. Т. XXXVIII. Кн. V. С. 370–371.
- Франко 1982 – Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину. *Франко І. Зібрання творів*: у 50 т. К., 1982. Т. 36: Літературно-критичні праці (1905–1906). С. 68–99.

Хроніка 1906 – Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. [Львів], 1906. Ч. 27. Вип. III: Sprawozdanie za miesiące: maj – sierpień. 24 s.
Хроніка 1907 – Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. [Львів], 1907. Ч. 30. Вип. II: Sprawozdanie za miesiące: styczeń – czerwiec. 21 s.

Леся Хомчак

АТЛАС УКРАЇНСЬКИХ НАДСЯНСЬКИХ ГОВІРОК ЯНУША А. РІГЕРА ЯК ПАМ'ЯТНИК УТРАЧЕНИМ ГОВІРКАМ

Януш А. Рігер. Атлас українських надсянських говірок, спрацюваний на підставі польових записів Стефана Грабця: у 2 т. Варшава, 2017; Janusz A. Rieger. Atlas ukraińskich gwar nadsiańskich, opracowany na podstawie zapisów terenowych Stefana Hrabca: w 2 t. Warszawa, 2017.

З огляду на низку лінгвальних та позалінгвальних чинників надсянські говірки – найменш досліджені серед говорів південно-західного наріччя української мови, а відповідно найменше репрезентовані в монографічних описах, у словниках, у лінгвістичних атласах, у текстах, в етнографічних та фольклорних матеріалах. Історія наукового вивчення цих говірок безпосередньо пов'язана з історією українського народу: унаслідок операції «Вісла» більшість надсянських говірок, поширених на території Польщі, безповоротно втрачена.

«Атлас українських надсянських говірок» Януша А. Рігера – без перебільшення – знакова подія в історії дослідження говірок Надсяння та українських говорів загалом, адже це перша опублікована лінгвогеографічна праця, що репрезентує втрачені надсянські говірки і є своєрідною їх пам'яткою. Професор Рігер опрацював, систематизував та оприлюднив науковій громадськості матеріали, які одноосібно зібрав видатний діалектолог Стефан Грабець у 1938–1939 рр. ще до виселення носіїв надсянських говірок. Картографовані в Атласі матеріали репрезентують особливості автентичних надсянських говірок, які ще не зазнали трансформації під впливом позамовних чинників. Незаперечним фактом є науковий підхід до збирання матеріалів: Стефан Грабець набув досвіду польового дослідження говірок під керівництвом Яна Янова на Гуцульщині та Здіслава Штібера на Бойківщині; за подібною методикою уклав питальник, за яким і записував матеріал на Надсянні.

Зауважмо, що спроби лінгвогеографічного дослідження говірок сягають ще першої половини ХХ ст. Упродовж 1926–1939 рр. І. Зілинський разом зі своїми учнями вивчав говори української мови на території тогочасної Поль-

щі з метою укладання лінгвістичного атласу, різні назви якого – «Мовний атлас Галичини, Холмської землі та Підляшшя», «Атлас української мови», «Мовний атлас Галичини» – свідчать і про територію, яку вчений планував охопити у дослідженнях, і про зміну концепції атласу, адже кількість питальників, а відповідно й питань, зростала. Мережа атласу охоплювала населені пункти, які репрезентували лемківські, надсянські (11 сіл), наддністрянські, волинські говірки. Атлас не було створено, хоча й укладено 29 пробних карт. Його матеріали впорядковано й оприлюднено 1975 року [SDUP]. Публікація є неоціненним надбанням українського і слов'янського мовознавства загалом. Сьогодні – це джерело не тільки з діалектології, а й з історії мови, оскільки, як писав у передмові до видання М. Карась, історичні зміни на зазначеній території безповоротно змінили діалектний ландшафт [SDUP: 6].

У 30-ті рр. XX ст. понад 30 населених пунктів Надсяння та суміжних територій за єдиним питальником обстежив С. Грабець. Його записи відображають фонетичні, морфологічні, лексичні особливості надсянських говірок. Тривалий час цей матеріал не був доступним лінгвістам, однак його наукове опрацювання наприкінці XX – на початку XXI ст. здійснював Я. Рігер, автор рецензованого Атласу.

Отже, у 30–40-х рр. XX ст. проблема цілісного ареального представлення говору за допомогою лінгвістичної географії цікавила й українську, і польську діалектологічні школи, однак жоден із задумів автори ідей не реалізували до кінця: не було створено та опубліковано жодного атласу. Зусилля мовознавців наступних поколінь були спрямовані на опрацювання та підготовку зібраних матеріалів до друку.

У 40–50-х рр. XX ст. у 14 н.пп., які увійшли до мережі «Атласу української мови», записи здійснено за питальником, який охоплював усі мовні рівні. Зібраний матеріал картографовано, і завдяки цьому надсянські говірки представлено на лінгвістичній карті України [АУМ II].

Ще один досі не опублікований «Атлас надсянських говірок» створено на підставі записів мовців, переселених з етнічної території Надсяння (після Другої світової війни належить Польщі) до Львівської області. Як зазначав у наукових публікаціях автор – Мирон Онишкевич [Онишкевич 1970; 1995], атлас, репрезентуючи територію, 90% якої не входить до УРСР, виявляє в говорах мовні явища, які вже приречені на нівеляцію. Однак атлас представляє не тільки надсянські говірки, а й переселенські загалом, оскільки в частині сіл (до мережі увійшли 103 населені пункти) були поширені і лемківські, і бойківські говірки.

Рецензований Атлас виконано на високому фаховому рівні. Януш Рігер фактично «проклав місток» між двома століттями: записи зроблено ще до виселення носіїв говірок, однак опрацьовано за методиками XXI ст.

Мережу представлених у Атласі населених пунктів формують 34 села, говірки більшості із яких – 25 сіл – ми сьогодні кваліфікуємо як переселенські, тобто такі, що перестали існувати. Стефан Грабець зібрав матеріал на підставі повного питальника, що нараховував близько 600 питань, та додаткового питальника на 200 питань, які й репрезентують різні рівні надсянських говірок. За цими записами Януш А. Рігер підготував «Атлас українських надсянських говірок», який уміщує 286 лексичних карт, 48 акцентуаційних, 67 морфологічних та морфологічних, 173 фонетичні карти. Як бачимо, основним об'єктом зацікавлення для С. Грабця були лексика та фонетика.

Структура Атласу є новаторською, що створює в українській діалектології прецедент і водночас заохочує вчених до наукового опрацювання матеріалів, записаних на інших теренах України. Позитивно, що всі структурні елементи видання продубльовано двома мовами – українською та польською. Атлас поділено на дві частини. У першому томі – т.зв. монографічному – Януш А. Рігер у передмові лаконічно описує історію дослідження надсянських говірок (щоправда, оминаючи своєю увагою багато як давніх, так і сучасних студій), коротко характеризує записи Стефана Грабця та матеріали, які увійшли до Атласу, а далі описує принципи картографування і транскрибування, наголошуючи, що «картографування мовних явищ має давати узагальнений огляд матеріалу» (I, с. 15).

Уміщений у виданні перелік «опитаних» сіл доповнено додатковою інформацією: окрім офіційної назви населеного пункту, подано також діалектну, у деяких випадках – сучасну, якщо давня була змінена, збірні назви мешканців села, інформацію про респондентів у оригінальному записі, відомості про дату заснування села, його етнічний склад тощо.

Підставою I тому «Атласу українських надсянських говірок» є опрацьовані записи Стефана Грабця – відповіді на 566 позицій питальника. Власне, ці матеріали репрезентують надсянські назви 15 лексико-семантичних груп, а саме: «господарські будівлі», «домашні пожитки та господарські знаряддя», «страви та їх приготування», «оброблення льону та конопель», «у полі та на пасовищі», «одяг», «частини тіла; хвороби», «назви спорідненості, осіб, професій», «обряди, свята, звичаї», «рослини», «домашні тварини», «тварини лісів та полів; птахи; комахи», «рельєф», «метеорологія, явища природи», «окреслення часу». Репрезентовано граматичні форми іменників, дієслів, займенників, прикметників, прислівників вищого ступеня порівняння тощо. Детально представлено фонетичні особливості надсянських говірок, зокрема вимову голосних та приголосних у певних позиціях.

Зауважмо, що в цих записах засвідчено лексику, яка на початку ХХІ ст. вийшла з активного вжитку носіїв надсянських говірок. Зокрема у зв'язку зі зникненням реалій цілком утрачена репрезентована в матеріалах С. Грабця лексика, пов'язана з обробленням льону та конопель. Окрім цього, зафіксовано назви, які збагачують лексичний корпус надсянських говірок. Наприклад, у сучасних надсянських говірках уже не фіксуємо таких назв: *zb'irux* 'позашлюбна дитина', *nev^lista* 'заміжня жінка', *skr^lajbapka* 'акушерка', *tr^lymanêc*, *d^le(ê)ržanec*, *d^lerža(a)nêc*, *d^leržinec*, *d^leržynec* 'хрещеник' тощо.

Записи С. Грабця – цінне джерело і для істориків мови, оскільки є своєрідним документом, що підтверджує активність функціонування назв у межах тих чи інших лексико-семантичних груп. До прикладу, слово *krai'-babka* 'жінка, яка приймає пологи, акушерка' на початку ХХІ ст. фіксуємо лише в одній говірці, натомість С. Грабець у різних фонетичних варіантах (*kr^lajb^lapka*, *skr^lajbapka*, *krajsb^lapka*, *krajb^laba*) записав у чотирьох говірках із 34 «опитаних». Опубліковані ж матеріали засвідчують функціонування цих слів (як і багатьох інших досі не відомих) ще у першій половині ХХ ст., тобто у додепортаційний період.

Важливими є висновки Януша А. Рігера «Надсянські говірки у світлі Атласу», де науковець наголошує, що «Атлас надсянських говірок значною мірою підтверджує спостереження Марії Пшеп'юрської-Овчаренко стосовно рис, характерних для надсянських говірок, в багатьох місцях їх конкретизує, в деяких – представляє по-іншому, дещо додає» (І, с. 119). На думку Рігера, найбільшою «перевагою Атласу є показ диференційованості лексики надсянських говірок, не описуваної до цього часу» (І, с. 120).

Насамкінець Я. Рігер зауважує, що його висновки, базовані на записах Грабця, стосуються лише найважливіших питань надсянських говірок, оскільки детальний їх опис виходить за межі Атласу. Відкритим залишається питання визначення меж надсянських говірок, встановлення додаткових критеріїв їх виокремлення, що, можливо, вдасться зробити в найближчому майбутньому.

У першому томі Атласу вміщено також «надсянський» питальник Стефана Грабця, що складається з питань основного питальника та поданих у дужках номерів скороченого питальника. Уважаємо, що питальник, який уклав Грабець, можна використовувати як для подальших польових досліджень надсянських говірок, так і для збирання діалектного матеріалу з інших українських теренів.

Атлас містить також покажчики (латинкою та кирилицею) картографованих слів із вказівкою на номер карти у II частині Атласу; відповідні літерні позначки (А, М, F – А, М, Ф) мають слова, репрезентовані на

акцентуаційних, фонетичних та морфологічних картах. Януш А. Рігер вважав за доцільне також наочно представити записи Грабця, умістивши у виданні фотокопії робочих матеріалів. Це кілька сторінок питальника та польових нотаток.

У додатку до I тому Атласу вміщено передрук статей Януша А. Рігера українською мовою, у яких підсумовано основні риси надсянських говірок. Зауважмо, що під час роботи над Атласом професор Я. Рігер опублікував низку праць на матеріалах Стефана Грабця і за власними записами, у яких обґрунтовано проаналізував деякі мовні явища Надсяння: континуанти **dj* [Rieger 1992], давні форми двоїни [Rieger 2000], наголошування [Rieger 2004], зміну 'а>е (і) [Rieger 2001], лексичні особливості [Rieger 2002; Rieger 2002^a]. У 70-х рр. XX ст., готуючи до друку іншу лінгвогеографічну працю – «Атлас бойківських говірок», дослідник обстежив мову мешканців кількох надсянських сіл на суміжжі з бойківським говором [Rieger 2006].

Другий том рецензованого видання суто картографічний і є першою ґрунтовною лінгвогеографічною працею з території Надсяння, у якій засвідчено поширення лексичних, фонетичних, граматичних рис надсянських говірок у взаємодії із сусідніми мовними системами.

Засвідчені на лінгвістичних картах факти ареального варіювання говірок Надсяння дають змогу вивчати їх у діяхронії, проливають світло на минуле говору, а також на специфіку його функціонування. Зокрема наочно продемонстровано ареальну диференціацію надсянського говору (до речі, професор Рігер пропонує вживати саме термін «надсянські говірки», а не «говір», «зважаючи на значну різноманітність обширу та брак рис, що його поєднують» (I, с. 7)). Строкатість мовного обширу Надсяння, наприклад, репрезентує к. 155 «Ялина»: на північних теренах поширені назви *jal* (*coll*), *j^lodla*, на відміну від інших теренів, де засвідчено – лексему *ja^lyča*; див. також: к. 93 «Сльоза» (*s^leza*, *s^lez^la* (північні говірки) – *s^lyz^la*, *s^lyz^la*, *tza* (інші говірки Надсяння)), к. 23 «Колотівка для збивання масла» (*p^la^lyčka* (північні говірки) – *ko^lot^lovka*, *ko^lot^livka*, *ko^lot^lovča*, *ko^lot^livča* (інші говірки Надсяння)) тощо.

На багатьох картах чітко видно перехідну зону між надсянськими та бойківськими говірками, наприклад, на к. 5 «Горище», відповідно до якої на південних теренах функціонує назва *pid*, в інших говірках Надсяння – *hor^la*, *v^lyška*, *zv^lyška*, на к. 53 «Сирватка» *žynt^lyča*, *žynt^lyča* (південні говірки), на відміну від інших теренів, де засвідчено назви *p^lo^luvka* (північні говірки), *s^lyrvatka*, *syrv^latka* (увесь досліджений ареал). Подібне географічне поширення назв із семантикою 'сирватка' підтверджено і в сучасних наукових студіях [Різник 2016].

Диференціацію спостерігаємо і в західно-східному напрямкові. Як засвідчує к. 153 «Кропива», у західних надсянських говірках послідовно уживають назву *pokryva*, а у східних – *krop'lyva*, спорадично – *kropyv'a*; за к. 262 «Сорок», на західних теренах Надсяння функціює назва *štyrd'ešci*, на східних – *s'orok*; за к. 217 «Кладка», на заході Надсяння уживають *l'ava*, *l'avka*, на сході – *kl'adka* тощо.

Отож картографування діалектних матеріалів С. Грабця дає підстави умовно виділити кілька діалектних зон надсянського говору: західну (говірки, які безпосередньо межують із говорами польської мови) та східну (що плавно переходить у наддністрянський діалект); північну (говірки, які межують із волинськими) та південну (надсянські говірки, що плавно переходять у бойківські). Є також карти, які демонструють функціонування однакових лексем на всьому обширі надсянського діалекту; наприклад, назви *pjas'tuk*, *pjaść*, *pjas'tux* (к. 100 «Кулак»), *najd'ux*, *n'ajdux* (к. 125 «По-зашлюбна дитина») тощо.

Значення рецензованого «Атласу українських надсянських говірок» Януша А. Рігера, укладеного за матеріалами Стефана Грабця, важко переоцінити, оскільки ґрунтовне наукове студіювання праці дає підстави лінгвістам визначити ареал надсянських говірок та поширення мовних явищ у I половині ХХ ст. (а відповідно уточнити межі говору в додепортаційний період), увести до джерельної бази надсянського говору невідомі досі мовні особливості, розмежувати вузьколокальну та поширену на значних територіях лексику, а також окреслити декілька діалектних зон, на жаль, багатьох уже безповоротно втрачених надсянських говірок.

ЛІТЕРАТУРА

- АУМ II – Атлас української мови: у 3 т. / ред. кол.: І. Г. Матвіяс (голова), Я. В. Закревська та ін. К.: Наук. думка, 1988. Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. 1988. К. IV.
- Онишкевич 1970 – Онишкевич М. Атлас говорів Надсяння. *Праці XIII Республіканської діалектологічної наради* / відп. ред. Ф. Т. Жилко. К.: Наук. думка, 1970. С. 170–173.
- Онишкевич 1995 – Онишкевич М. Атлас давніших говорів Надсяння та суміжних земель (АГН). *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim* / pod red. M. Kondratiuka. Białystok, 1995. S. 41–51.
- Різник 2016 – Різник В. П. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львів, 2016. 370 с.
- Rieger 1992 – Rieger J. Kontynuanty *dj w ukraińskich gwarach nadszańskich (głównie na podstawie zapisów Stefana Hrabca). *Studia z dialektologii polskiej i*

-
- słowiańskiej* / pod red. W. Borysia i W. Sędzika. Warszawa, 1992. S. 197–199.
- Rieger 2000 – Rieger J. O resztkach liczby podwójnej w dawnych ukraińskich gwarach nadszańskich (głównie na podstawie zapisów Stefana Hrabca z lat 1938–1939). *Studia linguistica in honorem Stanisłai Stachowski* / pod red. E. Mańczak-Wohlfeld. Kraków: W-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. S. 123–129.
- Rieger 2001 – Rieger J. O zmianie ‘a > e (i) w dawnych ukraińskich gwarach nadszańskich. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. праць. Українське і слов’янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзєндзелівського / відп. ред. М. Сюсько. Ужгород, 2001. Вип. 4. С. 446–453.
- Rieger 2002 – Rieger J. O badaniach ukraińskiej leksyki gwarowej na terenie Polski. *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Lemkowszczyzna i gwary nadszańskie* / pod kier. J. Riegera. Warszawa: Semper, 2002. S. 11–16.
- Rieger 2002^a – Rieger J. Ze słownictwa gwar nadszańskich (na podstawie zapisów Stefana Hrabca). *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Lemkowszczyzna i gwary nadszańskie* / pod kier. J. Riegera. Warszawa: Semper, 2002. S. 322–334.
- Rieger 2004 – Rieger J. O zmianach miejsca akcentu w dawnych ukraińskich gwarach nadszańskich (na podstawie Atlasu nadszańskiego, opartego na zapisach Stefana Hrabca). *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*. T. XLIX. 2004. S. 305–314 [z mapami].
- Rieger 2006 – Rieger J. Polskie atlasy gwar ukraińskich. *Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 2006. С. 7–36.
- SDUP – *Studia nad dialektologią ukraińską i polską*. Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ / opracował i przygotował do druku M. Karaś. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. T. CCCLXXVI. Kraków; Warszawa, 1975. 244 s.

Ірина Черевко

ДІЕСЛІВНА ПЕРЕХІДНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ПАМ’ЯТОК XVI–XVII ст.

Заневич О. Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об’єкт: монографія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2015 (Серія «Історія мови»). 308 с.

Дослідження дієслова, чи не найскладнішої частини мови, привертали увагу учених ще у XVI–XVII ст. (Л. Зизаній, М. Смотрицький, І. Ужевич) – у період різностильової та різножанрової розмаїтості пам’яток української

мови, однак досі існує чимало нерозв'язаних та дискусійних проблем. Насамперед ідеться про дієслівну перехідність в українському мовознавстві як морфологічно опосередковану семантико-синтаксичну категорію.

Монографія О. Заневич – це результат багаторічного вивчення перехідних дієслів конкретної фізичної дії (близько 600 одиниць), зафіксованих у пам'ятках української мови XVI–XVII ст. Джерельною базою роботи слугували матеріали Картотек «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» та «Історичного словника українського язика» Євгена Тимченка (зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), залучено також свідчення загальномовного (Словник української мови в 11-ти томах) та історичних (української, білоруської, російської, польської мов) словників. У праці зауважено, що «одним із основних чинників визначення перехідності є значення слів, тому важливим для упорядкування дієслівної системи в синхронії та діахронії є поділ дієслів на лексико-семантичні групи» (с. 8). Авторка здійснила комплексний семантико-синтаксичний аналіз дієслів, узявши до уваги системне вивчення іменників, «які, створюючи семантичне тло, дають змогу реалізувати своє значення» (с. 9). Залучивши 81 граматику української мови к. XVI – початку XXI ст., вона подала нарис історії формування граматичних уявлень про перехідність/неперехідність як про самостійну дієслівну категорію, репрезентувала систему термінів на позначення категорії стану та його різновидів упродовж дослідженого періоду. Для якнайкращого сприйняття інформації у праці подано схеми, таблиці, іменний та предметний покажчики.

Рецензована робота складається із чотирьох розділів. Уже від першого розділу монографії «Категорія перехідності / неперехідності дієслова: теоретичний аспект» Ольга Заневич критично проаналізувала неоднозначне трактування лінгвістів (Л. Зизаній, М. Смотрицький, А. Коцак, О. Потебня, В. Русанівський, К. Городенська та ін.) граматичних категорій стану та перехідності впродовж XVI – початку XXI ст. Описуючи терміни на позначення назв та різновидів стану, перехідних і неперехідних дієслів упродовж XVI – початку XXI ст. та виокремлюючи п'ять відомих класифікацій станів і шість основних концепцій дієслівної перехідності / неперехідності, дослідниця доходить висновку, що в сучасному українському мовознавстві й досі не уніфіковано термінів на позначення стану, немає одностайного трактування щодо статусу досліджуваної категорії, а поняття перехідності / неперехідності пов'язане із поняттям стану. О. Заневич надає перевагу термінам *експліцитно перехідні*, *імпліцитно перехідні* та *неперехідні* дієслова, оскільки кваліфікує перехідність як «семантико-синтаксичну категорію дієслова, опосередковану морфологічно» (с. 58),

яку характеризує за такими ознаками: «за мовно-ярусним статусом, за напрямом, за особливостями формальної реалізації, за семантико-змістовим наповненням, за формально-граматичними параметрами, за можливістю реалізації об'єкта дії» (с. 59).

Другий розділ монографії «Семантика та перехідність» присвячено аналізу експліцитно та імпліцитно перехідних дієслів фізичної дії, оскільки вони «найвиразніше репрезентують перехідність» (с. 61) і їм властива складна семантична структура. Поділ перехідних дієслів фізичної дії (ДФД) на лексико-семантичні групи (ЛСГ) дав змогу дослідниці виділити лексико-семантичні підгрупи (ЛСП), лексико-семантичні ряди (ЛСР) та лексико-семантичні мікрогрупи (ЛСМ), організовані довкола слів із загальним значенням. Увагу читача акцентовано на тому, що в сучасному мовознавстві досі не вироблено єдиної загальної класифікації ДФД (с. 62). Ознайомлюючи нас із різними класифікаціями українських та зарубіжних учених, вона подає власний поділ ЛСГ ДФД на відповідні підгрупи та ряди, наголошуючи на тому, що в цій класифікації «немає чітких меж між окремими ЛСП чи ЛСР» (с. 62). На широкому фактичному матеріалі О. Заневич продемонструвала, що для аналізу експліцитно перехідних дієслів необхідний об'єкт дії, а для імпліцитно перехідних обов'язковим є контекст. «Відповідно, перехідність поєднує семантичні та синтаксичні ознаки дієслів і виявляється у двох протиставлених варіантах: транзитив й інтранзитив» (с. 140). Фіксуючи синтаксичні конструкції та структурні моделі з перехідними ДФД, вона також виявила в мові пам'яток досліджуваного періоду ДФД, які стають неперехідними у переносному значенні, «оскільки розширення семантики спричинює утворення нових, похідних значень» (с. 136).

У третьому розділі «Об'єктна синтаксема в конструкціях із дієсловами фізичної дії» О. Заневич подала різновиди значень акумулятива та генетива і репрезентувала ЛСГ об'єктів дії – іменників, які уточнюють семантику аналізованих систем. Аналіз українських джерел XVI–XVII ст. дав підстави зробити висновки, що найчисельнішу групу формують дієслівні конструкції зі знахідним прямого об'єкта. Зокрема «знахідний зовнішнього об'єкта представлено у словосполученнях із дієсловами ЛСП із загальним значенням 'здійснювати конкретний вид діяльності'; знахідний результат – із дієсловами ЛСП із загальним значенням 'досягати результату дії'» (с. 196–197). Дві групи іменників – назви предметів (радіше назви різних матеріальних об'єктів) та назви істот – репрезентовано у функції об'єкта дії при перехідних ДФД. Також дослідниця зазначила, що в досліджуваних пам'ятках помітно «значний вплив категорії істоти / неістоти» (с. 196). Це зумовило «вживання родового у функції знахідного» (с. 231). Приклади

такого вживання найчастіше можна віднайти в пам'ятках діловодства, інколи у текстах полемічної літератури, тому дослідниця слушно зауважує, що вказівка на місце написання тієї чи іншої пам'ятки «дає змогу визначити територію поширення» (с. 232) мовного явища.

Про типи структурних моделей у заперечних конструкціях із ДФД і про вживання знахідного та родового відмінків іменників, що виконують функцію прямого об'єкта дії, ідеться у четвертому розділі монографії. У результаті аналізу пам'яток досліджуваного періоду О. Заневич з'ясувала, що генетивні конструкції при запереченні (13 типів синтаксичних моделей) широко репрезентовано в ділових документах та в полемічних текстах, okazіонально в пам'ятках конфесійного та художнього стилів (із Волині, Київщини, Житомирщини, Рівненщини, Вінниччини, Чернігівщини, Тернопільщини, Львівщини, Закарпаття; Білорусі, Литви, Польщі). Натомість акузативні конструкції (7 типів синтаксичних моделей) виявлено в діловодстві й у творах конфесійної літератури, іноді – у поезії та у творах епістолярного стилю (Волинь, Рівненщина, Київщина, Бойківщина, Закарпаття; Литва). Також дослідниця зосереджує увагу на продуктивності родового відмінка та на можливості заміни знахідного об'єкта на родовий об'єкта. Трапляються й випадки паралельного вживання акузатива та генетива при запереченні залежно від стилю та місця написання пам'ятки (с. 233).

Усе це, безумовно, засвідчує високий науковий рівень видання, а результати виконаної роботи О. Заневич стануть у нагоді мовознавцям для написання відповідних розділів підручників, лекційних та практичних занять, для читання спецкурсу з історичної лексикології та історичного синтаксису.

ХРОНИКА

13–16 вересня 2017 року відділ української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України спільно з Мовознавчою комісією Наукового товариства імені Шевченка провели **Міжнародну наукову конференцію «Книжки про слова. Історична та діалектна лексикографія»**.

Ця ранньоосіння мовознавча зустріч була по-особливому теплою і натхненною. Львів, охоплений вибухом подій 24-го Форуму видавців, зустрів понад 40 учасників конференції – знаних науковців з України, Польщі, Угорщини, Хорватії. Під час цього наукового заходу вкотре організаторам вдалося втілити особливий задум – зібрати в рамках спільної конференції мовознавців-діалектологів (відбулося 16-те засідання наукового семінару «Актуальні проблеми діалектології») та істориків мови, дослідників писемних пам'яток (V засідання Тимченківських наукових читань).

Зауважмо, що саме такий формат наукової події повністю відповідав натхненному настроєві книжкового Львова, адже, як відомо, книжка, зокрема словник, закарбовує не лише багатство мови, а й її різноманітність, багатовимірність і складність. Центральною проблемою зустрічі обрано українську діалектну й історичну лексикографію – упорядкування та репрезентацію діалектної та історичної лексики у спеціальному форматі – у словникові. Актуальність зібрання зумовлювала потреба осмислити численні теоретичні та практичні проблеми, що постають у лексикографічній роботі, бажання обмінятися досвідом щодо методів, прийомів опрацювання мовного матеріалу, а також обговорити стан і перспективи української діалектної та історичної лексикографії. У доповідях учасників конференції йшлося про принципи побудови словників, про укладання словникових статей, про специфіку інтерпретації слова в діалектному (доповідачі репрезентують увесь українськомовний континуум – від Львова до Старобільська) та в історичному словниках, що давало змогу простежувати непрості етапи розвитку українського слова упродовж століть.

Зі щирим вітальним словом – за допомогою відеозв'язку – до учасників конференції звернувся директор Інституту української мови НАН України Павло Гриценко.

14 вересня в конференційній залі Наукового товариства імені Шевченка відбулося пленарне засідання, під час якого було виголошено низку фундаментальних доповідей: *Дорота К. Рембішевська та Януш Сятковський (Варшава)* «Z problematyki powiązań i zapożyczeń na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim»; *Лідія Гнатюк (Київ)* «“Словар чужих слів” З. Кузеля і М. Чайковського як джерело дослідження історії мовної свідомості українців»; *Єжи Сєроцук (Познань)* «Miejsce słowników regionalnych w leksykografii gwarowej»; *Григорій Аркушин та Віктор Мойсієнко (Луцьк–Житомир)* «Робота над укладанням зведеного словника поліських говорів»; *Ірена Яроч (Лодзь)* «Dwudziestowieczne słowniki gwar Polski centralnej wobec współczesnej polskiej leksykografii gwarowej»; *Галина Насенко (Київ)* «Історичний граматичний словник української мови як дослідницька проблема»; *Оксана Тимко Дітко (Загреб)* «Стан лексикографії у придунайських руснаків»; *Ганна Дидик-Меуш (Львів)* «Сполучуваність слів в українській мові XVI–XVII ст. Матеріали до словника»; *Людмила Ткач (Чернівці)* «Архаїчна та діалектна лексика української мови в глосографії XX – початку XXI ст.»

Далі – упродовж двох робочих днів конференції – учасники працювали у двох секціях: діалектологічній та історичній. Під час засідання діалектологічної секції ви-

світлено широкий спектр питань теорії та практики діалектної лексикографії. Серед доповідачів: *Катажина Затлоба* (Познань) «Rozwarstwienie słownictwa gwarowego w polu tematycznym “studnia”»; *Валентина Леснова* (Старобільськ) «Джерела ранньої лексикографії та їхнє значення для сучасного діалектного словникарства»; *Тетяна Тищенко* (Умань) «“Словник східноподільських говірок” як відображення номінаційних процесів»; *Блажей Осовський* (Познань) «Komornicy, czynszownicy, gburzy i inni. Jak w Wielkopolsce w XVIII w. nazywano ludzi ze względu na ich pozycję społeczną?»; *Галина Гримашич* (Житомир) «Адвербіальна лексика в діалектних лексикографічних виданнях: способи репрезентації»; *Юстина Кобусь* (Познань) «Szkolne słowniczki regionalne jako efekt współpracy środowiska lokalnego i naukowego»; *Катажина Сіцінська* (Лодзь) «Leksyka z zakresu budownictwa w zbiorze “Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego” Karola Dejny»; *Оксана Суховій* (Київ) «Принципи укладання словника застарілої лексики»; *Марія Шведова* (Київ) «Корпус як база для словника регіоналізмів»; *Тетяна Ястремська* (Львів) «Семантична опозиція *горі* – *долі* у словнику і в тексті»; *Наталія Хобзей* (Львів) «Стале і змінне в реєстрі українських діалектних словників XIX–XXI ст.»; *Андраш Золтан* (Будапешт) «Із спостережень над історичними словниками східнослов'янських мов»; *Інна Гороф'янюк* (Вінниця) «“Słowniczek prowincjalizmów podolskich» О. Кремера як перша лексикографічна праця про подільський говір української мови»; *Михайло Бігусяк* (Івано-Франківськ) «Лексика бойківських говірок Івано-Франківщини у світлі різночасових свідчень»; *Галина Кобирилка* (Київ) «“Лексикон львівський: поважно і на жарт”» як джерело дослідження акцентуації української мови»; *Галина Сікора* (Київ) «Львів у калейдоскопі лексикографії»; *Леся Хомчак* (Львів) «Словник лексики родинних обрядів надсянських говірок»; *Оксана Сімович* (Львів) «До проблеми формулювання символічного значення у словниках»; *Марина Волошинова* (Старобільськ) «Словник предметної лексики українських східнословобожанських говірок: принципи укладання»; *Ірина Романина* (Львів) «Корпус діалектних текстів як джерело створення словника»; *Мирослава Гнатюк* (Львів) «Лемківське словникарство в незалежній Україні»; *Оксана Чаган* (Львів) «Назви реалій будівництва бойківських говірок у лексикографічних працях»; *Василь Зеленчук* (Криворівня) «Гуцульський діалект у словобожанській інтерпретації»; *Олена Слободзяник* (Львів) «Репрезентація географічних назв у діалектній лексикографії».

Низка ґрунтовних доповідей прозвучала і під час роботи секції з історії мови та історичної лексикографії: *Наталія Пуряєва* (Київ) «Літургійна лексика в “Лексиконі словенороському” Памва Беринди»; *Оксана Зелінська* (Умань) «Лексика на позначення дітей у словнику і в пам'ятці»; *Ганна Войтів* (Львів) «Специфіка семантичної характеристики слова в історичному словникові»; *Тетяна Гуцуляк* (Чернівці) «Лексикографічні пам'ятки як джерело для дослідження образно-derivаційного потенціалу слова»; *Василь Денисюк* (Умань) «Фразеологізм: функціонування в тексті і лексикографічна репрезентація»; *Зоряна Мацюк* (Львів) «Деривати з коренем *-брат-* у “Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.”»; *Ольга Кровицька* (Львів) «“Акти села Одрехова” в корпусі джерел історичного словника»; *Ірина Черевко* (Львів) «Вигуків фразеологізми з компонентами *Богъ, Господъ* в українській мові XVI – I половини XVII ст.: лексикографічна інтерпретація»; *Галина Тимошик*

(Львів) «Святе Письмо в мікротекстах “Галицько-руських народних приповідок” Івана Франка»; *Ольга Заневич* (Львів) «Власне зворотні дієслова у граматиках і словниках: особливості трактування»; *Єлизавета Барань* (Берегово) «Початки українсько-угорського та угорсько-українського словникарства»; *Ольга Гайда* (Тернопіль) «Лексикографічне моделювання применникової системи української мови XIV–XV ст.»; *Оксана Бас-Кононенко* (Київ) «Орфоепічні словники як джерело вивчення динаміки вимовних норм української мови»; *Анна Закутня, Людмила Ткач* (Чернівці) «Лексикографування мови української реклами к. XIX – I пол. XX ст. як засіб відображення соціокультурних відносин та предметного світу тогочасного побуту й господарювання»; *Дарія Якимович-Чапран* (Львів) «До проблеми укладання історичного словника термінологіки: спроба побудови словникової статті»; *Оксана Штить* (Львів) «Словосполучення з особовими і присвійними займенниками в українській історичній лексикографії»; *Наталія Багнюк* (Львів) «Гортаючи сторінки “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”: мовна особистість епохи»; *Уляна Штанденко* (Київ) «Дієслівні деривати в Універсалі гетьмана Івана Мазепи в “Актах Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.”»; *Оксана Федуневич-Швед* (Чернівці) «Лексика перекладів українською мовою творів світової класики: робота над матеріалами до словника»; *Марія Брус* (Івано-Франківськ) «“Історичний словник українського язика” Є.К. Тимченка як підґрунтя історичного словника фемінізмів». Під час роботи секцій було презентовано нещодавно видані наукові монографії та лексикографічні праці.

Вдалим доповненням конференції стали пізнавальні прогулянки історичною частиною Львова. Помилуватися красою традиційного українського строю, дізнатися про особливості народного одягу чи не з усіх теренів України учасникам конференції вдалося завдяки надзвичайно цікавій екскурсії в Етногалереї Роксоляни Шимчук. Захопливу мандрівку літературним Львовом провів відомий літературознавець Данило Ільницький.

Атмосфера невимушеного спілкування впродовж усіх конференційних днів, жваві наукові дискусії під час засідань, цікава й завжди актуальна тема – усе це сприяло продуктивній роботі, обмінові ідеями та цінним досвідом, створило потужні імпульси до подальших наукових пошуків та співпраці, а осінній – книжковий і науковий – Львів вкотре зачарував і полонив серця своїх гостей, аби вони не пропускали ані найменшої нагоди знову сюди приїхати.

Наталія Багнюк

2 листопада 2017 року у стінах Палацу Потоцьких у Львові відбувся науковий семінар, присвячений 150-річчю від дня народження Олафа Брока, першого професора слов'янських мов Університету Осло, – «**Олаф Брок і Україна**», який організували Університет Осло (Норвегія), Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Наукове товариство ім. Шевченка (Україна).

До уваги наукового товариства було представлено доповіді, які репрезентують основні наукові зацікавлення та життєві пріоритети Професора, а саме: «Olaf Broch

– ambassador for the Slavic world in Norway» (*Карі Ага Міклебуст*, Університет Тромсьо – Арктичний університет), «Українське тло лінгвістичних студій Олафа Брока» (*Наталія Хобзей*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), «Olaf Broch's contribution to the study of pidgin languages» (*Інгвіль Брок*, Асоціація вищих навчальних закладів Норвегії), «Работы Олафа Брока о говоре Убли и современные полевые записи» (*Марфа Толстая*, Інститут слов'янознавства РАН), «Наукова та організаційна діяльність Володимира Гнатюка в НТШ» (*Оксана Кузьменко*, Інститут народознавства НАН України), «Книга Олафа Брока "Очерк физиологии славянской речи" и ее значение для изучения фонетики славянских языков» (*Олександра Тер-Аванесова*, Інститут російської мови ім. В. Виноградова РАН) та «Діяльність Олафа Брока як зразок наукової дипломатії» (*Тамара Льоннірен*, Університет Тромсьо – Арктичний університет Норвегії).

Особливості новаторських робіт О. Брока, у яких він проаналізував фонетичні особливості мов у прикордонних областях або суміжних мовних зонах, висвітлено в розвідці Карі Ага Міклебуст. Увагу зосереджено на поїздці 1895 року, коли О. Брок вирушив у с. Убля, де він записував місцеве мовлення і відзначав, що це найбільш своєрідна суміш словацького та українського діалектів. Для дослідника слов'янські мови та література були не лише об'єктом вивчення, а й особливим культурним світом, яким він захоплювався. Це була довічна місія, спрямована на поліпшення знань і зміцнення відносин між Норвегією та слов'янським світом.

Н. Хобзей висловила свої міркування щодо ґрунтовної студії О. Брока – опису говірки с. Убля, у якій автор не обмежувався простою констатацією звукових варіацій фонетичних одиниць, а й говорив про причини та умови походження діалектних особливостей в минулому та про їх трансформацію. Згадано й українських учених, які відреагували на працю норвежця. Зокрема рецензію В. Гнатюка, у якій він дискутує з О. Броком щодо генези говірок словацько-українського суміжжя, а також про те, чи варто в етнографічних записах максимально відтворювати фонетичні риси. Цікаво, що І. Франко був ознайомлений із працями вченого і в одній зі своїх статей говорив про Олафа Брока як про зразок ученого-дослідника. Н. Хобзей відзначила, що студії О. Брока, присвячені українським говіркам, ще потребують уважного лінгвістичного прочитання – і з погляду сучасної інтерпретації, і з погляду діакронії.

У доповіді Інгвіль Брок йшлося про дослідження Russenorsk – піджину російської та норвезької мов – так званої мови торгівлі, що проіснувала близько 150 років і була поширена на узбережжі Північної Норвегії. Авторка зазначила, що О. Брок упродовж усього періоду наукової діяльності цікавився тим, що відбувається на стику різних діалектів/мов. Його матеріали містили 357 слів, проте приблизно 50% із них є «*haraх legomena*», тобто словами, що з'являються в текстах лише один раз. Хоча ядром словника русенорської мови є близько 150–200 лексем, однак праця Брока – основоположна для тих, хто вивчає мови такого типу.

Основою доповіді М. Толстої став аналіз робіт О. Брока про говір Ублі. Наголошено, що норвезький учений уперше описав і детально вивчив явище, характерне для закарпатських говорів, яке Брок назвав «вокальною гармонією». Однак авторка відзначає й деякі істотні відмінності сучасної системи вокалізму від попередніх описів О. Брока, як-от: характерну для говору тенденцію до дифтонгізації деяких

голосних у нейтральних позиціях під наголосом, а також у позиції в кінці слова. Також М. Толстия стверджує, що завдяки О. Брокові є унікальна історія розвитку однієї говірки (протягом 120 років), а його роботи досі продовжують надихати сучасних діалектологів на нові дослідження.

Про славістичні інтереси та інші наукові контакти В. Гнатюка йшлося у студії О. Кузьменко. В. Гнатюк був непересічною постаттю того часу, він – член-кореспондент трьох поважних зарубіжних наукових установ: Російської академії наук у Петербурзі (1902), чеського наукового товариства «*Národopisná Společnost Československá*» у Празі та німецьких етнологічних товариств. В. Гнатюк підтримував зв'язки з О. Броком, публікуючи рецензії на його праці у приватному листуванні, вітав ідею комплексного дослідження мовлення населення Закарпаття. О. Кузьменко ознайомила слухачів з відгуком Гнатюка на працю Брока про Ублю. Високо оцінивши зміст, структуру та аналіз різних аспектів фонетичних явищ, він досить критично висловився щодо бачення Брока вважати досліджуваний терен «словацько-руським», населення «словацьким», відповідно його мову – діалектом словацької мови. Проте В. Гнатюк зазначав, що, попри свої зауваги, хотів би, щоб кожний діалект української мови був досліджений настільки ґрунтовно.

Олаф Брок як фонетист став об'єктом дослідження О. Тер-Аванесової. Доповідачка відзначає, що учений був схильний бачити мовний матеріал системно, хоча й не був представником структуралістів. Водночас його підхід до опису лінгвістичних явищ мав на меті подальше використання фонетичних даних для порівняльного та порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. Авторка зауважує, хоча завдання Брока – описати вимову освічених людей, проте діалектні явища в його студіях часто слугували порівняльним матеріалом для того, щоб створити ширшу типологічну картину слов'янської фонетики. Цікавою є особливість Брока як дослідника-фонетиста: він приділяв надзвичайну увагу ідіолектові. О. Тер-Аванесова наголошує, що О. Брок широко використовував термін «система», описуючи вокалізм, консонантизм, явища коартикуляції, структуру складу, наголос, фразову інтонацію. А отже, підсумовано у доповіді, праця Брока є зразком системного фонологічного опису і зразком структурного аналізу, що ґрунтується на точних фонетичних характеристиках типових звуків тієї чи іншої мови.

Т. Льоннгрен до своєї доповіді залучила архівні дані про О. Брока, зокрема листування колег-славістів, зміст якого у зв'язку з Першою світовою війною змінився: окрім обговорення лінгвістичних проблем, вони все частіше зверталися один до одного із проханням розшукати місцезнаходження військовополоненого, подбати про його перебування, передати гроші або надіслати харчі тощо. Дослідниця зазначає, що під час війни листування Брока і Шахматова перетворилося у своєрідний поштамт міжнародного спілкування вчених, які опинилися в ізоляції в умовах війни.

Т. Льоннгрен також згадала про те, що О. Брок був членом НАН України, та про його наукові зв'язки з українськими вченими. Наприклад, з невідомого досі листа Михайла Грушевського до Брока від 23 червня 1924 дізнаємося, що того дня Олафа Брока одноголосно було обрано членом-кореспондентом НАН України. Доповідачка представила також фрагменти листування О. Брока з М. Грушевським, із завідувачем музично-етнографічного кабінету української академії К. Квіткою. Цікавими стали

відомості про дискусію щодо питань мови в українсько-білоруському прикордонні у листуванні Брока з Оленою Курило.

Науковий семінар продовжив традицію наукових зустрічей, дискусій між Норвегією та слов'янськими науковцями, яка має понад 100-літню історію.

Ірина Романина

Наукове видання

Діалектологічні студії. 11: Слово – словник – корпус / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2018. – 374 с.

Одинадцятий випуск збірника «Діалектологічні студії» містить статті, які стосуються діалектного словникарства, його особливостей та основних аспектів становлення. У матеріалах порушено питання структурування та диференціації лексики українських говорів, проблеми її представлення в лексикографічних працях. Актуальними є дослідження з історичної діалектології. Традиційно подано огляди та рецензії.

Науковий збірник «Слово – словник – корпус» присвячено Світлій пам'яті Наталі Хобзей.

Науково-технічний редактор – к. філол. н. Ірина Романіна
Коп'ютерна верстка – Наталія Хобзей, Дмитро Савінов
Обкладинка – Михайло Москаль

Формат 70х100 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. 17 арк.
Наклад 300 прим.

Надруковано в поліграфічному центрі
Видавництва Львівської політехніки
вул. Ф. Колесси, 4, Львів, 79000
тел. +380 32 2562146, факс +38 32 2582136
vlp.com.ua, ел. пошта: vmr@vlp.com.ua